

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

UDK 06.055.2(497.11)
ISSN 0350-7262

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XLIV**

**NATIONAL
MUSEUM JOURNAL
XLIV**

**RECUEIL
DES TRAVAUX DU
MUSÉE NATIONAL
XLIV**

ЧАЧАК, 2014.

Редакциони одбор

Др Милоје ВАСИЋ, Др Ивица ТОДОРОВИЋ,
Др Гордана ЈЕРЕМИЋ, Делфина РАЈИЋ,
Др Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

Главни и одговорни уредник

Делфина РАЈИЋ

Лектор и коректор

Слободан НИКОЛИЋ

Превод на енглески језик

Весна КОВАЧЕВИЋ

Превод на француски језик

Елизабет ЈОВАНОВИЋ-МИЉАКОВИЋ

Фотографија на корици

Богородица са Исусом Христом – Одигитрија,
крај XVI века, непознати аутор из приморја
Црква Светог Вазнесења Христовог у Чачку
(фотографија Саше Савовића, 2008)

Лого зборника

Весна СТАНИСАВЉЕВИЋ

Графичка припрема

Мијодраг ТУТУНОВИЋ, Тригон дизајн студио

Штампа

Тригон дизајн студио, Чачак

Издавач

Установа културе од националног значаја
Народни музеј Чачак
Цара Душана 1, Чачак
www.cacakmuzej.org.rs

Зборник радова Народног музеја штампан је уз финансијску помоћ
Министарства културе и информисања Републике Србије

Тираж

300

САДРЖАЈ / CONTENTS / TABLE DES MATIÈRES

Мр Катарина ДМИТРОВИЋ Вујадин ВУЈАДИНОВИЋ Mr Katarina DMITROVIĆ Vujadin VUJADINOVIĆ ЗАШТИТНА АРХЕОЛОШКА ИСКОПАВАЊА НА ЛОКАЛИТЕТУ ДВОРИШТЕ ГИМНАЗИЈЕ У ЧАЧКУ – КАМПАЊА 2014. ГОДИНЕ Summary: Rescue Archaeological Excavation on the Site Gymnasium Schoolyard in Čacak, Campaigns in 2014 Résumé: Les fouilles archéologiques préservatrices à la localité dans la Cour du Lycée à Cacak – la campagne de l'année 2014	007	М. А. Војин МАЛЕТКОВИЋ M. A. Vojin MALETKOVIĆ ЧАЧАК У ВРЕМЕ ДИКТАТУРЕ КРАЉА АЛЕКСАНДРА КАРАЂОРЂЕВИЋА 1929-1934. ГОДИНЕ (1. део) Summary: Cacak in the Time of Dictatorship of King Aleksandar Karadjordjevic 1929-1934 (part I) Résumé: Cacak au temps de la dictature du roi Alexandre Karadjordjevic 1929-1934 (1ère partie)	051
Неда ЈОВАНОВИЋ Neda JOVANOVIĆ СЛИКАРСТВО ЂУРЂЕВИХ СТУПОВА У РАСУ У ДОБА КРАЉА ДРАГУТИНА Summary: Iconography of Djurdjevi Stupovi in Ras during the reign of King Dragutin Résumé: La peinture de Djurdjevi Stupovi à Ras au temps du Roi Dragutin	021	Мр Маријана МАТОВИЋ Mr Marijana MATOVIĆ ЈЕРМЕНИ У ЧАЧКУ 1885 – 1948 (2. део) Summary: Armenians in Cacak: 1885-1948 (part II) Résumé: Les Arméniens à Cacak : 1885-1948 (2ème partie)	071
Јереј Слободан ЈАКОВЉЕВИЋ jerej Slobodan JAKOVLJEVIĆ ПОВЕСТ О МОШТИМА КОЈЕ СЕ ЧУВАЈУ У ХРАМУ ВАЗНЕСЕЊА ГОСПОДЊЕГ У ЧАЧКУ Summary: History of Relics Kept in the Church of Christ Ascension in Cacak Résumé: L'histoire sur les reliques qui sont gardées dans le Temple de l'Ascension du Seigneur à Cacak	035	Марија БОКАРЕВ Емилија ВИШЊИЋ Marija BOKAREV Emilija VIŠNJIĆ БОКАРЕВИ, РУСИ КОЈИ СУ ЛЕЧИЛИ СРПСКИ НАРОД И РАЗВИЈАЛИ ЊЕГОВУ ИНДУСТРИЈУ Summary: The Bokarevs, Russians who Cured Serbian People and Developed their Industry Résumé: Les Bokarev, les Russes qui soignèrent le peuple serbe et développèrent son industrie	119
Миленко САВОВИЋ Milenko SAVOVIĆ СЛУЧАЈ ЈЕДНЕ ФОТОГРАФИЈЕ Summary: Case of One Photograph Résumé: Le cas d'une photographie	043	М. А. Милан ЛИШАНЧИЋ Наталија НАУМОВИЋ M. A. Milan LIŠANČIĆ Natalija NAUMOVIĆ „ИЗЛАЗАК ИЗ АНОНИМНОСТИ“ ЈЕВРЕЈИ У ЧАЧКУ ДО 1941. ГОДИНЕ Summary: „Coming out from anonymity” Jews in Cacak up to 1941 Résumé: „La sortie de l'anonymat” les Juifs à Cacak jusqu'à l'année 1941	137

- Др Милош ТИМОТИЈЕВИЋ
PhD Milos TIMOTIJEVIĆ
СТРАДАЊЕ И СПАСАВАЊЕ ЈЕВРЕЈА У ЧАЧКУ
И ОКОЛИНИ 1941-1944. ГОДИНЕ
Summary: Suffering and salvation of jews
in Cacak and its vicinity 1941-1944
Résumé: Le calvaire et le sauvetage des Juifs
à Cacak et ses environs 1941-1944
- 159
- Мина ЈЕЛЕСИЈЕВИЋ
Mina JELESIJEVIC
САНДУЦИ ИЗ ЕТНОЛОШКЕ ЗБИРКЕ
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ
Summary: Chests from National Museum
Ethnology Collection in Cacak
Résumé: Les coffres du Recueil ethnologique
du Musée national à Cacak
- 311
- М. А. Никола БАКОВИЋ
M. A. Nikola BAKOVIĆ
ОД МАТЕРИЦА ДО „ДЕДА МРАЗЕ“. НОВА ГОДИНА КАО
ИДЕОЛОШКО СРЕДСТВО ЕМАНЦИПАЦИЈЕ
ЖЕНА У ЧАЧКУ (1945-1950)
Summary: From Mothers' Day to "Grandma" Frost.
New Year Celebrations as an Ideological Medium
of Women's Emancipation in Čačak (1945-1950)
Résumé: Des fêtes des Mères au „Père Noël“. Le Nouvel An comme
moyen idéologique de l'émancipation des femmes
à Cacak (1945-1950)
- 189
- Др Илија В. ПОПОВИЋ
Др Светислав Љ. МАРКОВИЋ
PhD Ilija V. POROVIĆ
PhD Svetislav Lj. MARKOVIĆ
НАСЕЉА И СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА
ОПШТИНЕ ЛУЧАНИ
Summary: Settlements and structures of population
in Lucani municipality
Résumé: Les changements démographiques dans
la commune de Lucani après la première guerre mondiale
- 325
- Горан ДАВИДОВИЋ
Goran DAVIDOVIĆ
ЕМИГРАНТСКА ОРГАНИЗАЦИЈА
САВЕЗ „ОСЛОБОЂЕЊЕ“. СТАТУТ ИЗ 1958. ГОДИНЕ
Summary: Emigrant Organization Association 'Liberation'
Statute from 1958
Résumé: L'Organisation émigrante Union „Libération“.
Le Statut de l'année 1958.
- 209
- Слободан БОГОЈЕВИЋ
Slobodan BOGOJEVIĆ
ЛИПИДНИ БИОМАРКЕРИ У ОРГАНСКИМ
ОСТАЦИМА СА АРХЕОЛОШКЕ КЕРАМИКЕ
ПРЕГЛЕДНИ РАД
Summary: Lipid Biomarkers in Organic Residues
from Archaeological Ceramics
Résumé: Les biomarqueurs lipidiques dans
les résidus organiques de la céramique archéologique
- 343
- Мирослав ПУРИЋ
Miroslav PURIĆ
РЕЗУЛТАТИ ЛОКАЛНИХ ИЗБОРА У ЧАЧКУ
1992–2000. ГОДИНЕ
Summary: Results of Local Elections in Cacak 1992-2000
Résumé: Les résultats des élections locales à Cacak
des années 1992-2000
- 233
- Делфина РАЈИЋ
Delfina RAJIC
ИЗВЕШТАЈ О РАДУ
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ ЗА 2014. ГОДИНУ
- 369

**Мр Катарина
ДМИТРОВИЋ**

*археолог, виши кустос,
Народни музеј Чачак*

**Вујадин
ВУЈАДИНОВИЋ**

*археолог, кустос
Народни музеј Чачак*

УДК: 902.2(497.11)"2014"
903/904(497.11)

ЗАШТИТНА АРХЕОЛОШКА ИСКОПАВАЊА НА ЛОКАЛИТЕТУ ДВОРИШТЕ ГИМНАЗИЈЕ У ЧАЧКУ – КАМПАЊА 2014. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: У шексти се обрађују резултати истраживања локалитета Двориште Гимназије у Чачку из кампања обављених током 2014. године. Истиом приликом начињен је покушај повезивања античких и средњовековних археолошких целина са већ познатим остацима из ближе и даље околине налазишта претходно намену овој широкој комплекса на територији савремене Чачке и његове ближе околине.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Чачак, антички објекти, хришћанска некропола, сламбено-утилитарни објекти, XIX-XX век

Откриће античких и средњовековних целина на простору савременог Чачка у последње време више не представља посебну сензацију, већ се све више показују као правило. Да је најужи центар града био интензивно насељаван и урбанизован у овим периодима, сведоче и најновији резултати археолошких истраживања на локалитету Двориште Гимназије у Чачку. Ова ископавања су имала заштитни карактер, будући да је на већем делу садашњег гимназијског дворишта планирана изградња нове фискултурне сале. У циљу јаснијег и ефикаснијег праћења евентуалних археолошких целина обављена су и геофизичка мерења,

чији су резултати послужили за прецизније позиционирање сонди.

У 2014. години археолошка ископавања изведена су у оквиру две кампање – током јуна и новембра месеца. Наставак археолошких радова на овом локалитету био је усмерен ка потпунијем сагледавању римске архитектуре, стратиграфије налазишта и стварању што целовитије слике о античком хоризонту на ширем простору града.

У јунској кампањи отворене су три сонде укупне површине 124,5 м², док је проширење сонде 2, обављено током но-

вембра исте године, обухватало површину од 89 м² (Т. I).¹

Сонда 1/14 постављена је на северном делу дворишта, димензија исток-запад 6,9 м и север-југ 3,8 м. У оквиру ове целине пронађени су остаци веће грађевине зидане притесаним каменом и кречним малтером (Т. II/1, 2). Дужином целог јужног профила сонде пружао се зид очуван до висине од 1,56 м, док је у западном делу сонде пронађен улаз са делимично очуваним довратницима и дрвеним прагом, као и део зида који се одвајао од улаза и пружао према северу, зидани на исти начин. Мањи део неког преградног зида пружао се од јужног зида у правцу севера у дужини од 1,1 м, док је највероватније његов негатив дефинисан у северном профилу сонде. Лежао је преко једне јаме (јама 1), овалне основе, димензија 2,6 x 1,6, дубине око 25 цм, чију испуну карактерише тамномрка земља са налазима животињскох костију и ретке керамике.

Стратиграфију сонде 1 чине следећи слојеви: испод слоја асфалта и његове супструкције од наваљаног шљунка простире се дебео слој рецентног шута (укупне дебљине 1,2 м) са великом количином песка, опеке, црепа, камена и рецентних предмета (уломака стаклених и керамичких посуда, различитих металних предмета и животињских костију). Компактан слој шута откривен на релативној дубини од 1,2-1,4 м и разликује се од претходног слоја само по нешто ин-

тензивнијој концентрацији мрке земље, док су остале карактеристике готово идентичне. Овај слој лежи директно на здравици светломрке боје и глиновите структуре, без налаза, на релативној дубини од 1,8 м. Будући да на простору целе сонде није евидентиран старији слој из времена пре рушења ове грађевине, закључено је да истражени објект треба одредити у XIX-XX век. Потврду за овакво датирање налазимо у фотографијама дворишта Гимназије из 30-тих година прошлог века, као и усменим саопштењима госпође Вере Рисимовић, која у Мутаповој улици станује више од 80 година. Према њеним речима, на овом месту је постојала стамбена кућа породице Миловановић, страдала у савезничком бомбардовању 1944. године.

Сонда 2/14 налазила се на око 8 м јужно од сонде 1, димензија исток-запад 9,6 м и север-југ 9,1 м. У централном делу сонде остављен је контролни профил, димензија 8,8 x 2 м, оријентисан дужом осом правцем исток-запад, чиме је сонда подељена на два сектора – северни и јужни. Стратиграфска слика у горњим партијама идентична је са већ наведеном из сонде 1. Испод слоја асфалта и насипа дебљине 0,8 м лежао је танак слој нивелације од ситног шљунка, а под њим слој тамномрке земље са спорадичним деловима античког шута (камен, опеке и тегуле), фрагментима керамике и животињским костима. Овај културни слој у целом свом обиму није показивао одређене разлике у боји или квалитету, али је керамика из виших партија имала карактеристике продукције новијег времена, а у нижим деловима античке провенијенције. Комади античког шута, најчешће кровне грађе, по овој површини нису једнако заступљени, већ се

¹ Археолошка ископавања финансирана су из буџета града Чачка, а инвеститор је Гимназија у Чачку. Извођач радова је Народни музеј у Чачку, под руководством Катарине Дмитровић, кустоса Музеја, док су стручну екипу сачињавали Вујадин Вујадиновић, археолог-приправник, Јелена Марјановић, апсолвент археологије из Г. Милановца, Љубинка Павловић, Дубравка Михаиловић и Катарина Лазаревић, студенти археологије из Чачка.

на појединим местима запајају интензивније концентрације (на средини јужне половине, као и уз западни профил). Слој тамномрке земље са шупом лежи на слоју светлије, мешане земље, у којој има ретких налаза античке керамике, мрвљене опеке и животињских костију. Испод њега је здравица, светломрка земља глиновите структуре, без налаза.

У источном делу сонде истражени су темељи зида правца пружања север-југ са благим скретањем према истоку, дужине 4,1 м на северној и 3,6 м на јужној половини сонде (Т. III/1). Са делом који је остао неистражен у контролном профилу, укупна дужина зида износи око 10 м. Зид је ширине 0,65 м, зидан од ломљеног и притесаног камена везаног кречним малтером. Темељно проширење зидано на исти начин је на 30 цм од откривене крунице зида, испод које је темељ формиран од крупнијег облутка. Малтерна подница откривена је на удаљености од 1,2 м од унутрашњег лица зида. Површину ширине 1,2 м између линија пода и зида заузима тамномрка земља са деловима шупа и ретким керамичким налазима. Након уклањања овог слоја дефинисан је негатив зида или канал ширине 0,6 м, укопан у здравицу, који се пружао паралелно са зидом, тачно на половини ширине простора између зида и малтерног пода.

Гроб 1 лежао је преко површине са античким шупом између зида и малтерног пода, уз контролни профил Ј половине сонде (Т. III/1, 2). Његовим укопавањем уништен је мањи део пода. Ради се о скелетно сахрањеном покојнику, оријентације З – И са главом на З, положеном на леђа са рукама савијеним у лактовима и затвореним шакама постављеним на рамена, док су фемури затечени у

вертикалном положају. Налаза није било. На истраженој површини сонде, на нивоу доње коте мрке земље са шупом, откривене су четири јаме и две пећи, чији налази указују да су настале након рушења античке грађевине.

Сондом 4/14 проширена је сонда 2 према југу за 2 и за 1 метар од северне линије претходног ископа. На тај начин димензије новоформиране површине за истраживање износиле су у правцу исток-запад 7 м, а у правцу север-југ 14 м. Површински слојеви са рецентним налазима до дубине око 0,8 м уклоњени су машинским путем ради уштеде средстава и времена, до нивоа културног слоја дефинисаног у слоју тамномрке земље. У правилним размацима формирана су три контролна профила ширине 50 цм са правцем пружања исток-запад, чиме је сонда подељена на сегменте 4а, 4б и 4с, док је као сегмент 4д означен простор неправилно троугаоног облика западно од западног зида римске грађевине (Т. IV/1).

Културни слој тамномрке боје укупне дебљине око 0,5 м, недовољно диференциран по боји и структури, и даље је садржавао два културна хоризонта – старији антички, дебљине око 30 цм, директно је лежао на римској грађевини и потиче из времена њеног рушења и девастирања. У њему су пронађени делови грађевинског материјала и покретни налази – најчешће новац, фрагментовани бронзани предмети, уломци стакла и невелика количина керамике. Над античким је лежао млађи слој нешто чистије боје са честим присуством глеђосане грнчарије и најчешће гвоздених предмета.

Утврђено је да се римска грађевина састоји од више просторија од којих је

једна имала малтерни под дужине 12 м и ширине 9,65 м. Просторија са малтерним подом није откривена у целости: источни и западни зид се даље пружају и улазе у северни профил. Са јужне стране откривен је преградни зид; објекат се пружа даље према југу, али на том делу није откривен малтерисан под. На спољашњој страни западног зида грађевине налази се контрафор правоугаоне основе 80 x 60 цм. Улаз у објекат није откривен.

Објекат је квалитетно грађен са зидовима од притесаног пешчара на лицу и испуне од кречног малтера и ситнијег камена. Зидови на којима се уочавају и партиције са дерсованим површинама очувани су до висине од два реда камена изнад нивоа темеља који је зидан крупнијим облутком. Опека је углавном у уломцима коришћена у изградњи контрафора и приликом равњања слојева у градњи зидова, тако да је спољно лице зида декорисано зидањем опека у правилним редовима. Подница се састоји од супструкције од густог слоја набијеног облутка прекривеним слојем малтера чији завршни слој садржи доста туцане опеке. Ниво пода је изузетно раван, са очуваним финим премазом у северном делу. Трагови било каквог поплочавања нису уочени.

Примењујући стратиграфски метод, дефинисано је неколико хронолошких фаза (Т. IV/2):

Најстарији хоризонт представља античка грађевина. Следећи је слој њеног рушења, дефинисан у слоју тамномрке земље на нивоу пода у коме је нађена одређена количина кровног шута, керамике и животињских костију, док чести налази римског бронзаног новца опредељују време рушења објекта у период касне ан-

тике (оквирно време Валентинијан - Валенс);

наредни хоризонт карактеришу јаме укопане у слој рушења зиданог објекта, али и кроз малтерни под, чији су зидови негде учвршћени деловима пода старије грађевине или запечени, што указује на могућност њихове употребе за трапове. Испуна јама чинила је тамномрка земља са мањом количином керамике и животињских костију. У нивоу пода уочени су и мањи кружни укопи (можда укопи за директе), који за сада не пружају могућност јаснијег функционалног опредељења и повезивања у одређену целину. Истовремено су у југоисточном углу објекта откривене површине под облутком и пешчаром над остацима зидова касноантичке грађевине а које залазе у источни и јужни профил ископа. За сада се ове структуре не могу јасније сагледати нити тумачити;

паралелно се са источним зидом грађевине, у истој дужини, пружа канал или негатив зида ширине 0,6 м, испуњен тамномрком земљом и шутом, који је пробио под и јужни зид грађевине. Функција овог објекта за сада није јасна; хронолошки је млађи од времена рушења римске грађевине са малтерним подом, али је старији од некрополе, будући да је гроб 1 откривен управо над испуном овог ископа;

најмлађи хоризонт представља некропола хришћанског становништва укопана у рушевине римског објекта. Откривено је 18 гробова некрополе на редове оријентисаних правцем исток-запад. Највећим делом реч је о одраслим скелетно сахрањеним индивидуама са рукама положеним на груди, стомак или карлицу. У неколико гробова откривени

су одрасли покојници уз чију је раку начињена засебно формирана мања јама са скелетно сахрањеним дететом. Покретни налази у гробовима су врло ретки – пронађено је једно бронзано калотасто дугме са петљом на грудима млађег покојника (гроб бр. 4) и гвоздени предмет у виду дршке, испод ногу скелета (гроб бр. 8). У два случаја запажено је секундарно сахрањивање - гробни укопи се делимично поклапају, а скелет старијег покојника је дислоциран и померен уз ивице раке. Гробне раке обично су правоугаоног или овалног облика са вертикалним зидовима, упопане кроз малтерни под римске грађевине. У једном гробу откривени су остаци дрвене даске којом је прекривен покојник.

Сонда 3/14, димензија исток-запад 8,4 м и север-југ 3,4 м, постављена је 6 м западно од сонде 2. У оквиру овог ископа делимично је истражен објект који се састојао из два цилиндрична дела покривена појединачним калотама (Т. V/1, 2). Зидан је од опеке малтерисане са спољне стране, а обе целине су међусобно повезане уском бетонском гредом. Једна калота откривена је скоро у потпуности; у њеном делу ближе ободу затечен је неправилно пробијен мањи отвор затворен једном опеком. Кроз незнатно проширен отвор убачен је фото-апарат и снимљена унутрашњост објекта. Анализирањем тих фотографија установљено је да је унутрашњост такође цилиндричног облика, равног дна, затворена зиданом калотом; грађевина је потпуно празна, са одређеним талогом светле боје по дну и са два пробоја на калоти. Да би се дефинисала доња кота упопавања ових објеката, копали се до релативне дубине од 3,5 м, али ни на том нивоу није откривена. Радови су на овој дубини обустављени због по-

стојања могућности обрушавања околне земље. Преко малтерисаних калота откривени су темељи млађих целина који су повезани са послератним зидањем тоалета у дворишту Гимназије. Датирање цилиндричних објеката за сада није у потпуности сигурно, али се на основу врсте градње и грађевинског материјала може одредити у XIX столеће. Стратиграфија локалитета и у овој сонди показује идентичан распоред слојева као и у сонди 2. На уском простору између два цилиндрична објекта пронађена је интензивнија концентрација античког шута, као и слој тамномрке земље са античком грнчаријом.

Резултати археолошких ископавања обављених током 2014. године у дворишту Гимназије доприносе делимичном решавању многих важних питања у вези са реконструкцијом изгледа савременог Чачка током претходних векова, где се посебно издваја антички хоризонт одраније дефинисан у најужем градском језгру. Обим и значај римске агломерације, као и везе са осталим познатим локацијама са данашње периферије града и његове околине (Бељина, Пријевор, Г. Горевница), представљаће основни задатак приликом даљег истраживања овог проблема. Поред сигурних античких археолошких целина из околине Чачка (Васић 1993; Дмитровић, Радичевић 2009), већ приличан број античких локалитета из непосредне близине гимназијског дворишта - Мутапова и Рајићева улица, двориште Музеја, Порта цркве, Церска улица, Римске терме у центру града и др. (Вулић 1941-1948: 253; Вукадин 1993: 99-106; Вујовић, Дмитровић 2007: 315-322; Јерemiћ, Гојгић 2010: 57-70; Јерemiћ, Гојгић 2012) - јасно дефинише простор савременог града као веома развијено античко

насеље, где се распоред, функција и облик свих грађевина још увек не могу прецизно дефинисати.

Према изнетим чињеницама јасно је да новооткривеном локалитету у дворишту Гимназије у Чачку треба приписати прилично велики значај, а потреба за наставком истраживања овог простора, као и његове ближе околине, сигурно би заокружила слику о његовој намени, функцији и улози у оквиру за сада неименованог античког насеља на Западној Морави.

Литература:

1. Милоје Васић, „Касноантичка налазишта у Чачку и околини”, у: *Бојородица Градачка у историји српског народа. Научни скупи поводом 800 година Бојородице Градачке и града Чачка* (ур. М. Вуловић), Чачак, 1993, 9-18.
2. Обренија Вукадин, „Археолошка истраживања црквене порте у Чачку”, у: *Бојородица Градачка у историји српског народа. Научни скупи поводом 800 година Бојородице Градачке и града Чачка* (ур. М. Вуловић), Чачак, 1993, 99-106.
3. Вујовић, Дмитровић, „Три римске бронзане посуде из Народног музеја у Чачку”, *Гласник српског археолошког друштва* 23, Београд, 2007, 315-322.
4. Никола Вулић, „Антички споменици наше земље”, *Споменик ХСVIII*, Београд, 1941-1948, 1-279.
5. Катарина Дмитровић, Дејан Радичевић, *Касноантичка некропола у Чачку. Каталог изложбе*, Чачак, 2009.
6. Гордана Јеремић, Александра Гојгић, „Двориште Народног музеја у Чачку – истраживања из 1984. године у светлу нових проучавања”, *Зборник радова Народне музеја XL*, Чачак, 2010, 57-70.
7. Гордана Јеремић, Александра Гојгић, *Римске терме у Чачку. Прилози за историју Чачка 3*, Чачак, 2012.

**Rescue Archaeological Excavation on the Site
Gymnasium Schoolyard in Čačak, Campaigns in 2014**

Rescue archaeological excavation on the site Gymnasium schoolyard in Čačak that have been carried out during the 2014 revealed the multi-layer site where the oldest horizon belongs to the

Roman period, probably from the beginning of the IV century A.D.. The next phase is dated

to the Late Roman period. After a significant hiatus this site have been used as a christian necropolis, probably from XVI - XVIII century, while the latest horizon is dated to the XIX – XX century, where belong remains of a house and two economic objects.

Katarina DMITROVIC, M. A.
Vujadin VUJADINOVIC

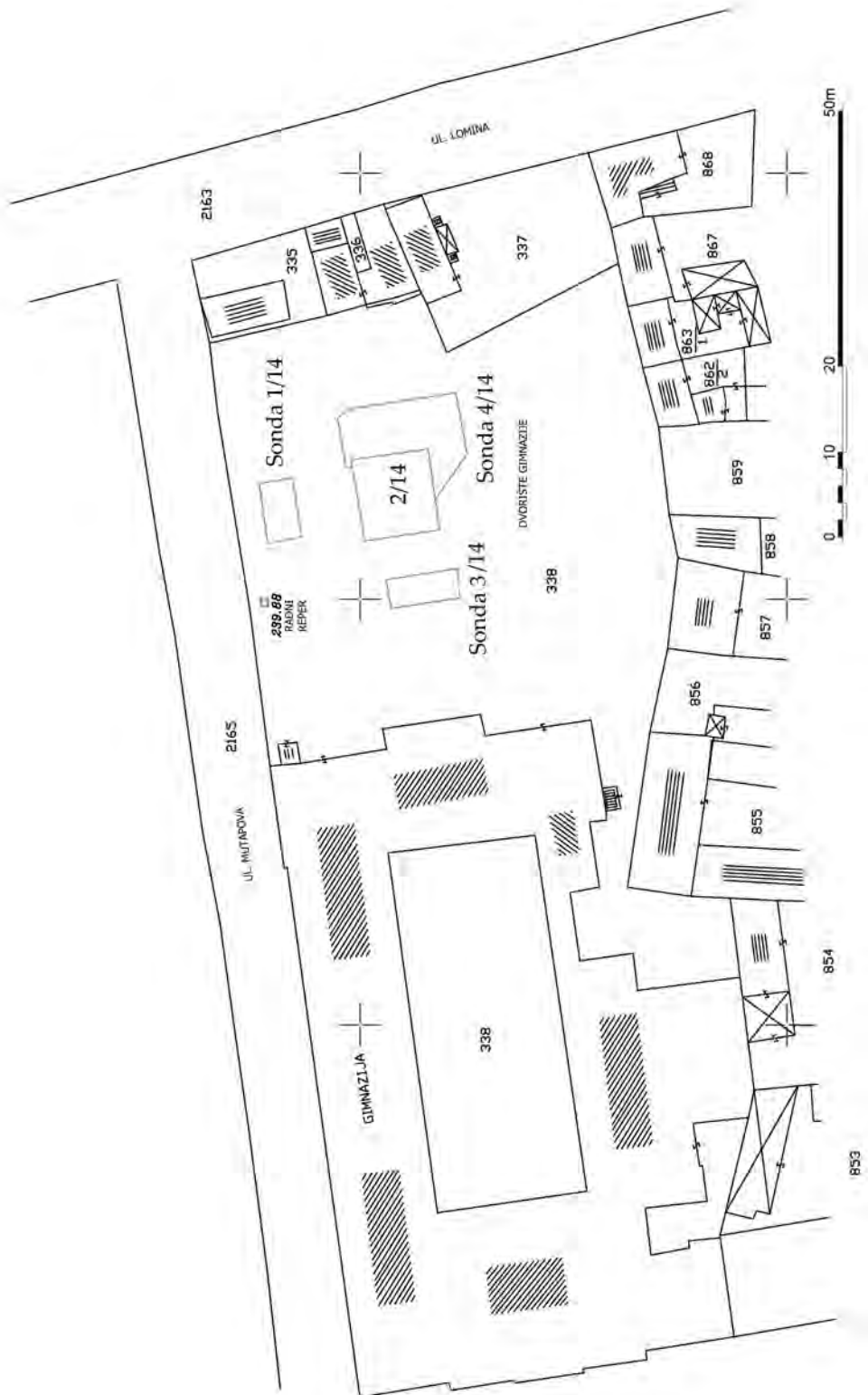
**Les fouilles archéologiques préservatrices à la localité dans la Cour du Lycée à Cacak
– la campagne de l'année 2014**

Les fouilles archéologiques préservatrices à la localité dans la Cour du Lycée à Cacak – la campagne de l'année 2014

Dans le texte sont traités les résultats des recherches de la localité de la Cour du Lycée à Cacak des campagnes publiées pendant l'année 2014.

Par la même occasion, on a effectué une tentative de rattachement des ensembles archéologiques antiques et moyenâgeux avec les ruines déjà célèbres des environs proches et lointains du site, en présumant l'objectif de ce vaste complexe sur l'emplacement du Cacak contemporain et de ses alentours proches.

Katarina DMITROVIC, Dr
Vujadin VUJADINOVIC

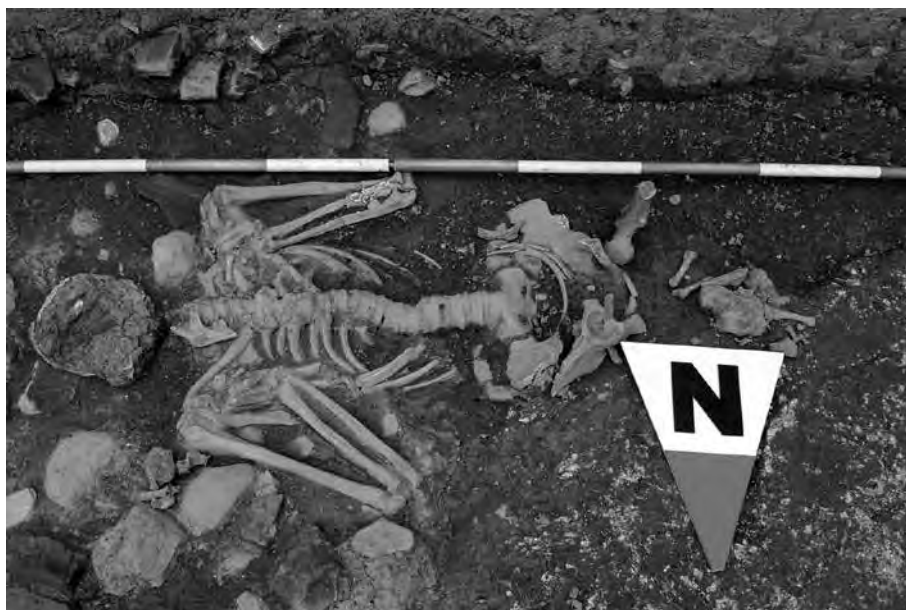

1 - Ситуациони план

1 - Сонда 2/14: Јужно гео сонде

2 - Сонда 2/14: гроб 1

1 - Сонда 4/14: Антички објект са хришћанским гробовима на основи

2 - Сонда 4/14: Антички објект након израђења гробова.

1 - Изглед налазишта након завршених радова – новембар 2014. године.

Неда
ЈОВАНОВИЋ

историјар уметности
Смедерво

УДК: 75.052.044(497.11)

СЛИКАРСТВО ЂУРЂЕВИХ СТУПОВА У РАСУ У ДОБА КРАЉА ДРАГУТИНА

АПСТРАКТ: *Рад анализира стилске карактеристике сликарства Ђурђевих ступова у Расу у време краља Драгута Немањића. Иако крајка, његова владавина обимовала је књижевном делатношћу, али и карактеристикама везаним за црквено сликарство. Живопис Драгута нове кателе карактеристичан је по представљању Дежевског сабора, а кроз идеју и мисао о заснивању (књижевне композиције на којима су били представљени ликови бивших владара, као и сабора који су ови владари држали као највиши заштитници вере), пронашла се јасна порука о пореклу и својствима власти.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *краљ Драгута, Ђурђеви ступови, Дежевски сабор, катела, црквено сликарство, књижевна композиција*

Увод

Краљ Стефан Драгута био је старији син краља Уроша I (1243-1276) и краљице Јелене Анжујске, рођаке сицилијанског краља Карла Анжујског. Незадовољан својим статусом младог краља, због тога што отац није желео да му додели део земље којом би самостално владао, он подиже побуну против Уроша I. Уз помоћ угарске и куманске војске Драгута је поразио свог оца у бици код Гацка.¹ Своју владавину започиње 1276. године, збацивањем Уроша I са престола. Међутим, она није дуго трајала. Након несрећног пада са коња, своју власт је препустио млађем брату Милутину, а примопредаја власти је озваничена на сабору у Дежеву 1282. године. Поред предаје симбола др-

жавне власти, сачињен је и споразум о подели државе међу браћом, као и редослед наслеђивања престола. Драгута се није у потпуности удаљио од државних послова, али је и поред тога много помогао цркву и живео строго, готово испоснички. Пред смрт се замонашио и добио име Теоктист.²

Његову кратку владавину обележила је и ктиторска делатност, у оквиру које је од великог значаја обнова Ђурђевих ступова у Расу. Цркву је подигао Стефан Немања, родоначелник династије Немањића.³ Почетак извођења радова везује се за период када је Стефан Немања ступио на престо великог жупана Рашке државе, при чему се за почетак грађења цркве узима 1166/1167. година. О зав-

¹ Драгослав Срејовић и др., *Историја српског народа. Од најстаријих времена до Маричке бишке 1371* (Београд: Српска књижевна задруга, 1981), 355-356.

² Милош Благојевић, *Србија у доба Немањића* (Београд: Вајат, 1989), 104.

³ Драгослав Срејовић и др., *Историја српског народа. Од најстаријих времена до Маричке бишке 1371*, 275.

ршетку радова овог манастира сведочи натпис изнад западног портала, од кога су остали само фрагменти. Иако садржај натписа није у потпуности познат, веома је значајан његов завршни део који садржи важан податак према коме је изградња цркве завршена око 1170/1171. године.⁴ Црква је посвећена Светом Ђорђу који је, по предању, избавио Стефана Немању из пећине у коју су га затворила његова браћа. Црква је једнобродна грађевина са куполом, подељена на припрату, наос и троделни олтарски простор. Уз припрату су бочно са северне и јужне стране изграђене две куле, а уз централни простор два нижа бочна вестибила. Према појединим архитектонским решењима, ова црква има карактеристике које се могу наћи у низу грађевина на Приморју, а са друге стране, она својим планом чини језгро споменика рашке стилске групе.⁵

Краљ Драгутин је обновио Ђурђеве ступове јер је желео да после смрти његове мошти буду положене у овом манастиру. Осим тога, не треба занемарити и чињеницу да је на тај начин желео да истакне важност враћања на сопствене корене, као и да себе представи доследним настављачем лозе Немањића, о чему најбоље сведочи живопис капеле.⁶ Постојале су полемике око његовог гробног места, али је готово извесно да је сахрањен у католикону, у унутрашњости цркве Светог Ђорђа, десно од врата. На том месту је, испод попречног лука, пронађена гробница која је делом била у припрати, а делом у наосу.⁷ Измене на главној црк-

ви нису биле обимне. Приземља звоника претворена су у капеле, а од великог значаја је и изградња нове трпезарије источно од храма. Најважнији подухват јесте претварање улазне куле у капелу квадратне основе, са полукружном апсидом на истоку.⁸ Капела је прекривена крстасто-ребрастим сводом. Њена посвета је непозната, иако се сматрало да је посвећена Светој Тројици, али та претпоставка није валидна јер је немогуће да капела има значајнију посвету од католикона. Сматра се да су извођени и неки радови на манастирским конацима, чиме би слика о обиму Драгутинове делатности и на цркви и у склопу манастирског комплекса била употпуњена.⁹

Настанак живописа

Једно од првих остварења византијског сликарства у доба Немањића јесте сликарство Ђурђевих ступова у Расу, тачније први слој живописа, настао око 1175. године (обележио га је монументални стил епохе Комнина).¹⁰ Живопис је настао после коначног Немањиног учвршћења на владарском престолу. Пре него што је црква живописана, Стефан Немања се вратио из Цариграда, где је био заробљеник цара Манојла I Комнина (1143-1180). Он је имао прилику да се упозна са тадашњим сликарством у византијској престоници, а поред тога, измирење Срба и Византинаца допринело је и појави образованих грчких сликара у Србији.¹¹ Црква је доста страдала кроз векове у ратним разарањима па је живопис у великој мери оштећен.

⁴ Јован Нешковић, *Ђурђеви ступови у Расу* (Краљево: Завод за заштиту споменика културе, 1984), 12.

⁵ Нешковић, *Ђурђеви ступови у Расу*, 25-32.

⁶ Иван М. Ђорђевић, *Ступовије српске средњовековне уметности* (Београд: Завод за уџбенике, 2008), 264.

⁷ Александар Фјодорович Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији* (Београд: Службени лист СРЈ, 1996), 115-116.

⁸ Даница Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку* (Београд: Институт за историју уметности Филозофског факултета, 1992), 89-94.

⁹ Нешковић, *Ђурђеви ступови у Расу*, 25.

¹⁰ Драгослав Срејовић и др., *Историја српског народа. Од најстаријих времена до Маричке битке 1371*, 289.

¹¹ Исто, 289.

Доласком краља Стефана Драгутина на престо 1276. године почиње и његова ктиторска делатност која се на првом месту огледа у обнови манастира Ђурђевиx Ступова у Расу где је, осим архитектонских измена на цркви, обновљен и живопис. Први сликарски радови изведени су у припрати католикона и везују се за период када је Драгутин био самодржавни краљ.

Након Дежевског сабора 1282. године на коме је Драгутин предао престо своме брату, сада већ краљу Милутину, настаје живопис у капели. Овај сликарни програм пратио је тадашња збивања која су била од великог значаја за краља Драгутина. Фреске из капеле датоване су у период после 1283, што потврђује чињеница да је у своду капеле насликан Дежевски сабор који је био одржан 1282. године.

Фреске из припрате главне цркве, настале су у време Драгутинове самосталне владавине, дакле у периоду од 1276. до 1282. године, што се може закључити на основу краљевог портрета, јер је приказан као једини владар српске државе и то са владарским инсигнијама које је тада поседовао краљ. Драгутин је приказан у тамно-љубичастом дивитисиону и жутом лоросу, са стемом на глави и жезлом у виду великог крста и црвеном акакијом у рукама. Акакија, која се сада први пут јавља на српском владарском портрету, спада међу најважније царске инсигније. Иако је он овде представљен као други ктитор, Драгутинов портрет истиче краљеву суверену власт знацима који су преузети из византијске царске иконографије.¹²

¹² Смиља Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века* (Београд: Српска академија наука и уметности, 1994), 50.

Сликарство припрате

Подизање припрате је имало важну улогу пре свега због њихове намене у богослужењу. Осим тога, ту су често приказивани ктитори, чланови владарске династије Немањића и највиши представници цркве. Тиме је наглашавана јасна порука да су се они својом делатношћу или непосредним учешћем у подизању и обнови цркве старали о заштити праве вере и бринули о Божијем дому. Самим тим се истицало и сагласје државне и црквене власти.¹³

Припрата цркве Светог Ђорђа обновљена је и живописана у периоду Драгутинове самосталне владавине 1276-1282. године. С обзиром да је припрата главне манастирске цркве у великој мери оштећена, очуван је веома мали број фресака. Изнад улаза у наос представљена је велика фигура заштитника, Светог Ђорђа на коњу. Патрон је насликан у плавој туници, зеленом панциру, огрнут црвеним плаштом. По странама сводова назире се доста оштећене композиције из циклуса Светог Ђорђа, од којих се четири могу разазнати. Укупно шест сцена његовог мучења пронашле су место у овом програму, као што је Мучење на точку, затим Шибање волујским жилама, док трећа и четврта не могу да се разјасне. Следећа композиција, која се налази на северном своду, представља Мучење на усијаној решетки, а последња је Усековање Светог Ђорђа.¹⁴

У првој зони северног зида, са леве стране улаза, налазе се фрагменти портрета краља Драгутина. Живопис у припрати католикона је настао пре оног

¹³ Бранислав Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина* (Београд: Драганић, 1998), 158.

¹⁴ Михаило Малетић, Радомир Живковић, *Нови Пазар и околина* (Београд: Књижевне новине, 1969), 133.

у капели. О овоме, пре свега, сведочи портрет краља Драгутина који је приказан како уместо модела држи владарске инсигније.¹⁵ Краљ је овде насликан као други ктитор, а поред њега је постојао дугачки натпис у пет редова који је то и потврђивао, али је он уништен. Узевши у обзир и чињеницу да се Драгутин на фрескама које су настале после сабора у Дежеви увек представља као Милутинов савладар, може се извести закључак да је припрата Ђурђевих ступова живописана у периоду пре предаје власти, односно када је Драгутин био самодржавни владар.¹⁶ На овом портрету постигнути су потпуна фронталност и канонични церемонијални став.¹⁷

Живопис

Драгутинове капеле

Обнова Ђурђевих ступова у Расу у доба краља Драгутина одвијала се у две фазе. Први радови на цркви изведени су у периоду његове самосталне владавине која је трајала од 1276. до 1282. године, када је обновљена припрата цркве Светог Ђорђа и подигнута трпезарија. Друга његова делатност јесте претварање улазне куле на западу у капелу непознате посвете. Параклис је убрзо након изградње и осликан, а време извођења овог живописа оквирно се датује у период 1283-1285. године.¹⁸ У прилог томе сведочи догађај који је био од великог значаја за српску историју, а који је одраз пронашао у сликаном програм овог параклиса - Дежевски споразум. Наиме, после тешке

повреде, када је под градом Јелачом пао са коња и сломио ногу, Драгутин је био приморан не само због свог здравственог стања, већ и због опасности од напада византијског цара Манојла VIII Палеолога и његових савезника, да преда власт свом брату Стефану Урошу II Милутину, на сабору у Дежеву 1282. године.¹⁹ Овај догађај је насликан у крстасто-ребрастом своду капеле, поред још три црквено-државна сабора. Веома је занимљива и чињеница да је Драгутинова капела скоро у потпуности украшена ликовима и темама из српске историје. Са друге стране, у њој постоји само једна композиција религиозног карактера. Остатак овог параклиса украшен је појединачним представама светитеља.

Ктиторска композиција

У владарској идеологији средњовековне Србије веома важну улогу имало је неговање култова предака и позивање на претке владаре из директне родбинске линије чиме би се, божанским и овоземаљским разлозима, оправдале честе насилне промене на српском престолу. Кроз идеју и мисао о заступништву, ктиторске композиције на којима су били представљени ликови бивших владара, као и сабора који су ови владари држали као највиши заштитници вере, пронела се и јасна порука о пореклу и својствима власти. Поворке предака у склопу ктиторских композиција су крајем XIII века имале углавном значење посредника пред Христом. Осим ликова предака, примера светородности династије и континуитета власти, у српској уметности XIII века, битну улогу су имале и слике синова престолонаследника, јер се тиме обезбеђује

¹⁵ Драган Војводић, *Зидно сликарство цркве Светиој Ахилија у Ариљу* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1996), 167-168.

¹⁶ Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 50.

¹⁷ Војводић, *Зидно сликарство цркве Светиој Ахилија у Ариљу*, 167-168.

¹⁸ Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 8.

¹⁹ Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 105-106.

редослед носиоца врховне власти у будућности.²⁰

Доња зона јужног и западног зида Драгутинове капеле посвећена је Немањићима, што представља сасвим уобичајено место, за ктиторску композицију. На јужном зиду насликани су Свети Симеон Немања као монах, краљ Стефан Првовенчани као монах Симон, затим краљ Урош I као монах Симеон II и његова супруга краљица Јелена. Они прилазе Христу на престолу, који је централна личност ове композиције. На западном зиду капеле насликан је краљ Драгутин који прилази Христу као ктитор са моделом храма, затим Драгутинов син Владислав, а за њим његова мајка, краљица Кателина.²¹ Иза Драгутинове супруге насликан је краљ Милутин са женом чији је портрет био предмет расправе. Лик Милутинове супруге најпре је био поистовећен са Јеленом, ћерком тесалског севастократора Јована Анђела. Милутин је наводно са њом био у браку од краја 1282. до краја 1283. године, па се по томе и живопис Драгутинове капеле датовао у 1282-1283. годину. У међувремену се показало да је она била удата за Вилијема де ла Роша, па се та претпоставка може узети као неважећа. Сматра се да је у лику Милутинове супруге приказана Јелисавета, којом је био ожењен крајем 1283. па до средине 1284, али се у обзир узима и могућност да је представљена његова жена Ана са којом је био у браку од краја 1284. до 1299. године. Иако се не може са сигурношћу утврдити идентитет Милутинове супруге, у обзир треба узети да су то или Јелисавета, мађарска принцеза и Драгутинова свастика, којом је он био

кратко ожењен, или бугарска принцеза Ана Тертер. Разлог таквог тумачења лежи у могућности да се некада читао само почетак Јелисаветиног имена које је протумачено и допуњено као Јелена или је име краљице Ане било написано у необичној варијанти, као што је било крај Свете Ане до апсиде, што је дало повода да се прочита као Јелена.²² Одбацивањем претпоставке да је овде приказана тесалска принцеза Јелена, остаје сигурна година одржавања Дежевског споразума 1282. године, што представља доњу границу датовања фресака, док се за горњу може узети 1285. година, јер је тада отприлике рођен Драгутинов млађи син Урошиц. С обзиром на то да се његов портрет не налази у оквиру поворке Немањића, може се закључити да је живопис настао пре његовог рођења. Супруге оба краља представљене су на сличан начин, наклоњених глава, са рукама подигнутим према Христу. Обучене су у једноставно украшене плаштове, а на главама су имале ниске круне и обе су означене титулом краљице.²³

Целокупна ктиторска композиција подељена је на два дела и такав поступак приближавања ктиторских композиција византијским обрасцима настављен је и у другој Драгутиновој задужбини, цркви Светог Ахилија у Ариљу, обновљеној 1295/1296. године. Испод попрсја Христа који обема рукама благосиља, приказана су двојица српских владара, Милутин и Драгутин, који држи модел своје задужбине, као и краљица Кателина. Овде је у потпуности достигнута репрезентативна ктиторска, владарска концепција композиције, јер су ликови ктито-

²⁰ Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутинова*, 44-46.

²¹ Кателина Арпад је била ћерка угарског краља Стефана V Арпада и Елизабете Куманске. Око 1268. године удала се за Драгутина.

²² Светозар Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1997), 27-28.

²³ Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутинова*, 36.

ра у потпуности одвојени од представа предака заступника, а и фигура Христа је замењена умањеном полуфигуром Спаситеља приказаном изнад владара у полукружном сегменту неба.²⁴

Поворка предака закључена ликом ктитора са моделом цркве, која је од раније позната из Милешеве, Радослављеве припрате у Студеници, Сопоћана, Градца, па вероватно и из Петрове цркве у Расу, сада је разложена у две целине, односно подељена је у две групе окупљене око Христа.²⁵ Први део ктиторске поворке у Драгутиновој капели чине Немањићи-монаси који Христу прилазе са његове десне стране. Сви су насликани како стоје у истом ставу (приклоњени, са рукама испруженим према Христу) и овај део је представљен у духу традиционалних ктиторских поворки. На западном зиду пред Христом је насликан Драгутин у краљевском оделу, са моделом капеле у рукама, иза њега је син Владислав, а затим краљица Кателина у дугом плашту са круном на глави. Све троје су окренути према Христу. Милутин је приказан иза Кателине, у фронталном, репрезентативном ставу, како су приказивани византијски цареви.²⁶ Представљен је са круном на глави и жезлом и акакијом у рукама, чиме показује да је заправо он носилац врховне власти. Драгутин, иако насликан као ктитор, представљен је са јасним ознакама сопственог положаја произашлог из споразума са Милутином. Насликан је у краљевском оделу, лоросу и дивитсиону, са круном са које висе низови препендулија. Драгутин је у натпису означен истоветном титулом која је стајала и уз његовог брата Милутина, тада већ суве-

реног краља. Њихово заједничко учешће у власти и Милутиново првенство у хијерархији, јасно су представљени владарским инсигнијама. Истицањем оваквог односа дошло је до стварања јединствене ктиторске композиције која се темељи на византијским узорима, чиме Христос истовремено прима Драгутинов дар и благосиља њега и краља Милутина и њихову власт, где је јасно исказано колико они имају удела у њој.²⁷

Друга тачка Дежевског споразума, која се односила на предају власти Милутину са обавезом да после њега Драгутинов син наследи престо, наслеђује се и по томе што је поред Драгутина насликан његов син Владислав, али је још значајније и то што уз Милутина није насликан његов син Стефан који је у то време сигурно већ био рођен. На основу ове врло оштећене слике у оквиру ктиторске композиције са представом Драгутиновог сина Владислава врло мало се може рећи о његовом оделу и принчевским ознакама, али је извесно да је он учествовао у молитвеном обраћању Христу идући за оцем, док му је мајка заштитнички полагала руку на мишицу. Оваква породична представа је на сличан начин већ била остварена на портретима краља Уроша, краљице Јелене и њихових синова у припрати Сопоћана. Око десет година касније, у Драгутиновој другој задужбини у Ариљу, поново су насликани његови синови (поред Владислава у међувремену је рођен још и Урошиц), приказани у фронталном ставу под полукружним сегментом неба са попрсјем Христа Емануила који их благосиља обема рукама.²⁸ Међутим, иако су насликани на западном зиду припрате, они више нису у ктитор-

²⁴ Војводић, *Зидно сликарство цркве Светиој Ахилија у Ариљу*, 168.

²⁵ Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 36-37.

²⁶ Радојчић, *Порирејни српских владара у средњем веку*, 28.

²⁷ Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 37.

²⁸ Војводић, *Зидно сликарство цркве Светиој Ахилија у Ариљу*, 171.

ској композицији. Овде може бити садржана и мисао о наслеђу престола, али не би требало говорити да су приказани као престолонаследници, јер су ипак и у натпису означени само као синови краља Стефана Драгутина.²⁹

У ктиторској композицији у Драгутиновој капели појављује се још једна промена у дотадашњој иконографији, а то је тема посредништва. Она бива замењена сликама предака заступника који су се одвојили од ктитора и Христу прилазе са друге стране. Између њих и Христа више нема Богородице, јер је из те групе искључен ктитор, па је самим тим и њена улога ту непотребна. Ктиторови заступници пред Христом су сви његови непосредни преци почевши од родоначелника династије, Светог Симеона Немање, преко Стефана Првовенчаног као монаха Симона, Уроша I као монаха Симеона све до краљице Јелене која је приказана скромно обучена, са белом марамом на глави као знаком њеног удовиштва. Поред њих се налазе и натписи који су, осим њихових монашких, садржали и владарска имена и титуле.³⁰

Нешто више од деценије касније, на сличан начин је остварена ктиторска композиција у Драгутиновој задужбини у Ариљу, у цркви Светог Ахилија. Наиме, и овде су насликани портрети предака, почевши од Светог Симеона Немање, затим Стефана Првовенчаног као Светог Симона, Уроша I као монаха Симеон II краљице Јелене, која је овде насликана као монахиња. Они су, као и у Драгутиновој капели, представљени како у наклону, полуокренути ка Христу, молитвено подижу обе руке. Разлике у односу на Ђурђеви ступове огледају се у представама Светог

Симеона и краљице Јелене Анжујске. Симеон Немања је у Драгутиновој капели насликан са обе руке подигнуте ка Христу, док је у Ариљу представљен како у левој руци држи свитак са текстом 11. стиха 34. псалма, док је краљица Јелена у Ђурђевим ступовима насликана са белим велом на глави, да би у цркви Светог Ахилија он био замењен црним.³¹

Овде се јасно истиче тежња за представљањем репрезентативности, али се примећују недостатак и промена ритма, што ће бити важне особине у портретном живопису XIV века.³² Овом породичном сликом која заузима два зида капеле, Драгутин је желео да искаже и непрекинутост богодане власти династије Немањића.

Представе религиозног карактера

Живопис Драгутинове капеле у великој мери се састоји од ликова и тема из српске историје, али представе са религиозном тематиком ипак пронашле своје место у оквиру овог сликаног програма.

У потрбушју полукалоте насликана су два шестокрилна херувима. Они иначе имају значење чувара олтарске преграде, односно чувара најсветијег дела храма у коме се налази Часна трпеза која у свакој цркви симболички иображава Христов гроб. На источном зиду до њих представљена су двојица светих столпника (северно Свети Симеон Дивногорац и јужно Свети Симеон Столпник). На северном зиду, уз улаз, налазе два света столпника (источно је представљен Свети Алимпије, док је представу светог столпника на западу немогуће иденти-

²⁹ Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 33.

³⁰ Исто, 47-48.

³¹ Војводић, *Зидно сликарство цркве Светио Ахилија у Ариљу*, 165-166.

³² Радојчић, *Порирејски српских владара у средњем веку*, 28.

фиковати, јер је фреска у великој мери оштећена, али се претпоставља да је ту свакако приказан један од светих столпника пошто се они по правилу увек приказују у пару). Сам избор столпника који су представљени, а понајпре Свети Симеон, веома је значајан. У историографији се усталило мишљење колико је важан избор ових светитеља, јер је на овај начин краљ Драгутин желео да упозори на избор родоначелника династије Светог Симеона да понесе монашко име и испуни дела најпознатијег међу светим столпницима, Светог Симеона. У прилог томе иде и чињеница да је Свети Сава написао Службу Светог Симеона Немање по Служби Светог Симеона столпника. Такође, у обзир треба узети и то да су по налогу Светог Саве уз Немањин гроб у Студеници (данас је то слој из XVI века) насликани столпници Симеон и Алимпије. Драгутин, па и Немањићи XIII и XIV века, били су добро упознати са тиме кога је родоначелник династије Немањића узео за свој монашки узор.³³

У улазу Драгутинове капеле у доњој зони насликани су западно Свети Петар и источно Свети Павле, које из темена благосиља Христос.³⁴

Теме оваплоћења Христовог представљале су најзначајнију новину у касновизантијској уметности. То је у великој мери изменило изглед слика и њихов одабир, посебно у просторима у којима програм није био обавезан и строго подређен литургији, као што су улази припрате и бочни делови. У Драгутиновој капели ове теме су своје место пронашле на источном зиду у средњој зони где су приказана попрсја Христових прародитеља, светих Јоакима и Ане, а између њих се налази Христов Нерукотворени лик

на убрусу (Мандилион).³⁵ У врху северног зида налази се други Нерукотворени Христов образ (Керамион). Они представљају ликовно сведочанство о Његовом оваплоћењу. Посебно истицање Богородичиних родитеља повезано је са постепеним, али поузданим указивањем на паралелизам између свете Христове лозе, лозе Јесејева и свете лозе Немањића, што је случај још од времена краља Уроша I, с обзиром на то да је у припрати Сопоћана први пут у српској средини насликана лоза Јесејева.³⁶

У српској средини током XIII века, па и касније, обичај приказивања Богородичиних родитеља у непосредној близини олтара није био нарочито негован. Управо из тог разлога важно је поменути да су на таквом месту они још били приказани у Милешеву, а касније и у Светом Ахилију у Ариљу.³⁷

У тимпану јужног зида, изнад ктиторових предака и родитеља, налази се представа Свете Тројице у виду Гостољубља Аврамовог, али су ликови Аврама и Саре изостављени.³⁸ Средишњи анђео приказан је са крстом у нимбу и то представља Христа, друго Божије Лице или Бога Сина. Ово представља једину религиозну композицију у Драгутиновој капели. Чак се сматра да је она своје место овде пронашла зато што је повезана са устоличењем српских владара, јер симболично представља молитву "Вјерују" коју су српски краљеви, као и византијски цареви, изговарали приликом чина крунисања.³⁹ Представа Свете Тројице уклопљена је у целину српске

³⁵ Исто, 96.

³⁶ Ђорђевић, *Ситудије српске средњовековне уметности*, 266.

³⁷ Војводић, *Зидно сликарство цркве Светио Ахилија у Ариљу*, 47.

³⁸ Малетић, Живковић, *Нови Пазар и околина*, 134.

³⁹ Војислав Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* (Београд: Југославија, 1975), 43.

³³ Ђорђевић, *Ситудије српске средњовековне уметности*, 267.

³⁴ Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 205.

иконографије како би се показала правверност српских владара, јер су се они већ поменути симболом вере који су изговарали приликом крунисања, а који је оличен у Светој Тројици, заветовали да ће током своје владавине бити одани цркви и њеним идеалима.⁴⁰ У контексту анализирања и трагања за узорима који су навели краља Драгутина да се определи за ову композицију, треба поменути и Сопоћане, задужбину његовог оца краља Уроша I, који су посвећени управо Светој Тројици. Наиме, у Сопоћанима је ова представа насликана у јужној певници. С обзиром на то да је Драгутин ову композицију сместио на јужни зид, као и његов отац, узимано је чак и у обзир да је капела посвећена Светој Тројици, али та претпоставка не може бити прихваћена, јер би онда капела имала важнију посвету од католикона.⁴¹

Истакнуто место у Драгутиновој капели имају представе светих лекара. На западном зиду се налазе медаљони са ликовима светих Дамјана, Пантелејмона и Козме, идући од југа ка северу.⁴² На северном зиду су уз Керамиду попрсја још двојице светих лекара (западно Свети Кир и источно Свети Јован). Ове представе, односно њихов значај, повезиване су са представама светих лекара у Драгутиновој другој задужбини, у цркви Светог Ахилија у Ариљу, где су они у декорацији посебно наглашени. Један од разлога за то јесте Драгутинов пад са коња, што је проузроковало тешку повреду, самим тим и лоше здравствено стање, па је сликање светитеља којима се, како се сматра,

он у том периоду молио, будило наду за брзим оздрављењем.

У Сопоћанима, задужбини краља Уроша I, у певницама су на најугледнијем месту, међу светим апостолима приказани и свети лекари, стојећи или у медаљонима, а овакве представе се могу наћи и у манастиру Градац, задужбини краљице Јелене Анжујске, с тим што су овде свети лекари представљени са светим ратницима. Краљ Драгутин је имао своје разлоге због којих је истицао свете лекаре, али је добро знао и због чега су његови претходници истицали ове светитеље, нарочито његови родитељи, краљ Урош I и краљица Јелена, што иде у прилог мишљењу да је овде поштована и породична традиција.⁴³ Осим тога, у Сопоћанима и Градцу је знатно мањи број светих лекара у односу на Драгутинову капелу. Да је краљ осећао нарочиту оданост према култу светих лекара, сведоче и фреске из Ариља, где је приказано чак осам представа ових светитеља. Они су насликани у непосредној близини певница у средишњем делу храма. Представе светог Козме, Дамјана, Пантелејмона и Јермолаја налазе се на ободима певничких простора и као пандани заузимају северну и јужну страну поткуполних пиластара, док су се попрсја бесребреника Кира, Јована, Сампсона и Диоида наша у медаљонима постављеним на северном и јужном зиду поткуполног простора, односно над певницама. Толики број светих врача ретко се среће и у црквама знатно богатијег тематског програма, као и у храмовима посвећеним самим бесребреницима.⁴⁴

⁴⁰ Војислав Ђурић, Гордана Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку, IX-XIII век* (Београд: Српска књижевна задруга, 1997), 203-204.

⁴¹ Ђорђевић, *Студије српске средњовековне уметности*, 268-269.

⁴² Малетић, Живковић, *Нови Пазар и околина*, 134.

⁴³ Ђорђевић, *Студије српске средњовековне уметности*, 267-268.

⁴⁴ Војводић, *Зидно сликарство цркве Светиој Ахилија у Ариљу*, 84-85.

Представе сабора у своду капеле

На крстасто-ребрастом своду Драгутинове капеле насликана су четири црквено-државна сабора, при чему су двојица или тројица најважнијих протагониста увек била истакнута већим димензијама од осталих учесника. Осим тога, закривљена површина свода била је веома погодна за појаву обрнуте перспективе која је овде употребљена. Теме ових сабора биле су предавање престола и устоличење нових владара и оне пре свега имају идеолошки карактер. С обзиром на то да постоје извори који потврђују да су неки од ових сабора засигурно били одржани, слике се ипак не придржавају чињеница које су добро познате.⁴⁵ Представе сабора садрже исту идеју као и поворка Немањића у доњој зони, а то је представљање континуитета свете лозе Немањића. У време Дежевског сабора они су имали и посебан политички призив.⁴⁶ По својој основној концепцији ови српски сабори понављају старија иконографска решења великих црквених, односно, васељенских сабора.⁴⁷

На источном пољу свода насликан је сабор на којем је Симеон Немања 1196. године предао престо сину Стефану. Уз њега је, на јужном зиду, приказано устоличење Уроша I од стране епископа. На западу је приказан Драгутин који постаје краљ благословом епископа. Урошево насилно преузимање престола од свога брата Владислава, као и Драгутиново од свог оца, искључило је могућност приказивања примопредаје власти као што је то случај са првим сабором. Последњи сабор приказан у капели представља споразум постигнут између Драгутина и

Милутина, у Дежеву 1282. године. Сматра се да је ово најранија сликана целина после споразума у Дежеву и самим тим је најјасније одразила промену која је настала 1282. године.⁴⁸ Сабор је смештен у западно троугаоно поље и приказује Драгутинову предају престола свом брату Милутину.⁴⁹ Обојица су приказани као зрели људи, а по угледу на предавање престола Стефана Немање сину Стефану нови владар је приказан у средини, са атакијом у десној руци, а леву је подигао у висини груди, док Драгутин, такође са атакијом у десној руци, левом указује на новог краља. Сва устоличења била су одржана у присуству епископа који показују на владара, што потврђује да је увођење краља на престо био и црквен чин. Тиме се указује и на то да је нови владар чувар Божијег закона и заштитник православне вере у држави. Самим тим што је крунисан по православном обреду, он постаје Божији помазаник на земљи, што ће убрзо почети да приказује и српска уметност преко слика небеске инвеституре. Ове слике сабора јасно истичу промене власти у Србији, уз потврду и сагласност од стране цркве, при чему су била искључена устоличења Драгутинових и Милутинових стричева Радослава и Владислава, јер би се самим тим реметила законитост Урошевог преузимања престола од Владислава, а затим и његово наслеђивање од стране његових синова.

Друго значење сабора у Драгутиновој капели које указује на то да српски краљеви владају по православним каноинима и да се боре за очување вере, своје корене има у припрати Сопоћана, где је испод васељенских насликан и један српски сабор. Он се налази на источном зиду, изнад портрета краља Уроша I и ње-

⁴⁵ Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 45.

⁴⁶ Ђурић, *Византијске фреске у Јујославији*, 43.

⁴⁷ Малетић, Живковић, *Нови Пазар и околина*, 135.

⁴⁸ Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 44-45.

⁴⁹ Ђурић, *Византијске фреске у Јујославији*, 43.

овог сина Драгутина који стоје пред Богородицом. На овом сабору је приказан Стефан Првовенчани на престолу, кога благосиљају епископи, док су ниже приказане још две њихове скупине у спору. У оквиру ове композиције веома је важна представа Симеона Немање који се налази десно од Стефана Првовенчаног. Он сину предаје акакију, симбол власти и чувања Божијег закона. Ова фреска из Сопоћана приказује Немањино предавање власти сину Стефану, која затим прелази на Уроша, а потом на његовог сина Драгутина, јер су они насликани испод сабора, што и наводи на такво тумачење. Слика истиче и да Првовенчани и цела династија од Немање до Уроша I влада по хришћанским законима, брани догмате усвојене на васељенским саборима и стара се о чистоти вере.⁵⁰ На овај начин, краљ Драгутин је кроз представе сабора у капели, осим поштовања традиције, желео себе да представи и као легитимног наследника своје династије и да укаже на континуитет те владавине.

Стилске карактеристике

Развоју и успону српског сликарства у XIII веку највише су допринели византијски уметници који су радили по медитеранским земљама. Немањићи који су владали у XIII веку, почевши од Стефана Првовенчаног⁵¹, па све до краља Стефана Уроша II Милутина (1282-1321), већином су били способни владари и изградиле су снажну државу за коју је, између осталог, био веома важан трговински промет са Дубровником и Византијом. То је период у коме је српска земља створила своја највећа и најважнија сликар-

ска дела са монументалним стилским изразом који представља посебну етапу у историји византијског сликарства.⁵² Већ крајем XIII века, тачније у осмој и деветој деценији, у сликарству се запажа тежња напуштања монументалних, крупних облика и појачано занимање за подробније излагање. Мења се и пропорција људске фигуре, а простор се умножавањем планова повећава и продубљује. Настаје нови уметнички израз (сликарство епохе Палеолога) који карактеришу увођење великог броја ликова у представу обогаћену сликовитим елементима простора, опширно излагање садржаја и повремена драматичност у изразу.⁵³

Краљ Драгутин је за обнову живописа Ђурђевих ступова нашао веома способног зографа. Овај сликани програм спада у непосредније последице одјека сопоћанског сликарства. Претпоставља се да је живописац био упознат са стилским схватањима мајстора који је радио капелу Светог Симеона Немање у Сопоћанима, али је био способнији уметник од њега.⁵⁴ Изражавао се згуснутије него његов претходник, али је задржао обележја његових светитеља, односно чврстину у обликовању, истоветан тип, колористичку обраду и напету драперију, додајући им само већу путеност у складу са новим стремљењима.⁵⁵ Пореклом је био Грк који је дошао у српску земљу где је научио језик и писмо, али их није добро савладао, јер је у српске натписе око глава светитеља убацивао и неки грчки епитет или облик имена.

Стилске карактеристике којима се овај сликар представља јесу широки облици лица античке лепоте пуне и чвр-

⁵⁰ Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 45.

⁵¹ Стефан Немањић, други син Стефана Немање, владао је као велики жупан од 1196-1217. године, а као Првовенчани од 1217-1228. године.

⁵² Ђурић, *Византијске фреске у Јујославији*, 31.

⁵³ Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 204-205.

⁵⁴ Ђурић, *Византијске фреске у Јујославији*, 43.

⁵⁵ Ђурић, Бабић, *Српска уметност у средњем веку, IX-XIII век*, 205.

сте монументалне драперије. Ликови на фрескама сликани су топлим црвенкастим окером, са белим паралелним потезима на најистакнутијим местима, па су на тај начин добијани чврсти облици јасног опсега. Тамо где је лице било ослобођено мреже линија, прелази у сенку су били постепени, сенке зелене и дубоке, па је самим тим и утисак постајао упечатљивији.⁵⁶ Овог уметника одликује и изванредан цртеж, поуздан када описује стаменост фигура, а разигран када представља необичне покрете тела, као што је приказано на представи Свете Тројице, или залепшаност драперије и трк коња када слика патрона Светог Ђорђа. То су све одлике веома талентованог мајстора, присталице пластичног стила XIII века.⁵⁷

Фреске из доба Драгутинове обнове имају доста сличности са онима које се налазе у јужном броду Митрополије у Мистри, из циклуса светог Козме и Дамјана, и то цртежом, скраћеним пропорцијама фигура и сенчењем. Стилски се могу повезати и са фрескама у Светој Јефимији у Цариграду, јер их спајају слична типологија ликова, близак цртеж и нешто светлије боје. Постоји могућност да је Драгутин за осликавање припрате и параклиса у Ђурђевим ступовима могао да позове и неког уметника из Цариграда, присталицу традиционалног начина рада. Таква уметност је одговарала српској средини, где се још увек осећао дух сопоћанског сликарства.⁵⁸

Српско сликарство XIII века представља доба изразито пластичног обликовања фигуре. Композиција постаје симетрична, са распоредом фигура око средишње осовине, целом својом ширином окренута вернику у храму, што доприноси

репрезентативном изгледу целине. Волюминозност фигура, велика, фронтална, симетрична и масовна композиција, смештена у простор, дали су печат сликарству овог столећа и постали су средство монументалног стилског израза.

Литература

1. Милош Благојевић, *Србија у доба Немањин* (Београд: Вајат, 1989)
2. Драган Војводић, *Зидно сликарство цркве Свете Ахилије у Ариљу* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1996)
3. Александар Фјодорович Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и саврој Србији* (Београд: Службени лист СРЈ, 1996)
4. Иван М. Ђорђевић, *Студије српске средњовековне уметности* (Београд: Завод за уџбенике, 2008)
5. Војислав Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* (Београд: Југославија, 1975)
6. Војислав Ђурић, Гордана Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку, IX-XIII век* (Београд: Српска књижевна задруга, 1997)
7. Михаило Малетић, *Радомир Живковић, Нови Пазар и околна* (Београд: Књижевне новине, 1969)
8. Смиља Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века* (Београд: Српска академија наука и уметности, 1994)
9. Јован Нешковић, *Ђурђеви ступови у савром Расу* (Краљево: Завод за заштиту споменика културе, 1984)
10. Даница Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку* (Београд: Институт за историју уметности Филозофског факултета, 1992)
11. Светозар Радојчић, *Портирени српских владара у средњем веку* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1997)
12. Драгослав Срејовић и др., *Историја српског народа. Од најстаријих времена до Маричке бишке 1371*, књ.1 (Београд: Српска књижевна задруга, 1981)
13. Бранислав Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина* (Београд: Драганић, 1998)

⁵⁶ Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 205.

⁵⁷ Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, 43.

⁵⁸ Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 207.

Iconography of Djurdjevi Stupovi in Ras during the reign of King Dragutin

Taking into account the fact that the reign of king Dragutin did not last long, and that he as a ruler was not very successful, this cannot be said for his activity as a founder. Reconstruction of Djurdjevi stupovi in old Ras and building the church of Saint Achilles in Arilje are of great importance for Serbian medieval art.

By reconstruction of Durdjevi Stupovi, king Dragutin put in the first plan the importance of respecting cult of ancestors, but at the same time, by reconstructing the foundation of his great grandfather and founder of dynasty Nemanjic, he wanted to present himself as successor of this ruling family. Through a very interesting iconography, which includes images of Serbian history, he tried, among other things, to secure the right of inheriting the crown to his successors, thus pointing out sequence of inheriting throne. Except for historical paintings, images of religious character also had great importance. For some

of them it is believed that they were directly connected with the ruler, such as paintings of saint physicians due to Dragutin's bad health condition at the time. Others probably followed tradition which existed in Serbian iconography and painting since XIII century. Within iconography, whether it was a founder composition or an image of folk gathering; even some images of individual saints, Dragutin found models in foundations of his parents, in Sopocani built by Uros I and Gradac whose founder was Queen Helen of Anjou.

Through iconography of Djurdjevi Stupovi in the period of Dragutin's reconstruction at the end of XIII century, respect and looking up to tradition were presented in a unique way which can mostly be seen stylistic expression. Certain iconographic patterns were also respected to extent allowed by the space of the chapel and certain historical compositions which presented a significant whole of this iconography.

Neda JOVANOVIĆ

La peinture de Djurdjevi Stupovi à Ras au temps du Roi Dragutin

Vu le fait que le règne de Dragutin ne fut pas de longue durée et qu'en tant que souverain il n'eut pas un grand succès, cela ne peut pas être également dit pour son activité de fondateur. La rénovation de Djurdjevi Stupovi dans l'ancien Ras, ainsi que l'édification de l'église de Saint-Achille à Arilje, sont de grande importance pour l'art moyenâgeux serbe.

Pour le renouvellement du monastère de Djurdjevi Stupovi, le roi Dragutin mit en évidence au premier plan l'importance du respect du culte des ancêtres, mais il voulut aussi de cette manière, en rénovant la fondation de son arrière-grand-père et fondateur de la dynastie des Nemanjic, se présenter comme continuateur cohérent de cette famille régnante. À travers un art pictural extrêmement intéressant, qui est empreint de représentations de l'histoire serbe, il essaya aussi, entre autre, de pourvoir au droit de succession de la couronne à ses descendants, c'est-à-dire de faire ressortir l'ordre de succession du pouvoir. À part les peintures historiques, les représentations à caractère religieux eurent également une grande

importance. Pour certaines d'entre elles, on considère qu'elles furent directement liées au souverain, comme le sont les représentations des Saints Docteurs, à cause de l'état de santé d'alors de Dragutin. Les autres suivirent probablement la tradition qui fut créée dans la peinture serbe du XIIIème siècle par ses ancêtres. Dans le cadre de l'art pictural, qu'il s'agisse de composition fondatrice ou de représentations du synode, voire même de représentations individuelles des saints, Dragutin trouva les modèles avant tout dans les fondations de ses parents, à Sopocani qu'édifia Uros Ier et à Gradac, dont la fondatrice fut Héléne d'Anjou.

À travers la peinture de Djurdjevi Stupovi dans la période de renouveau de Dragutin à la fin du XIIIème siècle, d'une manière unique furent présentés le respect et l'inspiration de la tradition, ce qui peut être avant tout aperçu à travers l'expression stylistique. Certains modèles iconographiques sont également respectés, du moins dans la mesure où le permettent l'emplacement de la chapelle et certaines compositions historiques qui représentèrent un ensemble important de cet art pictural.

Neda JOVANOVIĆ

јереј Слободан
ЈАКОВЉЕВИЋ

*докторант на
Православном богословском
факултету Универзитета
у Београду
храм Вазнесења Господњег
у Чачку*

УДК: 271.222(497.11)-523.4-526.7
27-36 Драгутин, српски краљ

ПОВЕСТ О МОШТИМА КОЈЕ СЕ ЧУВАЈУ У ХРАМУ ВАЗНЕСЕЊА ГОСПОДЊЕГ У ЧАЧКУ

АПСТРАКТ: Интениција рада подразумева крајњак осврт на мало познату чињеницу да у чачанској цркви Вазнесења Господњег постоје Свете мошти које се иу чувају више од једног века. Откриће ове светиње првих година XXI века покренуло је више истраживања; чије су мошти, на који начин су доселе и колико се чувају у овој цркви? Наш рад је скроман покушај обједињавања фрагментарних података о овој светињи на једно место и покушај давања одговора на постављена питања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: чачанска црква, мошти, краљ Драгућин, свети Теоклип

Увод

Ретко која црква је имала судбину сличну Богородици Градачкој, Страцимировој задужбини. То је једина црква од четири краљевска манастира која је три пута била цамија, да би на крају постала парохијска црква. Због своје специфичне историје ова светиња је до дана данашњег занимљива сваковрним истраживачима.

Откриће моштију скривених у усеку Часне Трпезе почетком XXI века у чачанској цркви изазвало је узбуђење и мноштво недоумица. Оне су биле добро скривене; у горњем делу Трпезе величине 33 x 33 cm усећен је простор у који је смештен дрвени кивот сличних димензија. Открићем и извлачењем моштију кивот се распао и никакав запис ни пажљивим прегледањем није пронађен. Старији свештеници нису били упознати

са постојањем моштију нити су из неког усменог предања могли рећи било шта више о томе. Одговор се могао пронаћи само истраживањем. Стога ћемо у нашем раду покушати да, излагањем повести о моштима које се чувају у данашњој цркви Вазнесења Господњег осветлимо бар један сегмент њене богате и болне историје.

О моштима уопште

Свете мошти су одувек биле посебно поштоване у Православљу. Оне су за Цркву знак Божје благодати и благодатних дејстава (енергија) које се у материјалном свету манифестују у телу светитеља. Такво тело се, Божјим промислом, опире физичко-хемијском закону разлагања материје. Свете мошти су, можда, и најјачи предзнак кључног постулата Православља:

Васкрсења из мртвих. Објашњење истине о светим моштима даје свети ава Јустин Ђелијски, који пише: „Штавише, по неисказаном човекољубљу Свом, Божански Господ чини да слуга Његовог Божанства чини чудеса, не само телом и оделом, већ и сенком тела свог, што сведочи догађај са светим Апостолом Петром: његова сенка исцељује болеснике и изгони нечисте духове. Бесмртна блавест Светог Откривења о светим моштима и њиховом побожном поштовању посведочена је и непрекидно се посведочава Светим Предањем од апостолскога доба до данашњега дана. Безбројне су свете мошти светих Угодника Божјих широм православнога света. Чудеса њихова су неизбројна. Побожно поштовање њихово од стране православних хришћана је посвеместно. И то несумњиво зато што свете мошти чудотворством својим побуђују њих на побожно поштовање њихово.“¹

Значење речи мошти потиче од речи моћ. У Требнику, књизи која прати сваки корак једног верујућег хришћанина, у чину Опело над лаиком хришћанином, реч мошти се користи у смислу речи остаци, кости, односно скелет који даје потпору телу.² Стога је погрешно мислити да су мошти само нетљена тела, јер оне могу бити и кости, али посебне боје и мириса. Нису светитељи свети само због стања њиховог тела после смрти, већ пре свега због светог и богоудног живота, због силе њихове молитве и њихове помоћи нападенима. Битност моштију је потврдио и VII Васељенски сабор одлуком да се

ниједна црква не може осветити без антиминса са честицом светих моштију.³

Неке претпоставке о моштима које се чувају у цркви

Први податак о овој светињи пронашли смо у Веснику СПЦ из 1924 године, где се у чланку чачанског свештеника Радослава Кречковића „Чачанска црква“ наговештава неки траг. Набрајајући које се све драгоцености чувају у храму Вознесења Господњег, он наводи следећи податак: „Мошти св. Теофилакта које се чувају у једном малом ћивоту. О моштима светог Теофилакта не зна се ништа, јер је запис на постави од ћивота изнутра пропао, јер су мољци поставу исекли, а нико се није сетио да тај запис препише, те је тако изгубљен непажњом и нехатом драгоцени податак о моштима светитеља, јер се не зна ког су Теофилакта, пошто их је много било.“⁴ Исти свештеник понавља свој чланак 1926. године у Календару свети кнез Лазар под називом „Мало историје - Чачанска црква“. Приметно је да је чланак до детаља исти као 1924, али са једном битном разликом: „Мошти св. Теоктиста које се чувају у једном малом ћивоту. О моштима светог Теоктиста не зна се ништа, јер је запис на постави од ћивота изнутра пропао, јер су мољци поставу исекли, а нико се није сетио да тај запис препише, те је тако изгубљен непажњом и нехатом драгоцени податак о моштима светитеља, јер се не зна ког су Теоктиста, пошто их је много било.“⁵ Из

¹ Преподобни отац Јустин Поповић, „Свете мошти“, http://www.vcgijem.org/teologija/jus_most.html, прегледано 28. 1. 2015. године.

² Алексије Мечов (свети), „О моштима Божјих угодника“, <http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Knjige/mosti.htm>, прегледано 27. 1. 2015. године.

³ Алексије Мечов (свети), „О моштима Божјих угодника“, <http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Knjige/mosti.htm>, прегледано 27. 1. 2015. године.

⁴ Прот. Рад. Кречковић, „Чачанска црква“, *Весник СПЦ*, година XXIX, Београд 1924, 575-576.

⁵ Прота Рад. Кречковић, „Чачанска црква“, *Православни календар свети Лазар за просију 1926. годину*, Ужице, 1925, 99-100.

ових навода да се закључити више ствари. Најпре, чини се да је кивот са моштима дуги низ година чуван у цркви будући да су мољци појели запис. Такво оштећење тканине и незнање чије је име исписано на њему, а које није познато чак ни из усменог предања, наводи на закључак да је кивот откривен после дужег времена. Вероватно да је он ту почивао од XIX века. Различитост у имену светитеља сугерише да је Кречковић или омашио у куцању текста, па је направљена штампарска грешка, или је погрешно када је читао очигледно тешко читљив запис на кивоту. У сваком случају осећао је да омашку треба исправити, па је текст поново штампано са овом битном исправком. Могућност да мошти припадају светом Теофилакту може се апсолутно искључити. Најпре, Светачник православне цркве познаје само двојицу светих са овим именом: светог Теофилакта Исповедника⁶ и светог Теофилакта Охридског.⁷ Могућност да је владика Николај из Охрида донео мошти светог Теофилакта у Чачак такође треба без сваке сумње искључити, јер би Кречковић о томе морао нешто знати, што не би пропустио да помене. Дакле, реч је о светом Теоктисту. А који Теоктист је у питању покушаћемо да објаснимо у наставку.

⁶ Епископ никомидијски (упокојио се 845. године). Запамћен као велики борац против иконоборачке јереси. Спомине се да су му мошти пренесене у Никомидију. (Јеромонах Хризостом Столић Хиландарац, *Православни светљачник – месецослов светих, том први /септембар-јун/*, Каленић – издавачка установа Српске православне епархије шумадијске, Београд, 1988, 345).

⁷ На месту охридског архиепископа провео период 1082-1108. године. Био изузетно образован. Поред тумачења књига Светог Писма оставио и врло значајно житије св. Климента Охридског. (Јеромонах Хризостом Столић Хиландарац, *Православни светљачник – месецослов светих, том први /септембар-јун/*, Каленић – издавачка установа Српске православне епархије шумадијске, Београд, 1988, 237).

Једно од кључних питања јесте одакле су мошти дошле у Чачак. Морамо знати да је у периоду XVIII-XIX века постојала врло развијена трговина моштима на нашим просторима. У оваквој трговини предњачили су Млечани и Турци, али су, нажалост, и неке српске породице користиле прилику да на овакав начин дођу до одређене зараде. Из разговора са историчарем Радивојем Бојовићем, изузетним познаваоцем историје Чачка XIX века, постаје јасно да се у поменутом веку трговало моштима. До тога је дошло приликом преношења реликвија из цркве Светог Ђорђа у цркву Вазнесења Господњег, средином XIX века. Сви подаци о томе познати су из предања које доносе старе чачанске породице. Тако је познато да је извесна породица Кољевића преправала мошти у Чачку које су собом током сеоба доносиле поједине кнежевске породице из Куманице. У сећању старих Чачана остало је забележено да се породично стабло ове породице затрло. Један од познатих потомака Кољевића је и српска краљица Драга Обреновић (девојачки Луњевица).⁸ Дакле, могуће је да су мошти доспеле у Чачак трговином на шта би могао упућивати и податак који ћемо у наставку поменути.

У нашем истраживању, код већине аутора преовладава мишљење да мошти које се данас чувају у чачанској цркви припадају светом краљу Драгутину Немњићу (у монаштву Теоктисту) који је Србијом владао у периоду од 1276. до 1282. године.⁹ Леонтије Павловић, де-

⁸ Интервју са историчарем Радивојем Бојовићем, вођен 21. октобра 2014. године.

⁹ За детаљније о краљу Драгутину Немњићу види следећу литературу: Станоје Станојевић, „Краљ Драгутин“, *Годишњица Николе Чуйића* 45 (1936), 1-18; Михајло Динић, „Област краља Драгутина после Дежева“, *Глас САН* 203, Београд 1951, 61-82; Михајло Динић, „Однос између краљева Милутина и Драгутина“, *Зборник радова*

цидно сведочи да се делови Драгутинових моштију налазе у цркви у Чачку и манастиру Дечани, те да се за остатак ништа не зна (на који начин су дошле у Чачак не нигде помиње).¹⁰ Везивање Драгутинових моштију са Чачком налазимо још код једног броја аутора. Свети ава Јустин Ђелијски у Житију светог краља Драгутина пише: „Мошти Св. Драгутина - Теоктиста лежале су у Бурђевим Ступовима још и године 1597, а онда су их изгледа неки несавесни људи узели и распродали. Део његових светих моштију налази се данас у цркви у Чачку. Његова надгробна плоча налази се данас у манастиру Студеници, покрај гроба Св. Симеона Мироточивог, вероватно доспела ту из Раса.“¹¹ На сличан начин пише блажене успомене епископ жички Хризостом (Столић): „Данас се зна само за део његових моштију, који се чува у цркви у Чачку, и за његову руку, која је у манастиру Дечани.“¹² Поменућемо и навод из Српског светачника где се у спомену Вазнесењске цркве у Чачку тврди: „У овом храму чува се део моштију преподобног монаха Теоктиста (краља Драгутина).“¹³ Уз натпис на кивоту, који је прочитао свештеник Радослав

Кречковић двадесетих година XX века, и податке изложене у раду чини се да мошти које се чувају у чачанској цркви или бар неки делови њих заиста припадају Драгутину - Теоктисту.

Повест о судбини моштију Светог краља постаје нам јаснија кроз податак о хришћанској породици Знобића из Новог Пазара. Наиме, један од њих је украо мошти светог краља Драгутина, распарчао их и продавао. Александар Гиљферинг о томе сведочи: „Новопазарци са ужасом причају о казни која је стигла извршиоце овог безбожног дјела. Не само што су крадљивци умрли грозном смрћу него се и сав многобројни род Знобића затро страдавши у лудилу или тешким болестима.“¹⁴ Радослав Грујић сведочи о последњем од Знобића који је несрећно проживео свој живот искривљених руку.¹⁵ Занимљиво је да неки други истраживачи ову породицу називају Кораћима.¹⁶ Дакле, како су мошти доспеле у Чачак можемо само да нагађамо, али у светлу података о трговини светињама могуће да је неко мошти купио да би спасао макар један њихов део и приложио цркви у Чачку или је нека од породица које су се бавиле трговином након несрећа које су их сналазиле, део моштију приложила ради опроштаја грехова због учињег светогрђа. Наравно, све је ово само у домену претпоставки.

Драгутиново тело је, по сведочанству св. архиепископа Данила, сахрањено у Бурђевим ступовима у Расу: „И када су дошли у Рас ка цркви светог мученика

византолошкој инститицији, Београд, 1955), 49-8; *Архиепископ Данило II и његово доба*. Зборник са Међународног научног скупа поводом 650 година од смрти, децембар 1987, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књига VIII, Одељење историјских наука, књига 17: Београд; Владимир Ђоровић, *Подела власити између краљева Драгутина и Милутина 1282–1284*. Глас СКА СXXXVI: Београд 1929; *Краљ Драгутин у историји и уметности*, Научни скуп - Рачански зборник 3, Фондација рачанска баштина, Бајина Башта, 1998.

¹⁰ Леонтије Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца (историјско-епографска расправа)*, Смедерско, 1965, 91.

¹¹ Архимандрит Јустин Поповић, „Житија светих, 30. октобар“, http://www.svetosavlje.org/biblioteka/avajustin/zitijasvetih/Lat_ZitijaSvetih1030.htm, напомена бр. 20;

¹² Јеромонах Хризостом Столић Хиландарац, *Православни светљачник – месецослов светих, њом њрви /сејтембар-јуни/*, Каленић – издавачка установа Српске православне епархије шумадијске, Београд, 1988, 121

¹³ Невен З. Плешевић, *Српски светљачник*, Београд, 2007, 178.

¹⁴ Александар Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Сјарој Србији*, Сарајево, 1972, 110.

¹⁵ Радослав Грујић, „Гроб цара Душана“, *Гласник Скойској научној друштва*, Скопље, 1/1926, св. 2, 488-489.

¹⁶ Анка Лаловић, „Српска медицина у средњем веку“, *Гласило Подружнице Српској лекарској друштва Зајечар*, Зајечар, 2004, vol. 29, 28.

Христова Георгија у његов манастир, и ту све обично свршише и тако гробу предадоше овога блаженога Теоктиста монаха, некада бившег краља Стефана моћнога и самодржавнога, и ту лежи до данашњег дана.¹⁷ Такође, Данило наводи: „Заповедио је у животу своме и са страшном клетвом изрекао је говорећи: ако се јави каква Божја благодат на њему да не износе тела његовог од прашњаве земље.“¹⁸ Неки истраживачи сматрају да је оваква Драгутинова жеља била исказана пре свега ради спречавања развоја Драгутиновог култа како би се лоза светородних владара наставила преко његовог брата краља Милутина.¹⁹ Леонтије Павловић наводи широк дијапазон теоретисања у литератури о томе где би могле бити сахрањене Драгутинове мошти. У разним истраживањима као локације спомињу се манастир Милешева, црква Светог Георгија у Смедереву, црква у Сремској Митровици и манастир Морача. Последњи податак о недирнутим Драгутиновим моштима доноси најмлађи трonoшки родословац који 1745. године наводи да је видео целе Драгутинове мошти и да је био зачуђен величином тела.²⁰ Оно што је највероватније јесте да му је тело након смрти пренето у Ђурђево Ступове, где му се гроб спомиње 1597, а потом и већ поменуте 1745. године где је почивало све до богохулног поступка поменуте породице Знобића.²¹ Наводимо и занимљив податак да постоји запис да су мошти миро-

точиле док су почивале у Ђурђевим Ступовима.²²

Закључак

Узевши све у обзир може се, са резервом додуше, тврдити да су мошти које се данас налазе у цркви у Чачку, или барем неки њихов део, припадају Светом краљу Драгутину Немањићу. Приметно је да се ниједан аутор у својим закључцима да се Драгутинове – Теоктистове мошти налазе у Чачку не позива на извор из кога црпи тај податак. Иако им је пут неразјашњен, мошти су дошле до Чачка и ту скривено почивале више од једног века. Након кратког открића поново су заборављене, да би данас поново биле откривене и положене у нови кивот. Оно што је зачуђујуће јесте чињеница да се за овај податак готово и не зна. Са друге стране, осим неке Драгутинове задужбине тешко да би се за његово почивање могло замислити боље место од задужбине његовог прадеде Страцимира. На крају ћемо напоменути да се делови Драгутинових моштију данас налазе у већ поменутим Дечанима, а од тог дела по једна четица пренета је у манастире Градац и Ђурђеви Ступови.

¹⁷ Архиепископ Данило II, „Животи краљева и архиепископа српских“, <https://kraljdragutinnemanjic.wordpress.com>, прегледано 2. 2. 2015. године.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Даница Поповић, „Култ краља Драгутина - монаха Теоктиста“, *Зборник радова Византолошког института* 38 (1999-2000), 309-326.

²⁰ Леонтије Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца (историјско-етнографска расправа)*, Смедереву, 1965, 91.

²¹ Владимир Петковић, *Прејлед црквених сјоменика кроз њиховијску српској народа*, Београд, 1950, 114.

²² Леонтије Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца (историјско-етнографска расправа)*, Смедереву, 1965, 91.

Извори

1. Александар Гилфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Сјарај Србији*, Сарајево, 1972.
2. Архиепископ Данило II, „Животи краљева и архиепископа српских“, <https://kraljdragutin.nemanjic.wordpress.com>.
3. Јеромонах Хризостом Столић Хиландарац, *Православни светљачник – месецослов светиш, ѿом ѿрви /сејтембар-јун/*, Каленић – издавачка установа Српске православне епархије шумадијске, Београд, 1988.

Литература

1. Алексије Мечов (свети), „О мошти-ма Божјих угодника“, <http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Књиге/mosti.htm>.
2. Анка Лаловић, „Српска медицина у средњем веку“, *Гласило Подружнице Српској лекарској друштва Зајечар*, Зајечар, 2004, vol. 29.
3. Архимандрит Јустин Поповић, „Житија святих, 30. октобар“, http://www.svetosavlje.org/biblioteka/avajustin/zitijasvetih/Lat_ZitijaSvetih1030.htm.
4. Владимир Петковић, *Прејед црквених сиоменика кроз ѿвесницу српској народа*, Београд, 1950.
5. Даница Поповић, „Култ краља Драгутина - монаха Теоктиста“, *Зборник радова Византијолошкој инститиути* 38 (1999-2000), 309-326.
6. Леонтије Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца (историјско-етнографска распрострава)*, Смедерево, 1965.
7. Невен З. Плећевић, *Српски светљачник*, Београд, 2007.
8. Преподобни отац Јустин Поповић, „Свете мошти“, http://www.verujem.org/teologija/jus_most.html.
9. Прот. Рад. Кречковић, „Чачанска црква“, *Весник СПЦ*, година XXIX, Београд, 1924.
10. Прота Рад. Кречковић, „Чачанска црква“, *Православни календар светиш Лазар за ѿросиу 1926. ѿдину*, Ужице, 1925.
11. Радослав Грујић, „Гроб цара Душана“, *Гласник Скойској научној друштва*, Скопље, 1/1926, св. 2.

Интервјуи

1. Разговор са историчарем Радивојем Бојовићем вођен 21. октобра 2014. године.

History of Relics Kept in the Church of Christ Ascension in Cacak

The aim of our paper is a trial to answer the question whose relics rest in the church of Christ Ascension in Cacak. Namely, at the beginning of XXI century in Cacak church relics were discovered whose origin no one could define reliably, i.e. who they belong to and where they came from to this church. Following the trace of sporadic notes in literature it turned out that they probably belong to Saint King Dragutin

(Nemanjic), Teoktist as a monk. However, to be honest, none of the authors whose works we used in the paper mentions the source of these claims, as if these authors had no doubts that it is Saint Teoktist. The fact that we have reliable data about the way Dragutin's relics were crushed and sold and the other fact that unfortunately, in Cacak in XIX century, relics were traded together with testimonies from literature we came to the above mentioned conclusion.

Slobodan JAKOVLJEVIC, priest

L'histoire sur les reliques qui sont gardées dans le Temple de l'Ascension du Seigneur à Cacak

L'objectif de notre étude est une tentative de réponse à la question à qui appartiennent les reliques qui reposent dans l'église de l'Ascension du Seigneur à Cacak ? À savoir, au début du 21ème siècle, dans l'église de Cacak furent découvertes des reliques à propos desquelles personne ne put rien dire de certain, c'est-à-dire à qui appartiennent-elles et d'où viennent-elles dans l'église mentionnée ? Suivant la trace des mentions sporadiques dans la littérature, il s'avéra qu'elles appartiennent, selon toute probabilité, au Saint roi Dragutin (Nemanjic), dans le monachisme

Teoktist. À vrai dire, aucun des auteurs que nous avons utilisés dans cette étude ne cite pas la source à laquelle il se réfère, mais ces mêmes auteurs font comme s'ils ne doutent pas qu'il s'agit de Saint Teoktist. Du fait que nous possédons des données sûres au sujet de quelle manière les reliques de Dragutin furent fragmentées et vendues et de l'autre fait qu'à Cacak aussi au 19ème siècle, malheureusement, on trafiqua avec les reliques, avec en complément des témoignages provenant de la littérature, nous avons fait la conclusion mentionnée ci-haut.

Slobodan JAKOVLJEVIC, prêtre

Политичка ситуација у раном 14. веку:

- - Сремска Краљевина између 1291. и 1316. године, под влашћу Стефана Драгутина, српског краља
- - Област угарског олигарха Угрин Чака 1311. године

1 - Сремска краљевина краља Драгутина у XIV веку

2 - Кивот са делом мошћију Св. Теодисија у чачанској цркви, снимак из 2015. године

Миленко
САВОВИЋ

мајстор фотографије, Чачак

УДК: 77.03

75.071.1:929 Петровић Н.

СЛУЧАЈ ЈЕДНЕ ФОТОГРАФИЈЕ

АПСТРАКТ: *Овим радом открива се 102 године прикривена грешка приликом уредбе фотографије која приказује Надежду Петровић у тренуцима док ради на једној од своје две слике Везировог моста 1913. године. Анализом расположивих елемената и описивања, показује се исправна оријентација фотографије. Такође, открива се која слика је тада настала.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Везиров мост, Надежда Петровић, фотографија, негатив, репродукција, копија, рукопис*

У литератури која се бави животом и делом Надежде Петровић често се појављује једна - технички прилично лоша - репродукција фотографије (вл. спомен-збирка Павла Бељанског) која приказује сликарку у тренуцима док слика једну од две слике Везировог моста на Белом Дриму код Призрена (Везиров мост, уље на картону, 47 x 60 цм, вл. Народни музеј Београд, инв. 294) 1913. године.

Приликом припреме и постављања изложбе Надежда Петровић, 1915–2015. у Уметничкој галерији „Надежда Петровић“ у Чачку, а поводом обележавања 100 година од смрти наше велике сликарке и суграђанке, опазили смо (Мирјана Рацковић, Даниел Микић - кустоси Галерије и ја) проблематичну комуникацију композиције у Надеждиним сликама, са поготово композицијом на тој фотографији. Фотографија и обе слике нашле су се заједно на једном од панела-експоната изложбе, те тиме испровоцирале нашу пажњу. Површним, уобичајеним гледањем, очито је

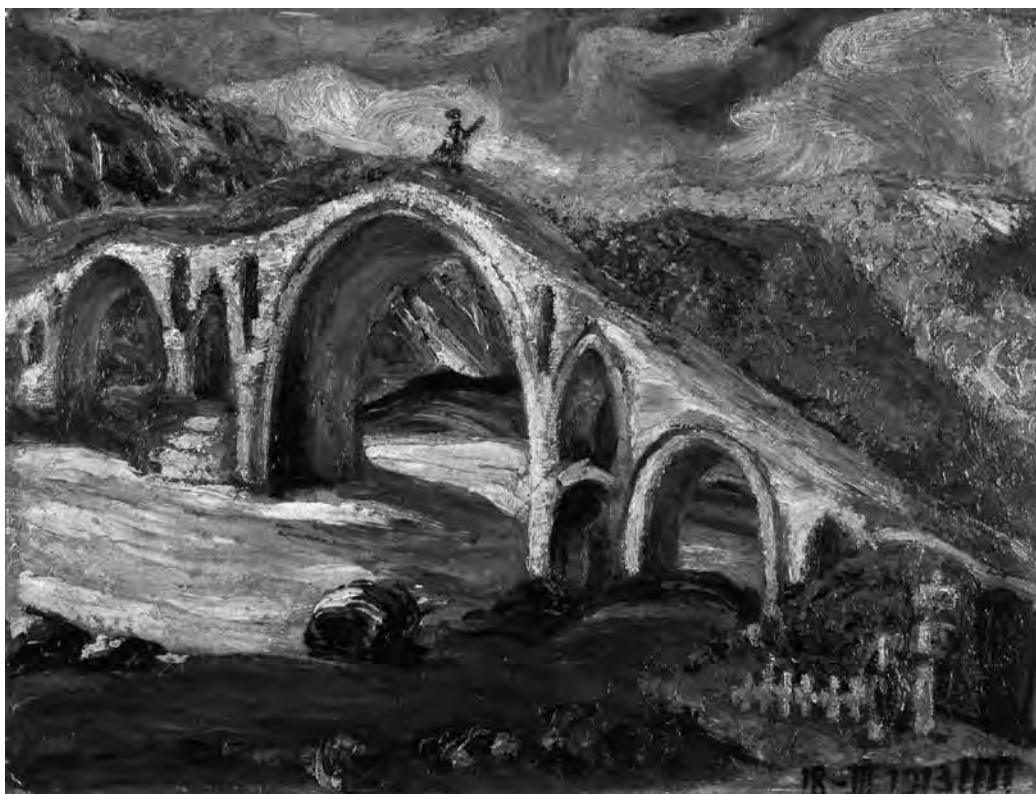
да фотографија приказује место и догађај, мада не оставља уверљив и ‘довршен’ утисак о виђеном. Тек на ‘други’ поглед опажа се да не постоји логика између сликаркине позиције на фотографији и њених слика, као резултата онога што она, према фотографији - може видети као свој мотив. Затим, ту је и трака Црвеног крста која стоји на њеној десној руци, што указује да она слика левом руком (сама та рука, у којој је четкица, не разазнаје се најбоље, али трака на другој руци означава десну руку и решава ту недоумицу).

Није познато да је негде забележено да је Надежда била леворука. Поред тога, на свим фотографијама које приказују медицинско особље, па и на оној где је Надежда са лекарима испред војне болнице у Ваљеву 1915. године (фотографија, вл. Војни музеј Београд) болничари траку носе на левој руци.

Урадили смо једино што се наметало као логично и тада је све дошло на своје место. Наиме, фотографију смо погледали

Сл. 1: Фотографија Надежда слика Везиров мост, каква је преузета

Сл. 2: Везиров мост (Душанов мост), 1913. уље на карбону, 47 x 59 цм
вл. Народни музеј Београд, инв. 1620

Сл. 3: Фотографија Надежда слика Везиров мост, исправно усмерена

*Сл. 4: Везиров мост, 1913. уље на карџону, 47 x 60 цм
вл. Народни музеј Београд, инв 294*

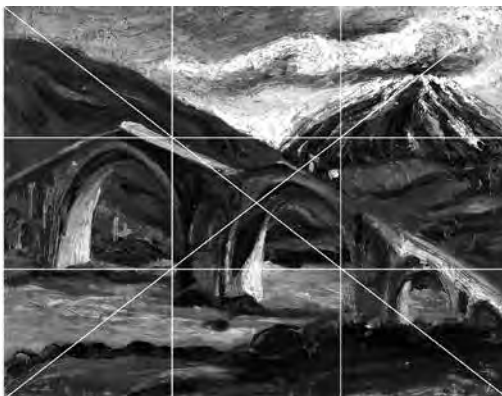
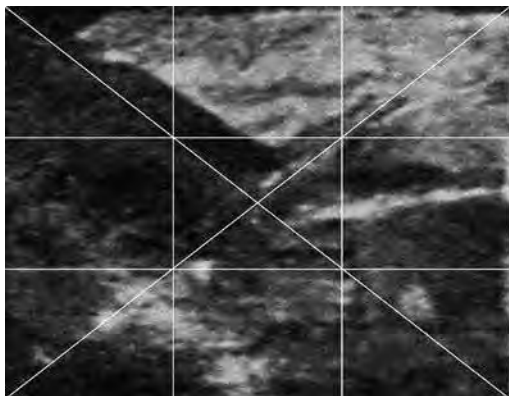
Сл. 5: Пројекцијом слике Везиров мост на иростор слике на шиафелају, уиврђује

реверзно, односно у огледалу: Надежда сада слика десном руком, болничарска трака је око леве руке, а мост је онде где га је и она видела са места са кога слика, а што на сликама сада изгледа сасвим логично.

Намеће се сасвим оправдан закључак да је од свог настанка ова фотографија третирана у обрнутој репродукцији. Остаје нејасно и то како је толико дуго гледана обрнуто, те да је током толиког времена (а то су 102 године) то измицало пажњи ауторима који су исцрпно обрадили На-

деждино дело и њен живот, неминовно се сусрећући и са том фотографијом.

Овде се намеће још једно занимљиво питање: у монографији Катарине Амброзић о Надежди Петровић (1978: 384-385) стоји: Фотографија је датирана њеним рукописом: „Везиров мост, 24. V 1913.“ (сл. 7). Како је могуће да Надежда није уочила да забелешку ставља на преврнуту слику? Просто збуњује да један сликар то не приметити. Уколико је тачан навод у поменутој књизи, ово остаје веома озбиљно питање.

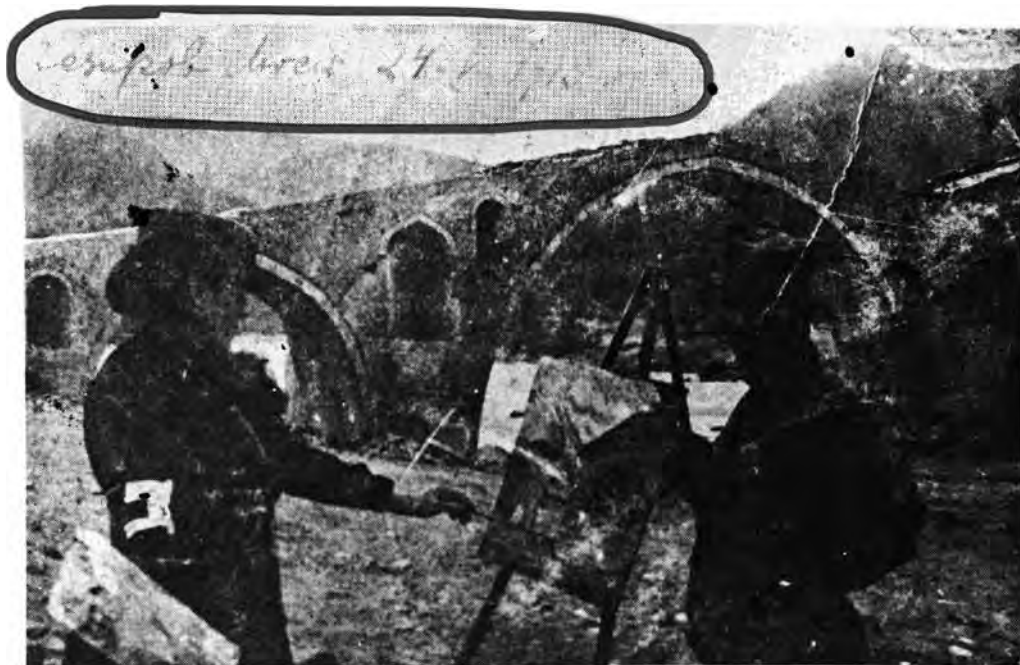
Сл. 6: Поређењем конфигурације, односно, композиције са шиафелаја и слике - може се са сигурношћу уиврђити која слика је настајала у време фотојографисања

Намеће се и питање да ли је ово једина копија са тог негатива. Уколико јесте, логично је да, обзиром на рукопис преко фотографије, нико касније није имао потребу да посумња у исправну оријентацију позитива, посебно ако се није подробније бавио том фотографијом. Ако, пак, постоји више копија (мамо две могућности: прва је да су све урађене у једној сеанси, значи на исти начин, па уколико је код прве направљена погрешка, онда је она поновљена код сваке од копија, а да фотограф уопште није приметио да је негатив преврнут¹; друга, мада мање вероватна, јесте да је накнадно неко - исти фотограф/лаборант - од истог негатива радио нову репродукцију, у ком случају си било вероватније да се није догодила иста омашка обртањем негатива). Али, ово је само хипотетичко

размишљање и на томе, вероватно остаје, обзиром да није познато да постоји још која фотографија која би можда разрешила отворена питања, као што је то било у случају фотографије на којој је Зора, сестра Надеждина, где је дилема око потписа отклоњена захваљујући постојању истоветне фотографије у породичној заоставштини.

◇

Разгледајући Виртуелни фото-музеј (<http://www.fotomuzej.com>), наишао сам на фотографију на којој извесни капетан Гачић позира испред Душановог моста. Случајно, и она је настала 1913. године, са исте стране моста, само на супротној обали од оне на којој је стајала Надежда док је сликала. Фотографија је интересантна из најмање два разлога: први је оштећење на већем отвору на стубу моста (иза капе-

Сл. 7: Рукопис на фотографији

¹ Из фотографског/лабораторијског искуства знам да је моменат завршетка посла око израде позитива још једно место на којем се може открити грешка, односно приметити да се радило са преврнутим негативом (било ради повећања са негатива, било да се позитив ради контактним копирањем негатива). Рутина одлагања негатива обично открије да нешто није у реду, али то је, ипак, само 'понуђена' могућност.

танове главе) које се може уочити и на нашој фотографији, а што треба да поткрепи тврдњу о досадашњој погрешној употреби негатива те фотографије.

Други разлог јесте то што су обе фотографије настале 1913. године и да је познат аутор фотографије капетана Гачића - Павле Савић (Атеље Павле Паја Савић) - што са нашом фотографијом није случај.

Сл. 6: Поређењем конфигурације, односно, композиције са шифафелаја и слике - може се са сигурношћу утврдити која слика је настајала у време фотописања

Ово би, можда, могао бити траг у откривању аутора фотографије са Надеждом Петровић.

Мислим се да је недвосмислено доказана тврдња о преврнутом негативу и да нема разлога да се фотографија Надежда слика Везиров мост и даље погрешно репродукује.

Case of One Photograph

In this paper, a hidden mistake which was covered for 102 year in using the photograph which shows Nadezda Petrovic in moments of work on one of two of her paintings of The

Vizier Bridge, in 1913; by analyzing available elements and observation, the correct orientation of the photograph is shown. It also reveals which painting was created then.

Milenko Savovic

Le cas d'une photographie

Par ce travail, on découvre une erreur, cachée pendant 102 années, concernant l'utilisation d'une photographie qui présente Nadezda Petrovic au moment où elle travaille sur un de ses deux

tableaux du Pont du Vizir, en 1913. ; par l'analyse des éléments et des observations disponibles, une orientation correcte de la photographie se révèle. De même, on découvre quel tableau provient de ce temps-là.

Milenko SAVOVIC

М. А. Војин
МАЛЕТКОВИЋ
историчар, Чачак

УДК: 94(497.11 Чачак)"1929/1934"
323(497.11 Чачак)"1929/1934"

ЧАЧАК У ВРЕМЕ ДИКТАТУРЕ КРАЉА АЛЕКСАНДРА КАРАЂОРЂЕ- ВИЋА 1929-1934. ГОДИНЕ (1. део)

АПСТРАКТ: *Тема и главни задатак овог чланка је да расветли дешавања у чачанској околини у периоду диктатуре, дакле од 1929. до 1934. године. У фокусу исцртавања су још увек сви аспекти живота једног града у унутрашњости Србије који су утицали на његов развој. Исцртавањем локалних прилика покушаћемо да покажемо колики је био стварни утицај диктатуре на животи људи и колико је централна власт успела да доврине контроли околинске власти. Активности опозиције, пре свега комуниста, биће је за разумевање политичких прилика и због процене њихове стварне присутности у овом крају.¹*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *диктатура, Чачак, Југословенска национална странка, околинска власт, комуниста, опозиција, економска криза*

Краљ Александар Карађорђевић је 6. јануара 1929. године суспендовао до тада важећи Видовдански устав, распустио Народну скупштину, забранио рад политичких странака и формирао владу на чијем се челу нашао генерал Петар Живковић. Истог дана издао је прокламацију *Моме грађом народу* и Закон о краљевској власти и врховној државној управи по којем је утврдио да је краљевина Срба, Хрвата и Словенаца наследна монархија, а да је краљ носилац целокупне власти у земљи и да је у његовој надлежности читав законодавна власт. Прокламацијом се обратио директно својим поданицима којима објашњава због чега се одлучио да заведе лични режим који се најбоље

може дефинисати као монарходиктатура. Навео је да између народа и краља више не сме да буде посредника и означио политичаре као главне кривце за стање у земљи, јер је њихова заслепљеност довела до племенских и страначких подела, док је парламентаризам постао сметња за сваки плодан рад у држави. Своју одлуку је правдао највишим народним и државним интересима које је желео да заштити.²

Подршку режиму су пружили војни кругови, политичари блиски двору из редова демократа и радикала, државна управа, али и одређени кругови у Хрватској, највише индустријалци и банкарни људи који су поседовали велики капитал

¹ Други део рада Чачак у време диктатуре краља Александра Карађорђевића 1929-1934. године (Друштвени и културни живот града) биће објављен у следећем броју Зборника радова Народног музеја у Чачку.

² Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*. (Beograd: Nolit, 1988), 176-177; Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935* (Beograd: Prosveta, 1969), 71-72.

и којима, пре свега због нормалног пословања, није одговарала нестабилна политичка ситуација. Краљ је највише страховао од српске опозиције, али је један број српских политичара одмах подржао диктатуру, што се најбоље види у састављању прокламације коју су највећим делом написали Никола Узуновић, Божа Максимовић и Милан Сршкић. Српска јавност је углавном мирно и без демонстрација прихватила прокламацију.³

Општинска власт до избора 1931. године

Становништво Чачка је 6. јануара обавештено о променама које су настале у држави. Општинске власти су краљеву прокламацију истакли на сва видна места у граду како би се народ упознао са разлозима због којих се краљ одлучио за увођење диктатуре. Истог дана је начелник Трнавског среза, посредством рашког жупана, издао наређења општинским властима како треба да се понашају у новонасталој ситуацији и које мере би требало да предузму у случају да се појави опозиција режиму. Посебна пажња би требало да се обрати на све оне који шаљу „онеспокојавајуће гласове“, док је наређено да се сви они који би нарушили јавни ред и мир подвргну „најстрожијој одговорности“. Штампана је подвргнута строгој контроли, па се текстови који би уносили неспокојство и немир нису смели штампати по новом закону о штампи који је истог дана ступио на снагу. До даљег су забрањени сви јавни зборови, састанци и страначке забаве.⁴ Ове мере нису биле

примењене, пошто у чачанској општини нису забележени инциденти приликом проглашења диктатуре, нити су организоване демонстрације против краља.

Органи општинске власти нису били промењени, али они више нису бирани, већ именовани од стране више власти. Критеријум за постављање одборника било је њихово занимање. Општински одбор је преузео надлежности општинских зборована који се нису више састајали. Међутим, рад Општинског одбора био је сужен, а власт концентрисана у Општинском суду који су сачињавали председник и кметови са деловођом.⁵ Велики жупан рашке области је 11. јануара тражио да се у року од 24 часа поднесе извештај о именима председника, кметова и чланова Општинског суда и да ли су они лојални грађани, односно да међу њима нема антидржавног елемента. Председник општине је остао Радивоје Пантовић који је припадао старој Радикалној странци, што је велики жупан декретом потврдио 26. јануара. Поред председника нису била промењена ни тројица кметова, а у Одбор је 30. јануара именовано 22 одборника од којих су седамнаесторица била у претходном мандату на листи Радивоја Пантовића.⁶

Грађани Чачка били су незадовољни радом председника општине и упутили су жалбу 24. априла 1929. године великом жупану Рашке области, захтевајући смену читаве општинске управе. У десет тачака навели су разлоге због којих траже смену, а сматрали су да град не напредује под њиховим вођством, већ да се налази

³ Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, 181, 184; Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић, Хрватско-српски сјор* (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 353.

⁴ Међуопштински историјски архив Чачак (МИАЧ), Општина чачанска (1839-1934), К-41, бр. 40, бр. 55 и 211.

⁵ Милош Тимотијевић, „Општинска власт у Чачку између два светска рата“, *Зборник радова Народне музеје XXVII* (1997), 318.

⁶ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-56, бр. 5189; Тимотијевић, „Општинска власт у Чачку између два светска рата“, 318.

на ивици пропасти. Жалили су се да је рад пијаце упропашћен због великих намета, да општина не поседује опрему ни оспособљено људство за гашење пожара, да је у општини уполсено сеоско особље. Сумњали су у интелигенцију општинских одборника, док су председника општине оптуживали да нарушава углед града уличним тучама са именованим грађанима. Велики жупан је 8. маја наредио начелнику Трнавског среза да извиди ситуацију и да поднесе извештај. Одборници су на неколико страна написали своју одбрану, сваку тачку посебно разматрајући и давајући своја објашњења. Начелник среза је подржао општинску власт, а то је потврдио велики жупан који није видео никакве неправилности у раду Општинског одбора, али је упутио надзорне власти да обзирније прате рад одбора и да га у случају неправилности обавештавају.⁷ Потписници жалбе, претежно ситни трговци и занатлије, били су незадовољни политиком коју је водио Општински одбор, али се у овом случају не може говорити о незадовољству упереном против краљеве диктатуре. На почетку жалбе грађани наводе да „јануарски патриотски акт извршен са највишег места од епохалног је значаја по државу и наш народ” и „да се благотворни утицај овога акта одмах осетио првих дана готово свуда, али је се он врло мало или готово нимало осетио у нашем месту”, док у наставку грађани прихватају део кривице због таквог стања. У свом одговору Одбор наводи „да он ради у духу новог стања”, сматрајући да су „сами потписници противу новог стања”. Међусобне оптужбе показују да се не може говорити о побуни против ре-

жима, већ да се сукоб водио око локалних питања и вођења општине.⁸

Нису само грађани били незадовољни радом општинских власти, јер је и начелник среза указивао на лош рад чачанског суда. Током 1930. године више пута је опомињао судове у његовом срезу да морају енергичније да решавају своје послове, а посебно да обрате пажњу на захтеве војних власти и да их на време отправаљају. Проблема је било са наплатом пореза и осталих дажбина које су општински часници често занемаривали, па је тако начелство имало мање приходе.⁹ По извештају пореској управи, који је написао кмет Обрен Јањић, у суду је 19. фебруара 1932. године било око 140 несвршених предмета. Наводи се да су несвршени предмети превише компликовани и да је до нагомиланости дошло због немара других општина, јер чачанска општина са два села није мала. Проблем су представљали власници имања који нису имали поседовне пријаве, јер их нису добили од катастарске комисије. Суд је изразио спремност да се сви случајеви у што скоријем року реше.¹⁰

Поделом државе на девет бановина Чачак је 9. октобра 1929. године ушао у састав Дринске бановине. Поделом на бановине краљ је желео да разбије старе

⁸ Јарослав Дашић у свом делу Економска криза у чачанском крају 1929-1933. узима у обзир само одговор општинске управе, а не наводи уводни део жалбе у којем се грађани позивају на новонастало стање и оптужују општину да не ради у складу са њим, што говори у прилог тврђњи да грађани нису били противници режима, нити да се може говорити о некој озбиљнијој идеолошкој позадини у овом случају [Јарослав Дашић, *Економска криза у чачанском крају 1929-1933.* (Чачак: Међуопштински историјски архив, 1986), 156-157; МИАЧ, ОЧ, К-42, Ф-II бр. 668).

⁹ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-47, бр. 545 и 555.

¹⁰ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-62, бр. 2885.

⁷ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-42, Ф-II бр. 668.

историјске целине, да створи економичнију администрацију и још више централизује управу.¹¹ Поступак ликвидације жупаније трајао је до 11. новембра, након чега је административни центар премештен у Сарајево.¹² У марту 1930. године суседна Атеничка општина, која је временом постала предграђе Чачка, припојена је Чачанској.¹³

Још једна жалба уследила је 12. јула 1930. године када је рентијер Кривачић тужио општину војним властима због депоније која се налазила у непосредној близини градске кланице. Исти грађанин је 1. јула поднео жалбу општинским властима и тражио да се депонија затрпа, јер угрожава здравље грађана и војске, али је Одбор донео одлуку да место за бацање ђубрета и даље остане код општинске кланице.¹⁴ Молбу војним властима Кривачић је поднео у име свих грађана Чачка који се нису бунили због постојања овог комуналног проблема јер су, по његовом уверењу, страховали од освете председника општине. Молбу је поднео тек пошто се уверио да Радивоје Пантовић ништа није предузимао да премести ђубриште због тога што је апотекар и зато што му је одговарало такво стање како би економски профи-

тирао.¹⁵ Начелник Трнавског среза наредио је Општинском одбору да уклони депонију, а одборници су на седници одржаној 10. новембра формирали комисију која је требала да изврши увиђај и напише извештај на који ће се начин најбоље решити ово питање. Одбор је у мају 1931. године откупио земљу у Доњем Враћаку од чачанске цркве, где је ископана јама за нову депонију.¹⁶ Део грађанства био је незадовољан радом општинске власти предвођене Радивојем Пантовићем, а пошто су општински зборови били укинута грађани су обраћање вишој инстанци препознали као легитиман начин борбе за смењивање локалне власти.

У септембру 1931. године краљ је донео Октроисани устав и први парламентарни избори од проглашења диктатуре одржани су 8. новембра. Избори су означавали обнову парламентарног живота, али се гласало за само једну изборну листу чији је носилац био председник владе Петар Живковић. Гласачи из Трнавског среза бирали су између тројице кандидата која су се нашла на листи. Највише гласова у Чачку добио је Светолик Станковић, али није изабран за посланика, јер је у осталим општинама Трнавског среза добио мање гласова од Милана Поповића, свештеника из Заблаћа.¹⁷

У Чачку је у бирачки списак био уписан 1871 бирач са правом гласа на територији општине. Према броју бирача одлучено је да буду отворена два бирачка места, једно у општинској судници, а друго у основној школи, док су у бирачки одбор

¹¹ Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, 181-182.

¹² МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-42, Ф-IV бр. 290.

¹³ Василије Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак 1815-1941“, *Зборник радова Народної музеја ХХП/ХХПХ* (1993), 123; МИАЧ, ДБ, К-1, бр. 1986.

¹⁴ По опису јама је била удаљена свега 15 метара од кланице, а била је дугачка 30 и широка 20 метара. У извештају се наводи да је председник општине издао наредбу да се у јаму изручује нечистоћа из нужника и остало ђубре, па је на тај начин било угрожено здравље грађана. Чачак је у међуратном периоду имао велике комуналне проблеме који су били проузроковани непостојањем канализационе мреже (МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-56, бр. 9592).

¹⁵ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-56, бр. 9592.

¹⁶ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-56, бр. 9592.

¹⁷ Михаило Исић, „Резултати парламентарних избора у чачанском округу 1931, 1935. и 1938. године“, *Зборник радова Народної музеја ХХIV* (1994), 319.

ушла три члана.¹⁸ На гласање је изашао 1101 грађанин, што је мање у односу на изборе који су се одржавали двадесетих година, али је ипак задржан значајно висок проценат (више од 50%) грађана који су изашли да гласају.¹⁹

4.2. Општинска власт после избора 1931. године

Локалне власти се нису промениле након новембарских избора. Током 1932. године здравствено стање председника општине Радивоја Пантовића се погоршало, па је 13. априла, пошто је готово десет пуних година био на челу општине, затражио од Одбора да га разреши дужности због болести. Истог дана одржана је у седница на којој је одлучено да се оставка не уважава, већ да му се додели двомесечно боловање. Интервенисао је након два дана начелник среза и поништио одлуку Одбора, због тога што Радивоје Пантовић није тражио одсуство, нити је то поткрепио ваљаним лекарским уверењем.²⁰ Коначно је поднео оставку 21. априла, а дужност је преузео Обрад Јањић, који је на позицији вршиоца дужности председника општине остао шест месеци.²¹ Пантовић се током свог мандата сусрео са бројним и озбиљним оптужбама, често је означаван као личност која је кочила бржи развитак града, а осуђивани су и његови приватни поступци. Ипак, имао је подршку надзорних власти током периода диктатуре, посебно среског начелника који га је

у два наврата, после жалби грађана, сачувао на позицији председника општине. Нови председник општине је 1. новембра 1932. године постао Радослав Раша Гавровић који је ту функцију већ обављао од 1921. до 1922. године. Оба председника општине били су чланови бивше Радикалне странке.²²

Народни посланик Милан Поповић, са својим скупштинским колегама из других изборних срезова, одржао је у мају 1932. године политички збор на којем је известио окупљени народ о раду Владе и Скупштине. На збор је дошло око 500 грађана који су били позвани да упуте предлоге који су преко народних посланика имали да буду претресени у Народној скупштини. У извештају се наводи да је окупљени народ клицао и да је манифестовао своју оданост краљу, али и да је било букача према којима су примењене законске мере због ометања скупа.²³ На овај начин власти су настојале да одрже привид демократског уређења у земљи, покушавајући да покажу народу како су сви укључени у рад највишег законодавног тела у земљи, док власт почива на принципима директне демократије.

Подручје Љубића, који се налази са леве стране Западне Мораве, наспрам Чачка, у међуратном периоду гравитирало је ка чачанској општини, иако је административно припадало Љубићком срезу чији је центар био у Прељини. Из Љубића је у Чачак често шверцована роба, пре свега месне прерађевине за које трговци нису плаћали

¹⁸ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-62, бр. 91.

¹⁹ Исић, „Резултати парламентарних избора у чачанском округу 1931, 1935. и 1938. године“, 319.

²⁰ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-58, Ф-II бр. 411.

²¹ МИАЧ, Градско поглаварство (1934-1944), К-2, Ф-I бр. 604.

²² МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-61, Ф-VI бр. 203 и 231.

²³ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 515.

касапске аренде, те су на тај начин штетили општинску касу. Месо је долазило из подручја где није било санитарске контроле, па се страховало од ширења болести. Трговцима код којих би се пронашла таква роба запрећено је новчаним казнама јуна 1932. године.²⁴ Ни то није спречило грађане да купују месо по повољнијим ценама већ су, очигледно због смањења преношења меса услед оштријих мера контроле, прелазили на територију Љубића и директно куповали из њихових касапских радњи. Председник општине је од начелника Љубићког среза захтевао да се клање крупне и ситне стоке врши у чачанској општинској кланици која је била под надзором среског ветеринара.²⁵ Иако су чинили једну привредно-економску целину, Чачак и Љубић су се налазили у различитим срезовима, па је велики део Чачана био незадовољан оваквом административном поделом, сматрајући да је она изведена на штету општине и да спречава њен природни ток развојка. Због тога је Општински одбор, након седнице одржане 9. септембра 1930. године, послао захтев Министарству унутрашњих послова да се Љубић припоји Чачку, али одлука о припајању није донета.²⁶ Следећа иницијатива о припајању ова два подручја потекла је из Љубићког начелства које је од чачанског Општинског одбора тражило да се изјасни да ли је вољан да се средиште Љубићког среза премести у Чачак и да издвоји новац за подизање зграде са неопходним просторијама за смештај

начелника. Одборници су на седници одржаној 5. јула 1933. године одлучили да се предлог прима у начелу, али „с тим што ће се општина постарати за кредит када се питање премештаја реши дефинитивно”.²⁷ Ни овога пута није дошло до спајања две области, а до жељеног припајања није дошло ни до почетка Другог светског рата.²⁸

Нови Закон о градским општинама донет је 20. октобра 1933. године. На овај начин власти су тежиле да уједначе законодавство које се односило на функционисање и број градских општина, али и да изврше раздвајање градских од сеоских општина које су се по свом развоју све више удаљавале од села.²⁹ Да је Чачак требао да буде уведен у ред градова сазнајемо из дописа који је Чачанском суду 25. маја 1933. године послао председник Савез градова Краљевине Југославије, чија је сврха била да штити и пропагира интересе југословенских градова. У допису се наводи да ће Чачак „по новом Закону о градовима, који се налази у изради, ући у ред градова”. Председник је позвао општинске власти да се учлане у Савез градова, односно да уплате 1000 динара (500 динара за упис, а 500 за годишњу чланарину), па да се на тај начин одазову позиву и укључе у рад овог тела. Општински одбор одбио је да се учлани, изговарајући се недостатком новца.³⁰ Одборници су се, пошто су добили јасан наговештај да ће се статус чачанске општине променити, обратили надлежним властима. Од начелника Трнавског

²⁴ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-62, бр. 10875.

²⁵ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-61, Ф-VI бр. 211.

²⁶ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), Књига записника са одборских седница од 9. септембра 1930.

²⁷ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-71, бр. 782.

²⁸ Тимоотијевић, „Општинска власт у Чачку између два светска рата”, 331.

²⁹ Исто, 323.

³⁰ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-64, Ф-III бр. 508.

среза су 30. маја тражили да „општина остане и даље овако, како и данас постоји”. У прилог оваквом захтеву износе податак да општина, заједно са селима Атеницом и Кулиновцима, броји око 9839 становника.³¹ Став Општинског одбора о промени статуса општине пре доношења закона о градским општинама био је неповољан.

У чачанској јавности се од августа 1933. године развила жива полемика, јер је дошло до поделе на оне који су сматрали да Чачак треба да постане градска и на оне који су сматрали да треба да остане обична општина. Одборници су били неодлучни, па су на седници одржаној 20. августа одредили три одборника и председника да проуче ово питање и да се касније донесе одлука. *Чачански њлас* и *Чачански њокрећ* покренули су неку врсту анкете на својим страницама у којој би угледни грађани требало да изнесу аргументе и мишљење да ли ће Чачак више напредовати ако постане град или ће, напротив, стагнирати. Најзначајније питање било је економског карактера, односно део грађана је страховао да ће се издаци повећати када Чачак постане град, а да ће се поресци обвезници, који су делом већ били у великим дуговима, још више оптеретити. Страхovalo се да ће нова градска власт зависити од управних власти које би постављале одборнике, односно да ће се укинути самоуправа.³² Ипак, преовладавали су гласови

који су захтевали да Чачак треба да постане градска општина, наводећи да се законодавац већ изјаснио сврставајући Чачак у градску општину. Побијани су аргументи који су говорили у прилог томе да ће ново стање само оптеретити општинску касу и становништво и да се општински избори више неће одржавати. Оснивање градске општине често се везивало за питање припајања Љубића које је морало да се деси пре него што дође до усвајања закона о градским општинама. Економски просперитет, главни аргумент који се износио у корист прихватања новог закона, зависио је од овог сједињавања, па је ово питање, још једном, безуспешно постављено.³³ Општински одборници сложили су се да је боље да Чачак постане градска општина. Изабрана комисија је у извештају навела су да су се многе мање општине које су сиромашније од Чачка изјасниле за Закон о градским општинама и да нема бојазни да ће се трошкови повећати, али је на седници закључено да се дефинитивна одлука не може донети док се Закон претходно не усвоји.³⁴

Нови председник општине Раша Гавровић суочио се крајем 1933. године са великим штрајком против предузећа *А. Д. Јелица* који је постепено добио облик побуне против општинских власти. Предузеће *Јелица* је снабдевало грађане, као и општину, електричном енергијом, а ценовник је утврђен у договору са општинским властима, док

³¹ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-64, бр. 15194.

³² „Важна одборска седница“, *Чачански њлас*, 27. август 1933, 2; „Чачак село или град“, *Чачански њлас*, 1; „Напредак или расељење Чачка“, *Чачански њлас*, 10. септембар 1933, 2; „Гратска или варошка општина“, *Чачански њокрећ*, 27. август 1933, 1; „Чачак град или варош“, *Чачански њокрећ*, 15. октобар 1933.

³³ „Чачак је град и има да остане град“, *Чачански њлас*, 1. октобар 1933, 2; „Чачак треба да остане град и да му се присаједини Љубић“, *Чачански њлас*, 8. октобар 1933, 2.

³⁴ „Шта каже општински одбор“, *Чачански њлас*, 15. октобар 1933, 3.

је уговор потписан 1921. године. Због економске кризе, која је све више захватала домаћинства у Србији, жалбе на цену струје у Чачку су се могле чути 1932. године, па су општински одборници одлучили да ступе у преговоре са представницима предузећа *Јелица* које је због економске кризе пословало смањеним обимом, али су 12. априла започети преговори са представницима грађана који су били делегирани од стране Општинског одбора. Споразум је постигнут, а одборници су на седници одржаној 6. јуна прихватили да цена струје за приватне станове и радње буде 8 динара за један КВч, док је претходно била 9 динара.³⁵

Међутим, грађани су сматрали да умањење цене струје није довољно и да предузеће, које се налазило у власништву бечког акционарског друштва, зарађује велики новац. Средином августа 1933. године одржан је велики грађански збор у хотелу *Крен*, на којем је донета резолуција у којој се тражило смањење цене струје на 5,5 динара по КВч за приватне станове, трговачке радње и банке, а да цена од 4,5 динара важи за занатлијске радње и угоститељске објекте. У противном запрећено је бојкотом електричне енергије на нивоу читаве општине који је требао да отпочне 1. септембра. Резолуција је достављена Општинском одбору, чији су одборници на седници одржаној 20. августа били неутрални по овом питању, покушавајући чак да умире грађане, што је изазвало право негодовање. Од 1. септембра у Чачку су почеле да се користе лампе, а петролеј је заменио елек-

тричну енергију. Предузеће је оптуживано да у Крагујевцу наплаћује струју по много нижим ценама, односно по цени од 2 динара за КВч. Један део становништва био је задовољан бојкотом, јер није био оптерећен плаћањем рачуна за струју, док су петро-макс лампе биле знатно јефтиније.³⁶

Штрајкачи су основали Акциони одбор чији је задатак био да руководи читавом акцијом и да што пре оконча штрајк. Други збор грађана одржан је 17. септембра у хотелу *Српски краљ*, а отворио га је Радојко Солујић, председник Трговачког удружења, који је окупљеним грађанима изнео држање Акционог одбора од почетка штрајка. На овом збору приметно је заоштравање односа између грађана и Општинског одбора, пошто су изнети захтеви за смену општинских власти, а посебно се на удару критика нашао Рашо Гавровић, који је био дугогодишњи акционар у *А. Д. Јелици* и који је био председник општине 1921. године када је потписан уговор о снабдевању електричном енергијом. Одлучено је да се не одступи од резолуције донете 13. августа 1933. године и да се Општински одбор што пре изјасни у корист штрајкача, јер је њихово неутрално држање изазивало негодовање међу грађанима.³⁷ Општинска власт није подржала захтеве грађане, улице града су и даље биле осветљене сијалицама, док су у кућама и радњама коришћене лампе. Штрајк је настављен, а 1. октобра је одржан трећи по реду збор грађана на

³⁶ „Не смањи ли се цена електричној струји Чачак ће 1. септембра запалити петролеумске лампе“, *Чачански њас*, 20. август 1933, 2; „Важна одборска седница“, *Чачански њас*, 27. август 1933, 2; „Чачак штрајкује због скупе електричне струје“, *Чачански њас*, 3. септембар 1933, 1; „У Чачку се штрајк против скупе струје и даље заоштрава“, *Политика*, 10. септембар 1933, 10.

³⁷ „Чачак ће и даље остати у мраку“, *Политика*, 18. септембар 1933, 9.

којем је, као и на претходном, одлучено да се бојкот настави, уз све гласније повике против општине, за коју су сматрали да ради против интереса грађана и да им ћутањем само чини штету.³⁸ Ипак, током октобра грађани су почели да попуштају након дугог и исцрпљујућег бојкота. Почетком новембра штрајк је окончан, а грађани, иако су били веома истрајни, нису успели да натерају *А. Д. Јелицу* да прихвати њихове захтеве.³⁹ Део одборника који се није слагао са политиком неутралности и немешања поднео је оставку 11. децембра 1933. године.⁴⁰ Велики број Чачана је посећивао грађанске зборове организоване током штрајка, а власти су дозвољавале овакве скупове, иако су се често чули коментари уперени пре свега против председника општине и Одбора. Јавни скупови и окупљања, који су на почетку периода диктатуре били забрањени, поново су се одржавали, док су грађани сасвим отворено износили предлоге и захтевали ефикаснији рад општинских власти, па чак и њихову смену. Бан је разговорао са члановима Акционог одбора и од њих добио уверење да штрајк нема политички карактер и да није продукт деловања забрањене Комунистичке партије.⁴¹ Иако је покрет у Чачку био масован, није био уперен против државних власти и краља, диктатура се није оспаравала нити помињала у лошем контексту, а незадовољство грађа-

на је још једном било уперено против општинских власти.

Након доношења Септембарског устава власти у Југославији су желеле да оснују режимску странку, настојећи да на тај начин створе озбиљнију политичку основу новом курсу. Већ крајем 1931. године основана је Југословенска радикално-сељачка демократија која је у свом имену покушала да интегрише по нешто од назива готово свих најзначајнијих политичких партија чији је рад био званично забрањен краљевом прокламацијом.⁴² Име странке је јуна 1933. године промењено и она је названа Југословенска национална странка.

Од странке се издвојила група посланика предвођена бившим председником владе Петром Живковићем и образовала свој посланички клуб Југословенски народни клуб, оптужујући Владу да је одустала од шестојануарских идеја. Власт је толерисала ову „опозициону“ групацију и дозвољавала им да одржавају јавне зборове.⁴³ Један од зборована Југословенска народна странка одржала је у Чачку 8. септембра 1933. године, пре него што је у чачанској општини основана организација званичне Југословенске националне странке. На збору су говорили народни посланици предвођени Живорадом Лукићем, а било је присутно око 200 грађана. По извештају начелника збор није наишао на одобравање међу Чачанима „јер су говорници остали на присутне комичан - неозбиљан утисак“.⁴⁴

³⁸ „Зашто ћути општина чачанска?“, *Чачански глас*, 1. октобар 1933, 1; „Чачак наставља да штрајкује против електрике“, *Политика*, 2. октобар 1933, 7.

³⁹ „Епилог борбе“, *Чачански глас*, 12. новембар 1933, 1.

⁴⁰ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-71, бр. 1153.

⁴¹ Бранко Танасијевић, Милутин Јаковљевић, Младен Стефановић, *Пола века електрификације чачанског краја 1921-1971*. (Чачак: Електродистрибуција, Електроморава, 1972), 51.

⁴² Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*, 135.

⁴³ Исто, 235.

⁴⁴ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 26558.

У Чачку све до пред сам крај 1933. године није покренута значајнија иницијатива за оснивање режимске странке. Настављене су политичке борбе започете током штрајка поводом поскупљења електричне енергије, а две међусобно супротстављене политичке групе бориле су се за оснивање Општинског одбора Југословенске националне странке. Срески начелник Воја Ружић означио је народног посланика Милана Поповића као главног кривца због чега не постоји Општински одбор у Чачку, оптужујући га да ништа није учинио у том погледу, па чак и да омета организовање странке због тога што је изгубио поверење својих суграђана и због страха да ће бити изврнут критици.⁴⁵ Ситуација се још више заострила доласком новог среског начелника Радомира Чађевића који је ступио на ову функцију у жеку штрајка. Нови начелник је новембра 1933. године почео са припремама за оснивање Општинског одбора надајући се да ће успети да помири две завађене стране и да ће их укључити у рад странке.⁴⁶ Међутим, већ у децембру исте године дошло је до међусобних оптужби између начелника Радомира Чађевића и председника општине Раша Гавровића, који је био потпомогнут послаником Миланом Поповићем, па су се стари сукоби одразили на формирање Општинског одбора. Нови срески начелник се по преузимању функције у Трнавском срезу сусрео са оптужбама и препрекама у раду, јер је друга група покушала да га представи као сарадника бившег министра Анте Радојевића и сумњиву личност која је у дослуху са

опозиционарима, па су на тај начин хтели да издејствују његову смену.⁴⁷ Начелник је након оптужби још енергичније приступио организовању странке и основан је Акциони одбор 29. децембра, а првог дана се уписало више од 20 чланова, међу којима и оснивачи листа *Чачански њокрећ* за које се веровало да ће у својим новинама извештавати „у духу начела странке“. Конференције су држане сваке вечери у некој од сала чачанских хотела.⁴⁸

Као резултат борбе између две завађене политичке струје истиче се формирање два посебна одбора Југословенске националне странке у Чачку. Светолик Станковић, инжењер и индустријалац, изабран је 14. јануара 1934. године у кафани *Драјачево* за председника Управног одбора месне организације ЈНС-а. Истог дана група предвођена Рашом Гавровићем основала је други месни одбор ЈНС-а у Чачку, на чијем се челу нашао тадашњи председник чачанске општине. Обе групе имале су приближно исти број уписаних чланова (око 200).⁴⁹

Ситуација око оснивања Општинског одбора странке у Чачку интересовала је и бана и министра, док су обе струје настојале да за формирање свог одбора добију подршку политичара у Београду. Окружни инспектор је крајем јануара 1934. године известио бана о оснивању два одбора и начину на који је то урађено, истакавши заслугу за покретање иницијативе за оснивање странке среском начелнику Радовану Чађевићу, али оптужујући га да је „требао у овом деликатном питању да има много више

⁴⁵ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 1174.

⁴⁶ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 53.

⁴⁷ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 54.

⁴⁸ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 63.

⁴⁹ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 7 и 9.

такта и умешности, те да не дође до ових међусобних размирица грађана“ и да је оваквим поступањем од странке одбио један део грађанства. Због таквог држања и претераног ангажмана у формирању странке, окружни инспектор је предлагао да се Радован Чађевић смени.⁵⁰ Ипак, он се још неко време задржао на тој функцији и наставио да подржава ширење ове странке у свом срезу. Радио је на образовању општинских одбора по околним селима, а страначке организације оформљене су до краја марта у Слатини, Трнави и Лозници. Ни оснивачке скупштине организоване по сеоским општинама нису протекле без чарки, а посебно је била бурна седница у Слатини где су се појавили Милан Поповић и Рашо Гавровић са својим присталицама и ометали рад делегата.⁵¹

Чачански студенти у Београду, окупљени око Удружења грађана чачанског краја у Београду, ширили су 1932. године идеју да Чачак треба да промени име. Разлог томе је био то што су сматрали да је име града турског порекла, па су, верујући у нови културни полет, желели да га отргну из османског наслеђа и уврсте у ред европских градова. Позивајући се на историју желели су да се врати старо име града који би требало да се поново назове Градац, по средњовековном граду из периода владавине Немањића.⁵² Званичан предлог за промену назива града упућен је тек 1934. године. Министарство унутрашњих послова послало је 8. јуна 1934. године општинама предлог да се ационална имена места замене

националним.⁵³ Иако је овај предлог био намењен пре свега областима које су ушле у састав Југославије после балканских и Првог светског рата, подстакао је и Чачане да поново затраже промену имена општине, па је већ 15. јуна упућен званичан захтев Општинском одбору. У захтеву је погрешно наведено да је град добио име Чачак у периоду 1459-1626, те да је његов назив турског порекла.⁵⁴ Први помен Чачка датира из периода знатно пре турског освајања ових простора, из 1408. године, када га помињу дубровачки трговци.⁵⁵ На седници одржаној 6. августа одборници су одлучили да се предлог одбаци, па је Чачак задржао своје дотадашње име.⁵⁶

Упркос негативном ставу једног дела чачанске јавности, по новом Закону о градским општинама, који је ступио на снагу 23. септембра 1934. године, Чачак је сврстан у градске општине. Закон је предвиђао само постојање Градског већа и председника општине који је на њеном челу и представља град у свим његовим пословима, извршни је орган већа и шеф целе градске администрације. Општински судови су били укинати, као и кметови који су разрешени дужности. Предлог буџета доносио је председник, предавао га на увид грађанству, а Градско веће је давало одобрење. Одлуке је могао да поништи бан (на тај начин је државна

⁵⁰ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 11.

⁵¹ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 16 и 22.

⁵² Чачак ће добити старо име Градац, Чачански глас, бр. 8, 4. септембар 1932, 2.

⁵³ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-75, Допис Министарства унутрашњих послова од 8. јуна 1934. године.

⁵⁴ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-75, Предлог да се промени име назив града Чачка од 15. јуна 1934. године.

⁵⁵ Андрија Веселиновић, „Документи о првом помену Чачка у средњем веку“, *Зборник радова Народни музеја ХХ* (1991), 64-66.

⁵⁶ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-47, Записник са одборске седнице од 6. августа 1934. године.

управа вршила надзор), док је Министарство унутрашњих послова могло да разреши читаву управу и постави нову. Председник и две трећине посланика требало је да се бирају на изборима, али они никада нису одржани. Након ступања на снагу новог закона председник општине је остао Раша Гавровић, као и већи број посланика, само што је њихов број смањен на 27.⁵⁷

Убиством краља Александра 9. октобра 1934. године окончан је период диктатуре. Посланици су на ванредној седници одржаној 11. октобра положили заклетву новом владару, краљу Петру II Карађорђевићу, и одлучили да пошаљу телеграм саучешћа краљици Марији. Проглашена је жалост у трајању од шест месеци, а дубока жалост је трајала шест недеља. За то време у граду нису смела да се организују никаква јавна весеља и игранке.⁵⁸ У канцеларији средског начелника 15. октобра одржан је састанак свих представника власти и хуманих удружења на којем је одлучено да се заједнички посети краљев гроб на Ваведење (4. децембра) како не би дошло до разједињености и појединачних обилазака сваке организације.⁵⁹

4.3. Опозиција режиму

Шестојануарским прогласом рад странака био је укинут, а опозиција је у првим годинама диктатуре била не приметна. Српска грађанска опозиција неспремна је дочекала краљеву дикта-

туру и нечујно се повукла са политичке сцене несклона да се бори било каквим насилним средствима. Део политичара и интелигенције, разочаран страначким трвењима и главним носиоцима демократско-парламентарног режима у држави, ушао је у састав владе Петра Живковића, прихватајући ново уређење.⁶⁰ Комунисти су означени као највећи противници режима и против њих је покренута борба до истребљења. Комунистичка партија Југославије, која је деловала у дубокој илегалности, била је једина партијска организација која је имала присталице на територији читаве државе. На самом почетку комунисти су се нашли на снажном удару режима монархидиктатуре, па је њихова партијска организација у прво време била снажно пољуљана.⁶¹

Против комуниста је вођена репресивна политика и на локалном нивоу. Већ 26. јануара 1929. године Општинском суду у Чачку је наређено да посебну пажњу обрати да комунисти, као и остали противници режима, не врше агитацију међу народом, а да се највише контролишу агенти осигуравајућих друштва, трговачки путници и остала сумњива лица.⁶² Чести дописи, које је Министарство унутрашњих послова прослеђивало општинским судовима, показују да је полицијски апарат пратио комунистичке активности. Начелник Трнавског среза наредио је да се након 5. августа 1929. године, када је заказана комунистичка конференција у Београду, најенергичније спрече све припреме и терористичке акције комуниста уперене

⁵⁷ Тимоотијевић, „Општинска власт у Чачку између два светска рата“, 325; Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак 1815-1941.“, 123-124.

⁵⁸ МИАЧ, Градско поглаварство (1934-1944), К-1а, Ф-VI бр. 92 и 128.

⁵⁹ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 55.

⁶⁰ Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, 184.

⁶¹ Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*, 324.

⁶² МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-41, бр. 45.

против општинских зграда.⁶³ Режим је највише страховао да ће комунисти терористичким акцијама ометати прославу значајних државних празника, пре свега прославе Дана уједињења, па су тих дана обавештавале Општински суд да се обезбеде државне институције и инфраструктурни објекти, попут железничких станица, који могу бити мете напада. Милија Васиљевић, кројачки радник, осуђен је на 10 месеци затвора због растурања комунистичких летака, што представља редак случај хапшења противника режима на територији Чачка.⁶⁴ Начелник Трнавског среза је почетком 1930. године известио бана како на територији среза претходне године није било никаквих комунистичких акција, нити да постоје лица која су означени као комунисти.⁶⁵

Активност комуниста из Чачка је у првим годинама диктатуре, због притиска власти, била усмерена на прихатање и скривање партијских илегалца који су били прогоњени од стране полиције. Комунисти су покушавали да сачувају своје чланове и присталице који су били изложени суровом гоњењу. Током 1930. године у Чачку су штрајковали абацијски радници и успели да издејствују смањење радног времена са 14 на 10 часова.⁶⁶ Штрајк нису водили комунисти, јер би једна таква акција изазвала подозрење полиције и дошло би до хапшења, али су њихове присталице у њему узеле учешћа. Иако је Министарство унутрашњих послова у фебруару 1930. године упозора-

вало среске власти да ће комунисти покушати да оформе ћелије по унутрашњости, на територији Чачка није дошло до њиховог озбиљнијег организовања.

Кмет Обрен Јањић, вршилац дужности председника општине, обавестио је 21. маја 1932. године начелника Трнавског среза да у општини нема младића рођених 1910, 1911. и 1912. године који су се обелоданили као комунисти или као противници постојећег стања и државног уређења. Омладинци нису манифестовали своје незадовољство против режима диктатуре. Исте године у јулу потврђено је да на територији Чачка не постоји организација која се назива Уједињена револуционарна омладина и да нема сазнања да се омладина окупља у било каквим сличним покретима.⁶⁷

Фудбалске утакмице у Чачку биле су веома посећене, па су зато биле честа мета комунистичке агитације. Велико интересовање владало је за прву утакмицу која је 6. августа 1932. године требало да се одигра под рефлекторима. У извештају среског начелника од 7. августа наводи се да је на игралишту Враниште, након одиграног меча, поред Мораве пронађено неколико комунистичких летака. Током утакмице је Јован Јоловић, повереник Радничке коморе у Чачку, правио неред у пијаном стању због чега је био кажњен са три дана затвора. У кући Јоловића пронађене су слике осуђених чланова Извршног одбора Комунистичке партије Југославије, док је у канцеларијама Радничке коморе пронађен значајан број комунистичких књига.⁶⁸ Начелник је забранио да се одржавају све утакмице на територији Трнавског среза, све док их

⁶³ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-45, бр. 572.

⁶⁴ Милутин Јаковљевић, *Раднички њокреј у чачанском крају* (Чачак: Чачански глас, 1979), 30.

⁶⁵ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 3691.

⁶⁶ Јаковљевић, *Раднички њокреј у чачанском крају*, 31; Димитрије Јањић, Драгиша Петровић, *Доктор Драгиша Мишовић* (Чачак: Центар за културу Чачак, 1979), 41-42.

⁶⁷ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-63, бр. 29 и 635.

⁶⁸ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 19638.

он сам опет не одобри.⁶⁹ Дозвола за поновно приређивање фудбалских утакмица издата је 15. септембра 1932. године када је потврђено да само друштва која имају одобрена правила и добију дозволу од начелника смеју да их организују.⁷⁰

Љуба Давидовић, Антон Корошец и Јован Јовановић Пижон, истакнути политичари и вође неких од најзначајнијих југословенских странака пре увођења диктатуре, посетили су Чачак у мају 1932. године, где су се у хотелу *Крен* састали са истакнутим грађанима који нису учествовали у власти, али јесу у раду предратних странака.⁷¹ Политичари су у ситуацији након доношења устава обилазили градове и разговарали са истакнутим личностима, покушавајући да припреме терен за обнову страначког живота и да на неки начин сазнају какво је расположење у народу према систему диктатуре.

На српском селу појавио се покрет презадужених сељака који су своје незадовољство демонстрирали на јавним зборовима. Комунисти су покушали да своју делатност појачају у селима, па су пробали да подстакну сељаке на радикалнији начин борбе против постојећег система. Држава је Законом о заштити земљорадника из 1932. године помогла делу сељаштва, пре свега крупнијим земљопоседницима, тако што им је укинула камате на пренагомилане дугове, али је највећи проблем представљала сеоска сиротиња која није имала дугове ни довољно земље

за обрађивање.⁷² За решавање земљорадничког питања највише се залагао Драгољуб Јовановић, вођа леве струје унутар Земљорадничке странке. Заједно са радикалима Војком Чвркићем и Милисавом Тајсићем, као и са својим страначким колегама, Јовановић је уговорио да за време вашара на Светог Јеремију (14. мај) 1932. године у Чачку организују збор сељака. Чачанске власти су биле обавештене о немирима који су се догодили на панађуру у Гучи 3. маја, а који су политичким говорима изазвали Милош Тупањанин, Милисав Тајсић и браћа Чвркић, па је срески начелник одредио велике мере опреза за време одржавања сабора у Чачку.⁷³ Збор није организован због оштрих полицијских мера и опреза општинских власти, али и због тога што је Јовановић, са групом левих земљорадника, ухапшен 2. маја.⁷⁴ Део незадовољних сељака, окупљених око Удружење дужника из Мрчајеваца, заказао је 9. априла 1933. године у том селу збор који су власти забраниле. Начелник Трнавског среза наложио је грађанима чачанске општине да не посећују овај скуп, а сваком ко би се нашао тог дана у атару мрчајевачке општине, без потребних дозвола, запретио је да ће бити ухапшен и оптужен пред судом.⁷⁵ Власти су строго контролисале село и настојале да сузбију сваки покушај већег груписања сељака, а грађани су под претњом затворских казни морали да се клоне заказаних сељачких збора.

⁶⁹ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-59, Ф-IV бр. 182.

⁷⁰ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-59, Ф-IV бр. 182.

⁷¹ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 494.

⁷² „Како се стварно може помоћи земљораднику“, *Чачански глас*, 2. јул 1933, 2.

⁷³ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 473.

⁷⁴ Богумил Храбак, „Привреда, друштвени односи и политички живот Чачка 1918-1941“, *Зборник радова Народни музеја XXIV* (1995), 288.

⁷⁵ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-71, бр. 287.

Временом је комунистичка активност на територији Чачка постајала све разуђенија, али су и даље деловали у дубокој илегалности због притиска власти. Појачавање комунистичке активности у Чачку везује се за формирање новог месног комитета 1933. године. За секретара је изабран Илија Новаковић, а чланови су били лекар Драгиша Мишовић, адвокат Александар Ђурчић, обућар Милош Милошевић и професор Милутин Смиљанић.⁷⁶ Месни комитет је добио конкретне задужења (рад са омладином и у синдикату, ширење рада на селу и међу интелектуалцима). Често је долазило до акције ширења летака који су уз помоћ посебних курира стизали у унутрашњост земље, а који су позивали грађане на устанак против власти. Такви леци су најчешће растурани пред 1. мај или пред обележавање Дана уједињења (1. децембар), али до устанка против власти, на који су комунисти позивали грађане, није долазило.⁷⁷ Комунисти су узели учешћа у штрајку против предузећа *Јелица*, а посебно је активан био Драгиша Мишовић који је подржавао грађане у својим чланцима и јавним наступима, бодрећи их да не поустану.⁷⁸

Партија је, преко својих присталица, имала значајан утицај на рад Спортског друштва Борац, Културно-уметничког друштва Абрашевић и Књижнице и читаонице.⁷⁹ Министарство је фебруара 1930. године среским начелницима послало допис у којем су изражавали забринутост због ширења комуни-

стичких идеје међу омладином, наводећи да се агитација врши по упустима добијеним из Москве. За сузбијање ширења пропаганде предложено је одржавање предавања и формирање удружења која би се послужила литературом добијеном из Француске и Немачке, док се у случају нужде предвиђало да се против наставника и ученика који би ширили комунистичке идеје предузму превентивне и репресивне мере.⁸⁰ Наставници чачанске Гимназије који су били комунисти или симпатизери често су били премештани, па је тако професор Ратко Пенезић 1932. године прешао у Београд. У ширењу пропаганде међу гимназијалцима истакао се Милутин Смиљанић, члан Месног комитета. Током 1931. године ђаци су под утицајем скојеваца извели штрајк који је школа одлучно сузбила.⁸¹

Економска криза у Чачку

Чачанска индустрија тешко се опирала налетима кризе. Смањењем куповне моћи грађана смањена је и производња, па су индустријска постројења, која су тек почела да се развијају, од 1929. године запала у период стација и опадања привредне делатности. Смањивање коришћења привредних капацитета неминуовно је водило у отпуштање радника.⁸²

Најстарије индустријско постројење у Чачку била је пивара коју је средином XIX века подигао Фердинанд Крен, а која се двадесетих година XX века звала *Пивара Крен и Спанковић*.⁸³ Пивара је комплетно реновирана 1929. године,

⁷⁶ Јаковљевић, *Раднички покрет у чачанском крају*, 33; Јањић, Петровић, Доктор Драгиша Мишовић, 48.

⁷⁷ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 494.

⁷⁸ „Чачак у борби“, *Чачански глас*, 5. новембар 1933, 3.

⁷⁹ Јаковљевић, *Раднички покрет у чачанском крају*, 33.

⁸⁰ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 788/30.

⁸¹ Андрија Стојковић, Бранко Ковачевић, *Чачанска гимназија 1837-1937*. (Чачак: Чачански глас, 1987), 288.

⁸² Дашић, *Економска криза у чачанском крају 1929-1933*, 35.

⁸³ Јарослав Дашић, *Индустрија чачанског краја 1885-1946. Машинство и електрика* (Чачак: Технички факултет, 1995), 23.

опремљена најмодернијим машинама, апаратима и ледарама за стовариште и која је 1930. и 1931. године добро радила, да би под налетом економске кризе производња нагло опала.⁸⁴ *Акционарско друштво Јелица* је 1930. године прешло у руке страних инвеститора у Бечу.⁸⁵ У годинама економске кризе, па све до 1936. године, ово друштво пословало је у минусу, што је правдано великим инвестиционим улагањима овог предузећа од када је прешло у руке Аустријанаца.⁸⁶ Аутоматски парни млин је престао са радом током економске кризе, јер је *Чачанска штедионица* запала у новчану немаштину, а рад је обновљен 1934. године када га је откупила *Државна хипотекарна банка*.⁸⁷ Електрична црепана *Павле Брушија и синови* обављала је свој рад у Љубићу. У периоду кризе суочила се са проблемом пласмана производа, па је тек оживљавањем привредне активности након 1935. године фирма повећала свој просперитет.⁸⁸

Војнотехнички завод, као Четврти одељак Војнотехничког завода из Крагујевца, започео је производњу 1930. године. *Завод* се постепено ширио, па је 1934. године запошљавао 225 радника, а 1940. чак 1150 радника и службеника.⁸⁹ *Фабрика хартије* подигнута је 1930. године на земљишту које је бесплатно добила од општине. У време економске кризе радила је без већих потешкоћа, пошто је увоз хартије био ограничен, па

није имала конкуренцију на југословенском тржишту.⁹⁰

Занатство је током двадесетих година све више почело да уступа место привреди. У налету кризе највише су страдали ситне занатлије и трговци који нису имали финансијске резерве да ублаже настале потресе. Од 1930. до 1935. године у Чачку је одјављено 148 радњи и то: 51 занатлијска, 73 трговачке и 24 угоститељске.⁹¹ Општина је трговцима током 1933. године издавала потврде у којима се наводило да је трговачка активност те године била смањена у односу на претходну, што је био јасан показатељ кризе која се продубљивала.⁹² Незапослених радника је у априлу 1931. године, по наводима општине, било 117 квалификованих и 20 неквалификованих који су издржавали 123 члана породице.⁹³ За незапослене раднике и најсиромашније становнике управа Дринске бановине издавала је мале своте новца, а буџетом су били предвиђени јавни радови који би требало да запосле одређен број незапослених људи.⁹⁴

Режим диктатуре није успео да створи чвршћу основу за свој рад и развитак, а у чачанској општини су становници били у највећој мери незаинтересовани да се укључе у нови политички поредак, док су форму интегралног југословенства само декларативно усвојили или је прећутно

⁸⁴ Исто, 30-31.

⁸⁵ Дашић, *Економска криза у чачанском крају 1929-1933*, 37-39.

⁸⁶ Исто, 40-41.

⁸⁷ Исто, 63-64.

⁸⁸ Исто, 45-47.

⁸⁹ Исто, 43.

⁹⁰ Исто, 41-42.

⁹¹ Исто, 121, 125.

⁹² МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-77, Ф-II бр. 37/34.

⁹³ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-54, Ф-IV бр. 655/31.

⁹⁴ Дашић, *Економска криза у чачанском крају 1929-1933*, 130.

прихватили како не би долазили у сукоб са властима. Оснивањем јединствене Југословенске националне странке, која је требало да наступа са позиција интегралног југословенства и да означи крај страначким трвењима карактеристичним за политички живот у Југославији током прве деценије њеног постојања, нису превазиђени нагомилани проблеми и она није била прихваћена од већег броја грађана. Старе страначке размирице нису могле бити тако брзо заборављене, а на примеру формирања два месна одбора ЈНС-а у Чачку најбоље се види дубока подељеност тадашње српске политичке елите која је резултира окупљањем њихових присталица око политичких вођа, а не око идеја које је странка пропагирала.

Противници режима на територији Чачка нису били у стању да првих година диктатуре пруже значајнији отпор властима. Општинске власти, заједно са среским властима, покушавале су на све начине да сузбију комунистичку делатност, па су репресивне мере онемогућиле веће активности. Тек 1933. године комунисти, који су створили месни комитет и успоставили снажнију организацију, почињу да делују преко друштава које контролишу уз помоћ својих чланова и симпатизера. До значајнијег манифестовања незадовољства диктатуром на територији чачанске општине није дошло, па се рад противника режима у највећем броју случајева сводио на ширење пропаганде и стварање чвршће базе састављене од већег броја интелектуалаца, ђака,

радника, сељака, занатлија и других категорија становништва који су требали да представљају основу за рад у будућности. Грађани су спонтано и стихијски тражили смену општинских власти у неколико наврата, не нападајући режим, већ захтевајући од надзорних власти да смени неодговорне управе против којих су се бунили. Надлежни органи су у највећој могућој мери подржавали локалне власти и нису се одлучивали на смењивање водећих општинских руководиоца, одбијајући да се у већој мери уплићу у локалне прилике, иако су захваљујући окружним инспекторима и начелницима добијали редовне извештаје о стању у општини.

Економска криза снажно је погодила пре свега занатлије и ситне трговце, а потом и индустријска постројења у Чачку. Незапослени радници нису имали никакву социјалну заштиту, осим симболичне новчане помоћи коју су добијали од општине. Ипак, криза није омела привредни напредак Чачка. Посебно је значајно оснивање Војнотехничког завода 1930. године, јер је држава укључивањем у привредни живот покушала да ублажи удар економске кризе и да се одлучније укључи у процес индустријализације земље. Исте године је основана и Фабрика хартије, па су временом ова предузећа почела да запошљавају велики број радника и изменила структуру становништва Чачка, док ће управо оне бити значајне за стварање радничке класе у граду.

Извори:

Необјављена архивска грађа:

1. Међуопштински историјски архив Чачак (МИАЧ), фонд: Општина чачанска (1839-1934)
2. МИАЧ, фонд: Градско поглаварство (1934-1944)
3. МИАЧ, фонд: Дринска бановина (1929-1941)

Штампа:

1. *Полијтика* (Београд)
2. *Чачански глас* (Чачак)
3. *Чачански њокрећ* (Чачак)

Литература:

1. Василић, Василије, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак 1815-1941“, *Зборник радова Народної музеја ХХП/ХХПП* (1993)
2. Веселиновић, Андрија, „Документи о првом помену Чачка у средњем веку“, *Зборник радова Народної музеја ХХ* (1991)
3. Глигоријевић, Бранислав, *Краљ Александар Карађорђевић, Хрватско-српски сиор* (Београд: Завод за уџбенике, 2010)
4. Дашић, Јарослав, *Економска криза у чачанском крају 1929-1933* (Чачак: Међуопштински историјски архив, 1986)
5. Дашић, Јарослав, *Индустрија чачанског краја 1885-1946. Машињство и електрика* (Чачак: Технички факултет, 1995)
6. Исић, Михаило, „Резултати парламентарних избора у чачанском округу 1931, 1935. и 1938. године“, *Зборник радова Народної музеја ХХПВ* (1994)
7. Јаковљевић, Милутин, *Раднички њокрећ у чачанском крају* (Чачак: Чачански глас, 1979)
8. Јањић, Димитрије, Петровић, Драгиша, *Доктор Драгиша Мишовић* (Чачак: Центар за културу Чачак, 1979)
9. Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*. (Beograd: Nolit, 1988)
10. Stojkov, Todor, *Opozicija i vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*. (Beograd: Prosveta, 1969)

11. Стојковић, Андрија, Ковачевић, Бранко, *Чачанска гимназија 1837-1937*. (Чачак: Чачански глас, 1987)
12. Танасијевић, Бранко, Јаковљевић, Милутин, Стефановић, Младен, *Пола века електрификације чачанског краја 1921-1971*. (Чачак: Електродистрибуција, Електроморава, 1972)
13. Тимотијевић, Милош, „Општинска власт у Чачку између два светска рата“, *Зборник радова Народної музеја ХХПВ* (1997)
14. Храбак, Богумил, „Привреда, друштвени односи и политички живот Чачка 1918-1941“, *Зборник радова Народної музеја ХХПВ* (1995)

Cacak in the Time of Dictatorship of King Aleksandar Karadjordjevic 1929-1934 (part I)

By establishing personal regime of King Aleksandar Karadjordjevic on 6th January, 1929, the work of all political parties in the country was banned. Municipal authorities were under stricter supervision, while the president of the municipality was elected by higher bodies of the authority and not by the citizens of Cacak. The carrier of state ideology of integral Yugoslav idea should have been Yugoslav national party, whose committee was elected in Cacak only in 1934 and which did not manage to achieve significant results, or to gather greater number of followers around Yugoslav idea on the territory of the municipality. The Communist Party, which acted illegally, was the only one which tried to organize citizens and raise

rebellion against the authorities, but it did not have enough support in the time of dictatorship, while its members had a constant threat that they will end up in prison because of their activism.

After 1929 economic crises fiercely struck Cacak municipality, thus influencing the reduction of economic activity. A great number of workers became jobless and above all craftsmen and small tradesmen who did not have enough capital to mitigate the first wave of the crises, so a big number of shops closed down. In the period of dictatorship, Military technical institute was opened as well as Stationery factory the two most important factories in Cacak region which were increasing the scope of production and number of workers until the beginning of the World War II.

Vojin Maletkovic, M. A.

Cacak au temps de la dictature du roi Alexandre Karadjordjevic 1929-1934 (1ère partie)

Par l'enregistrement du régime personnel du roi Alexandre Karadjordjevic le 6 janvier 1929, l'activité de tous les partis politiques dans le pays fut interdite. Les autorités municipales furent soumises à la surveillance la plus rigoureuse, tandis que le maire fut élu par les hauts responsables du gouvernement et non pas par les habitants de Cacak. Le titulaire de l'idéologie nationale du yougoslavisme intégral devait être le Parti national yougoslave, dont le comité à Cacak ne fut créé qu'en 1934 et qui ne réussit pas à obtenir des résultats plus significatifs, ni à rassembler un plus grand nombre de partisans autour de l'idée yougoslave sur le territoire de la commune. Le parti communiste, qui agissait dans la clandestinité, fut le seul à essayer d'organiser les citoyens et à pousser à la révolte contre le pouvoir, mais il n'eut pas un as-

sez grand soutien durant la période de dictature, tandis que ses membres furent exposés à la menace permanente, qu'ils finirent en prison en raison de leur activisme.

La crise économique frappa fortement la commune de Cacak après l'année 1929, influant considérablement sur la diminution de l'activité économique. Un grand nombre d'ouvriers resta sans travail, avant tout les artisans et les petits commerçants qui ne possédèrent pas assez de capital pour atténuer la première vague de la crise, aussi un grand nombre de commerces fut fermé. Pendant la période de dictature, l'Institut militaro-technique et la Papeterie furent ouvertes, deux fabriques les plus importantes dans la région de Cacak qui agrandirent jusqu'au début de la Deuxième guerre mondiale la capacité de la production et augmentèrent le nombre d'ouvriers.

Vojin MALETKOVIĆ, M.A.

Мр Маријана
МАТОВИЋ

библиотекар саветник
Градска библиотека
„Владислав Пейковић Дис“
Чачак

УДК: 323.1(=19)(497.11)(091)
323.1(=19)(497.11 Чачак)1885/1948"

ЈЕРМЕНИ У ЧАЧКУ 1885 – 1948 (2. део)

АПСТРАКТ: Мада географски веома удаљене, Србија и Јерменија су духовно блиске и пријатељске земље, чије прве контакте на тлу Србије историја бележи у XIII веку, када почиње формирање прве јерменске колоније. Динамичан процес узајамне сарадње и обојавивања економских, духовних и културно-књижевних веза Срба и Јермена почиње када је Свети Сава први пут посетио Киликијску Јерменију 1235. године. Отуда је евидентан утицај јерменског средњовековног традиционализма на моравску школу архиепископуре (Свуденица, Жича, Витовница...). Од XIII до XVIII века Јермени се у више наврата досељавају у Србију, највише у Београд и Нови Сад, нешто мање и у друге градове. Последњи талас досељавања збива се крајем XIX и почетком XX века, после крвавих појорова које су над овим древним хришћанским народом вршили Турци 1915. године. Мада не толико бројни, Јермени као прљовачка нација представљају значајан економски и друштвени фактор у срединама у којима живе, донекле прихватајући локалну традицију. Крајем XIX века неколико јерменских породица досељава се и у Чачак, о чему сведоче малобројни сачувани документи из фондова Међуоштинског историјског архива у Чачку, Књиге рођених, венчаних и умрлих и породична гробница Лазаријанових на сџаром Чачанском гробљу, приказани у другом делу рада.¹

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Јерменија, Јермени, еноцид, јерменска колонија у Србији, Србија, Јермени у Србији, Чачак, Јермени у Чачку, српско-јерменске везе, Аруш Нисос (јан), Аршин Николић, Марко Саркисовић, Серкез (Саркис) Бербер(и)јан, Наркис (Наркас) Брицки, Аршин Лазар(и)јан, Лазар Лазар(и)јан

Долазак у Србију

Мада су Балкан и Закавказје међусобно веома удаљени, Србија и Јерменија² духовно су блиске и пријатељске земље: „Иако су Јермени и Срби као народи стасали на удаљеним географским просторима, иако између њих никада није било директних институционалних нити каквих других веза, по историји, традицији и култури, по националним црквама, та два народа необично су личила један на други. Чини се да су Јермени, који су се определили да живе међу Србима, више него било где лако губили идентитет и добровољно се асимиловали.“³

Српско-јерменске економске, културне и књижевне везе имају вишевековну традицију која траје више од 780 година:⁴ „Свети Сава је, путујући по источнохришћанским земљама посетио такође и Киликијску Јерменију (јерменска држава на обали Средоземног мора која је постојала у IX-XIV веку, сада у Турској),⁵ о чему је забележено у књизи Јустина Поповића *Жиција светих*.⁶ Када је Свети Сава гледао јерменске средњовековне споменике Киликије, био је одушевљен и одлучио да позове јерменске неимаре да учествују у зидању српских споменика. Нека научна истраживања сведоче да постоји утицај јерменске средњовековне архитектуре на

српске споменике, нарочито у Студеници, Жичи, Витовници⁷ (сл. 1)... Уопште, древна јерменска архитектура утицала је на моравску школу архитектуре.

После чувене Косовске битке 1389. године многи Јермени који су чинили део османлијске војске, сазнавши да морају да се боре против хришћана Срба, напустили су војску и остали недалеко од Сокобање и на планини Озрен саградили манастир Јерменчић [1392],⁸ у знак јерменско-српског пријатељства (сл. 2). У XVIII веку постојала је црква у Београду, а доласком Турака 1739. године срушили су је, а Јермене као и друге хришћане Турци су прогнали из српске престонице. Напуштајући Београд, Јермени су се населили у Новом Саду где су 1746. године саградили своју нову цркву, али је и она срушена у Титовој Југославији 1963. године (сл. 3).⁹ Дакле, где год има Јермена, пре свега они морају да имају своју цркву и школу. Ту су најбоља сведочанства о постојању и опстанку народа.¹⁰

Београдски Јермени

Одмах по турском освајању Београда 1521. године, султан Сулејман II наредио је да се седиште Смедеревског санџака пренесе из Смедерева у Београд, који убрзо од пограничног утврђења прераста у значајно трговачко седиште и главно војно упориште.

После пада под турску власт, Београд из основа мења етничку структуру – српско становништво, које је пре пада Београда било најбројније, готово потпуно је расељено, а наместо њега јавља се муслиманско, ‘турско’, разних раса и језика, из свих крајева Османске империје. Поред муслиманског становништва, први пут се у Београду појављују и друге етничке групе – Грци, Јевреји, Јермени и Цигани. Тако је Београд и својим становништвом постао спона између Истока и Запада.

Према записима хроничара, током обнове ранијим турским опсадама доста раз-

рушеног Београда, међу првима и у највећем броју пристижу муслимани из Босне, а потом и „на хиљаде људи из других места“ међу којима су најбројнији вешти трговци Дубровчани, називани Латинима, затим Турци, Грци, Јевреји, Цинцари, Јермени (сл. 4), Мађари и Цигани, који су сачињавали стално становништво. У Београд су стизали, са својом робом, и Арабљани и Персијанци, људи свих боја и језика муслиманског Истока.¹¹

Јермени свакако долазе у Београд са турском војском 1521. године,¹² ако не и раније. Није тачно познато када се и како први Јермени досељавају у српску престоницу, али, по свему судећи, појављују се у првим деценијама XV века, када заједно са другим „трговачким нацијама“¹³ вероватно стижу са Истока, мада поједини истраживачи сматрају да пре Турака у Београду није било Јермена.

Јермени убрзо постају важан економски фактор у Београду, а Евлија Челеби у опису Београда (1660) помиње једну јерменску махалу¹⁴ и посебну јерменску цркву,¹⁵ поред осам хришћанских – грчких, српских, бугарских, као и јеврејских богомоља.¹⁶

„Поред Јевреја, као посебна етничка група, јављају се и Јермени. Пре Турака њих у Београду није било. И њих је први од путописаца запазио Герлах и за њих забележио да су марљиви и да тргују свачим. Столеће касније они су већ знатан фактор на београдској чаршији и имају своју цркву. Они су тада угледни трговци и врло имућни. Браун, који је, за време свог боравка у Београду, одсео у кући једног Јерменина, који га је водио код својих пријатеља, приметио је како су ‘поизграђивали лепе куће’. У једној од ових видео је чесму, лепо купатило и пећи. ‘Ту смо били добро почашћени кафом, шербетом и изврским вином, какво даје суседна земља’ (мислио је на Србију). За Јермене је забележио као да су у трговању ‘јефттинији, него Јевреји или Грци’. По Киклеу они су једини трговали са Немачком и Бечом. Јермени су се бавили нарочито трговином, али и занатима. Касније су се истакли као банкари и јувелири. Као трговци

били су одлични у продаји најразноврснијих артикала, па и оних који немају никакве везе са њиховом домовином.¹⁷ 'Јерменска мала' налазила се између католичке и православне.

Јермени су и тада, као и раније, чинили посебну, у многим, одвојену групу. Сем језиком и писмом они су се разликовали и вером. Иако су били хришћани чинили су одвојену цркву. Били су најближе монофизитима, а у цркви су задржали свој језик и свој обред.¹⁸ За време Турака као да су били ближе православним, него католицима. Јермени су имали у Београду свога хлебара, свога берберина, своје кафеџије, па и онога, који је за њих резао или крижао дуван, на њихов начин. Имали су и своју кланицу, коју су подигли о свом трошку. Све то говори о њиховој високој култури, љубоморном чувању традиција, неговању својих навика, као и о организаторским способностима.¹⁹

На једној мапи из XVII века поједине етничке групе биле су забележене, почев од Саве према Дунаву, овим редом: Цигани, православни, Јермени, католици.²⁰

„Поједине верске и етничке групе имале су своја гробља. Хришћанска гробља била су одвојена од муслиманских. Католичко гробље било је одвојено од јерменског оградом. Дубровачко гробље, звано 'градина', било је ограђено зидом. Јевреји су имали своје гробље одвојено од осталих.“²¹

У првој половини XVII века нема много података о јерменским трговцима у балканским земљама. Тада их је било у Дубровнику, Сплиту, Београду и Софији, свакако у Скопљу, можда у Охриду и Љешу. У Сарајеву, па и у Ужицу, јако су се уврежили Јевреји, те није било много места и за њихове конкуренте.

Међутим, већ у другој половини XVII века значајно место у успостављању и проширивању трговачких веза припашће београдским трговцима Србима, Јерменима, Грцима и Дубровчанима.

Према сведочењима путописаца и осталих савременика, Јермени су оспособљени

и марљиви у вођењу трговине сваке врсте, те своје послове обављају ревностно, истрајно и доследно. Штедљиви и интелигентни, богатији су обично трговци,²² сиромашнији спретне занатлије, а најскромнији баштовани и виноградари. Често су ангажовани као мењачи-банкари, златари, сарафи²³ и финансијски експерти, јер су увек били добро обавештени о вођењу спољне трговине, а били су и гостионичари, уметници и занатлије разних профила. Чинили су групу за себе, а у погледу пословне вештине нису уступали пред Грцима и Цинцарима. Међутим, за разлику од Јевреја, као и Грци, нису били пријатељи Турака, због чега их ови киње и пљачкају: „Повезани заједничким језиком, писмом и вером који су их издвајали од осталог београдског становништва, Јермени су, средином XVII века, имали у Београду своју јаку и добро организовану колонију. Настањени у једној или две улице источног дела вароши, Јермени су ту имали своју цркву, своју општину и своје занатлије који су их подмиривали свим свакодневним потребама. Својим богатством и трговачким угледом, они су упадали у очи свим европским путницима. 'Ови Јермени растурени су по свим трговачким местима', каже Енглеz Браун. 'Изгледа ми да су у трговини поштенији и јевтинији него Јевреји или Грци.' Потражња источњачких производа на Западу учинила их је споном између турског истока и градова средње Европе у којима су персиску, сириску и индиску робу замењивали за мануфактурне продукте Запада. Француз Кикле, који је прошао кроз Београд 1658. године, истиче нарочито њихову трговину са Бечом и Немачком, 'обично Дунавом'. Међутим, они су се често спуштали у Дубровник и у Сплит и прелазили су у Анкону и Млетке, где су њихови сународници имали своје колоније и водили живу трговину. Присно повезани на широком подручју од средње Европе до Персије, Јермени су се истицали и у новчаним пословањима, служећи понекад као зајмодавци и самим дубровачким поклицарима.“²⁴

Француски путописац М. Кикле (Monsieur Quiclet) наводи 1658. године „да су пијаце у Београду пуне разноврсне робе, да су јерменски дућани добро снабдевени и да Јевреји такође имају дућане и робу у своме кварту.“

По једном духовитом поређењу, које вероватно потиче из трговачких кругова, представници појединих земаља, по својим способностима за трговину, ређани су овим редом: на прво место долазио је Јерменин, затим ђаво, па Грк (или Цинцарин), и на крају, Јеврејин. Међутим, према дубровачкој традицији, три Јерменина вредело је колико један Дубровчанин.

У живописној београдској чаршији били су бројни и трговци муслимани, а и домаћи Срби. Стога су се у тадашњем Београду говорили и разни језици, нарочито турски, језик господарећег слоја. Други по важности био је српски, језик најјаче етничке групе у Београду и околини. Трећи по значају био је италијански, потом јеврејски и јерменски, а у мањој мери и неки други језици.

Од јавних зграда својим обликом и величином издвајали су се (х)амама, тј. јавна купатила. За време Турака, било је у Београду седам јавних амама, од којих је највећи и најбољи био вероватно онај који су држали Јермени, па су га по одлуци варошке управе, 20. августа 1725. године „морали предати вароши која га је, како се у једној исправи каже, уредила на хришћански начин.“²⁵

Пораз Аустрије у рату са Турском 1739. године изазвао је у Београду праву пометњу. Када су Турци поново ушли у град, католичко становништво (Аустријанци, Немци, Мађари, Италијани, Јермени) било је у нарочитом страху, те је готово сво избегло у оближње градове: Земун, Карловце, Панчево, Бечкерек, Осијек, Темишвар, а нарочито Нови Сад.

Београдски Јермени нису смели да сачекају Турке и живот наставе у Београду. Њихов највећи грех био је што су једну цамију

претворили у цркву. Главнина становништва пребегла је преко Дунава и Саве и расула се по угарској равници: „Не зна се сасвим поуздано да ли су Јермени били присиљени напустити Београд или су то учинили својевољно, видевши и остале хришћане – православне и римокатолике, како напуштају град под опсадом и одлазе на север преко Саве и Дунава. Највероватнија је претпоставка да је њихов одлазак планирала и пратила Римокатоличка црква, јер се из записника са седница Конгрегације за пропаганду вере – црквеног тела које се бринуло о Јерменима католицима, сазнаје да је постојала наредба о заустављању избеглица код Петроварадинске тврђаве.“²⁶

Најимућнији Јермени у великом броју одселили су се у Варадински Шанац где су основали своју општину.²⁷ Захваљујући досељеним Јерменима и Србима, Нови Сад постаје једно од најживљих угарских тржишта. Грци и Јермени који су прешли у Земун сматрали су да је за њих повољније да живе као „турски поданици“ и уживају повластице које су им гарантовали Пожаревачки (1718) и Свиштовски мир (1791).

Већ 1871. у Петроварадинском Шанцу било је око 150 Јермена, да би половином двадесетог века потпуно ишчезли.²⁸

О животу Јермена у Београду сведоче документа и надгробни натписи. У срцу града, на београдској тврђави Калемегдану,²⁹ међу многим античким и средњовековним споменицима сачуване су три реликвије далеке прошлости – надгробни каменови са јерменским натписима из 1676, 1685. и 1714. године, потврђујући чињеницу да су Јермени некада били житељи Београда (сл. 5).³⁰

У XVII веку у Београду се појављује и први јерменски рукопис – *Тајаран* (Песмарица црквених песама) (1688).³¹

Према попису од 24. новембра 1717. године, у Београду је живело једва око хиљаду грађанских породица, од чега 29 јерменских. Осим по језику, становништво се разликовало и по пореклу, култури, занимању, положају,

и мада је сво било православно, није било сво српско. Као што су сви католици рачунати у Немце, тако су и сви православни – Грци, Цинцари, Арнаути, Власи, Бугари, Јермени, рачунати у Србе. Све их је везивала вера и српски језик који су сви говорили, а често су водили разне заједничке послове.

Мада имају разгранате трговачке везе, Јермени живе повучено, а од 1740. године њихов удео у животу Београда био је незнатан. По свему судећи, Београд им је био станица приликом кретања са Предњег истока према Средњој Европи. Њихове позиције преузимају Цинцари, као и у другим варошима Србије: „На главним тржницама у Србији трговало се пре свега увозном робом, текстилим и другим занатским и фабричким производима. Главни трговци су били Грци, Јермени, Цинцари и Турци, али је после завршених устаничких борби мало њих остало у Београду. Непосредно по насталом примирју 1807. године ницали су на све стране у земљи, а нарочито у Београду, мали дућани. Главни предмет њихове трговине били су: шећер, кафа, пиринач, зејтин, затим чоха, свила, мараме, вунене и памучне тканине и метална роба (разни алати од гвожђа и челика).“³²

После Другог српског устанка у Београду је живело још врло мало Јермена: „Некада су Јермени у Београду били бројнији, настањивали су један крај познат као ‘Јерменска колонија у Београду’, али су током ратова, крајем XVIII и почетком XIX века већином расељени. После 1815. Јермени се у Београду помињу као ретки досељеници, по занимању махом бербери³³ и ћурчије, придошли са својим господарима Турцима, па су и записивани у турским еснафима.“³⁴

На формирање јерменске колоније у Србији новијег времена највише су утицали плански погроми Турака над Јерменима 1875/1876, 1895/1896, 1909. и 1915-1923,³⁵ један од највећих геноцида у историји. После ових крвавих догађаја, Јермени у више наврата долазе у Србију, а нарочито после 1915. године, када се неколицина Јермена, осим у

Београд и Нови Сад, насељава и у градове централне Србије - Панчево, Врњачку Бању, Крушевац, Књажевац, Шабац, Младеновац, Зајечар, Неготин, Свилајнац, Ниш, Алексинац, Врање, Параћин, Јагодину, Ваљево, Краљево, Чачак... У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца имали су статус избеглица о којима је бринуло посебно тело Лиге народа. Претпоставља се да их је тада у Србију дошло неколико стотина, од чега око 150 у Београд.³⁶

Судећи по томе како су се Јермени досељавали у Београд и друга места, највероватније да су у већим групама стизале целе породице, али и појединци који би се после вишегодишњег странствовања и скупљања новца, повремено враћали у завичај где би их чекале породице.

Срби су одувек гостољубиво примали Јермене, пружајући уточиште и подршку овом културном, вредном и честитом али нападеном народу, који је у новим срединама изнова окушавао своју животну срећу. Мада вековима расут по целом свету, овај стари народ кавкаске регије који карактеришу религијска подвојеност (православни - протестанти - католици), жеља за очувањем сопствене традиције (у чему посебно значајну улогу има Јерменска апостолска црква) и дубоко усађен смисао за трговину, успева да реши своје egzистенцијалне проблеме, па чак и просперира. Чувајући своје обичаје и традицију у оквиру бројних колонија у Европи и Азији, па и Србији као новој средини, донекле прихватају локалну традицију, бавећи се трговином, првенствено кафе, као својом претежном делатношћу. Деца им похађају српске школе, пошто јерменских није било. Ипак, у многим јерменским домовима традиционално се неговала јерменска реч, што је помогло да се матерњи језик спасе од заборава.³⁷

Имућни и образовани, јерменски досељеници 1935. године оснивају Удружење Јермена Краљевине Југославије, једну од најстаријих регистрованих етничких зајед-

ница у Србији. Убрзо купују и кућу са две помоћне зграде у Далматинској улици бр. 78 у Београду, где је био Јерменски дом³⁸ и јерменска школа (сл. 6). Било је то скромно уточиште за све Јермене који су настојали да очувају свој језик, културу и традицију. На жалост, после Другог светског рата имовина Удружења је конфискована, зграда одузета, а крајем XX века и срушена.³⁹

Рад Јерменске заједнице Србије, као следбеника и правног заступника Удружења Јермена Југославије, обновљен је 26. децембра 1995. године у Београду.⁴⁰ Заједница на територији Србије окупља 1.200 породица и броји преко 15.000 чланова српског и јерменског порекла. Одмах по обнављању Заједнице, отворена је недељна јерменска школа за децу и одрасле где се учи јерменски језик и писмо.⁴¹

Срби и Јермени на тлу Србије увек су имали добре односе: „Кроз векове у Србији су живели познати Јермени који су својим доприносом обогатили српску науку, културу, музику, уметност, а међу њима су били велики добротвор Сава Ђорђевић (Саак Геворкјан), академик Јаков Хлитчијев,⁴² чувени војни лекар Врамшапух Атаљанц⁴³ (прадеда чувене балерине Ашхен Атаљанц), лекар Амајак Мурадјан,⁴⁴ доктор економије Тиран Сукијасовић (Сукиасјан), врло познати у музичкој јавности композитори Петар Оскјан и Варткес Баронијан,⁴⁵ некадашњи директор Београдске опсерваторије Вахе Оскањан,⁴⁶ познати сликар Миодрог Вартабедијан Варта,⁴⁷ сестре Сукијасовић (Ружица, Маргита и Крунислава) које су учествовале у партизанском покрету у Другом светском рату, а такође врло познати и веома цењени Јермени Согомон Техлирјан, Аршалујс Аствацатрјан, Ваан Минахорјан,⁴⁸ Ваан Тотомјанц,⁴⁹ Слободан Глигоријевић.⁵⁰

Између осталог, у јерменској штампању Конгрегације мекхитариста у Бечу, старој духовној, научној и културној установи формираној 1811. године у Бечу, а која функционише и дан-данас, штампани су *Српски*

рјечник 1818, 1851. и 1852. године, *Српске народне бајке* 1853. и друга дела Вука Караџића, Његошев *Горски вијенац* и прва збирка песама Бранка Радичевића 1847. године, као и друга значајна дела српских интелектуалаца XIX века.

У новијој историји вековно српско-јерменско пријатељство је настављено.⁵¹ У жељи да се два народа са трагичним историјским искуством што више приближе, у Београду је 1990. године оформљено Српско-јерменско друштво. Најзаслужнији за његово оснивање је редитељ и књижевник Слободан Бода Марковић (1935-2006). Чланови Друштва су многи београдски интелектуалци и јавне личности, од којих су неки јерменског порекла. Средином маја 1990. године тридесетак чланова Друштва посетило је Јерменију.⁵²

У Новом Саду, у близини зграде Главне поште на Булевару Михајла Пупина, где се до рушења 1963. године налазила Јерменска црква, 1992. је постављен, а 15. јануара 1993. године свечано откривен монументални хачкар,⁵³ поклон Друштва српско-јерменског пријатељства Новом Саду. Овим спомеником исказана је захвалност јерменског народа Новом Саду за пружање уточишта избеглим Јерменима 1739/40. године и одата почаст српским пилотима који су 12. децембра 1988. године погинули у авионској несрећи на аутопуту Јереван-Армавир, док су пружали помоћ јерменском народу кога је пет дана раније, 7. децембра, задесио катастрофалан земљотрес у коме је живот изгубило 25.000 људи. Израђен је од црвеног вулканског камена туфа, као један од два хачкара приспела у Југославију, оба дело јерменских уметника (сл. 7).⁵⁴

Други хачкар, рад јерменског вајара Рубена Налбандајана, постављен је исте, 1993. године у Земуну, поред улаза у манастирску цркву Светог архангела Гаврила (сл. 8). Натпис на хачкару такође подсећа на настрадале српске пилоте.⁵⁵

Недалеко од духовног центра Јерменије и седишта Јерменске апостолске цркве – Еч-

миадзина, поред моста на реци Касах где се авион срушио, подигнуто је 1995. године и монументално спомен-обележје „Сломљено крило“ које подсећа на пожртвованост и трагедију српских пилота, што је још више учврстило везе српског и јерменског народа (сл. 9).⁵⁶

Године 1994. потписан је уговор о билатералним односима између Јерменије и (тадашње) Савезне Републике Југославије. Потом је јула 2009. Борис Тадић, (тадашњи) председник Републике Србије, посетио Јерменију и том приликом положио венац на споменик „Сломљено крило“, посетио споменик-комплекс *Цицернакаберг*⁵⁷ и засадио дрво у Алеји сећања. Априла 2011. уследила је узвратна посета председника Републике Јерменије Сержа Саргсјана Србији, који је том приликом ван протокола замолио своје српске домаћине да окупе чланове породица настрадалих летача испред земунског манастира, где им је након полагања венаца испред хачкара још једном изразио захвалност свога народа за жртву коју су поднеле њихове породице.⁵⁸

У Јеревану је недавно, 24. априла 2015. године, на највишем државном нивоу обележена стогодишњица погрома над Јерменима, којој је, поред врховних црквених великодостојника Гарегина Другог и Арама Првог,⁵⁹ са осталим светским лидерима присуствовао и Томислав Николић, председник Републике Србије, симболично положивши жуту ружу помена у центар венаца „Не заборави ме“, у меморијалном комплексу *Цицернакаберг* (сл. 10, 11).⁶⁰

Јермени у Чачку

По правилу, Јермени су образовани и успешни,⁶¹ харизматични и друштвено потврђени и остварени, са великим поштовањем према земљи која их је примила. Врло брзо се уклапају у локалну средину, остварујући добру комуникацију са припадницима других нација, поштујући државне законе и начин живота. Њихова посебна одлика је и да, ма у

ком делу света живели, упорно и доследно чувају свој идентитет. Верско опредељење ново-придошлих становника делимично одређује и њихово будуће место становања. Међутим, с обзиром на малу бројност, за Јермене у Србији карактеристично је да у новој средини после извесног времена читаве породице изумиру, утапају се међу народе сродне културе као што су Срби или се одсељавају.

Слична судбина задесила је и некадашње чачанске Јермене⁶² о чијем мирном животу и неосетном нестајању постоје врло оскудни подаци, махом у малобројним сачуваним документима из фондова Међуопштинског историјског архива у Чачку, Књигама рођених, умрлих и венчаних, као и фрагментарна сећања све малобројнијих старих Чачана. Ипак, на основу архивских докумената, могуће је донекле реконструисати када су први Јермени дошли у чачански крај и шта је ове вредне, трудољубиве и поштене људе навело да ухљебље потраже тако далеко од своје домовине.

Арут Нигос,⁶³ туцац кафе, пописан је у Чачку **1885/1886.** године, што је први до сада познати спомен Јермена у Чачку. Сачуван је оригинални документ *Пријавна листица*⁶⁴ Округа Чачанског, Општине Чачанске, у месту Чачак, датирана са *3. марта 1886. год. у Чачку*, а односи се на *Принос од кави-шала у радњи за шицање кафе*, категорисаној као *занатлијска и индустријска*, у износу од 50 динара и порезом од 10 пара [?]. *Поштински пријавника* [ћирилицом]- *Арути Нигос, Јерменин* (сл. 12).

На следећој страни, у рубрици *Примедба*, вертикално је исписано: *Извинио се. / Бр. 1936 [1906?]/ 16. марта 1886. Ч. / Начелник*, [потпис нечитак].

Аргин Николић (Велики Пакарнич, Јерменија, 1854 [1855?]) - Чачак, 7. јануар 1904), посрбљеног презимена,⁶⁵ уписан је у *Књигу цркве ... храма ... за уписивање умрлих од 18.. до 18.. године. – за 1904. годину*. На *180. страни*, под текућим бројем *4*. уписано је по рубрикама: [*Име, презиме, радња и њол*

умрло⁷] Артин Николић, туџач кафе из Чачка, мушки пол / [Месџо *иде је умро*] Чачанска окр. болница Чачак / [Година, месец и дан кад је умро] Год. 1904. Седмог – 7. јануара [Време кад је умро дању или ноћу, *и*ре или *и*осле *и*одне, *и*ре или *и*осле *и*оноћи] ноћу по поноћи [Година, месец и дан сахрањивања] Год. 1904. 8 јануара / [И у ком је *и*робљу *мрџивац* сахрањен] у чачанском⁶⁶ / [Месџо рођења] Ђемах-село Велики Пакареч - Мала Азија - Јерменска / [Месџо у ком је највише *сџановао*] чачанска окр. болница Чачак / [Колико је година живео] 50 година / [Брачно *сџање*] у браку 25. г. [Од какве је болесџи или којим начином умро] од “Pneumonie” – запаљења плућа / NB вере православне, народност Јерменин / [Име и *и*резиме свешџеника који је *ојело свршио*] Вел. Јов. Белопавлић / [Је ли умрли своје *и*рехове *исџоведио* и *и*ричесџио се] није (сл. 13-19).

Марко Саркисовић⁶⁷ (Турска, 1846 [?] – Чачак, 8. новембар 1906), такође по-србљеног презимена, уписан је у *Књигу цркве ... храма ... за уџисивање умрлих од 18.. до 18.. иодине, за 1906. иодину*, на сџтр. 212, под текућим бројем 125, по рубрикама: [Име, *и*резиме, радња и *и*ол умрло⁷] Марко Саркисовић, туџач кафе у Чачку, Јерменин правосл. вере мушког пола / [Месџо *иде је умро*] Чачанска окружна болница у Чачку / [Година, месец и дан кад је умро] Године 1906. 8. Новембра / [Време кад је умро дању или ноћу, *и*ре или *и*осле *и*одне, *и*ре или *и*осле *и*оноћи] дању пре подне / [Година, месец и дан сахрањивања] Год. 1906. 9. Новембра / [И у ком је *и*робљу *мрџивац* сахрањен] у чачанском / [Месџо рођења] Турска / у Азији / [Месџо у ком је највише *сџановао*] Чачак окр. болница / [Колико је година у браку] Не зна се / [Колико је година живео] 60. година / [Брачно *сџање*] Не зна се / [Од какве је болесџи или којим начином умро] „Мана срца“ хронично запаљење плућне марамице “Exudat Pleurit. Deg. cordis” / [Име и *и*резиме свешџеника који је *ојело свршио*] Велимир Јов. Белопавлић / [Је ли умрли своје *и*рехове *исџоведио* и *и*ричесџио се] Секциран. Није. Вера православна народност Јерменин (сл. 20-27).

У Чачку је неко време⁶⁸ живео и део породице **Серкеза⁶⁹ Берберџана** (сл. 28): „Санитетски капетан прве класе српске војске др Берберџан Серкез рођен је у Цариграду 1887. године, где је завршио основну школу, гимназију и медицински факултет, када је 1903. године добио чин поручника турске војске, па је распоређен у војну болницу у Цариграду. Одатле је премештен у Стару Србију у Пријепоље, а крајем 1905. године враћа се на кратко у Цариград, одакле је прекомандован у војну болницу у Косовској Митровици, када је добио чин капетана прве класе турске војске. По избијању Балканских ратова 1912. године целу турску војну болницу, заједно са рањеницима, предаје српској Ибарској војсци. До 1913. године радио је као српски војни лекар у тој истој косовскомитровачкој болници, затим у Зајечару и на крају у Четрнаестој резервној војној болници у Београду. Почетком 1914. године добио је српско држављанство и чин санитетског капетана прве класе. По избијању Првог светског рата прво је распоређен у београдску, а затим косовскомитровачку војну болницу коју је добро познавао. Са српском војском је прешао Албанију, а 1916. и 1917. године био на Крфу. Затим је пребачен на Солунски фронт где је, као и његов земљак др Михран Казес [Цариград, 1. август 1857 – Албанија, 30. новембар 1915], прекомандован на дужност лекара Резервне муниционе колоне Врховне команде. Са том јединицом од Солуна је стигао до Скопља, а онда до Косовске Митровице. По доласку кући разболео се од грипа од кога је умро 14. новембра 1918. године. Имао је породицу – жену и четворо деце.“⁷⁰

Серкез и Љубица (рођена Ристић) Берберџан имали су **Михаила** (Сјеница, 1907 – Београд, 2008),⁷¹ **Милку** (сл. 29),⁷² **Даринку** (рођена 1911) и **Слободана** (Косовска Миџровица, 1913 – Сарајево, 7. аџрил 1973).⁷³ Даринка и Слободан били су ученици чачанске Гимназије, али су из непознатих разлога становали на две адресе – Даринка у улици Рајићевој бр. 7, а Слободан у улици Цара Лазара бр. 64 (код Душана Бојовића,

радника). Према Извештајима чачанске Гимназије, обоје су 1929. године похађали VI разред, а Слободан је и понављао.⁷⁴ Будући да је Михаило по завршетку крагујевачке Гимназије 1927. године уписао студије права, а сестра Милка похађала учитељску школу у Крагујевцу, највероватније се због тога не спомињу као житељи Чачка.

Наркис (Наркас) Брички (рођен новембра 1890. у Чачку) био је судски приправник, а према документима из Међуопштинског историјског архива у Чачку, 193[?] године вадио је некакво уверење у непознате сврхе. Оженио се у Чачку Рускињом која је била војни лекар, а 30-тих година прошлог века отишли су из Чачка.

Артин Лазаријан⁷⁵ (Кемах - Багарич, Јерменија, 1860 - Чачак, 1928), рођен у Кемаху код Багарича,⁷⁶ дошао је у Чачак 1898. године, а судећи према сачуваним документима, син Лазар (Лаза) највероватније је дошао после оца, 1906. године.⁷⁷ Артин је у Чачку отворио бакалску радњу у којој је, поред продаје бакалука, основна делатност била пржење и туцање кафе (*џамис*). Радња се првобитно налазила на данашњем корзоу (улица Градско шеталиште) у центру града, где је до Поштанске штедионице била апотека Аристида Јовановића (рођеног брата чувеног вајара Ђорђа Јовановића), а до ње, у улици Краља Александра бр. 11, радња Артина Лазаријана за туцање кафе (можда и са колонијалном робом) за коју је плаћао закуп, а ту је и становао са породицом.⁷⁸

Касније, двадесетих година, Артин Лазаријан прелази у улицу Краља Милана бр. 32 (стари број), где Лазар Лазаријан 1928. (исте године када му умире отац Артин) купује локал (дућан) поред некадашње кафане, такозваног, старог, „Пролећа“,⁷⁹ од синова Милеве Ристић:⁸⁰ „[...] Више ‘Општинске кафане’ била је трговинска радња Сретена Гавриловића, потом опанчарске радњице Мијаила Стамболића и Радивоја Јекића. На том простору је, касније, сазидао апотеку Радивоје Пантовић, а до ње радњу Јерменин, Артин

Лазаријан са сином, познати као трговци кафом. Испред радње висила је рекламна табла бркатог човека са чалмом који из шољице срче кафу. Због тога се говорило – ‘кафа код Турчина’“.⁸¹

Радња се налазила у приземљу зграде између некадашње кафане, такозваног ‘старог’ „Пролећа“ и Аћимовића куће.⁸² Породица је становала на спрату са карактеристичним доксамом, изнад чијег је прозора великим ћириличним словима било уклесано *ЛАЗАРИЈАН*, а поред имена породице и година зидања, 1931. Изнад улазних врата радње такође је великим ћириличним словима било исписано *ЛАЗАРИЈАН Продавница Бр. 18*. Десно од локала налазили су се кафана и млечни ресторан „Пролеће“, а са леве стране Аћимовића кућа (сл. 30, 31).

Артин и Злата⁸³ Лазаријан имали су сина **Лазара (Пакарић, Јерменска,⁸⁴ 10. децембар 1883⁸⁵- Чачак, 1948)** који је био удовац – његова прва жена Хлазатна [?], којом се оженио 15. јануара 1899. године, умрла је 18. септембра 1915. у Пакарићу. Други пут се венчао 4. фебруара 1921. године у Београду са **Селвином (понеде Сервина) Владиковић,⁸⁶** девојком из Шапца (**рођена 25. децембра 1895. у Кемаху, Јерменија⁸⁷**), од оца Тихомира и мајке Катарине (сл. 32). Кум је био Саво Сукијасовић, трговац из Зајечара, а стари сват Агоп Баронијан⁸⁸ из Ваљева.

Лазар и Селвина имали су шесторо деце, све рођене у Чачку: **близанце Слободана и Слободанку⁸⁹ (рођени 5. септембра 1922)**, сина **Сава** (треће дете, **рођен 13/28. јуна 1925**, кум Аврам Сукијасовић, тровац из Зајечара⁹⁰), сина **Тихомира Тика** (четврто дете, **рођен 29. маја 1927, стрељан у Ваљеву 1945;**⁹¹ кум Саво Сукијасовић, трговац из Зајечара), ћерку **Злату** (пето дете, **рођена 25. априла 1931**, кум Саво Сукијасовић; **умрла 13. јануара 1937**)⁹² и сина **Артина⁹³** (шесто дете, **рођен 9. априла 1940, преминуо 4. марта 2011. у Канади**)⁹⁴ (сл. 33).

Слободан, Слободанка, Саво и Тихомир Лазаријан⁹⁵ били су ђаци чачанске Гим-

назије – Слободанка је матурирала школске 1940/41. године, Слободан 1941/42, а Саво (уписиван и као Лазаревић) 1943/44.⁹⁶

Артин Лазаријан преминуо је 1928, те је уписан у Књигу цркве *чачанске I њар.[охије]* храма *Св. Вазнесења* за уписивање умрлих у 1928 години.⁹⁷ На *сѣрани 19*, под [1.] *ше-кућим бројем 46*, уписано је по рубрикама: [2. *Име и њрезиме / Занимање (код деце: име, њрезиме, занимање родитијеља), љодине сѣаросѣи, брачно сѣање, вера и љол умрлој*] Артин Лазаријан трговац из / Чачка, удов, стар 68 год. Јерменин / вере православне / мушки пол; [3. *Месѣо љде је умро*] Чачак; [4. *Година, месец, дан и време смртѣи*] 1928 / децембра / 5-18 / пре подне; [5. *Година, месец и дан сахране*] 1928 / децембра / 6-19; [6. *У коме је ѣробљу сахрањен*] у чачанском ; [7. *Месѣо рођења умрлој*] Јерменска; [8. *Где је највише сѣановао*] Чачак; [9. *Од какве је болесѣи или каквим начином умро*] Срчана мана; [10. *Име и њрезиме свешѣеника који је оѣло извршио*] прота / Сретен Ј. Михаиловић; [11. *Да ли је умрли ѣрехе исѣоведѣо и ѣричесѣио се*] јесте; [12. Примедба -] (сл. 34).

У духу часне српске традиције доброчинства, Артин Лазаријан и његова супруга Злата са другим виђенијим Чачанима уписани су као *Ушемељачи* Црвеног крста у Чачку на мермерној плочи која и данас стоји у просторијама Црвеног крста (сл. 35).

У фонду Међуопштинског историјског архива у Чачку чува се плакат који такође сведочи о хуманости Артина Лазаријана чије се име налази међу бројним угледним Чачанима: Чачанско трговачко удружење и омладина одржали су 27. октобра 1945. године „Свечан помен својим умрлим и у рату погинулим: почасним члановима, великим добротворима, добротворима и утемељачима, у четвртак 27. ов м-ца у 10 часова пре подне у чачанској цркви и то: [...] *Великим добротворима: [...] Арѣину Лазаријану [...]*. Умољавају се породице умрлих и погинулих чланова као и чланови Удружења, да поменутог дана изволе присуствовати овом помену. Управа

Чачанског Трг. Удружења и Омладине / септембра 1945. год. Чачак“ (сл. 36).⁹⁸

У складу са добрим пословним обичајем да „ко оглашује, тај напредује“, Лазар Лазаријан своју радњу повремено оглашава на страницама „Чачанског гласа“: *Моја добро сорѣирана РАДЊА снабдевена с одличном колонијалном робом. / Расѣолажем увек са фрѣш-ком прженом кафом. / Сада сам увео елекѣѣричну машину за млевење кафе ѣако да сваки ѣоѣрошач може ѣрисусѣовати ѣри млевењу кафе, од фрѣлаља ѣа навѣше. – Цене умерене. / Ул. Краља Милана бр. 32. / С ѣошѣовањем, Лазар А. Лазаријан ѣѣри. Чачак (сл. 37).⁹⁹*

Ипак, по свему судећи, нису сви Чачани благонаклоно гледали на ову породицу, па „Чачански глас“ 12. јануара 1935. доноси напис *Акѣија ѣрѣоваца*: „Трговачко удружење у Чачку упутило је Општини чачанској акт, и добила одговор: да познати овдашњи трговац г. Лазаријан није поданик наше државе. Сходно мерама које се предузимају например код нас и у Мађарској, изгледа да је акѣија наших трговаца уперена против привредника – недржављана наших, да би се онемогућили у даљем раду у нашој средини ‘од које живе, а коју не поштују и којој ни у једном рату нису пружили жртава’, те сваки од њих и даље ‘два цара вара’. Не знамо за резултате ове акѣије трговаца, али ћемо, обавештења и објашњења ради, другом приликом донети њене појединости“ (сл. 38).¹⁰⁰

Радња је национализована 1948, а исте године преминуо је Лазар Лазаријан.

У годинама после Другог светског рата центар старог Чачка готово у потпуности је порушен, а са њим и породично здање Лазаријанових, као успомена на послове и дане ове вредне и честите породице. Тако је избрисана последња јерменска адреса у Чачку, али стари Чачани се и данас сећају радње Лазаријанових из које се ширио пријатан мирис пржене кафе.¹⁰¹

Слободанка је по професији била фармацевт, удала се за Црногорца, лекара Бран-

ка Шутиловића, а живели су у Котору. Син Жарко је лекар, такође живи у Котору, а кћи Злата (удата Краповић) чувени је архитекта, живи у Будви.¹⁰²

Саво¹⁰³ је студирао економију у Београду и добар је познавалац јерменске историје. Године 1950. са мајком Селвином и браћом Слободаном и Артином заувек одлази у Канаду, али се и после многих година са носталгијом сећа свог некадашњег живота у Србији.¹⁰⁴

„Ја не знам кад је мој деда дошао у Чачак. Знам да је из Турске дошао на Балкан, ишао до Беча и Трста и Сарајева и одлучио да живи у Чачку. После је довео свога сина, мога оца Лазара. Ресто од породице је остао у Турској – село или варош звала се Кемах. Они су сви нестали за време покоља, баба, татина прва жена и малолетни син и две сестре. Ја имам слику од њих.

Историја Лазаријанове породице је следећа.

1922. године родили су се близанци – Слободан и Слободанка. Онда сам ја дошао 1925. године. После мене долази Тихомир, затим сестра Злата и најзад брат Артин (мој рођени брат).

Слободанка се удала за Бранка Шутиловића и живели су у Котору. Син Жарко живи у Котору, а ћерка Злата у Будви. Жарко је лекар, а Злата (Краповић) је чувени архитект и има два сина. Слободанка је сахрањена на которском гробљу.

Мајка Селвина је са три сина напустила земљу 1950. и после годину дана по логорима у Трсту и Времерhaven – стриц Бранка Шутиловића који је живео у Ванкуверу, довео нас је овде.

Слободан је оженио Македонку Phillips и имали су ћерку Sally (Селвина). Он је променио име на Лазаревић. Умро је у Торонту.

Моја мајка је умрла у Ванкуверу. Артин се оженио са Енглескињом и имају сина Ла-

зара и ћерку Оливију. Као што знате Артин је умро 2011. и сахрањен у Ванкуверу.

Ја сам оженио Сирануш (Јерменка). Њена мајка је из породице Курдијан из Београда и била удата и живела у Букурешту (Румунија).

Ја имам две ћерке Алис и Madlene. Они су ишли на универзитет овде и раде са мнош. Madlene се удала и има ћерку Маури стару једну и по годину.

Тихомирова смрт је велики проблем за мене. Какав је био разлог да су га убили?

Сада мало о Матовићима. Имали су две радње у Чачку. Један син је био у истом разреду са мнош.

Ја имам књигу (малу) *Murder of Nation* штампана 1915. године у Енглеској земљи, од енглеских писаца и описује прву годину покоља.“

Из детињства у Чачку памти и друге занимљиве детаље - кућу војводе Степе Степановића, у чијем се дворишту налазио артески бунар са изванредном пијаћом водом, коју би сваке седмице захватао и носио својој породици.

Саво не говори јерменски језик, али га разуме. Његови родитељи говорили су јерменски, мада не увек, будући да су радња и породични стан били у истом здању, и да је са њима у кући живело и двоје Срба – човек који је помагао оцу у радњи и жена која је помагала мајци. Лазар и Селвина планирали су да своју децу пошаљу у Јерменски колеџ (Collegio Armeno) у Венецији, али је Други светски рат онемогућио остварење ове жеље.

Слободан, Саво и Артин са мајком Селвином напустили су земљу 1950. године, годину дана задржавају се у Италији, а потом одлазе у Канаду: „Јермени су тада, као национална мањина, могли да иду у Америку, па је тетка Селвина, после течове смрти и губитка имовине, са синовима кренула на далек пут. Исељеницима је прва база била Италија, даље су могли само они који су имали

гарантно писмо. Лазаријане је срећа послужила и стигли су тамо где су намерили. Тетка је живела 102 године, умрла је и сахрањена у Канади. Последњи пут сам је видела 1976. или 1977. године, када је долазила у Србију да посети родбину. Још увек је била држећа“, казује Олга [Степановић], кћерка Селвинине млађе сестре Драгице и ваљевског трговца Агопа Баронијана.¹⁰⁵

Савова и Олгина мајка, Селвина Лазаријан и Драгица Баронијан су рођене сестре, кћерке Дикрана¹⁰⁶ Вартабедијана, који је по доласку у Србију узео име Тихомир Владиковић. Деда је из постојбине кренуо пре погрома, у потрази за бољим животом. Он и баба, чије је јерменско име било Гадар,¹⁰⁷ а српско Катарина, тада су имали само Селвину, коју су оставили у Јерменији, јер се прадеда плашио да му се син, уколико поведе дете, никада неће вратити. Деди се у Србији свидело, вратио се по девојчицу и трајно настанио у Шапцу. Владиковићи су се бавили трговином и у новом боравишту добили још једанаесторо деце, од којих је већина подлегла дечјим болестима. У животу су остали Селвина, моја мајка и четворица синова који су завршили високе школе. Селвина се удала за чачанског трговца Лазара Лазаријана, моја мајка за ваљевског трговца Агопа Баронијана, који је у Србију стигао пре Првог светског рата, са млађим братом Вартаном. Њих двојица су у Ваљеву отворили трговинску радњу, али се стриц касније преселио у Београд и имао радњу преко пута Бајлонијеве пијаци – испричала нам је Олга, најмлађа од четири кћерке Агопа и Драгице Баронијан.¹⁰⁸

Највише сачуваних докумената, као и сећања старијих Чачана, везано је управо за породицу Лазаријан која је у Чачку најдуже живела, али где данас не живи нико од њихо-

вих потомака: „Занатлије су у то време били господа, а Чачак космополитски град. Осим Срба, у њему су живели Јевреји, Муслимани, Аустријанци, Чеси, Италијани... Нико никоме није сметао, дружили смо се, делили и добро и зло – каже, покушавајући да прикрије емоције, Драгиша Лазовић, ветеринар у пензији, који је, дружећи се са Лазаревим сином Савом, често залазио у његов дом [...]

Када је последњи пут посетио Србију, Саво Лазаријан је навратио и у Чачак.

- Испред куће се паркирао ауто и из њега изашао непознат човек. Интересује се станују ли овде Лазовићи. Гледам га, присећам се и проради ми кликер. ‘Саво, јеси ли то ти’, питам, а онда и он мене препозна – казује Драгиша, син некадашњег кафеџије Цветка Лазовића.

Он и Саво су били као браћа. Заједно су одрастали и упознавали живот, обојицу је у основној школи учила Вукосава Булатовић (сл. 39),¹⁰⁹ дружили су се и у Гимназији.

- Милорад Јовановић, Саво и ја смо били нераздвојна тројка. Дотерамо се, избацимо крагне, па увече на Корзо. Лето смо проводили на Морави, волели смо да се купамо, али и да гледамо девојке. Све су носиле једноделне костиме, бикини је у то време био појам – сећа се Драгиша Лазовић.

‘Свака је младост лепа’, констатује он док седимо и разговарамо испред столетне породичне куће у Улици војводе Степе. Фасада је одолела новим трендовима, сачувана је и некадашња калдрма, па је Драгишино двориште идеално место за присећање на старе и угледне чачанске породице у које су се, нема сумње, сврстали и Лазовићи и Лазаријани.¹¹⁰

Документа Архива Србије у Београду и Међуопштинског историјског архива у Чачку

У Архиву Србије у Београду (раније Државном архиву СРС) чува се *Преглој Николе Аћимовића да се не издаје под закуј право продаје тшугане кафе у Чачку*.¹¹¹

Госјодину министру народне привреде

По извесним законима земаљским ојштинске власти моју давати извесне артикле под аренду и истиу на љаћивајши, као: кантарју и друју.

Суд ојштинске чачанске пројшивно овоме дао је под закуј тшугане кафе – тшамис.

Ово по закону само Суд ојштинске града Београда може чиниши, и тшо тшугане кафе – тшамис – под закуј даши.

Ми смо се пројшиву овакве одлуке и радње Суда ојштинске чачанске жалили Начелству окр. чачанској, но Начелство решењем својим од 29. децембра прошле године Но 16961, радњу у поледу овом суда и одбора Ојштинске чачанске одобрило је са разлоја тшо суд ојштински од овој има користи.

Ово решење Начелства неправилно је, ја с тшоја пројшиву истио као и одлуке суда и одбора Ојштинске чачанске жалимо се, а са ових разлоја:

Суд ојштински ниједним законом није овлашћен да тшугане кафе – тшамис – под закуј може давати.

Кад дакле законом није овлашћен да тшо може чиниши и тшме нама продају тшугане кафе забраниши, тшо је разлој Начелства да је Ојштински суд ово учинио једино за своју користи, поирешан.

Према свему овде наведеном жалимо се ї. министру као надлежном и позованом да не одобрава да саме ојштинске оваква љлаћања усјановљавају и монополе ударају и молимо ја да решење Начелства и одлуку суда и одбора ојштинске чачанске у поледу давања под закуј тшугане кафе – тшамис – изволи уништиши.

Таксу љлаћамо.

5. јануара 1904. год.
Чачак

Покорни:

Никола Аћимовић, бакалин

Аришин Лозаровић

[шј. Лазаревић, односно Лазаријан - шрим. М. М.]

(ДА СРС – Мин. нар. привреде – Т-І – 93 – 1904)

Живот и свакодневне активности породице Лазаријан могуће је донекле реконструисати и на основу архивске грађе из фондова Међуопштинског историјског архива у Чачку,¹¹² где се, између осталог, чувају и преписи два рукописна Уверења, оба датирана са 26. јануара 1921. год. Чачак:

Прејис

Уверење

Коим доле појшисаши истинишо уверавамо сваку власт које се тшциало буде знаши а нарочишо духовну о следећем:

1. Да је Лазар Лазаријан тшугач кафе односно бакалин из Чачка рођен 10. децембра 1883 год. у селу Пакарићу – Јерменска, од оца Аришина и мајши Злаше Лазаријана див. из Пакарића а сада оца Аришина сјално у Чачку живећеї.

2. Да је исти Лазар вере Источно Православне.

3. Да жене нема и да му према тшоме не сшоје никакве законске смейње сада сшугиши у брак са женском која му сућена буде.

За садржину овој уверења јамчимо нашом чашићу као и нашом крејшном и некрејшном имовином нашиша и своје појшисе дајемо.

26. Јануара 1921 год.
у Чачку.

Издаваоци:

1. [без потписа]

2. [„ „]

оба из Чачка

Пошврду поднели и пред судом у свему за своје признали и издали Лазару Лазаријану пиуцачу кафе из Чачка, - суд ошшиине чачанске шврди по најлаши шаксе.

26. I 1921. г.

Чачак
Делов[ођа],
[нечийшак пошшиис]

Председник,
Раши В. Гавровић
Кметшови:
МРЈовановић
Анд. МНиколић [?]

Примљ. 26. I 1921. г.

у Чачку
Такса 3.00 дин.
Примио
блајшјник
МЈовановић [?]

л. 37

дбр 184

[Кошев хране ?] дин. 8.00

сйбр. 183 Блај[шјник]

[нечийшак пошшиис]

Бр. 717

Мислимо да се ово уверење ушврди које признајемо за своје, и изда Лазару Лазаријану пиуцачу кафе.

26. I – 1921. г.

Вел. О. Радичевић
Милан В. [Л.?] Сшојановић
Оверава
Председ. суда
В. В. Пауновић [?]

Да су: Велимир О. Радичевић и Милан В. [Л.?] Сшојановић, оба из Чачка, које суд лично познаје, ово уверење суду на ... [недостиаје завршешак шекшиа] (сл. 40).

Прејис

Уверење

Коим доле пошшиисаши истининишо уверавамо сваку власи које се шшцало буде знаши а нарочийшо духовну о следећем:

1. Да је Лазар Лазаријан пиуцач кафе односно бакалин рођен 10. Децембра 1883. год. у селу Пакарићу – Јерменска, од оца Аршина и маши Злаше Лазаријана див. из Пакарића а сада оца Аршина сшало живеће у Чачку.

2. Да је шшии Лазар Ишшошно православне вере и да је прешао у Србију пре 15 год. и да од шшга сшало живи у вароши Чачку.

3. Да је Лазар Лазаријан први шшш сшшшо у брак са Хлазашном [?] ћерком Сава Јовановића¹¹³ из Пакарића 1899. год. месеца Јануара 15ої и да је њеова жена Хлазашина умрла 18 Сейштембра 1915 год. у месшу Пакарићу и да по смрши њеове жене није ниде сшшшо у брак и брачне преговоре, и према шшме имао би сада сшшшшии у друш брах.

За садржину овој Уверења јамчимо нашоом чашићу као и нашоом кретином и некретином имовином, на шииа и своје иоииисе дајемо.

26 Јануара 1921. године
Чачак

Издаваоци:
1. Велимир О. Рагичевић
2. Милан В. [Л.?] Ситојановић,
оба из Чачка

Такса 3.00 дин.
ирииио
Блајајник,
НЈовановић [?]

л. 47
гбр. 231

[Шииамбиль]
Краљ. Срп.
Суд Оишииине Чачанске
Бр. 880
31-1-1921. г.
ЧАЧАК

Молимо: да се ово уверење уииврди које за своје иризнајемо.
31. I – 921. г.

Вел. О. Рагичевић
Милан В. [Л.?] Ситојановић
Оверава
Председ. суда,
РВ Гавровић

Р.
Поииврђено уверење ио форми и издаио Лазару Лазаријану.
31. I – 921. г.

Делов.
[нечишиак иоииис]

Председник
РВ Гавровић

(ОЧ к-5 л-2, ф I-р-163 н 921) (сл. 41).

Сачувана је и рукописна молба Артина Лазаријана (у молби потписаног као Лазаревић) да му се призна статус „прирођеног поданика“ Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, датирана са 27. децембра 1921. године:

Суду оишииине Чачанске

Молим суд да ми изволи издаии уверење да ја у Чачку нейрекидно живим од ире двадесет и неколико година иде и своју самосиалну иууцачку радњу одављам и ирема шоме да се смаишрам ио грађанском закону за српској иоданика као ирирођен.

27 Децембра 1921. г.
у Чачку

Учиив
Ариин Лазаревић
ириовац у Чачку

[Штамбљ] *Краљ. Срп.*
Суд Ојшћине Чачанске
Бр. 12824
26-ХП-1921. і.
ЧАЧАК

На молбу Арђина Лазаревића шрї. из Чачка, суд овај издаје му ово...

Уверење:

Да молиоц Арђин живи у оvd. вароши од шре 20 іод.
Да је за све шо време био владања доброї и одављао самостјално шуцачку радњу.
Према овоме молиоц се шо шрађанском закону смашра као шрїрођен шоданик Краљевине Срба, Хрваїа и Сло-
венаца.

Такса је шлаћена.
[нечїшак шодшїис]

Председник,
РВГавровић
Кмешови:
Мил. Пешровић
МП Јовановић

(ОЧ к-7 л-2, ф. III – р 338 н 921) (сл. 42).

Трагичну историјску судбину Јермена и узроке њиховог одласка из домовине додатно рас-
ветљавају рукописна молба Арома Сукијасијана, трговца из Јагодине, као и одговор на његову
молбу, *Уверење Суда ошшћине чачанске*, откуцано на ћириличној писашој машини:

Суду ошшћине Чачанске
Чачак

Ја сам 1913. іодине дошао у Чачак и живео сам код своїа шїрица Арђина Лазаријана, шрїовца из Чачка шод име-
ном Аром Сукијасијан и био сам избељлица из Јерменије – Турске.

Када је насїуїила окушација Чачка од нешїријашеља 1915. іодине, ја сам своје шрезиме шроменио на Лазаријан, да
се сшасем инштернације као штурски шоданик. Да сам ошїао шри шрезимену Сукијасијан, мене би ошшреммили у Турску, као
штурскої шоданика, чега сам се шлашио здої шознаїшх шокolja, који су Турци вршили над Јерменима.

Зашо сам узео Лазаријан, који је био српски шоданик, да би ме, ако би ме инштернирвали, инштернирвали неїде у Аус-
шїрију или Мацарску, шошшо никако нисам хшїео да шрећем у Турску.

По шресшанку раїша, кад сам ошшшао у Јаїодину и шшмо сам шоврашшо своје шшаро и шраво шрезиме Сукијасијан,
којим се и данас служим.

Према шшоме, Аром С. Лазаријан и Аром С. Сукијасијан јесу два имена једної шш истїої лица.

За шшшвргу овоїа шрїводим два сведока: Лазара А. Лазаријана, шрї. из Чачка, и Радовановић Воју, хош. из Чачка.
Молим Суд да ми на основу њихових исказа изда уверење о шшоме: да су Аром С. Лазаријан и Аром Сукијасијан
једно шш истїо лице.

Таксу шлаћам.
22.V.1933. і.
Чачак.

Учшшв,
Аром Сукијасијан
шрї. из Јаїодине

[нечийко]: Лазар
Лазаријан, иџри. и Воја
Радовановић, хойел. из
Чачка, ња изјавише:

Да је Аром С. Лазаријан и Аром Сукијасијан, иџри. из Јаїодине, једно исто лице, јамчимо морално и материјално.

1. Лазар А. Лазаријан
иџри из Чачка
2. Војислав Радовановић
хойел. из Чачка
оверава
[Шџамбиљ]
По наредби
Прејседника ойиџине
кмеј,

[Шџамбиљ]
Примљено лично из руку 22.
маја 1933. год. у суру
ойиџине чачанске.

Гриммо,
секрејлар ойиџине,
[нечийак њойиис]
С 496
Бр. 9608

Р.
Издаји молиоцу иџражено уверење, на јемсџво иџрађана.

[нечийак њойиис]
[Шџамбиљ]
По наредби
Прејседника ойиџине
кмеј,
[нечийак њойиис]

(Ф. Шр. 432, ОЧк. 66 л-3) (сл. 43, 44).

СУД ОПШТИНЕ ЧАЧАНСКЕ

Бр.: 9608.

22. маја 1933. године

-Чачак.-

На молбу СУКИЈАСИЈАНА АРОМА, иџрї. из Јаїодине, суд ойишїине чачанске на јемсїво: Лазаријана А. Лазара, иџрї. и Радовановића Војислава, хойелијера, оба из Чачка, издаје ово

УВЕРЕЊЕ:

Да је АРОМ С. ЛАЗАРИЈАН и АРОМ СУКИЈАСИЈАН, иџрї. из Јаїодине, једно истїо лице.

Такса је найлаћена.

Секретїар,
[нечийїак йойїиис]

(сл. 45)

ПРЕТСЕДНИК ОПШТИНЕ,

[Шїамбиљ]

По наредби

Прейседника ойишїине

кмей,

Јеремија Јовановић [?]

кмейови:

[нечийїак йойїиис]

Влад Бојовић

Данас се на старом Чачанском гробљу, у непосредној близини капеле, уздиже високи надгробни споменик од белог мермера (сл. 46) са фотографијама породице Лазаријан – **Артин** [фотографија] **Лазаријан** / трг. из Чачка / **1860-1928** / **син Лазар** / **1893-1948** [фотографије] унучад / **Злата 1931-1937** / **Тико 1927-1945** (сл. 47) / Спомен подижу / син Лазар / снаха Селвина / са децом.

На полеђини споменика уклесан је натпис на јерменском језику (сл. 48):

Арїин
Лазарјан
роћен у Кемаху
Баїарич
Јерменија¹¹⁵

Данас у Чачку више не живи ниједна јерменска породица, али 24. априла ове, 2015. године, на дан када је Јерменија на највишем државном нивоу обележила стогодишњицу геноцида над Јерменима, Чачанин Зоран Малетковић однео је изјутра панаију у чачанску цркву Светог Вознесења Господњег и замолио свештенике да након јутрења одрже помен пострадалим Јерменима, што су они прихватили.¹¹⁶

Уздах умрлих обавезује Србију на поновно отварање и читање овог, готово заборављеног историјског поглавља, и трајно памћење српских Јермена који још од средњег века са Србима деле иста страдања и патње, развијајући чврсте међусобне везе и непрекидно чувајући у срцима мирис своје бајковите отаџбине Јерменије, далеке земље нара.

¹ Први део рада „*Јермени у Чачку : 1885-1948 (Јермени у Србији, Јерменија, земља Арарата, Историја, Егзодус, Јермени у балканским земљама)*“ публикован је у претходном, 43. броју *Зборника радова Народни музеја у Чачку* (2014), а други, завршни део рада објављује се управо 2015. године, коју је Јерменија у целости посветила обележавању стогодишњице геноцида (1915-2015) над Јерменима у Османском царству.

² Јермени своју земљу називају *Ајасијан*. Турци је називају *Ерменистан*, Руси *Арменија*, а Срби *Јерменија*. Јермени представљају мешавину Халдасјаца и Индоевропљана. Претежно су високи, имају ороловски нос, бујну црну косу и тамне очи. Јерменски језик припада групи индоевропских језика, али су његова фонетика и граматика слични кавкаским језицима.

³ Јово Бајић, ур., *Јермени – историја – геноцид – расејање* (Београд: Српско-јерменско друштво, 2003), 100. Штампана ове књиге омогућило је Јерменски народни покрет.

⁴ О типолошкој сличности у формирању јерменске и српске културе у епохи националног препорода (од краја XVIII до седамдесетих година XIX века), штампању књига на језицима јужнословенских народа у јерменским штампаријама (Вук Караџић и Јермени), присутности српског народа и његове културе код Јермена, Јерменији и Јерменима у српској књижевности и периодичној штампи, опширније види у монографији: Ашот Овакимјан, *Срби и Армени : културне и књижевне везе од краја XVIII до почетка XX века* (Београд: Српско-арменско друштво, 1993). Међутим, треба нагласити да је у српском језику уобичајена и правилна варијанта *Јерменија, Јерменин, Јерменка* (ствентуално, али врло ретко *Ерменија, Ерменин, Ерменка*), док су облици *Арменија, Арменин, Арменка* западна варијанта ових именица.

Да се током више од једног столећа у српској и јерменској култури одиграва динамичан процес узајамне сарадње и обогативања сведоче и бројни преводи српске књижевности на јерменски језик, међу којима су: Лаза Лазаревић, *Први њуји с оцем на јујерење*, 1890; Арутјун Караџојан, *Црнојорци* (брошура), Тифлис, 1890; Лаза Лазаревић, *Први њуји с оцем на јујерење*, посебно изд., Шуша, 1894; Ђура Јакшић, *На мртвој сираци* (у јерменском преводу *Ситарац Марко*), Тифлис, 1896; Ованес Туманјан, *Из српској еја*, Јереван, 1939. и друга дела.

⁵ Доментијјан, *Животије Светиога Саве и Светиога Симеона* (Београд: Српска књижевна задруга, 1938), 202.

⁶ „[...] Први пут у историји, један високи великодостојник Јерменске апостолске православне цркве боравио је у Београду, у Србији. Та, може се рећи и историјска улога, и та част припала је архиепископу Воскану Калпакијану, митрополиту Јерменске апостолске православне цркве у Грчкој. Тако се подесило само од себе да ова посета представља и једну врсту враћања дуга старог више од 760 година. На свом другом, последњем путовању у Свету земљу Свети Сава је, тако пишу његови биографи Доментијан и Теодосије, 1235. године посетио и Јерменију. Био је то, колико нам је познато, једини српски архиепископ који је боравио у тој земљи. Боравак архиепископа Воскана Калпакијана у Србији представља, у неку руку, неку врсту узвратне посете, и враћање дуга којим је Свети Сава задужио Јермене.

Јерменски архиепископ Воскан Калпакијан боравио је у Србији од 20. до 24. фебруара [2003], на позив Српско-јерменског друштва, а конкретан повод његовог доласка била је промоција књиге *Јермени, историја, геноцид, расејање*, која се управо појавила у издању Српско-јерменског друштва. Прво се високи гост 21. фебруара сусрео са Његовом свештошћу патријархом српским господином Павлом, где му је у Патријаршији приређен срдчан дочек. Пријему су присуствовали и чланови Српско-јерменског друштва Бода Марковић и Јово Бајић. У срдчаном разговору архиепископ Воскан Калпакијан пренео је поздраве патријарху Павлу које му је упутио католикос и врховни патријарх свих Јермена Гарегин Други (код Јермена је устаљено да се каже Гарегин Б). Поглавар Јерменске цркве истовремено је упутио и позив патријарху Павлу да посети Јерменију.

Затим је истога дана, 21. фебруара, у Удружењу књижевника Србије одржана промоција књиге *Јермени, историја, геноцид, расејање*. Занимљив је и тај податак да је промоција почела молитвом и благословом коју је у јерменском језику изговорио архиепископ Воскан Калпакијан. После су о књизи беседили Бода Марковић, Предраг

Драгић Кијук, Мома Димић, Јово Бајић и Адам Пуслојић. Разговор о књизи водио је Предраг Богдановић Ци. Госта из Јерменије поздравно је и Слободан Ракић, председник Удружења књижевника Србије. Затим је јерменски архиепископ разговарао са представницима Удружења књижевника Србије где се говорило о унапређењу иначе добре сарадње српских и јерменских писаца [...]“ (Б. Марковић, „Срби су као Јермени“, *НИН*, Друштво, 27. фебруар 2003).

⁷ У писаним изворима за историју Србије манастир Витовница помиње се 1557. године као веома стар споменик. Неки истраживачи датирају га у време владавине краља Милутина (1282-1321). У овом манастиру налази се камен са јерменским натписом који је 1948. године у Паризу прочитала академик Сирарпи Дер-Нерсисјан, историчар уметности. Српски текст гласи: *У име Оца и Сина и Светиога Духа ја Блајио Бабјиов син / појидио цркву у име Светиога оца Ахојла / и Светиога Пејтра ајосјола за сіомен мој и мојих родитиља / Црква је освешћана јерменске јодине 667 (1218)* (тачнији облик имена ктитора *Блајио* на јерменском језику је *Лайио*). Натпис датира из времена подизања цркве, у стилу моравске школе. Тако је манастир Витовница постао прототип за све манастире и цркве моравске школе, као што су Раваница, Лубостиња, Манасија и Горњак.

„Овај натпис пронађен је 1855. године приликом оправке манастира Витовнице код Петровца на Млави (М. [Михаило] Ст. Ризнић, „Манастир Витовница“, *Стијаринар V* (1888): 8-14). Уздајан је испод прозора у северни зид цркве. Укљесан је на мермерној плочи висине 140 cm, а ширине 47 cm, и то у три реда, словима величине 3-6 cm на српском језику и у 4 реда (словима 3-4 cm) на јерменском језику (Ђурђе Бошковић, „Средњовековни споменици северноисточне Србије“, *Стијаринар I* (1950): 186 [са старијом литературом]; Петар Ђорђић, *Историја српске ћирилице : њалеографско-филолошки ћирилози* (Београд: Завод за издавање уџбеника СРС, 1971), 223 [нап. 47]). Оба текста су иста по садржају“ (Бранкица Чигоја, *Најстарији српски ћирилски најписи : XI-XV век : (Графија, ортографија и језик)* (Београд: Чигоја штампа, 2014), 63-64). Детаљније о јерменском натпису у манастиру Витовници види: Маријана Матовић, „Јермени у Чачку : 1885-1948 : (1. део)“, *Зборник радова Народни музеја XLIII* (2013): 61-62.

⁸ „[...] На путу за Озрен, недалеко од водопада Градашнице, један сат на југозапад од Сокобање, налази се у народу врло поштована, 1864. обновљена црквица Јерменчић [...]“ (Феликс Каниц, *Србија : земља и сјановнијиштво од римској доба до краја XIX века*, књ. 2 (Београд: Српска књижевна задруга и Рад, 1885), 121). Јермени који су напустили турску војску у знак благодарности Богу подигли су овај манастир и посетили га својим спаситељима – Светим архангелима Гаврилу и Михаиљу.

Манастир Јерменчић и дан-данас сведочи о културним везама средњовековних Јермена и Срба. Запалили су га и разрушили Турци 1796-1797. године. У години Првог српског устанка под вођом Карађорђе, манастир је претворен у војну болницу, где су после Делиградске битке превожени рањени устаници. За време Другог српског устанка 1815. Јерменчић је поново разорен, да би 1892. био изнова подигнут. Године 1926. поново је разрушен и остављен у рушевинама, до краја осамдесетих година XX века. На иницијативу месних свештеника и Завода за заштиту споменика града Ниша урађен је нови пројекат обнове манастира Јерменчића (опширније о Јерменима у Србији види: Бабкен Симонјан, „Армяне в Сербии в XIII – XX веках“, журнал *Анив* (Минск), № 3(6) (2006): 14-24). Детаљније о манастиру Јерменчићу види: Маријана Матовић, „Јермени у Чачку : 1885-1948 : (1. део)“, *Зборник радова Народни музеја XLIII* (2013): 62-63.

У Београдско-карловачкој архиепископији постоји манастириште *Свети Георгије / Јерменика*: „Био је задужбина деспота Стефана Лазаревића, али је у Великој сеоби Срба, крајем XVII века, страдао. Постојао је на територији између данашњих насеља Калуђерице, Лештана и Великог Мокрог Луга“ (Слободан Радовановић и др., *Сви српски манастири : водич до сваког манастира* (Београд: Magis tar, 2014), 47). Међутим, током векова историјат назива *Јерменика* пао је у заборав. На простору данашње Србије има и других топонима и хидронима изведених од корена *јерм*, као што су, на пример, река *Јерма* у пиротском крају, село *Јерменови* у Банату...

„Лик најзначајнијег јерменског светитеља – Св. Григорија Просветитеља (јерменски ‘Лусарович’), налази се на фрескама у неколико

српских средњовековних цркава, на основу чега се може закључити да су Срби били упознати са његовим житијем и поштовали га, као и остали хришћански народи“ (Љиљана Лазић, *Јерменска црква у Новом Саду : издрисана башићина* (Нови Сад: Музеј града Новог Сада, 2014), 27). У манастиру Грачаница, на пример, у олтарском простору, у зони попрсја архијереја, на источном зиду, северно од апсиде, налази се и фреска Григорија Јерменског са натписом: *Свети Григорије Велике Јерменије* (Бранислав Тодић, *Грачаница : сликарство* (Приштина: Музеј у Приштини, Народна и универзитетска библиотека и Универзитет у Приштини, 1999), 81, 94). „Лик Св. Григорија налази се и у Старом Нагоричину, Дечанима, Марковом Манастиру и Манасији. Житија три јерменска светитеља (Св. Григорија Просветитеља, Св. Рипсиме, Св. Гајане) су у Србију стигла преко Византије. Формирана су пре усвајања монофизитске догме, па су остала општеприхваћена у хришћанском свету. Њихова житија налазе се и у три велика српска светачника која су написала Јустин Поповић, Николај Велимировић и Хризостом Столић“ (Љиљана Лазић, *Јерменска црква у Новом Саду : издрисана башићина* (Нови Сад: Музеј града Новог Сада, 2014), 27).

⁹ Црква Светог Гргура (Григорија) Просветитеља, популарно називана Јерменска црква, није се истицала величином и изгледом, али је представљала једини јерменски храм на ширем географском подручју. За старије генерације овај објекат представљао је симбол старог Новог Сада: „Нови Сад: „Нови Сад: који се почео подизати и развијати као Петроварадински Шанац, од самог настанка био је предоређен да се развије у важан трговачки центар; као предграђе највеће и најзначајније подунавске тврђаве некадашње Хабзбуршке монархије, са богатим залеђем и привлачном близином према Фрушкој Гори, за пола столећа је постао веома снажно и богато трговачко и занатско место које је за велики новац могло од Бечког двора откупити привилегију градске самоуправе. Стога број становника у Петроварадинском Шанцу нагло расте, јер се након поновног пада Београда у турске руке 1738. године, досељава велики број трговаца и занатлија Срба, Грчко-Цинцара, Немаца, Јермена и Шкоца. Као пословни свет, некадашњи новосадски Јевреји имали су своје принципе и методе у пословању, али нимало се од њих у том погледу нису разликовали Цинцари, Грци и Јермени који су некада доминирали новосадском чаршијом. Настаје доба снажног процвата трговине и банкарства, у којима ће Јермени играти веома важну улогу. На почетку данашњег великог булевара налазила се Јерменска улица, а изградиле су и своју цркву која ће бити порушена у бомбардовању [...]“ (Трива Милићар, *Нови Сад : на раскрсници минулој и садањем века, њо изворима, забелешкама и сећању Трива Милићар*, прир. Живко Марковић (Нови Сад: Градска библиотека, 2000), 122, 340). „[...] Обновила ју је Марија Трандафил, али Армени, избегли за време бомбардовања, а који су се вратили у град, више нису представљали значајан елемент у животу града. После Другог светског рата, када је пробијан нови булевар, срушен им је парохијски дом, а доцније [1963. године], потпуно непотребно, и црква. Тако је једини сачувани материјални траг о постојању Армена на овом простору надгробни споменик породице Ченази [Цаназизијан] из 1790. године (налази се на булевару Михајла Пупина). Последњи арменски црквењак била је једна жена – Јулијана Пољаковић [која није била Јерменка – прим. М. М.], умрла 1948. године [...]“ (Ђорђе М. Србуловић, *Крајња историја Новог Сада* (Нови Сад: Прометеј и Општински завод за заштиту споменика културе, 2002), 69).

Орушењу јерменске цркве видети и: <http://www.slobodanjojanovic.org/2011/07/06/dusan-kovacev-rusenje-jermenske-ckrke-u-novom-sadu/>; http://www.danas.rs/danasrs/srbija/novi_sad/jermenska-ckrka-u-novom-sadu_izbrisana_bastina.40.html?news_id=281370; <http://www.blic.rs/Vesti/Vojvodina/27556/Hram-porusen-zvona-sakrivena>. (преузето 4.9.2014).

¹⁰ Горан Игић, „Јермени и Срби су браћа по страдању : разговор са Бабкеном Симоњаном, јерменским књижевником“, *Печай*, Интервју, 27. август 2010, 42-48].

¹¹ „[...] Док је у другим земљама или деловима света долазило до стварања трговачких система у скаду с производњом, с географским условима пословања и с привредном политиком појединих држава или удружених градова, повезивање трговаца у европској Турској већ током XVI века је извршено на верској, односно етничкој основи. Клице ове појаве без сумње су давнашње: треба их тра-

жити у сложености и многоврсности хеленистичког света; у вечној подвојености између земаљских господара и трговаца на Леванту; у продору Масчана, Ђеновљана и других западних помораца и трговаца у византијску сферу, где су, законом, посебно третирани; најзад, и у особитом положају Дубровчана у средњовековним балканским државама.

У Турској, системи трговаца конфесионално, односно етнички повезани стварају се као противтежа страним трговцима, на пример Дубровчанима, који се држе као систем већ самим тим што уживају исти правни статус, одређен једним документом датим за све. На овакво груписање утицао је и исламски карактер државе у којој су се припадници других вера окупљали у заједнице поготову оног часа кад би се нашли у градовима; то се дешавало тим пре што је и сама турска администрација разликовала становнике према њиховој етничкој и верској припадности, понекад и у смислу давања посебног правног статуса. Трговачки системи припадника истог народа или вере јавили су се у Турској и због могућности њиховог повезивања са сународницима или једноверницима насељеним у другим државама, што је особито карактеристично за Јевреје, Грке, Јермене, Дубровчане, касније и за православне Србе. Чињеница је да су такви системи, иако не тако јасно изражени (сем код Јевреја), функционисали и у оним земљама које су окружавале Турску, пре свега у Италији, Аустрији и у румунским кнежевинама, - деспотствима, можда, и услед потребе ефикаснијег пословања с турским тржиштем.

[...] Јерменска упоришта, која су се могла наћи једино у већим градовима, протезала су се дуж главних комуникација између Венеције и Беча, на западној, и персијских градова, на источној страни“ (Радован Самарџић, „Београд у међународној трговини XVI и XVII века“, у *Историја Београда*, ур. Васо Чубриловић, том 1 Стари, средњи и нови век, ур. Васо Чубриловић (Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука и Просвета, 1974), 365).

¹² „[...] Први трговци који су се, после 1521. године, стали окупљати у Београду добрим делом су стизали у пратњи султанове војске, често покретане на рат против Угарске и Аустрије. Јер, као што говоре одлуке Царског дивана, трговци и занатлије пратиле су војску у походу не само својом вољом, чега је, свакако, било (да би, сачињавајући привлачан круг око војног логора, нудили своју робу, вршили разне услуге и остајали, после одласка војске, да је сачекају кад се врати с пленом), они су то чинили и према наредбама које су стизале с највишег места, како војска не би, особито кад логор потраје, остала незбринута и лишена свакидашње разоноде. Трговци су, у ствари, стизали у оној шароликој маси која се са свих страна саишала око чадора и у којој је било и свирача, глумача, пеливана, хлебара, месара, као и многобројних сиромаша који су ту налазили привремену службу или су, док их не обесе, крали. Ова појава, међутим, само је појединост у ширем склопу чинилаца који су, понекад и непосредно, утицали на обнављање живота у Београду и на покретање трговином, његовог крвотока [...]“ (Радован Самарџић, „Београд у међународној трговини XVI и XVII века“, у *Историја Београда*, ур. Васо Чубриловић, том 1 Стари, средњи и нови век, ур. Васо Чубриловић (Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука и Просвета, 1974), [359]).

¹³ Јермени нису народ традиционалних земљорадника, будући да је њихова отаџбина врло незахваљна за земљорадњу, па су се радије бавили другим занимањима, првенствено трговином: „[...] У XVIII и на самом почетку XIX века, између 1731. и 1806. године, систем трговине, два века раније успостављен за посредовање између отоманског и европских тржишта тако што су европским трговцима гарантоване одређене привилегије, знатно је liberalizovan. Нови трговачки уговори закључивани између Отоманске имперје и европских земаља (Francuska, Rusija, Austrija, Britanija, Prusija) garantovali su još mnogo veća prava evropskim trgovcima na teritoriji Imperije, a pri tome su profitirale ne samo zemlje uključene u trgovačke poslove već i kompetentni posrednici vezirani u tajne i istočne i zapadne ekonomije – Јевреји, Јермени и Грци [...], i gradovi kroz koje se trgovački promet odvijao, kao što je to bio slučaj i sa Beogradom“ (Mirjana Prošić Dvornić, *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka* (Beograd: Stubovi kulture, 2006), 150).

¹⁴ „[...] Na obali Save nalaze se tri mahale Cigana (Kipti). Na obali Dunava imaju tri mahale Grka (Rüm). Srba i Bugara ima, također, tri mahale. U blizini ovih mahala pokraj tvrđave (ka'fa) stanuju Jevreji. Ima i jedna jermenska mahala. Franačke mahale nema. Muslimanske mahale nalaze se na odabranim, visokim, prostornim i zračnim dijelovima šehera [...]“ (Evljija Čelebi, *Putopis : odlomci o jugoslavenskim zemljama*, prev., priр. Hazim Šabanović (Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1979), 84).

„[...] Iako je u beogradskim čaršijama postojala prostorna versko-etnička podvojenost, u poslovnom životu trgovačko-zanatlijskog dela svi su podjednako učestvovali i granice identiteta su stalno prelazene radi racionalnog obavljanja ekonomskih transakcija. U privatnoj sferi, međutim, stambene četvrti, mahale, održavale su strogu segregaciju populacije prema religijskoj i etničkoj pripadnosti. Na padini koja se od centralnog grebena spuštala prema Dunavu (Dorčol) nalazile su se sve do 1862. godine mahale Turaka Zerlija (Zerek) i Jevrejska četvrt (od Dušanove ulice do Jalije). S druge strane, na padini prema Savi, prostirala se varoš u kojoj su živeli Srbi i drugi hrišćani, Grci, Cincari, Jermeni, nosioci glavne komercijalne moći u Otomanskom carstvu. I unutar mahala koje su se sastojale od 40-50 kuća zakon privatnosti i izolovanosti individualnih domaćinstava bio je strogo poštovan [...]“ (Mirjana Prošić Dvornić, *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka* (Beograd: Stubovi kulture, 2006), 154).

¹⁵ „[...] Јерменска црква, у легенди плана означена са S, учртана је у непосредној близини католичког гробља. Први податак о постојању Јерменске цркве даје француски путописац Г. Кикле 1658. године. Нешто касније Јерменску цркву помињу Ј. Ф. Аугер 1664. и др Браун 1669. године. Међутим, М. Грандштетнер 1608. године помиње само јерменско гробље које је оградом одвојено од католичког гробља, али цркву не помиње. Упоредјујући локацију ове цркве на нашем плану с локацијом јерменског гробља на другим плановима с краја XVII века, можемо закључити да се она налазила на поменутом гробљу. Имајући то у виду може се претпоставити да је прво формирано гробље, вероватно после досељења Јермена у другој половини XVI века, а затим на истом месту саграђена црква, несумњиво после 1608. године. Њена ближа локација не може се прецизније одредити у односу на садашњу ситуацију града. Вероватно се налазила на простору између улица Царице Милице и Обилићевог венаца [...]“ (Жељко Шкаламера и Марко Поповић, „Нови подаци са плана Београда из 1683“, *Годишњак града Београда*, књ. 23 (1976): 46).

¹⁶ Evlija Čelebi, *Putopis : odlomci o jugoslavenskim zemljama*, prev., priр. Hazim Šabanović (Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1979), 84, 90; *Споменик СКД*, XLII (1905): 10, 12. – Црквицу помиње и Е. Браун (1669).

„Говора об армянской церкви Белграда второй половины VХII века, важно отметить, что здесь, как и во многих других армянских церквях, создавались рукописные книги. Трудно сказать, сколько их было написано в Белграде – часть стала жертвой разрушительных войн [...]“

Сегодня трудно определить точное местонахождение церкви. Сравнивая план Белграда XVII века с сегодняшним планом, можно предположить, что она находилась между нынешними улицами Обиличев венац и Царица Милица, в нескольких десятках метров от одного из центральных кварталов – Зелени венац [...] (Бабкен Симонян, „Армяне в Сербии в XIII – XX веках“, журнал *Анив* (Минск), № 3(6) (2006): 19).

¹⁷ „[...] Због трговачких послова често су се међу собом удруживали. Помињу се у једном спису неки Мартин Агамир ‘Персијан’ и Мартин Агабек ‘Ерменцај’. ‘Персијан’, вероватно овде значи исто што и Јерменин. (Од Мартина Агамира имамо један исказ о Јерменима који су око 1706. године побегли из Београда у Будим, одакле их је силом вратио у Београд злогласни капетан Перкаси. ‘И каза Мартин, Агамир Персијан, да је стар 33 године, а родио се у персијанској земљи, Ереванској шехер. А из Белграда изишао сам има четири месеца, паки из Варадина како сам пошао три месеца. И каза да је отпратио Перкасији 17 душа, од Будима у турску земљу, крштених. Оцеви били Јермени, а матере Туркиње, али су се били покрстили и децу родили, и били су у кришћанлуку који 10 година, који 15, који 7, како који. Тако каза да су јерменске жене казивале у Београду и тужиле се.’) Раније изгледа да их је у Београду било више, око двеста душа, али су се раселили. Изгледа да није било довољно посла за толики број Јермена, који су били одлични трговци. Међу њима је било појединачна печалбара без породица. Око 1720. године

забележено их је око 40 власника кућа или радњи са, вероватно, око стотину душа.

За неке Јермене не бисмо уопште знали да су Јермени да то, поред њиховог имена није изричито забележено. Забележена су доста често само њихова имена и то она јеврејског, грчког или латинског порекла, тако општа у свим хришћанским групама. Тако су забележени као Јермени неки Јаков, Јован, Јозеф, Павас итд. Код неких су забележена и по два оваква имена те није јасно које је име, а које презиме; а можда и само имена као на пример Јован Мартин, Марко Антоније, Петар Јаков, Мартин Грегори, Марија Грегорија итд. Каквог су порекла имена или презимена Анош, Агабек, Маносе, Херсан, Маркамли, Фрето, Ефоло, Кунсла итд. – не знамо.

По белешкама, које потичу од аустријских власти, Јермени су се тада изјаснили највећим делом за католик. Изгледа међутим да су се врло мало разликовали од православних, а много од католика. То се види из извештаја јерменског католичког митрополита Вартабида, који је због прогона од Турака побегло ‘из Кафе у Тртарији’ у Аустрију, а затим дошао у Београд. Са верским приликама које су владале код београдских Јермена он није био задовољан. По њему је већи део Јермена био православне вере, али ни са онима који су се определили за католичку веру није био задовољан; нису му се чинили довољно добри и поуздани католици. Тако на пример нису се држали грегоријанског календара, постова и обреда онако како то захтева католичка црква. Није му било право ни што су се женили Немицама, Мађарицама и Српкињама. (Да су се женили Српкињама, то знамо из писма јерусалимског патријарха Доситеја од 1706. године, у коме овај даје београдском свештенству упутства како има да се понаша према таквим супружницима.) По мишљењу Вартабида, Јермени су умногоме одступили од учења и обреда католичке цркве, те је од Пропаганде тражио да се у Београду пошаље један мисионар који ће их у томе боље поучити. (Изгледа да се Јермени, православни и католици, нису много слагали, ни међусобно, а ни са Вартабидом. Католичка група међу Јерменима тражила је да јој се за пароха пошаље јерменски свештеник из Софије.) Пропаганда је примила овај предлог, те је послала неког оца Кочијатура из јерменске колоније у Венецији да изврши овај задатак. Потпицајем Вартабида, а настојањем исуосваца, којима су Јермени, као и сви католици у Београду били подређени, Јермени у Београду стварно су тек за време аустријске управе покатоличени.

Јермени су имали у Београду већ за време Турака своју цркву и свога свештеника. Већ 1722. године налазила се у Београду јерменска црква. У једном опису Београда од 1728. године забележена су два подрума на свод, у којима је раније држана служба божја. Изнад ова два подрума, који су се налазили у делу града испод тврђаве, налазила се и дрвена кућа у којој су се Јермени често сакупљали. Када је дошао митрополит Вартабида у Београд позвали су га Јермени да одржи службу у тој цркви. Вартабид је одбио, јер је сматрао да је срамота држати службу на таквом месту. Убрзо, 1723. године, вероватно његовом иницијативом добили су Јермени једну цамију, коју су употребили за цркву. Прилозима београдских Јермена успео је тадашњи свештеник Вехрад да ову цамију уреди за цркву према јерменском националном обреду. Овако преуредена чинила му се лепша од јерменске цркве у Ливорну, у Италији, одакле је он дошао; тако је бар писао Пропаганди у Риму. Осим цамије добили су и две куће, које су биле уређене за стан јерменским мисионарима. Како су ове исправке стајале доста то је Вехрад тражио материјалну помоћ од Пропаганде. За време аустријске управе Јермени су поред свештеника имали и сталне мисионаре. Свештеничку дужност међу Јерменима у Београду вршили су Стефан Адеолат из Јоката, Петар Вехрад (пре 1722. године до 1731. године), Илија Цариградски (1731-1735), Јаков Буса (1735-1737), Михајло Вартијерис из Себаста и, најпосле, Јаков из Ерзерума који је 1739. године, заједно са својом паством, пребегло из Београда у Нови Сад, где је пренео и црквене утвари.

Јермени су изгледа били религиозни људи. Међу њима се налазио и приличан број ‘хација’, тако су забележени као хације Арман, Каријабет, Месроп (Као јерменски трговац забележен је и неки хаши-Маринко.) [...]“ (Душан Ј. Поповић, *Београд кроз векове* (Београд: Туристичка штампа, 1964), 157-159).

¹⁸ „[...] ‘Белиградски хришћани’ (тј. сви православни), како је називано београдско становништво, много су пазили на верске и црквене

не обичаје. Црквене власти, у првом реду свештенство, нарочито су пазиле како појединци врше верске дужности. Више црквене власти, па и сами свештеници, у питањима у којима нису били сигурни како треба да према вернима поступе, каткада и у питањима релативно незнатним, тражили су обавештења ни од кога мањег него од јерусалимског патријарха. Тако су се 1706. године београдски свештеници обратили молбом јерусалимском патријарху да их обавести, да ли се Српкињама, које су се за време рата удале за Јермене, може дозволити причест. Тадашњи јерусалимски патријарх Доситеј одговорио им је да се тим женама може дати причест само у случају ако су се удале из невоље али, ако су се удале из обести, онда им се не може дати причест 'пошто бојжи закони јако забрањују брак са јеретицима'. У свом одговору саветује он београдским свештеницима да се оне жене које још нису венчане 'сад венчају, али да их не венча свештеник Јерменин, него православни свештеник. А да буде под казном проклетства, која треба да се чује у целом граду, она жена која се одада уда за Јерменина. И да нема приступа у цркву, ни да се причешћује, нити да се послае смрти достоји погреб'. У писму се даље образлаже зашто треба тако поступати. Ако у мирно време 'пољу за јеретике, не могу добити опроштаја, нити могу бити хришћанке али, за време невоља, оне су да не би част своју изгубиле, а веру своју сачувале, учиниле мање зло да не би учиниле веће. То је дакле потреба обавишности. Али има још нешто, јер ако се венчају на грчки начин, можда ће Јермени то поштовати те постати православни. Ако Јермени још и долазе у цркву нашу да слушају литургију немојте их терати, јер је то противно светим канонима. Док су Јермени нека се не причешћују, али им не сметајте да узимају анафору'¹⁹ (Душан Ј. Поповић, *Београд кроз векове* (Београд: Туристичка штампа, 1964), [208]-209).

¹⁹ „[...] Било је појава да су, осим [бечке] Оријенталне компаније, и јерменски трговци преотимали трговину од Срба и других трговаца. Јермени су, иначе, већ одраније трговали са Немачком и Бечом речом Дунавом. Један Србин се септембра 1669. жалио у Будиму споменутом Брауну да 'јерменски трговци постепено 'иностранцају њириовину'. Иначе, јерменски трговци су у Београду изгледа били доста ојачали. То се може закључити из казивања истог Брауна, који је из Будима стигао у Београд 6. септембра 1669. године и одсео код једног јерменског трговца. Том приликом је посетио и 'неколико других јерменских трговаца који су поизграђивали лепе куће. Једна је имала чесму и лепо купатило и пећ' [...] (Рајко Веселиновић, „Ратови Турске и Аустрије 1683-1717. године, Градска привреда“, у *Историја Београда*, ур. Ваца Чубриловић, том 1 Стари, средњи и нови век, ур. Ваца Чубриловић (Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука и Просвета, 1974), 514).

²⁰ Душан Ј. Поповић, *Београд кроз векове* (Београд: Туристичка штампа, 1964), 81.

²¹ Душан Ј. Поповић, *истио*, 75.

²² Занимљива је епизода из Андрићеве *Проклетје авлије*, када управник затвора Латифага, звани Караџоз, извлачи признање од Киркора, главе једне богате и разгранате јерменске трговачке породице, оптужене због провекера у државној ковници металног новца (Иво Андрић, *Проклетје авлија* (Београд: Просвета, Загреб: Младост, Сарајево: Свјетлост и Аљубана: Државна zaloжба Словеније, 1963), 40-43).

²³ Сараф (*ар.-џур.* sarağ) мењач новца, златар који се бави купопродајом стране валуте и златног новца.

²⁴ Радован Самарџић, „Београд под Турцима“, у *Београд кроз векове*, уредник Душан Б. Чолић (Београд: Коаларчев народни универзитет, 1954), 36-37.

²⁵ Душан Ј. Поповић, *Београд кроз векове* (Београд: Туристичка штампа, 1964), 146.

²⁶ Мирослав Премроу, „Јерменска колонија у Београду : историјска скица с документима“, *Сјоменик LXVI*, (1926): 217.

²⁷ „[...] Код новосадских некадањих Румуна, Влаха, остало је бар неког трага о њиховом етничком пореклу, док су некадањи Јермени потпуно нестали и нема им више ни трага међу новосадским становништвом. Зна се да се у Петроварадински Шанац 1738/39. године из Београда доселило неколико јерменских породица. Као трговци Јермени су своје радње отворили у Главној улици, а да су били материјално ситуирани потврђује чињеница да су већ неколико година по своме досељењу имали своју посебну црквену општину и већ

1746. сазидали су себи и храм на крају Главне улице, где је некад било прво јеврејско гробље, што је значило и на крају унутарње вароши, јер је с оне стране некадањег дунавског рукавца већ био 'прњавор', рибарско насеље из којег се временом поново развио 'Каменички сокак', од осамдесетих година прошлог века назван Железничком улицом.

У тој улици су становале и јерменске породице, но ове су у току једног столећа делимично изумрле, а делимично се претопиле у немачко и мађарско становништво. Још крајем прошлог века било је само неколико лица јерменског порекла, а четрдесетих година овога века умрла је и последња старица која се сматрала за потомка новосадских Јермена. Када је 1960. године по урбанистичком плану порушена и јерменска црква, која је при бомбардовању у Буну 1849. настрадала а 1867. од Марије Трандафила Поповић обновљена, нестало је и последњег споменика и трага о томе да је некада у шаренилу по вери и народности новосадског становништва била и јерменска етничка група која је исто тако као и друге народности имала удела у стварању и формирању становништва Новог Сада.

Од Јермена није остало ниједно презиме међу новосадским становницима, као што је остало доста француских и талијанских презимена, истина код понемчених и помађарених старих новосадских породица, но ипак су та презимена траг и доказ да се у старо новосадско становништво претопило и етничких елемената два западно-европска латинска народа [...]

Овова Новог Сада ишла је постепено, јер је све зависило од зајма, док су неки богати Срби не чекајући било чију помоћ, обнављали своје куће, па и цркве. Тако је Марија Трандафил, супруга Јована Трандафила, јерменског трговца, који се обогатио продајом ердељског сукна, обновила Јерменску цркву у Новом Саду. Она је чак хтела да је подигне у српско-византијском стилу, и посвети Св. Сави, али Бечки двор то није дозволио, да се не би реметило традиционални барок. Иначе, Јермени су већ тада били потиснути из градске чаршије, а концем столећа они ће се делимично раселити или асимилувати у Немце [...] (Трива Милитар, *Нови Сад : на раскрсници милуол и садањег века*, по изворима, забелешкама и сћању Трива Милитар, прир. Живко Марковић (Нови Сад: Градска библиотека, 2000), 354, 355-357, 413).

²⁸ „[...] Најстарији Новосађани још памте последњу јерменску породицу, која је двадесетих година сваке зиме продавала кестење испред своје цркве. Када су урбанисти с модерном неосетљивошћу, из нејасних разлога, срушили јерменску цркву 1963. године, последњи свештеник, отац Габриел Меневијан отишао је у Беч, те је тако угашено вековно присуство тог даровитог источњачког народа у нашем граду [...] (Nacionalni gradanski, Novi Sad, 9.6.2008, <http://www.naslovi.net/2008-06-09/gradjanski/novosadski-germeni-isczeli-lagano-i-gotovo-neosetno/700750> (преузето 4.6.2015)). „[...] Последња особа која је свакодневно отварала ову цркву била је старица Јулијана Пољаковић [која није била Јерменка], која је уједно била и нека врста црквењака. Она је умрла 1948. године. После њене смрти јерменска црква је закључана. Постао је само неми споменик културе [...] (Јово Бајић, ур., *Јермени : историја – етноциј – расејање* (Београд: Српско-јерменско друштво, 2003), 110).

²⁹ Ове надгробне плоче првобитно су пронађене на Зеленом венцу, где је у XVII-XVIII веку постојала јерменска црква са јерменским гробљем. Црква је срушена доласком Турака у Београд 1739. године, али, ове надгробне плоче су ипак сачуване у Копаку кнегиње Аљубице, а после 1971. године пребачене су у београдску тврђаву.

³⁰ „На два камена натписи су сачували цели и доста су читави, на трећем се није сачувао део текста, као ни датум смрти. Па ипак, по контексту, може се разумети целина текста, по укласаним словима која су веома слична словима друга два натписа, може се претпоставити да је покојник умро крајем XVII или почетком XVIII века. Поједина слова на каменовима незнатно су оштећена, очигледно приликом пребацивања с једног места на друго. Свеједно, пошло ми је за руком да дешифрујем сва три натписа [тачно дешифровања потврдио је 22. августа 1994. историчар Сурен Сагумјан, главни стручњак за тумачење натписа у Управи за заштиту и коришћење споменика Републике Јерменије] [...] Дешифровани текст натписа на јерменском из 1714. године (Надгробна плоча 1) гласи: *Захваљујући свепошћеном Боју / ово је надгробје Ацара Мураша из Шорита / сина Самуелови који се пребацио леђа Хрисиови / 1714-ој месеца марта 4-ој деси се. [...]* Надгробна плоча 2: *Ово је надгробје*

Ванскоја Јунана 1685. [...] Надгробна плоча 3: Ово је надгробје Мах-теша Мовс[евој] (17-18. век) [...]

Анализирањем свега реченог и упоређивањем тога с датирањем десифрованих натписа, лако се може закључити и с поуздањем рећи да су ови каменови првобитно лежали на гробовима, то јест, да су припадали јерменском гробљу. Сама датирања натписа, који су временски врло блиски датумима записа путописаца који су описивали Београд, још једном потврђују овде изнете претпоставке [...]

У натпису датираном у 1685. годину говори се да је споменик био подигнут на гробу Јерменина из града Вана. У другом, датираном у 1714. годину, каже се да је у Београду живео Јерменин родом из Шпорота [насеље у области Нахичеван историјске Јерменије], син Самуела (тј. Самвела). У натпису је наведен чак и датум смрти – 4. март.

Без сумње, у јерменској колонији у Београду, помеснути Јермени из Вана и Нахичевана нису могли бити усамљени. Имајући у виду чињеницу да су Јермени увек живели компактно, чак и када су далеко од оцабине, њихов број у Београду морао се рачунати на неколико десетина душа. На тај начин, може се претпоставити, да на месту где су се налазили јерменска црква и гробље, или у близини тог места, мора бити да су се сачували под земљом и други овакви надгробни каменови који ће можда једнога дана бити пронађени“ (Бабкен Симоњан, *Кроз балканску вајру : џуџијиси, есеји, разговори* (Београд: Маштел комерс, 1995), 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208).

³¹ Данас се чува у Градској библиотеци у Нирнбергу (Немачка).

³² Никола Тасић и др., *Историја Београда* (Београд: Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт и „Драганић“, 1995), 215.

³³ „56. Јермени Герабет Агубовић и Куркора Манука, не знајући никакав занат, узели су по берберског калфу у дућан и држали бербернице. Са дим снафа брани држање дућана и они се жале Кнезу Милошу: 14. маја 1829. године ишцу Герабет Агубовић и Куркора Манука, Јермени из Београда: - „Будући да никаква заната не знамо, изберемо сами себи за добро да по један берберски дућан за своје уживање отворимо, ако ми сами радити и не знамо, то калфе искусне да држимо.

„Јавимо се снафу берберском како ми желимо берберницу отворити, ако нами дозволимо, на које нам снаф одговори да платимо указ снафски и да можемо слободно као сваки учени мајстори дућан отворити и калфе држати. Ми пристанемо и указ снафски платимо, такођер и дућане одмах отворимо т. ј. јоште у Марашли-али пашино време једнако до данашњег дана држимо.

„Сада веће година дана хоће да буде од како су се мајстори хришћански од снафа турских мајстора одвојили и сами међу собом снаф установили, и ми пребегнемо под хришћански снаф, не хоћећи више с Турцима у сојузу бити, које смо до данас мирно у вашем благополучном здрављу били и живили.

„Обаче сада не знамо какова се неспавист међу њима на нас родила, тужећи нас дућане више држати да не смемо, будући да занат учили нисмо. Ми смо, како до данас, тако и од сада, на свакој уредби снафској покорни и у дацији буди каковој, ако ли не будемо први, нећемо ни последњи бити.

„Сего ради Вашему Сијателству припадамо и љубећи скут и руку веспокорњејше просимо и молимо примите убо ово наше мало и молебно прошење.“ [Кнеж. Канц. Београд. А – В 1] (Тих. [Тихомир] Р. Ђорђевић, ур., *Животи и обичаји народни*, књ. 15 *Архивска грађа за заштиту и снафе у Србији : од Другој устанка до снафске уредбе 1847. године*, ур. Тих. Р. Ђорђевић (Београд: Српска краљевска академија, 1925), 115-116).

³⁴ Видосава Стојанчевић, „Етнички односи у XIX веку : Формирање етничке структуре и етнички односи у Београду после другог устанка 1815-1830“, у *Историја Београда*, ур. Васа Чубриловић, том 2 *Деведесетих век*, ур. Васа Чубриловић (Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука и Просвета, 1974), 523.

³⁵ „Махмуд Сафикјурди био је Јерменин, мајстор за персијске, смиренске и кавкаске ћилеме. Махмуд Сафикјурди, трговац, рођен је 15. септембра 1898. у Ганци у Азербејџану од оца Балс и мајке Исисет (Асмет), рођене Цамилис (Ђемелитека), турског држављанства стеченог у Истамбулу. Имао је два брата: Скендер Хамида, трговца, рођеног 25. априла 1892, и Џахангира, инжењера, рођеног 19.

јануара 1907. у Теорису у Персији (ИАБ, УГБ, Картотека грађана пријављених у Београду).

Дошао је у Београд, са женом, децом и таштом, крајем 1922. године, а већ 1923. отворио је радионицу и продавницу тепиха у кући Мијовића, професора на техничком факултету, у Пашићевој, доцније Нушићевој улици. Две године касније прешао је у Кнез Михаилову улицу бр. 24, а потом на Терзије, у луксузну кућу барокног стила Крагујевчанина Марка О. Марковића, у сутерен који је био видан за пролазнике.

На основу одобрења Београдске трговачке коморе од 21. децембра 1927. г., Махмуд Сафикјурди, трговац отвара трговину „персијских ћилемова и оријенталских радова“, коју ће самостално водити и потписивати (ИАБ, Трговинска комора у Београду, 1927, група – Одобрење за отварање радњи страних држављана).

У послу му је помагао брат, а раднике-мајсторе доводио је из Цариграда, где је ова радиност била врло развијена; имао је и неколико домаћих ткаља. Његове муштерије су биле углавном страна посланства, странци, држава и богати људи. Квалитет његових производа био је савршен и јевтинији од страних, тако да је – због његове конкуренције – увоз почео да се смањује. Он је и оправљао тепихе на савршен начин, тако да се место оштећено жаром цигарете или чим другим није нимало разликовало од очуваног дела тепиха.

Зарадио је велики новац и купио у Кнез Михаиловој улици кућу Тасе Субашића (бр. 23), где је 1939. године озидо лепу четвороспратницу. Махмуд Сафикјурди изградио је 1939. године у Кнез Михаиловој улици бр. 25 зграду са подрумом, мезанином, четири спрата и мансардом. Кућа је била намењена углавном за трговачке и пословне локале и мањим делом за становање. Архитекта је био Леонид Макшејев (ИАБ, ОГБ, Техничка дирекција ф-XXIV-9-1936).

Своје продавнице наместио је на дну ходника у приземљу и на првом спрату. Обложио их је ораховином и богато наместио на азијски начин. Његова радионица била је на четвртном спрату.

Кад је непријатељ завладао Београдом отишао је у Цариград, одакле се ускоро вратио, да би 1943. г. и дефинитивно отишао, препуштајући кућу повереницима. Наставио је да израђује азијске тепихе у Њујорку, где је за много краће време зарадио много више новца.

Сличну радионицу, само у скромнијим размерама, уредила је била и жена др Војислава Јањића, а кћи Вељка Николића, трговца, али ју је доцније напустила (Миливоје М. Костић, *Ујсон Београда, 2 Послови и дани шрвоваца, ириференика и банкара у Београду XIX и XX века*, приређивање, коментари и објашњења Милена Радојичић, Мирјана Чавић, Мирна Ковачевић, Гордана Горалић (Београд: Библиотека града Београда – Београдско читалиште, „Грмеч“ – Привредни преглед, Историјски архив Београда и Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2000), [173]-174).

³⁶ У Србији и данас живе потомци ових Јермена: у Београду породице Баронијан (правилније Барован), Вартабедијан (Вардапетјан), Сукијасовић (Сукијасјан), Техлијан, Меликјан, Пиосјан, Аствацатријан, Мурад(и)јан, Кура(и)јан, Чалик(и)јан, Сефер(и)јан, Оскањан, Карапетјан, Геворкјан (Ђорђевић)...; у Панчеву Атаљанц; у Нишу Мартијан; у Валевоу Дерхазарјан (Дер-Хазарјан); у Свилајинцу Малакијан (Малакјан); у Врњачкој Бањи Белаијан (Белањан), Дербогосијан (Дер-Богосјан); у Врану Амбарцумјан...

³⁷ „[...] В средине 1930-х годов армяне Белграда начали формировать 'Союз армян Югославии', чей устав министерство внутренних дел утвердило 23 января 1936 года. В те годы в Белграде проживало около 20-25 армянских семей. На собранные ими средства было куплено здание на Далматинской улице. Старинная деревянная ограда, внутри небольшой двор и одноэтажный дом с черепичной крышей. 'Армянский дом' - так называли белградские армяне это небольшое здание. Здесь собирались армяне не только из столицы, но также из других городов Сербии. Проводились занятия по изучению армянского языка, истории родного народа, при 'Армянском доме' даже существовал небольшой хор. Все это являлось как бы продолжением бывшей армянской колонии Белграда, существовавшей около 400 лет назад. Для белградских армян 'Армянский дом' был частью родины.

По инициативе наиболее авторитетных белградских армян в начале 1990 года в Белграде было основано общество сербско-армянской дружбы. Местные армяне начали возвращаться к своим национальным истокам, глубже осознали свою национальную принадлежность. По согласованию с сербским властями и сербской православной церковью, вот уже в течение 15 лет в скорбную дату 24 апреля по традиции в церкви Святого Архангела Гавриила проводится богослужение в память жертв геноцида армян 1915 года. Это небольшая церквушка, где одновременно могут находиться не более 80-90 прихожан. В течение многих лет местным армянам не удавалось сплотиться, а вот день 24 апреля помог им сблизиться. Десятки судеб и биографий сербских армян, с которыми мне пришлось сталкиваться, и сегодня остаются сферой моих интересов и исследований. Осколки народа, разбросанного по миру, эти люди вдали от родины, испытывают неутолимую тоску по Армении и родному языку. Хотя сегодня армянская колония Сербии считается одной из самых малочисленных в мире, когда-то она была известной и влиятельной. Ее достойные представители, оставили после себя добрый след, став мостом между двумя духовно близкими народами.“ (Бабкен Симонян, „Армяне в Сербии в XIII – XX веках“, журнал *Ливв* (Минск), № 3(6) (2006): 23-24).

³⁸ „Јерменски дом“ звали су и 'Београдска Јерменија'.

³⁹ „Време између 1930-1940. године. Београд, Далматинска улица 78. Прилично оронута дрвена ограда, унутра омалено дворште и приземљуша покривена ћерамидом...

„Јерменски дом“ – тако су назвали ову приземљушу, где су се могле чути јерменске народне песме, бесмртне песме – шаракани великог Комитаса, где је учила читању и писању нежна и бајна Нојеми Манашијан, која је у Београд допутовала из Солуна. Овде је предавао јерменску историју Асатур Мкртчјан. У 'Јерменском дому' су чак имали свој мали хор, чији је уметнички руководилац био Григор Морцијан. Овде су се скупљали београдски Јермени Арутјун Багдасаријан, Варган Баронијан, Аршаљујс Аствацатјан, Тиран Сукиасјан, породице Оспањан, Карапетјан, Сеферјан, Курдијан, Чаликјан, Геворкјан-Ђорђевић, Пиосјан...

„Јерменски дом“ често су посећивали Јермени из Ниша, Валева, Врњачке Бање. Овде, у овом дому они су се препуштали размишљањима о судбини свог прогонењем и по читавом свету расељеног народа, о изгубљеној домовини...“ (Бабкен Симонян, *Кроз балканску вајину: ишитојиси, есеји, разговори* (Београд: Маштел комерц, 1995), 227).

⁴⁰ Регистрована је 26.12.1995. године код МУП-а Србије под редним бројем 188 као Заједница чији је основни циљ учвршћивање и развој српско-јерменског пријатељства, што је назначено и у решењу.

⁴¹ „[...] Због недостатка простора школа за одрасле годину дана није радила, док школа за децу коју похађа преко 50 ученика ради већ пуне четири године, али је седам пута мењала локацију.

Заједница по Статуту има Извршни одбор и Надзорни одбор, а као највишу инстанцу Скупштину Заједнице. Скупштина бира председника, три потпредседника и седам чланова Извршног одбора, све са мандатом од четири године [...]. Заједница не поседује канцеларију, а све активности Одбора Заједнице одвијају се у једноипособном стану председника Заједнице Мاستиловић Петра [...]“ (Петар Мاستиловић, Реч председника Заједнице, марта 2001. у Београду <http://www.network54.com/Forum/65102/thread/1064022704/>

[last-1064022704/JERMENSKA+ZAJEDNICA+SRBIJE](http://www.network54.com/Forum/65102/thread/1064022704/) (преузето 19.5.2015).

⁴² Јаков Матвјевић Хлитчијев (Нахичеван на Дону, (бивши СССР), 29. новембар 1886 – Београд, 16. април 1963), право име Акоп Матвеевич Хлитчијанц, од 1920. године био је професор Техничког факултета у Београду. Године 1937. постаје редовни професор Београдског универзитета за предмете Техничка механика и Теорија бродских конструкција, и на тој дужности остаје до пензионисања у седамдесетој години живота. Као истакнутог научног радника из области применене механике, Српска академија наука изабрала је професора Хлитчијева за редовног члана 10. јуна 1955. године.

⁴³ У *Службеном војном листу* (1929, 1930, 1932, 1934, 1935, 1936, 1937, 1939, 1940) може се пратити његова војна каријера: „Поставља се за вршиоца дужности лекара II Пешадиске Подофицирске Школе 'Престолонаследника Петра', санитетски поручник Др. Атаљанц Е. Врамшапух, до сада лекар 25. пешадиског пука 'Фердинанда I Краља Румунског' и Тузланског гарнизона“ (18.5.1929); „Од 28. маја 1929. године АђБр. 12708 одређени су: По потреби службе: за лекара 12. пешадиског пука 'Цара Лазара' и гарнизона Дебарског, 'санитетски поручник Др. Атаљанц Е. Врамшапух, назначен за вршиоца дужности лекара II Пешадиске Подофицирске Школе 'Престолонаследника Петра'“ (3.6.1929); „Од 25. децембра 1930. године АђБр. 29007 одређени су: По потреби службе: за лекара 2. баталона 46. пешадиског пука и Охридског гарнизона, санитетски капетан II класе Др. Атаљанц Е. Врамшапух, до сада лекар 12. пешадиског пука 'Цара Лазара' и Дебарског гарнизона“ (26.12.1930); „[...] за лекара гарнизона Дебарског, санитетски капетан II класе Др. Атаљанц Е. Врамшапух, поред редовне дужности [...]“ (13.12.1932); „Од 26. јануара 1934. године АђБр. 1681 одређени су: По потреби службе: [...] и за лекара 22. пешадиског пука и гарнизона Кумановског, санитетски капетан I класе Д-р Атаљанц Ј. Врамшапух, до сада на расположењу Министра Војске и Морнарице“ (30.1.1934); „У име Његовог величанства Петра II по милости Божјој и воли народној Краља Југославије краљевски намесници На предлог Министра Војске и Морнарице решили су и решавају, - да се поставе: за вршиоца дужности управника Призренске привремене војне болнице, санитетски капетан I класе Атаљанц Ј. Др. Врамшапух, до сада лекар 22. пешадиског пука и гарнизона Кумановског [...]“ (8.10.1935); „Лични односи: Испит су положили: За чин активног санитетског мајора, капетан I класе Атаљанц Ј. Д-р Врамшапух [...]“ (2.4.1936); „[...] у чин мајора, капетани I класе: [...] санитетски Атаљанц Ј. Д-р Врамшапух...“ (6.1.1937); „Војни указ: Нови бригадни генерали: Нови мајори: У чин мајора, капетани I класе: [...] санитетски Атаљанц Ј. Д-р Врамшапух...“ (Време, Београд, 10. јануар 1937, стр. 8); „[...] Орденом Светог Саве петог реда: мајори: [...] санитетски: Атаљанц Ј. Д-р Врамшапух...“ (6.9.1939); „[...] У име Његовог величанства Петра II по милости Божјој и воли народној Краља Југославије краљевски намесници На предлог Министра војске и морнарице, - решили су и решавају: да се унапреде: [...] у чин потпуковника, мајори: [...] санитетски Атаљанц Ј. Др. Врамшапух [...]“ (31.12.1940) (*Службени војни лист* / одговорни уредник Младен Јанковић. - Год. 1, бр. 1 (јануар 1881) – год. 35 (1915); год. 36 (1917) – год. 60, бр. 12 (22. март 1941). - Београд; Солун; Београд : Војно министарство (Београд : Државна штампарија), 1881-1915; 1917-1941. - 28 ст. Лист је излазио једанпут недељно, а од 1903. по потреби и више пута. Од 1882. био је орган и издање Војног министарства. Доносио је званичне одлуке и прописе војне природе) (<http://unilib-nikola.duckdns.org/~nikola/istorijske-novine/1/pretraga?search=%D0%92%D1%80%D0%B0%D0%BC%D1%88%D0%B0%D0%BE%D1%83%D1%85+%D0%90%D1%82%D0%B0%D1%99%D0%B0%D0%BD%D1%86>) (преузето 1.7.2015).

После Првог светског рата др Врамшапух Атаљанц радио је у Скопелу (општина Ковин). Син му је био угледни панчевачки адвокат Ђорђе Атаљанц, а унук неуропсихијатар др Габријел Атаљанц, чија је кћерка наша чувена балерина Ашхен Атаљанц.

⁴⁴ Др Амајак (Оваким) Мурад(и)јан био је лекар опште праксе у болници у Вршцу.

⁴⁵ Варткес Баронијан (Београд, 23. април 1933 – Београд, 21. март 1993), професор Факултета драмских уметности и дугогодишњи музички уредник ТВ Београд, компоновао је једну од три верзије за песму „Востани Сербие“ (аутори друге две су Златан Вауда и Луба

Манасијевић). Потиче из јерменске породице која двадесетих година прошлог века налази уточиште у Србији. Са супругом Вером има кћерку Марију Баронијан Шашки и сина Вартана.

⁴⁶ Вахе Оскањан, један од најзначајнијих јерменских астронома, рођен је 2. септембра 1921. у Београду, где је завршио основну школу и гимназију. Године 1940. уписује Електротехнички одсек Београдског универзитета, а 1946, по завршетку Другог светског рата, студије наставља на Одсеку за астрономију Математичког факултета, где дипломира 1949. Упоредо, од 1945. радио је у Београдској опсерваторији, где од 1948. постаје стално запослен. Након дипломирања августа 1949. ступа у службу Југословенске армије где је предавао математику и физику официрима морнарчке артиљерије. Завршивши војну службу, децембра 1950. враћа се свом астрономском раду. Долази до нових открића и конструира нови високоосетљиви електрофотометар-полариметар за посматрање звезда. У периоду 1953-1962. имао је активну улогу у популаризацији астрономије у Југославији, држао је бројна предавања и објавио 23 популарна научна чланка у различитој периодици. Од 1955. постаје члан Међународног астрономског савеза (IAU). Године 1960. оснива Одсек за астрофизику Београдске опсерваторије, којом руководи до 1966. Бирањ је 1964. и 1965. за руководиоца Београдске опсерваторије, а био је и главни уредник часописа *Биљтен Београдске опсерваторије и Издана Београдске опсерваторије*. Говорио је шест језика.

Године 1966. преселио се са породицом у Јерменију где је наставио свој рад у лабораторији за електрофотометрију Опсерваторије Буракан, којом је руководио од 1970. до 1986. Преминуо је 1989. у Јеревану.

⁴⁷ Миодраг Вртабедијан Варта (Младеновац, 23. мај 1933 - Београд, 8. септембар 2009), познати српски графичар, сликар и дизајнер јерменског порекла, чији су се родитељи, отац Ваан и мајка Аник, између два светска рата доселили у Младеновац. Дипломирао је 1958. године на Академији примењених уметности у Београду (одсек графике), а 1961. завршио постдипломске студије. Остварио је изузетне домете на пољу ликовне уметности, посебно у реализацији свог сликарског умећа преточеног у врхунски дизајн књига и часописа. У речник уметности увео је нови појам – *варијација* – његове специјално урађене графике, аутентичне отиске са крајпуташа и разноврсног народног културног наслеђа. Организовао је и учествовао на осамнаест изложби *Породице Вртабедијан* (са супругом Душанком, сином Давидом и кћерком Анамаријом), одржаних од 1994. до краја 2005. у музеема, галеријама и центрима за културу широм Србије, Црне Горе и Културном центру Фаринера дела Клот у Барселони (Шпанија). Добитник је бројних домаћих и неколико светских престижних награда у домену графичког дизајна и ликовних уметности.

Између осталог, био је председник Јерменске заједнице (1993-2006) и потпредседник Српско-јерменског друштва. Сахрањен је у Алеји заслужних грађана на Новом гробљу у Београду.

Супруга Душанка Вртабедијан је професор енглеског језика и ликовни уметник, син Давид (1968), графичар, дизајнер и рок новинар, а кћи Анамарија (1974) магистар сликарства која је септембра 2005. имала изложбу портрета All my love to you у Ликовном салону Дома културе у Чачку. Пре тога, породица Вртабедијан такође је излагала у Чачку 1994. године (http://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B8%D0%BE%D0%B4%D1%80%D0%B0%D0%B3_%D0%92%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0%D0%B1%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%98%D0%B0%D0%BD) (прузето 15.6.2015). Поводом стогодишњице геноцида над Јерменима, на иницијативу Почасног конзула Републике Србије у Јерменији Бабкена Симоњана, у Музеју народне уметности у Јеревану отворена је изложба радова Анамарије Вртабедијан.

У Дому културе у Чачку 11. фебруара 2015. године отворена је изложба илустрација (11-18. фебруар 2015) и одржана промоција књиге *Илустровани rokenrol vodič* аутора Давида Вртабедијана, коју је 2014. (1. издање) и 2015. године (2. издање) објавила чачанска Издавачка кућа „Пчелица“. *Илустровани rokenrol vodič* наишао је на одличан пријем код читаоца и критике, те је за непуну три месеца доживео више промоција широм Србије. На 59. Међународном сајму књига у Београду (2014) Стручни жири Удружења ликовних уметника примењених уметности и дизајнера Србије и Београдског сајма наградио је Вртабедијана Наградом за најбољу илустрацију.

⁴⁸Ваан Минахорјан, познати књигољубац и библиограф, током 1930-1940. запослен у Руској библиотеци у Београду, био је пријатељ Согомона Теклирјана који му је детаљно описао убиство Таат паше у Берлину 1921. године. Током рада на том рукопису, Ваан Минахорјан долазио је у дом Теклирјанових где су два пријатеља у посебној соби редиговали рукопис... Сахрањен је у Београду. Његово дело *Народи Совјетској Савеза : прошлост и садашњица 42 народа и других народностију у Совјетском Савезу* (Београд: Руски архив, 1940), налази се у фонду легата Миљивоја и Божидарке Филиповић, у Научном одељењу Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис“ у Чачку.

⁴⁹ Ваан Фомич Тотомјанц (Астрахань, 21. јануар/2. фебруар 1875 – Кормејан-Паризи, 9. мај 1964), чија су поједина дела објављена и у Србији: *Крајтак убијених задругарства и иполитичке економије* (Београд, [б. г.]), *Историја економских и социјалних доктрина* (Београд, 1928), *Основи задругарства* (Београд, 1931), *Жена и задругарство* (Београд, 1932), *Животи и учење Рајфајзена* (Београд, 1932), *Знајлије и задруге* (Београд, 1936), *Кратак преглед задругарства* (Београд, 1938), *Жена и задругарство* (2. допуњено изд., Београд, 1940), *Основи задругарства* (Београд, 1942)...

⁵⁰ Горан Игић, „Јермени и Срби су браћа по страдању : разговор са Бабкеном Симоњаном, јерменским књижевником“, *Печал*, Интервју, 27. август 2010, 42-[48] (*Глиоријевић* је посрбљена варијанта јерменског презимена *Григорјан* (прим. М. М.)).

⁵¹ Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ у Чачку организовала је 21. јуна 2010. године у Дому културе у Чачку веома запажено српско-јерменско вече Две отаџбине Бабкена Симоњана са видео-презентацијом о Јерменији, на којој су учествовали Бабкен Симоњан (Јереван, 1952), песник, преводилац, есејиста, србиста, професор Универзитета и Почасни конзул Републике Србије у Јерменији (од 2006), мр Маријана Матовић, библиотекар саветник и водитељ програма, и Слободан Николић, професор, који је казивао стихове и прозне текстове. Поклонички књиге и лепе речи имали су прилику да уживају у необичном и садржајном програму јерменске поезије, историје и музике.

Поводом ове књижевне вечери, у Одељењу за одрасле читаоце Градске библиотеке у Чачку била је постављена и истоимена изложба, посвећена далекој, али пријатељској Јерменији и Бабкеном Симоњану, а биле су изложбене и публикације које је Симоњан донео на поклон Градској библиотеци. Аутор изложбе била је мр Маријана Матовић (сл. 49). Написи о овој вечери објављени су у 3. [Зорица] А. [Лешовић] С. [Станојевић], „Две отаџбине почасног конзула“, *Чачански глас*, Култура, 25. јун 2010, 16 и у Душан Даријевић, „Мирис душе“, *Чачанске новине*, Култура, 13. јул 2010, 24. Поводом 500-годишњице прве јерменске штампане књиге (1512-2012) и проглашења Јеревана од стране UNESCO-а за престоницу књиге 2012, у часопису Глас библиотеке 18 (2011): 51-66, Симоњан је објавио текст „Књига као култ и духовна храна“, о развоју јерменског издаваштва кроз векове и активности јерменских интелектуалаца, издавача и библиофила изван јерменских граница, Националној библиотеци Јерменије, јерменско-српским књижевним и културним везама, са пописом српских књига – Симоњанових дарова библиотекама Јерменије...

У часопису *Дисово пролеће*, бр. 41 (2010): 28-29, објављен је текст „Отрејано косовским сунцем“, посвећен Дисовој *Првој њесми* (из циклуса „Недовршене речи“), објављеној на јерменском језику у антологији српске поезије XX века *Косовско сунце*, превео и приредио Бабкен Симоњан (Јереван: Аполон, 2003), 14-15. Ова, за сада једина Дисова песма преведена на јерменски језик, била је повод за успостављање контакта са овим великим пријатељем српског народа и врским познаваоцем српског језика и културе. Захваљујући песнику Николи Вујичићу, добитнику „Дисове награде“ за 2009. годину и дугогодишњем Симоњановом пријатељу, и мр Маријани Матовић, ексклузивно за 41. број „Дисовог пролаза“ из далекс Јерменије стигли су илустративни прилози и Симоњанов приказ рада на антологији *Косовско сунце*, уз посебан осврт на Дисову поетску симболику. Поред бројних превода на оба језика, између осталог и делова Његошевог „Горског вијенца“ на јерменски језик, Симоњан већ дуго и стрпљиво ради на капиталном српско-јерменском речнику, а намерава да се лати још једаног подухвата – састављања јерменско-српског речника. Припрема и *Јерменско-српску малу енци-*

кловидију на јерменском језику, као и монографију *Јермени у Србији од XIII до XX века*.

Бабкен Симоњан се још од 1975. интензивно бави јерменско-српским књижевним и културним везама, истражује јерменску дијаспору у Србији. Бавио се професорском радом на Лингвистичком универзитету „Брјусов“ у Јеревану, где је, на његову иницијативу, 2003. отворен тецај српског језика. Године 2005-2006. предавао је српски језик и на Руском филолошком факултету Јереванског државног универзитета. Од 2002. је редовни члан Матице српске.

За јачање и развој веза два народа 1993. године припала му је Златна значка Културно-просветне заједнице Србије, а 2010. добио је највећу јерменску награду за превођење „Кандило“, коју је установио сам католикос и патријарх Јерменске апостолске цркве Гарегин Други, а сваке године је додељује Јерменска апостолска црква и Савез писаца Јерменије. На 36. Међународном београдском сусрету преводаца 2011. добио је Повељу Удружења књижевних преводаца Србије, а 2012. Међународну књижевну награду „Бранко Радичевић“.

Поводом Дана државности 15. фебруара 2015, председник Републике Србије Томислав Николић одликовао је Бабкена Симоњана Златном медаљом за изузетне заслуге у јавним и културним делатностима и представљању Републике Србије у Републици Јерменији.

Недавно је у преводу Бабкена Симоњана објављен избор српских афоризама на јерменском језику: „Српски афористичари први пут су преведени на јерменски језик. Часопис за културу и уметност ‘Ахбјур’, који излази у главном граду Јерменије – Јеревану, објавио је у мартовском броју избор афоризама Александра Чотрића, Горана Гаћеша, Зорана Станојевића и Томислава Марковића. Афоризме чланова Удружења књижевника Србије и Београдског афористичарског круга изабрао је и на јерменски језик превео познати преводац из Јеревана Бабкен Симоњан“ (З. [Зоран] Р. [Радисављевић], „Српски афоризми на јерменском“, *Политика*, Култура, 17. април 2015, 13) [*ахбјур* на јерменском језику значи *извор*, у смислу: документ, извор података или извор воде – прим. М. М.]

У оквиру управо завршеног једномесечног гостовања у Србији, Бабкен Симоњан је 29. маја у Матици српској одржао предавање „Јерменска заједница Србије у 13-20. веку“ (уводна реч: др Драган Станић, управник Матице српске).

Затим је 13. јуна присуствовао Првој конференцији почасних конзула Републике Србије који су у Београд допутовали из целог света. Скуп су присуствовали и председник Владе Србије Александар Вучић и шеф српске дипломатије Ивица Дачић.

Потом је 17-21. јуна био почасни гост 28. културно-духовне манифестације „Јефимијини дани“ у Трстенику, која се одржава у спомен на живот и дело наше прве песникиње, а ове, 2015. године, обележено је и 610 година од смрти кнегиње Милице. Повод Симоњановог гостовања био је четрдесет година рада на неговању културних веза Јерменије и Србије.

После петнаест година, Симоњан је поново био у Љубостињи, задужбини кнегиње Милице и здању у коме је стварала Јефимија, наша прва песникиња, а чију је *Похвалу кнезу Лазару* превео и објавио на јерменском језику. „Сматрам да све што сам до сада урадио више не припада мени. Ја сам то посветио јерменском и српском народу“, рекао је тим поводом Симоњан.

У Трстенику је поводом четрдесет година списатељског рада представио збирку песама *Аришакеј* и одржао предавање посвећено стогодишњици геноцида над Јерменима у Османској империји.

⁵² Јерменију је својевремено посетила и Десанка Максимовић (1898-1993) која се касније често сећала тог путовања: „Са блаженством и усхићењем сећам се Јерменије – нагласила је она – и тог величанственог јутра када се, напосок, пред мојим очима појавио Арарат. Како сами Јермени кажу, то се ретко дешава. Гордо се узносе јерменски врхови, али, на жалост, пате и с тугом и с вером, већ деценијама заточени, гледају родни крај и родну земљу. Ко у животу није видео Арарат, тај је много изгубио.“ Њене песме, посвећене Арарату и Јеревану, на јерменски језик превела је Силва Капутијан (1919-2006), највећа јерменска песникиња (Бабкен Симоњан, *Кроз балканску вајру : путописи, есеји, разговори* (Београд: Маштел комерц, 1995), 50, 51).

⁵³ „Чачкари су специфична јерменска обележја која се израђују од камена туфа и попут српских спомен-чесми и крајпуташа подижу на

раскршћима и на местима која по нечему треба обележити. Ниједан чачкар не сме да буде копија, мора се разликовати од других и на њему мора бити истакнут крст. Туф од кога се израђују чачкари је специфичан јерменски камен кога има на сваком кораку. Јавља се у седамдесетак боја и нијанси, када се извади из мајдана, мек је попут креде и може се по жељи обликовати. Када се осуши, постаје тврда и вечан. Од овог камена саграђене су све најзначајније јерменске грађевине“ (Јово Бајић, ур., *Јермени : историја – геноцид – расејање* (Београд: Српско-јерменско друштво, 2003), прелим. стр.).

⁵⁴ Прошле године, 15. маја 2014, у 19 часова, у простору Збирке стране уметности, Дунавска 29, Нови Сад, свечано је отворена атрактивна изложба *Јерменска црква у Новом Саду : избрисана баштина*, аутора Љиљане Лазић, историчара уметности и музејског саветника, у продукцији Музеја града Новог Сада. Уз изложбу је штампан и изузетан истоимени пратећи каталог-монографија. Током трајања изложбе (15. мај - 31. август 2014), у истом простору, Музеј града Новог Сада организовао је и циклус предавања посвећених Јерменима и њиховој културној, архитектонској, духовној и књижевној баштини. (<http://www.museumns.rs/node/271>) (https://www.youtube.com/watch?v=c9q3lQq0m_w) (преузето 16.6.2015).

Од 17. јула до 31. августа 2014, такође у Збирци стране уметности приређена је изложба фотографија Завена Саргсјана, директора Музеја Сергеја Парацанова у Јеревану, *Јерменија – библијска земља још и Арарата* (<http://www.museumns.rs/node/277>) (преузето 16.6.2015).

⁵⁵ На ова чачкара приказана је сцена Христовог распећа на филигрански ислесаној позадини. Овакав тип чачкара назива се „Свети Спаситељ“ и веома ретко се израђује.

⁵⁶ Споменик, откривен на седму годишњицу трагедије, 12. децембра 1995. године, уз присуство војних и државних званичника ове државе, католикоса Јерменске апостолске цркве и породица настрадалих, има три целине – постамент који симболизује сам земљотрес, раширене руке на средини споменика симболизују молбу за помоћ коју је народ Јерменије упутио свету и аутентичан остатак крила дуг седам метара са јасном симболиком која подсећа на седморицу настрадалих ваздухопловаца. Са леве стране споменика налази се чачкар на којем су представљене јерменска и српска мајка које тугују за својом децом, а са десне стране један уобичајени чачкар. Испред споменика налази се спомен-плоча исписана на јерменском, руском и енглеском језику, која објашњава намену споменика. На постаменту се налазе и седам мермерних таблица са именима чланова посаде, који међу Јерменима имају безмало статус светаца. И дан-данас сваком Јерменину прва асоцијација на Србију и српски народ је управо овај догађај, о чему сведочи и изјава директора фирме која је изградила ово спомен-обележје – *га је овај споменик могао и од златна бићи направљен, а и њада не би могао показати захвалности јерменској нашем народу...* (видети опширније: <http://www.pouke.org/forum/topic/21734-%D1%82%D1%80%D0%B8-%D1%80%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0-%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0-%D0%B8%D0%BB%D0%B8-%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B0-%D0%BE-%D0%BF%D0%BE%D0%B6%D1%80%D1%82%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD/>) (преузето 22.5.2015).

⁵⁷ Брдо у Јеревану на десној обали реке Раздан, где је откривено старо насеље из бронзаног доба. Године 1967. на обали је подигнут споменик жртвама геноцида над Јерменима 1915.

⁵⁸ „Учили смо да и даље можемо да унапређујемо нашу сарадњу, готово трговинску сарадњу и сарадњу у области туризма, саобраћаја и енергетике. Данашњи споразуми омогућају да се наша сарадња даље унапређује. Вековима сарађујемо са Србијом, али данашњим споразумима она добија нове квалитете“, рекао је Саргсјан, којем је ово прва званична посета Србији.

Двојица председника сложила су се и да две државе треба да наставе традиционално добру културну сарадњу, будући да су Јермени оставили дубок траг у српској култури: „Јерменија и јерменски народ су земља и нација високе културе, једна од култура које су домет и циљ за друге културе, Јермени су велики народ чија је улога у историји изузетна и ми ту улогу високо ценимо. Јермени су дали огроман допринос развоју српске културе“, констатовао је Тадић.

Представници двеју држава данас су потписали три билатерална споразума.

Министри спољних послова Вук Јерсемић и Едвард Налбандјан потписали су *Споразум о ваздушном везама за службене и дипломатске вазове, Спозора о ваздушном саобраћају* потписали су министар за инфраструктуру и енергетику Милутин Мркоњић и директор Сектора за цивилно ваздухопловство Јерменије Артјом Мовсесјан, а *Програм сарадње у области културе за период од 2011. до 2013.* потписали су министри културе Предраг Марковић и Асмик Погосјан. (http://www.raskrtsca.tv/index.php?option=com_content&view=article&id=10651&Itemid=100) (преузето 15.6.2015).

„[...] Србија и Јерменија имају важно место у решавању политичких проблема који постоје у њиховим регионима. Између две државе постоје вишедесетиле културне везе које могу бити окосница будућег развоја односа две државе. У априлу 2011. године Србија и Јерменија су потписале споразуме у области визне либерализације, ваздушног саобраћаја и културе. Две државе имају интерес да унапреде сарадњу у области трговине, саобраћаја, енергетике и туризма. У области спољних послова, постоји обојстрана спремност за развој сарадње и међународним организацијама, али и за успостављање редовних консултација министарстава спољних послова [...]“ (Ана Јовић Лaziћ, Sanja Jelisavac Trošić и Aleksandar Jazić, „Problem Nagorno Karabah u svetlu bilateralnih odnosa članica Minsk grupe OEBS-a“, *Međunarodni problemi* 63 (4) (2011): 607. <http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0025-8555/2011/0025-85551104583J.pdf#search=„jermeni“>) (преузето 22.05.2014).

Први пут у историји, Јерменија је 2012. године отворила Конзулат у Београду, а за почасног конзула Јерменије у Београду именован је Предраг Томић. Најближе дипломатско представништво Јерменије је у Атини, а шеф мисије истовремено је и нерезиденцијални амбасадор у Београду.

⁵⁹ Арам Први (код Јермена је устаљено да се каже Арам А), је католикос Великог Дома Киликијског, седиште му је у Либану, месту које се зове Антилиас (насеље поред Бејрута). Тамо се налази патријаршија Великог Киликијског Дома. Дакле, патријаршија Киликијске јерменске државе са историјским седиштем у граду Сис. Тренутно се у Сису налазе рушевине традиционалног седишта патријаршије Великог Дома Киликијског (објашњење Бабкена Симовања).

⁶⁰ Истог дана Јерменска црква канонизовала је милион и по убијених у масакрима и депортацијама за време Првог светског рата: „Српски председник Томислав Николић у Јеревану је рекао да је дошао да се ‘у име српског народа и у име државе Србије поклоним жртвама страшне трагедије јерменског народа током првог великог светског рата у XX веку’. ‘Ако ико може да разуме и осети несрећу библијских размера која се 1915. обрушила на Јермене у Османском царству, као и њене трајне и незалежне последице, онда је то српски народ, онда је то Србија’, рекао је Николић. Он је истакао да је Србија у Првом светском рату имала процентуално највише губитака од свих земаља и народа погођених ратом, саопштила је председникова служба за сарадњу са медијима“ (<http://www.naslovi.net/2015-04-25/danas/kanonizovano-milion-i-po-ubijenih/14302948>) (преузето 23.7.2015).

⁶¹ Многе у свету познате личности пореклом су Јермени: певачи Шарл Азнавур (јан) и Шер, тенисери Андре Агаси (Агасјан) и Давид Налбандјан, продуценти и редитељи Сергеј Парацанов (Саркис Парацанџи), Атом Егојан, Рубен Мамуљан, писац Вилијам Саројан, сликари Иван Ајвазовски (Ованес Ајвазјан), Аршил Горки (Востаник Адојан) и Мартирос Сарјан, композитори Комитас (Согомон Согомоњан), Арам Хачатурјан, Арно Бабаџанјан, шаховски велемајстор Тигран Петросјан и многи други...

⁶² У предратном и послератном Чачку живело је много више припадника других вера и националности него данас. Истакнуте породице које су Чачку давале космополитски карактер, обележивши његову историју и развитак, биле су: Крен, Брушија, Лазаријан, Куџељ, Ричардо, Балковој, Бербела, Бартулица, Барбарез, Ашкенаси, Херцог, Михел, Вебел, Дишпали, Бокарев, Караташ, Марочик, Јанда...

⁶³ Оригинални јерменски облик је *Нхиојан* [прим. М. М.].

⁶⁴ Оригинални свих докумената наведених у раду, чије су копије добијене љубазношћу архивског саветника Радоша Ж. Мацаревећа (Јанчић, 11. мај 1947 - Чачак, 5. новембар 2013) и вишег архивског помоћника Зорана Маринковића, чувају се у Међуопштинском

историјском архиву у Чачку. Цитирани су у целости и аутентично, без стилских и правописних интервенција. Значајан део биографских података о чачанским Јерменима такође је добијен од Радоша Ж. Мацаревећа.

⁶⁵ Бабкен Симоњан, „ИИ“ сачувало јерменску душу. [О београдским Јерменима Сукиасовић], *ТВ-новости*, 12. јануар 1994.

⁶⁶ На жалост, гробове Артина Николића и Марка Саркисовића затрло је време.

⁶⁷ Посрбљено јерменско презиме *Сарисјан* [у српском изговору и варијанта *Саркисјан* – прим. М. М.].

⁶⁸ Судећи према *Извештајима Државне реалне Гимназије у Чачку*, извесно је да су у Чачку живели у периоду 1928-1932, али не зна се тачно када су напустили Чачак.

⁶⁹ Јерменски оригинал је *Саркис*, а српчу се и варијанте Серкиз и Серкиц (у *Извештају Државне реалне Гимназије у Чачку за школску 1931-1932. годину*), јер су јерменска имена и презимена у Србији често добијала неправилне облике због посредног преузимања преко других језика или усклађивањем са фонетским системом српског језика и устаљеним навикама његових говорника. Опширније виде ти: Маријана Матовић, „Јермени у Чачку : 1885-1948 : (1. део)“, *Зборник радова Народни музеја XLIII* (2013): 5-6.

⁷⁰ Јово Бајић, ур., *Јермени : историја – етноциг – расејање* (Београд: Српско-јерменско друштво, 2003), 121-122. Др Серкис Берберјан, санитетски капетан, као учесник балканских ратова налази се и на листи *Страно медицинској особља у српским ослободилачким рајонима 1912-1918*, у монографији: Илија Петровић, *Са свих страна српски добровољци : 1912-1918* (Нови Сад: И. Петровић, 2005), 53 (<http://www.scribd.com/doc/256556460/Ilija-Petrovi%C4%87-Sa-Svih-Strana-Srpski-Dobrovoljci-1912-1918#scribd>) (преузето 21.5.2015).

⁷¹ Михаило Мишо Берберјан, судија, адвокат и тужилац живео је у Београду, у улици Станислава Сремчевића 13. Био је најстарији некадашњи ђак крагујевачке Гимназије, па му је Удружење Крагујевчана у Београду 22. маја 2007. године, у ресторану „Парк“, приредило велику прославу стогодишњице живота. Тим поводом, овај витални стогодишњак своцирао је успомене на свој занимљиви животни пут: „[...] Отац Јерменин био је турски војни хирург. Родио се 1877. године у Цариграду и звао Серкиз. Турци су га послали на службу у Пријеполје за управника војне болнице. Једном су га позвали да прегледа болесну девојчицу у Новој Вароши, из богате куће Ристића. Загледао се у девојку која га је послужила слатким од шљива. Убрзо је затражио њену руку и – добио је. Љубица Ристић, моја мајка, родила је четворо деце. Ја сам се родио 1907. године у Сјеници, где је отац био привремено премештен по потреби службе – сећа се Берберјан.

Михаило тврди да је једини живи сведок у историји првог бомбардовања градова из авиона. То се догодило у Београду, у августу 1914. године, док му је отац био у војној болници на Калемегдану [...] После се његова породица вратила у Косовску Митровицу.

Серкез Берберјан је учествовао и у пробоју Солунског фронта. Пожурио је да види породицу и дојахао је на коњу до Косовске Митровице.

-Затекло је жену, сина Слободана и ћерке Милку и Даринку болесне од шпанске грознице. И он се убрзо разболео и после само три дана, 28. новембра 1918. године, умро. Само је мене тада, зачудо, заобишао тај опасни грип, иако сам био веома болесно дете. По очевој смрти преселили смо се у Крагујевца, где је сестра Мика похађала учитељску школу. Становали смо у улици Танаска Рајића – казује Берберјан о данима свог детињства.

Каже да је по завршетку крагујевачке Гимназије, 1927. уписао права, иако је отац желео да му син буде мендес, инжењер [на арапском језику *мухенис*, инжењер – прим. М. М.]. Михаило за себе говори да је увек ‘терао мак на конач’ и био у опозицији, немирног духа. На факултету се дружио са др Драгољубом Јовановићем, па је због њега био и у Главњачи.

Оженио се Београђанком Вукосавом Протић, ћерком министарског помоћника. Први посао судије добио је у Новом Кнежевицу. Пред Други светски рат у Ужицу је био заменик државног тужиоца [...]“ (Ферид Мујезиновић, „Век Михаила Берберјана“, *Политика*, Београд - Вагерадске приче, 30. март 2007 <http://www.politika.rs/>

rubrike/Beograd/t23931.sr.html (преузето 28.4.2015)). Михаило и Вукосава имали су две кћерке.

Михаило Берберџијан спомиње се и у осмом наставку фелтона Ђорђа Пиљчевића „Четнички обрачун у Новој Вароши и Брекову“, *Вести* (Ужиче), 8. април 2011, 27 (http://www.graduzice.org/documents/vesti_3225_kolor_681.pdf) (преузето 31.5.2015).

На прослави стогод рођендана фотографисао се за ТВ и новине, и том приликом, између осталог, рекао: „[...] Рођен сам на Пештеру, у Сјеници, али смо, због очеве службе, брзо прешли у Косовску Митровицу, где сам завршио основну школу... Већ тада се доле осећао национализам, па ми у сведочанству, уместо *Берберџијану*, пише *Берберџијановићу*. Тада сам, за успешно завршену школу, добио и посебан примерак књиге о Косову. Штампан у Загребу, а ћирилицом. Времена су, међутим, после очеве смрти била тешка, од 63 динара пензије и 40 инвалиде требало је нас петоро да се прехранимо, па смо сестра и ја кренули на школе у Крагујевца. Отац је, додуше, хтео да технику студирам, али није било пара ни за учила, ни за шта... И, тако сам постао правник, доцније и судија, тужилац – говори као да је било јуче Михаило Берберџијан, док се присећа како му је, од свог робовања у затвору Главњаца, још у време краља Александра, у сећању остао хлеб, који је свако јутро за доручак добијао. – Е, такав бели хлеб после у животу нигде више нисам јео – казује нам још витални стогодишњак [...].“

Читавао живота чувао је очеву факултетску диплому. Мада најстарији, надживео је брата и обе сестре. Братаница са породицом живи у Београду, а братанац у Шпанији (А. Кларић-Жак, „Старац Мишо од стотину лета : репортер Гласа на рођенданској журци Михаила Берберџијана, који је прескиноћ напунио сто година“, *Глас јавности*, 24.5.2007 <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2007/05/24/srpski/R07052301.shtml> (преузето 30.4.2015)).

Између осталог, био је старшина Савеза извиђача Београда 1957-1960. http://www.izvidjacobegrada.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=400%3Abeogradskestareine&catid=1%3Alatest-news&Itemid=50&lang=sr (приступљено 26.5.2015) и почасни председник Удружења Меморијал „Старо сажмиште“, као најстарији преживели логораш <https://groups.yahoo.com/neo/groups/sorabia/conversations/topics/36877?var=0> (приступљено 26.5.2015).

Редитељ Никола Станковић снимио је 2010. године кратки филм *Век и једна година / A Century and One Year* (Србија, трајање 31') – аутентичну филмску причу о изузетно дугом животном веку покојног Михаила Берберџијана (преминуо у 101. години), тада вероватно најстаријег становника Београда, али несумњиво најстаријег члана и доживотног почасног председника Удружења Крагујевчана и њихових пријатеља у Београду. Филм је приказан у недељу, 1. априла 2012. у Великој сали Дома омладине у Београду, у оквиру *Програма: Двадесетих век / XX Century* на Београдском фестивалу документарног и краткометражног филма *Timeless* (30. март – 3. април 2012). На стотине аутора из целог света послало је у Београд импресиван број кратких и документарних филмова. За званичне фестивалске награде такмичило се 53 страна и 39 српских филмова. У пет фестивалских дана било је приказано 130 остварења <http://archive.rs.com/page/1004257/2012-12-18/http://www.kratkimetar.rs/program/a-century-and-one-year.40.121.html> (преузето 26.5.2015).

⁷² О стању школа у Љубићком срезу на крају школске 1919/20. школски надзорник Илија Радосављевић известио је Министарство просвете [...]: „Рђаве школске зграде биле су: у Горњој Горевници, где је школа отворена почетком претходне године у општинској згради [привремено за школу примљено] на две године и ова је општина још пре рата учинила извесне припреме за подизање школске зграде“ [...].“ Школски надзорник Илија Радосављевић доставио је Министарству просвете списак места у којима је требало подићи школске зграде, међу којима је била и Горња Горевница, где ће нова школска зграда бити подигнута 1931. године.

Наставнике у Љубићком срезу за школску 1928/29. средњи школски надзорник Нико Николић оцењивао је са „одличан“ и „повољан“; *учишћеница Милка Берберџијанова оцењена је оценом „повољан“*. На крају школске 1930/31. вршилац дужности школског надзорника Петар Р. Лојаница обишао је и горњогоревничку школу, те закључио *да је Милка Берберџијан ујавишћиле школе и учишћеница иредна и чешвириака „наставно ирадиво иравилно мейовски обради-*

ла и уишвердила, да је иосишћила одличан усјеих у настави и васишћану“ (Ковилка Летић, *Основне школе у Чачанском округу : 1918-1945* (Београд: Службени гласник ; Чачак: Међуопштински историјски архив, 2014), 46, 47, 83, 191, 192, 212).

У списку наставника, односно учитеља народних основних школа у Љубићком срезу, седиште у Преслини, са оценама за школску 1930/31. годину, наведено је да је у школи у Горњој Горевници радила учитељица Милка Берберџијан, *добила оцену врло добар (4), оцењена 28. маја 1931.*, али без икаквих других података. У књизи: Божидар Никитовић *Основна школа „Стејана Стејановић“ : Горња Горевница : 1919-1999* (Горња Горевница: ОШ „Степа Степановић“, 1999), 381, на списку *Учишћени у Горњој Горевници од 1919. до 1999. јог.*, под редним бројем 9 (имена учитеља уписивана су оним редоследом како су долазили у школу, јер нису сачуване уписнице и друга документа на основу којих би се могло тачно утврдити од које до које године су били учитељи у Горњој Горевници), уписана је учитељица Милка Берберџијан, која је у овој школи радила од 1931. године [?]: „[...] Имена учитеља основне школе у Горњој Горевници од 1919. до 1934. године сазнају се из школског летописа, других докумената до којих се могло доћи и из сећања савременика [...].“

У привременој школској згради сво време до 1934. године учила су по два одељења ученика са по два разреда, а ђаци су учили по два учитеља. Учитељице Милка Берберџијан и Бранка Топаловић наставиле су да раде у овој школи и после 1934. године, када је подигнута нова школска зграда и у њој отворена четири одељења [...]. (*Исти*, 100, 117).

Школа је почела да се гради 1931. године и потпуно је завршена 1940. године [...].“ Међу 23 учитеља у новој школи, који су били до 1951. године, је и Милка Берберџијан, али није познато до када је тачно радила у овој школи. На основу других извора, претпоставља се да је у Горњој Горевници службовала још неколико година.

У Летопису основне школе за 1962. годину наведено је и име Милке Берберџијан, која је била секретар Грађевинског одбора: „Летопис основне школе у Горњој Горевници од 1962. године водио је наставник историје и директор школе Младен Скерлић, који је, поред наведених, забележио још неколико података. Пре формирања Грађевинског одбора основан је Иницијативни одбор за подизање школе, чији је председник био тадашњи свештеник у Горњој Горевници Хранислав Ђорић, који је касније постао патријарх Српске православне цркве и добио име Герман, за благајника је изабрана Милка Берберџијан, учитељица [...]“ (*Исти*, 104, 105).

У монографији школе, на страни 99, објављена је и фотографија Милке Берберџијан са ученицима првог (или другог) разреда из 1927. године (подаци добијени од Драгољуба М. Вујовића (1934-2012), 4. маја 2011. године).

„[...] Крајем лета 1939. године, Краљеве, поред постојећих просветних институција (Основна школа, Гимназија, Нижа пољопривредна школа, Занатско-трговачка, Трговачка школа ‘Краљевске трговачке омладине’ и Женска занатска школа) добија једну нову, која је својом делатношћу требало да постане расадник стручних кадрова за његову индустрију и занатство. То је била ‘Државна мешовита грађанска школа занатско-индустријског правца’ [...].“

Успешан почетак рада отежавали су и недостатак стручних наставника, уџбеника и учила. Одлуком Министарства за управитеља школе постављен је Миорада С. Јобић, дотадашњи наставник Државне мушке грађанске школе у Суботици. До средине фебруара 1940. године у школи су, осим њега, почели да раде још и: [...] Милка С. Берберџијан (предавала цртање, природопис, рачун и геометрију) [...] (пре ангажовања у овој школи радила је у Државној грађанској школи у Кратову).

Разредни старшина I-6 била је Милка С. Берберџијан [...].

У склопу ‘Збирке за природопис’ (збирком је руководила Милка С. Берберџијан) направљени су хербаријуми и кутије од стакла за чување препарираних инсеката, а за изучавање анатомије човека набављен је велики расклапајући торзо човечијег тела. Наставница Берберџијан је бринула и о збирци за математику и геометрију, у којој се налазило 16 учила (мере за тачност, тежину, запремину и сл.), као и већи број геометријских тела која су од дрвета и картона израдили сами ученици [...].“

Милка Берберџијан била је и члан Надзорног одбора ‘Друштва Заједнице дома и школе’ (Владан Виријевић, *Краљеве : град у Србији*

: 1918-1941 (Краљево: Народни музеј и Историјски архив, 2006), 215-219).

⁷³ „In metopiam: Данас се навршава година дана од смрти наше драге бабе и масе mr ph. Шадије [рођ. Ђумишић] Берберијан 26.2.1993-26.2.1994. / др Слободан Берберијан 7.4.1973-7.4.1994 / породица Берберијан“ (*Ослобођење* (Сарајево), субота, 26. новембар 1994, 4) (преузето 29.5.2015).

⁷⁴ Није тачно утврђено када је и зашто део породице Берберијан дошао у Чачак, али Извештај чачанске Гимназије сведоче да је Даринка Берберијан школске 1928/1929. године завршила VI/1 разред и прешла у старији разред, док је Слободан Берберијан завршио VI/3 и прешао у старији разред (*Извештај чачанске Гимназије за школску 1928-1929. годину* (Чачак: Гимназија, 1929): 39, 40); 1929/1930. године Даринка је завршила VII/1 разред и прешла у старији разред, док Слободан није положио испит и понављао је VII разред (*Извештај чачанске Гимназије за школску 1929-1930. годину* (Чачак: Гимназија, 1930), 44, 51). Школске 1930/31. године Слободан је полагао поправни испит из француског језика, Даринка је завршила VIII/1 разред, али је полагаала поправни испит из француског језика и математике (*Извештај чачанске Гимназије за школску 1930-1931. годину* (Чачак: Гимназија, 1931), 44, 46). Школске 1931/32. Даринка је положила испит у VIII/1 разреду, а VIII/1 разред завршио је и Слободан. У *Подацима о истраживачима* Берберијан Слободан уписан је под редним бројем 3, место рођења је *Косовска Мишковица*, родитељи *Љубица и Серкиц Ћ, лекар*, а призната му је зрелост (*Извештај Државне реалне Гимназије у Чачку за школску 1931-1932. годину* (Чачак: Гимназија, 1932), 19, 54, 62). У *Прозивнику* чачанске Гимназије на списку матураната за 1931/1932. годину, Берберијан Слободан уписан је као студент медицине, док су Лазаријан Слободан, Слободанка и Саво уписани као матуранти – Слободанка 1940/41, Слободан 1941/42, а Саво 1943/44. године (др Андрија Б. К. Стојковић, др Бранко В. Ковачевић, *Чачанска гимназија : 1837-1987* (Чачак: Чачански глас, 1987), 603, 606, 608). Једино је поуздано да су Берберијани у Чачку живели у периоду 1928-1932.

⁷⁵ Презиме *Лазаријан* је посрбљена варијанта оригиналног облика *Ghazaryan*, јер у српском језику не постоји јерменски гласни глас *gh*. Исто важи и за име *Лазар*, тј. Ghazar (прим. М. М.).

⁷⁶ *Кемах* је село (заслак, насеље) поред већег села *Бајарича* (на књижевном јерменском језику, тј. источној варијанти, а *Пакарџ* је на западној варијанти јерменског језика) у провинцији Даранак у Западној Јерменији. Пакарџ је током времена мењао свој назив: Богарџ – Богарида – Багарџ – Багајарџ – Пекерџ, а први део имена потиче од аријске речи „баг“, што значи „бог“. Постоји Горњи (Верин) и Доњи (Неркин) Багарџ; из Доњег Багарџа је и Согомон Техлирџан (1896-1960) који је 1921. године у Берлину извршио атентат на злогласног Тааат пашу, једног од главних организатора геноцида над Јерменима током Првог светског рата [подаци од Бабкена Симоњана добијени 19.04.2011]. Када је тридесетих година XX века дошло до туркизаације Западне Јерменије, Пакарџ добија ново, турско име Хакбилџ. У *Кемаху* је 1914. године живело 25.462 Јермена, а од њих 291 су били протестанти.

О родном селу Артина Лазаријана сведочи и француски путописац Ж. М. Танкоањ: „[...] LETTER VIII. [...] Tolos and Pakerik, our two following stations, presented very different aspects. In the former place we saw a picture of the most frightful misery, and in the second, an air of comfort and cleanliness which very agreeably surprised us. The houses of this village are larger and better built than in the other parts of the country; and a spring of excellent water, which rises from the foot of a rock, procured us enjoyments which many persons, in a different situation from ours, might perhaps have despised. About two leagues on this side of the village, we forded the Euphrates, which the Turks simply call Frat [на јерменском језику Епрат/Еспрат – прим. М. М.] [...]“ J. M. Tancoigne, *A Narrative of a Journey into Persia, and residence at Teheran; containing a descriptive itinerary from Constantinople to the Persian Capital, also a variety of anecdotes illustrative of the history, commerce, religion, manners, customs of the inhabitants, military policy of the government, &c.* (London: Printed for William Wright, 46, Fleet Street, 1820), 44-45.

Десетак година касније, Пакарџ се спомиње и у *Вогучу* и *Константинпољска до Љбушира* из 1828-1829: „[...] Pakerik, 24 verstes./ Village de 65 maisons, la plupart aux Arméniens. Il est placé au pied

d'un rocher d'où jaillit une source d'eau potable. Ses habitants ont l'air d'être dans l'aisance./ La route de Tholas à Pakerik traverse la branche occidentale de l'Euphrate, huit verstes avant d'arriver à Pakerik. On passe cette rivière à gué. Dans ce point, les eaux ont une grande rapidité [...]. (“Itinéraire de Constantinople a Abouchir : par Arz-Roum, Tavriss, Tehéran, Isfahan et Chiraz; [0:37:13] Babken Simonjan: rédigé dans les années 1828 et 1829 : par le comte Serristori, ancien colonel d'état-major au service de Russie”, y *Bulletin de la Société de Géographie*. Deuxième Série. Tome Premier. Paris: Chez Arthus-Bertrand, Librairie de la Société de Géographie, Rue Hautefeuille, № 23. 1834, p. 367).

У пре-хришћанској Јерменији, у 1. веку н. е., Пакарџ је био центар Јермена пагана, са великим паганским храмом посвећеним јерменском божанству Михрану (Митри), јер су пагански Јермени усвојили комплетан ирански пантеон: “[...] That Mithra (Mibr) was worshipped in pre-Christian Armenia is a well attested fact. The pagan Armenians had adopted the Iranian pantheon en bloc, and a temple consecrated to Mithr at Bagayariç in Upper Armenia (the present-day Pakeriç in the Turkish province of Erzinçan - [на јерменском језику *Јерџика*, а на српском *Јерџика* – прим. М. М.]) was destroyed by Tiridates III and Gregory the Illuminator ca. A. C. 300. That some memory of the heathen deity may have survived amongst the Armenians into modern times seems first to have been suggested by Mardiros H. Ananikian.” (John Andrew Boyle, “Raven’s Rock : A Mithraic Spelaetum in Armenian Folklore?”, *Acta Iranica : Encyclopédie permanente des Études Iraniennes*, Première Série, Vol. IV. Études Mithriaques : Actes du 2e Congrès International Téhéran, du 1er au 8 septembre 1975 (Brill, Bibliothèque Pahlavi, 1978): 59-74).

У Багарџу је рођен и Согомон Техлирџан, познати Јерменин који је 1921. у Берлину убио злогласног Тааат-пашу. Имао је два сина – Драгољуба (1925-2012) и Завена (1929). Бабкен Симоњан посетио је у Београду Техлирџановог старијег сина Драгољуба (родбина и београдски Јермени звали су га Шаен), који је живео недалеко од Јерменског дома, у Далматинској улици број 101 (у тој згради, у периоду 1925-1935, становао је ускиључиво Јермени. Други спрат припадао је породици Согомона Техлирџана, а у приземљу и на првом спрату становали су његови рођаци): “Сећања, породичне фотографије, писма, сачувани архивски документи и рукописи одводе нас у далеку прошлост. Ево нас у селу Неркин Багарџу у Западној Јерменији, где се 1896. године родио његов отац Согомон Техлирџан. Током многих деценија фотографије у албуму су знатно изабледе. Снимке је начинио Согомонов рођак – Вазген Техлирџан. Он је 1987. године путовао у Западно Јерменију и, између осталог, посетио и Неркин Багарџ. У своје време у селу је постојала школа ‘Ајказан’, а изнад сводова дрвене цркве Светог Апока чуле су се јерменске мелодије. Људи су посћивали света места, тихо се молџи Свешњем... И ови снимци су као легенда о дрвеној земљи из бајки, јерменском свету – светом и незаборавном...”

Фотографије васкрсавају јерменске квартове Багеша, цркве, старе и уске улице, вртове и балконе. Ево и срушеног Багарџа, пустрог и вероватно без иједне живе душе. Срушене зидине храмова, у којима се, сво, већ неколико деценија, не чују звона ни јерменске црквене песме...

И како да ти не завидим, Вазгене, теби који си смогао снаге и храбрости да се суочиш са многим опасностима, само да би видео својим очима родно огњиште и родну туду својих предака – до темеља срушен и напуштен Багарџ.

Некада давно тамо су рађали вођања, њихала се пшеница на њивама, које су с љубављу обрађивали вредни ратари. Овде су живели мирни и добри људи. Врелог јунског дана 1915. године у село су банули турски башибозуци и спалили Багарџ, прогнавши из кућа његове мирне житеље. Сањао си да посетиш завичај и испуниш свети завет својих дедова... И како да ти човек не завиди, Вазгене. Ти си заувек урезао у сећање слике наше изгубљене отаџбине...“ (Бабкен Симоњан, *Кроз балканску џиџу : ишјојиси, есеји, разговори* (Београд: Маштеа комерц, 1995), 230 - 232).

⁷⁷ На основу расположивих извора не може се поуздано закључити да ли је Злата Лазаријан са супругом Артином и сином Лазаром дошао у Чачак. У сачуваним документима не спомиње се њен боравак у Чачку, а њено име и фотографија не налазе се ни на надгробном споменику Лазаријанових. Ипак, у документу Начелства округа чачанског, бр. 517 од 28. јануара 1919. године (види фусноту бр. 74),

уписано је да домаћинство Артина Лазаријана броји 3 члана (не зна се ко је био трећи члан).

Према накнадно сведочењу Сава Лазаријана, Први светски рат спречио је његовог деда Артина и оца Лазара да и бабу, односно мајку Злату доведу у Србију. Очеву прву жену, малог сина и две очеве сестре убили су Турци. Будући да је извештај број Јермена избегао покољ, Савови деда и отац трагали су по избегличким логорима за члановима своје породице, али безуспешно. Ови догађаји описани су у књизи Франца Верфела *Четрдесет дана Муса Даја* – група Јермена сакрила се на планини Муса Даг, где су успели да одбију Турке. Након тога изабавила их је француска флота и пребацила у Египат.⁷⁸ У Међуопштинском историјском архиву у Чачку, фонд Општине чачанске (1918-1941), К-1, сачуван је документ Начелства округа чачанског, бр. 517 од 28. јануара 1919. године, о 479 kg ситног шећера одузетог од Исидора М. [презиме у оригиналу нечитко], предузимача из Смедерева. Месни одбор вароши Чачка 30. јануара је одлучио да се шећер подели сиромашном грађанству, пола килограма по члану породице, а по килограм породицама са више од пет чланова. У складу са тим, сачињен је *Списак лица - грађана вар. Чачка којима су издати купони за пријем шећера по кр. од члана у породици*, којим је укупно евидентирано 1.179 имена (име и презиме грађанина/грађанке, занимање, назив улице и број (адреса), као и број чланова домаћинства). На овом списку, под редним бројем 709, уписан је **Артин Лазаријан, тужач кафе, улица Краља Александра бр. 11, број чланова домаћинства 3.**

⁷⁹ Душан Даријевић (1964), чачански новинар и културни посленик, сећа се породичних прича о Лазаријанима: предатни чачански трговац Љубомир Даријевић, Душанов деда (становио у улици Железничкој 16), познавао је Лазаријана, велстрговца кафом, код кога је Душанов отац Александар учио занат. Већ првог дана, Лазаријан је оставио Душановог оца да се сам сналази у радњи и да пржи кафу, пазећи да не прегори. Млади шегрт спавао је на тавану радње, која се налазила поред некадашње књижаре „Раде Азањац“ у Аћимовића кући, а преко пута је био хотел „Српски краљ“, данашњи КУД „Абрашевић“. Сви отменији хотели и локали, као, на пример, кафана „Цар Лазар“, набављали су кафу од Лазаријана. Тада је у кафру, приликом млевњања, обавезно додаван наут, налик лебсобијама, како би кафа имала бољу пену (забележила М. М. 14. маја 2010. и 10. априла 2014).

⁸⁰ Друга супруга Стојана Ристића, челника чачанске општине 1884. године, „[који је] поседовао два дућана у Улици Краља Милана, на месту данашњег Дома културе, на делу где је била књижара ‘Бранислав Нушић’ (на месту књижаре, раније било више трговачких и занатских радњи). Имао је локале и кафану звану ‘Слога’ на углу Улице Краља Милана и Хајдук Вељковој до Богиневићеве, које су његови синови продали Војиславу и Глишу Матовићима (1926). Поседовао је кућу у Хајдук Вељковој улици, до Илије Кривачића. Његова друга супруга, Милева, била је власница чувене кафане ‘Пролеће’ и до ње дућана, који су њени синови продали Лазару Лазаријану (1928), трговцу, а кафану браћи Шљивићима (1938) и кућа на углу Богиневићеве и Хајдук Вељкове, раније била у власништву њеног оца, коме је продата због дугова, у њој је после Првог светског рата била смештена канцеларија Духовног суда жичке епархије [...]“ (Радош Ж. Мацаревић, *Први грађани Чачка : 1839-1914.* (Чачак: Међуопштински историјски архив, 2012), 127).

⁸¹ Мирослав Миле Мојсиловић, *Само је један њивог праг : записи о ситару Чачку*, прир. Нада Деспотовић (Чачак: Народни музеј, 2000), 74.

⁸² До пре неколико година у њој је радила књижара „Раде Азањац“. Видети: „Предлог Николе Аћимовића да се не издаје под закуп право продаје тузачне кафе у Чачку“, у: Бранко Перунички, *Чачак и Горњи Милановац*, књ. 2 1866-1915 (Чачак: Историјски архив, 1969), 599-600. Потписници жалбе су Никола Аћимовић, бакалин и Артин Лазаријан, који се понегде потписивао са *Лазаревић*, овде погрешно прочитан као *Лазаровић*. Документ постоји у Архиву Србије у Београду, а у целости је наведен у овом раду.

⁸³ *Злајна* се вероватно преведено јерменско жеско име *Воски* (јерм. *злајно*) или *Воске(х)ај* (у слободном преводу *Злајно зрно*). Злата Лазаријан и њен супруг Артин уписани су на мермерној плочи као утемелјивачи Првог крста у Чачку, али о Злати Лазаријан нису

пронађени ближи подаци, те није поуздано утврђено да ли је живела у Чачку са својом породицом.

⁸⁴ *Пакарић и Јерменска* су архаизми дословно пренети из оригиналних докумената.

⁸⁵ Међутим, на надгробном споменику као година рођења уписана је 1893.

⁸⁶ *Владиковић* је преведено јерменско презиме *Варгајетјан* (погрешна варијанта Вартабедијан) (јерм. вардапет = владика).

⁸⁷ Тј. Западна Јерменија.

⁸⁸ Стриц познатог композитора Варткеса Баронијана (правилније: Бароњана) из Београда.

⁸⁹ У *Извештају Државне реалне гимназије у Чачку за школску годину 1933-1934.* (Чачак: Гимназија, 1934), 37, 40), у класификацији ученика, у I/1 разред уписана је Лазаријан Слободанка, док је Лазаријан Слободан ученик I/4 разреда. Наредне школске 1934-1935. године Слободанка је из II/1 разреда прешла у старији разред, а Слободан је из II/4 прешао у старији разред (*Извештај Државне реалне гимназије у Чачку за школску годину 1934-1935* (Чачак: Гимназија, 1935), 45, 47). Следеће школске 1935-1936. године Слободанка из III разреда I одељење прелази у старији разред, а Слободан, ученик III разреда 3 одељење, полаже поправни испит из физике и математике (*Извештај Државне реалне гимназије у Чачку за школску годину 1935-1936* (Чачак: Гимназија, 1936), 49, 51). У *Извештају Државне реалне гимназије у Чачку за школску 1939-40. годину*, у Школском атопису од 28. јуна 1939. до 28. јуна 1940. године, за испите у месецу августу 1939. године забележено је да су поправне испите положили - Лазаријан Тихомир I разреда 4 одељење; Лазаријан Слободан V разреда 2 одељење; Лазаријан Слободанка VI разреда I одељење. Међутим, следеће године, Лазаријан А. Тихомир, ученик II разреда 4 одељење понављао је разред, а Лазаријан А. Саво свршио је IV разреда 3 одељење. Лазаријан А. Слободан завршио је VI разреда 2 одељење и прешао у старији разред, а Лазаријан А. Слободанка завршила је VII разреда I одељење и прешла у старији разред. Међу ученицима пуштеним на полагање нижег тежајног испита испит је положио Лазаријан А. Саво (стр. 23, 26, 27, 69, 79, 84, 85, 94). Сви *Извештаји Државне реалне гимназије у Чачку*, наведени у овом раду, налазе се у легату Миливоја (1871-1941) и Божидаковић (1874-1959) Филиповић који се чува у Научном одељењу Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис“ у Чачку.

⁹⁰ „[...] Ситни трговци су се снабдевали код зајечарских трговаца на велико. Аврам Сукијасовић, Јерменин, никада није имао више од 2 помоћника, држао је колонијаа [...] Након Другог светског рата долази до национализације и конфисковања имовине богатјим грађанима и до затварања предатних дућана и радњи [...]“ (Marica Mišić i Andreja Adamović, „Prohujala vremena – tog Zajččara više nema = Past times – that Zajččar no longer exist“, Regionalni centar za talente – Bor, 2012, 20, <http://talentibor.com/wp-content/uploads/2012-REP-Marica-Misic-Andreja-Adamovic.pdf> (преузето 24.5.2015)). Највероватније да су трговци Сукијасовићи из Зајечара у сродству са Николом Сукијасовићем, трговцем из Краљева: „[...] Трговине мешовитом робом водили су: [...] и Никола Сукијасовић „Јерменин“ [...] Највећа концентрација ових радњи била је у ужем центру града – на Тргу краља Александра и у улицама Милоша Великог, Танаска Рајића, Краља Петра, Војводе Путника, Војводе Степе, у Хајдук Вељковој, док је у годинама пред Други светски рат уочљивије отварање трговинских радњи ближе периферији [...]

Схватане да ‘ко оглашује тај напредује’ лагано је преовладавало у свести носилаца привредних токова у Краљеву, нарочито трговаца и занатлија, који су међу првима спознали моћ рекламе, тако да је последња страница *Краљевског гласника* била намењена готово искључиво комерцијалним огласима и рекламама. Читаоци су тако обавештавани о понуди пржене и млевене кафе, шећера, пиринча, сејтина, бомбона, чоколаде, ковања, рума и ликера у ‘богатом стоваришту’ Николе Сукијасовића Јерменина [...]“ (Владан Вирјевић, *Краљевско : праг у Србији : 1918-1941* (Краљево: Народни музеј и Историјски архив, 2006), 96, 227).

⁹¹ За Тихомира Тика Лазаријана накнадно је утврђено да је заиста стрелан, на основу података у „Отвореној књизи“ – **Регистру жртава Комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944.** у надлежности Министарства правде Републике Србије. У уписном картону РКТТ, под **редним бројем 623** уписан је Лаза-

ријан Тихомир – са бројевима *Ујинској картиона 3419* (*Ојинијина ујиса* Ваљево – град) и **6543** (*Ојинијина ујиса* Чачак – град). Под бројем 3419 уписани су лични подаци: *Презиме и име*: Лазаријан Тихомир; *Пол*: мушки; *Националност*: непознати; *Месито иредивалишија*: Ваљево; *Земља рођења*: Србија; *Месито рођења*: Чачак; *Година рођења*: 1926; *Година сирадања*: 1945; *Датум сирадања*: 20.04.1945; *Месито сирадања*: А-непознато; *Начин сирадања*: стрелан; *Ситијус*: убијен; *Извор* – свдочење; *Име и презиме свдока*: Љубица Тешин; *Месито*: Лондон.

Под бројем **6543** уписани су нешто прецизнији подаци: *Презиме и име*: Лазаријан Тихомир; *Име родитеља*: А; *Пол*: мушки; *Националност*: Срби; *Месито иредивалишија*: Чачак; *Земља рођења*: Србија; *Месито рођења*: Чачак; *Година рођења*: 1927; *Година сирадања*: 1945; *Месито сирадања*: Ваљево; *Начин сирадања*: стрелан; *Ситијус*: убијен; *Извор* – литература; још ближи подаци налазе се у: Горан Давидовић и Милош Тимотијевић, *Затимљена прошлост : историја равнојорача чачанског краја*, кв. 3 *Лионија и слом. Ратне 1944. и 1945. година* (Чачак: Међуопштински историјски архив и Краљевско Народно музеј, 2004): 329-462; **Прилог књиге : Непотпуни списак погинулих током Другог светског рата из чачанског краја: бр. 5024: Презиме: Лазаријан; Очево име: А.; Име: Тихомир; и. рођ.: 1927; месито рођ.: Чачак; срез: тр.[навски]; смрти: стрељање; еизекутор: ОЗНА; месито иодбије: Ваљево; датум: 1945.00.00; формација: цивил (стр. 429); Миломир Јовановић, *Злочин без казне* (рукопис) (Чачак, 2009) (www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravdc.gov.rs/er/okrug/) (преузето 9. 07. 2014).**

На основу документације Озне (Удбе) коју БИА од 2004. предаје Архиву Србије (грађа је у поступку сређивања, те није у целости доступна истраживачима), у извештајима Озне о ликвидираним лицима наводи се: „[...] **Тихомир Лазаријан**, 18-годишњи Чачанин, којег су стрељали на сред пута код чесме у Каменици [...]“ (Милорад Д. Беаћ, „Терор ратних победника у Ваљево 1944/45“, *Гласник 44* (2010): 67-78).

Такође, о Тихомиру Лазаријану пронађени су и следећи подаци: „78. **Лазаријан Тихомир** (по народности Словенац, југословенског држављанства), Ваљево. Зак. СНС Ваљ. бр. 169/46 констатовано је да нема имовине. „Нема података о држању именованог за време окупације“ (Снежана Радић, *Конфискација имовине у ваљевском округу : 1944-1946* (Ваљево: Историјски архив, 2002), 69; <http://www.scribd.com/doc/132861722/S-radice-Konfiskacija-Imovine-u-Vajevskom-Okrugu-1944-46>) (преузето 9.7.2014).

⁹² Кћи Злата уписана је за део града који је обухватао улице – Кнез Милошеву, Цветну и Обилићеву са Лозницом. Сви наведени подаци такође су добијени од Радоша Ж. Мацаревећа.

⁹³ Стари Чачанин Слободан Ковачевић Батушка (Чачак, 1940), школски друг Артина Лазаријана (унука), такође је евоцирао успомене на свог другог Артина и његову породицу: „Лазаријани су славили Светог Николу... Некада је име Артина Лазаријана [деца – прим. М. М.], као добротвора и дародавца, писало на спомен-табли код Црвеног крста (он је седми или осми по реду) [...] Артин (млађи) био је тамнопут, дежмекаст, мало се теже кретао због дебелине [...] Врло послушно дете [...] Ја сам му био најбољи друг [...] Артинова мајка била је мршава жена, увек у тамној одећи [...] Живели су у кући са доксомат, јединој са доксоматима у Чачку, у чијем је призвему била трговина (лиму...). Имали су огромни пржионик и буњеве – за пржење кафе – јако високо, смештено у супротној, уличној страни Богђевићеве улице [...] Артинови брат и сестра, Слободан и Слободанка, били су јако лепа људи, црни, беле пути [...]“ (сећање забележила М. М. 24.2. 2012).

⁹⁴ „Артин (Лазар) Лазаријан и његова супруга Џили били су у браку 40 година, а имају кћи Оливију (супруг Брајан) и сина Лазара (супруга Мишса), као и брата Сема (супруга Сирануш) и синовце Алис и Мадлен. Породична церемонија поводом Артиновог упокојења одржана је у петак, 11. марта, а званична служба у суботу, 12. марта у Јерменској апостојској цркви Светог Григора Просветитеља у Ричмонду, Британска Колумбија (Канада). Сахрањен је у Ванкуверу.“ (<http://www.legacy.com/obituaries/vancouver/sun/obituary.aspx?n=artin-lazarian&pid=149176781>) (преузето 22.5.2015).

⁹⁵ Њихова имена имају и своје јерменске варијанте: Слободан = Ајказун, Слободанка = Ајкануш, Саво = Саак и Тихомир = Тигран.

⁹⁶ Андрија Б. Стојковић, Бранко В. Ковачевић, *Чачанска гимназија : 1937-1987* (Чачак: Чачански глас, 1987), 602-603, 605-608.

⁹⁷ Све Књиге умрлих из којих су навођени подаци у овом раду налазе се у фонду Међуопштинског историјског архива у Чачку.

⁹⁸ Међуопштински историјски архив Чачак, фонд Vага, K-1/15. На полсјини плаката исписано је црним мастилом: *Госпог. / Раду П. Брушији / индустриј. / Чачак*, а испод тога, графитном оловком: *Наћено у архиви Парној млина – Чачак / 20-III-1951*.

⁹⁹ *Чачански глас*, год. 1, бр. 3, 31. јул 1932, 6; *Чачански глас*, год. 1, бр. 5, 14. август 1932, 4; *Чачански глас*, год. 1, бр. 6, 21. август 1932, 4; *Чачански глас*, год. 2, бр. 16, 16. април 1933, 6.

¹⁰⁰ *Чачански глас*, год. 4, бр. 2, 12. јануар 1935, 2.

¹⁰¹ Љубомир Радивојевић Шаја (1932), пензионисани професор математике у чачанској Гимназији, у причи Прва фуруна са топлином се сећа свога зета, пекара Милана Смиљанића: „[...] Печени хлеб је имао посебно омањив мирис који се из радионице ширио у радњу, а потом на трг, где се мешао са мирисом Клефшинове саламе и Лазаријанове кафе. Такав мирис је, барем привидно, могао да засити гладне пролазнике [...]“ (Љубомир Радивојевић Шаја, „Прва фуруна“, у *Гарсон је имао душу : зајбиси и дојајаји из моја окружења* (Чачак: Љ. Радивојевић, 2012), 84).

Миодраг Мијо Радојичић (1923-2012), некадашњи професор српског језика и књижевности у чачанској Гимназији, такође је евоцирао емотивно сећање на породицу Лазаријан: „Мој отац, Војин Радојичић из Чачка, био је трговац, имао је мануфактурну радњу у улици Краља Милана (строги центар), тачно преко пута радње Лазаријана.“

Лазаријан [Лазар – прим. М. М.] је био, такође, трговац деликатесном робом. Основни артикал у радњи била је кафе. Имао је више врста најквалитетније кафе и електрични апарат за мелвење кафе (то нико у Чачку није имао). Када се кафе пржи или меле, онда се опојни мирис кафе шири и ван дућана. А у радњи – дућану мирис кафе меша се са мирисом лимуна, поморанџи, банана, што у човеку буди изванредан осећај.

Своје муштерије поштовао је на леп, њему својствен начин. Човек се пријатно осећао у тој радњи – беспрекорно чиста, знао се сваки рел.

У граду Лазаријан је као честит, радан човек, веома поштован. Много је радио, скоро без предаха, јер он је сам зарађивао за своју бројну породицу. Нарочито је посветио велику пажњу васпитању деце. А они - Слободан, Слободанка, Саво, Тико, као деца знали су да поштују и да цене пожртвовање свога оца. Они су ту љубав према њему најлепше изражавали својим успехом у школи, понашањем у граду, на улици... Није претерано рећи да су они, деца, кроз цео свој век на најлепши начин потврђивали љубав према родитељима и породици“. Према подацима којима је располагао Мијо Радојичић, Слободан је био лекар, Слободанка фармалеут, док је Саво Лазаријан отишао у Канаду, где је постао индустријалац са великим грађевинским предузећем. Тихомир Тико је умро под неразјашњеним околностима, претпоставља се да је стрелан 1945. године (сећање забележено 6.8. 2010).

¹⁰² Злата Краповић, дипломирани инжењер архитектуре, извршни је директор, овлашћени заступник и оснивач архитектонског бироа „Атриум“ д. о. о. Будва (www.ingkomora.me – приступљено 9.7.2014).

¹⁰³ Саво (Сем) Лазаријан одлази у Ванкувер (Канада) 1951, где се запошљава као рачуновођа у локалној компанији за производњу грађевинских скела (сл. 47). Након пет година напушта ово радно место и са супругом Сирануш 26. августа 1974. године покреће сопствени породични посао – оснива фирму Canada Scaffold Supply Co. Ltd. У почетку се бави продајом и изнајмљивањем скела увезених из Италије и Немачке. Током наредних неколико година започиње производњу сопствених скела и других грађевинских производа (покретних бина, трибина, конектора, челичних конструкција) које сада продаје, изнајмљује и поставља на захтев клијената. Истовремено, развијао је и линију конектора за дрвене и бетонске конструкције – CSS конекторе. У фирми је радио и најмлађи брат Артин (сл. 48). После 30 година, Scaffold Supply од пет запослених на једној локацији израста у компанију са преко 80 запослених на три локације (Mitchell Island, Richmond, British Columbia), проширивши се и на острва Келоуна и Ванкувер. Фирмом управљају Савове две

Ћерке – Алис Лазаријан (механички инжењер) и Мадлен Лазаријан (цивилни инжењер), настављајући четрдесетогодишњу традицију обезбеђивања врхунске услуге и високог квалитета производа (сл. 50). Захваљујући безбедности, квалитету и задовољним клијентима, компанија Canada Scaffold је током година стекла завидну репутацију, поставши највећи произвођач скела у Британској Колумбији. Сваке године, од 1999. до 2014, Scaffold Supply, према избору потрошача, добија медаљу као најбоља компанија за производњу скела. Такође, од 2000. до 2009. године награђивана је сребрним и златним медаљама за спонзорство Lights of Hope, које додељује St. Paul's Foundation (<http://www.canadascaffold.com/history.asp> (преузето 17.6.2014) (<http://www.canadascaffold.com/company/canada-scaffold-history/>) (преузето 22.5.2015).

Саво је у Канади подигао јерменску цркву где су обе његове ћерке, које говоре и читају јерменски језик, похађале недељну школу. Савава супруга Сирануш била је један од предавача у овој цркви.

Поводом двогодишњице смрти Савовог брата Артина Лазаријана (9. априла 1940 - 4. мај 2011) (сл. 62), Сава и Сирануш Лазаријан са породицом одржали су 17. марта 2013. године у Јерменској апостолској цркви Св. Григора Просветитеља (Ричмонд, Британска Колумбија) спомен деди Артину, родитељима Лазару и Селвини, браћи Слободану, Тихомиру и Артину, сестрама Слободанки и Злати, као и рођацима, жртвама геноцида - баби, њеном сину и двома кћерима (<http://www.stgregorychurch.ca/event-items/%D5%B0%D5%B8%D5%A3%D5%A5%D5%B0%D5%A1%D5%B6%D5%A3%D5%AB%D5%BD%D5%BF-requiem-service/>) (преузето 17.6.2014).

Ипак, ни посве много година, Сава Лазаријан није заборавио земљу у којој је рођен – редовни је спонзор годишње манифестације *Српски дани (Serbian Days)* у организацији Српске православне цркве Свети Архангел Михаило у Ванкуверу.

Донирао је и 3.000 долара за обнову кордунске цркве Свете Петке у Сјеничаку (<http://www.novosti.com/2013/04/kronika-22>) (приступљено 29.5.2015).

¹⁰⁴ Рукописно писмо Сава Лазаријана на две стране, исписано ћирилицом, стигло је међом 7. јула 2014, као одговор на мејл Маријане Матовић, упућен 19. јуна 2014. године поводом рада на тексту о чачанским Јерменима, чиме је остварен успешан контакт са последњим директним потомком Лазара и Селвине Лазаријан. Писмо се објављује готово у целости и аутентично, без стилских и правописних интервенција.

¹⁰⁵ „[...] Ваљево није напустио Агоп Баронијан, који је имао трговинске радње у Бирчаниновој улици, а кућу у улици Вука Караџића. Био је ожењен Јерменком из Шапца Драгицом Владиковић (Ватрују Вартабедијан). Њихове четири кћерке удале су се за Србе. Њихова радња је такође национализована после Другог светског рата [...]“ (Завен Дер-Хазарјан, „Ваљево Јермени“, *Ваљево: велики народни календар за пролеће 1995. годину* (1995): 298). Ваљевска породица Дер-Хазарјан родом је из Пакарича, одакле су и чачански Јермени Лазаријани.

¹⁰⁶ *Дикран* је западнојерменска варијанта правилнијег облика имена *Тиран*.

¹⁰⁷ Правилнији облик је Катар.

¹⁰⁸ Емилија Вишњић, „Лазаријани, Чачани са Јерменске висоравни“, *Чачански глас*, Друштво, 18. јул 2014, 10-11.

¹⁰⁹ У породичним албумима родбине и пријатеља породице Лазаријан сачуване су старе фотографије – одељење трећег разреда учитељице Вуке Булатовић са 58 ђака (Чачак, 1935) на којој су Драгиша Лазовић и Сава Лазаријан; на мосту у Овчар Бањи (Рада Жиравац, Стево Станковић, Мико Рајковић, Нивес Берош, Вера Цукић, Душко Масларевић, Сава Лазаријан, Мимица Баудиш и Прешо Жиравац); браћа Артин и Сава Лазаријан у Канади; Драгиша Лазовић и Сава Лазаријан у Чачку, као и фотографија старог Чачка са бакалницом породице Лазаријан поред кафане „Пролетче“ (све фотографије објављене су уз текст Емилије Вишњић „Лазаријани, Чачани са Јерменске висоравни“, *Чачански глас*, Друштво, 18. јул 2014, 10-11).

¹¹⁰ Емилија Вишњић, *исти*, 10-11.

¹¹¹ Бранко Перуничић, *Чачак и Горњи Милановац, књ. 2 1866-1915* (Чачак: Историјски архив, 1969), 599-600.

¹¹² У *Књизи за уписивање гласача за избор часника и одборника ојштинске чачанске на дан 15. августа 1926. године* уписани су сви они који су гласали, уз следеће податке: редни број, број гласачког

списа, име и презиме са занимањем гласача, а међу њима уписани су и Артин [погрешно уписан као Артим – прим. М. М.] Лазаријан и Лазар Лазаријан (Радош Ж. Мацаревећ, „Општински избори у Чачку 1926. године“, *Изворник : грађа Међуојштинској историјској архиви* бр. 6 (1989): 173, 177).

¹¹³ Посрбљено јерменско име и презиме, непознатог оригинала.

¹¹⁴ Јерменско име *Арам* не постоји, у питању је име *Арам*, али се једном учињена грешка касније свуда понављала.

¹¹⁵ Са јерменског језика превео Бабкен Симоњан.

¹¹⁶ <http://glaszapadnesrbije.rs/7306848/Pomen-postradalin-jermenima-u-cacanskoj-crkvi/> (преузето 16.6.2015).

Литература

1. Андрић, Иво. *Проклетиа авлија*. Београд: Просвета; Загреб: Младост; Сарајево: Свјетлост; Љубљана: Државна založba Словеније, 1963.
2. Бајић, Јово, ур. *Јермени : историја – етноциг – расејање*. Београд: Српско-јерменско друштво, 2003.
3. Белић, Милорад Д. „Терор ратних победника у Ваљеву 1944/45“, *Гласник* 44 (2010): 67-78.
4. Бошковић, Ђурђе. „Средњовековни споменици североисточне Србије“. *Стираринар* I (1950): 186.
5. Boyle, John Andrew. “Raven’s Rock : A Mithraic Spelaum in Armenian Folklore?” *Acta Iranica : Encyclopédie permanente des Études Iraniques, Première Série, Vol. IV. Études Mithriaques : Actes du 2e Congrès International Téhéran, du 1er au 8 septembre 1975* (Brill, Bibliothèque Pahlavi, 1978): 59-74.
6. Веселиновић, Рајко. „Ратови Турске и Аустрије 1683-1717. године, Градска привреда“, у *Историја Београда*, ур. Васа Чубриловић, том I Стари, средњи и нови век, ур. Васа Чубриловић. Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука и Просвета, 1974.
7. Виријевић, Владан. *Краљево : град у Србији : 1918-1941*. Краљево: Народни музеј и Историјски архив, 2006.
8. Вишњић, Емилија. „Лазаријани, Чачани са Јерменске висоравни“. *Чачански глас*, 18. јул 2014, Друштво.
9. Давидовић, Горан и Милош Тимотијевић. *Запамњена прошлост : историја равнограца чачанског краја, књ. 3 Аонија и слом. Рајне 1944. и 1945. година*. Чачак: Међуопштински историјски архив; Краљево: Народни музеј, 2004.
10. Даријевић, Душан. „Мирис душе : наш град је недавно посетио јерменски песник, преводилац, србиста и почасни конзул Републике Србије у Јерменији, Бабкен Симоњан“. *Чачанске новине*, 13. јул 2010, Култура.
11. Дер-Хазарјан, Завен. „Ваљевски Јермени“. *Ваљевац : велики народни календар за јерменску 1995. годину* (1995): 298.
12. Доменти[j]ан. *Животи и Светиога Саве и Светиога Симеона*. Београд: Српска књижевна задруга, 1938.
13. Ђорђевић, Петар. *Историја српске ћирилице : илеографско-филолошки ирилози*. Београд: Завод за издавање уџбеника СРС, 1971.
14. *Животи и обичаји народни*, уредник Тих. Р. Ђорђевић. Књ. 15 *Архивска грађа за занатле и еснафе у Србији : од Другог устанка до еснафске уредбе 1847. године*, уредник Тих. Р. Ђорђевић, 115-116. Београд: Српска краљевска академија, 1925.
15. Игић, Горан. „Јермени и Срби су браћа по страдању : разговор са Бабкеном Симоњаном, јерменским књижевником“. *Печал*, 27. август 2010, Интервју.
16. *Извештај чачанске Гимназије за школску 1928-1929. годину*. Чачак: Гимназија, 1929.
17. *Извештај чачанске Гимназије за школску 1929-1930. годину*. Чачак: Гимназија, 1930.
18. *Извештај чачанске Гимназије за школску 1930-1931. годину*. Чачак: Гимназија, 1931.
19. *Извештај Државне реалне Гимназије у Чачку за школску 1931-1932. годину*. Чачак: Гимназија, 1932.
20. *Извештај Државне реалне Гимназије у Чачку за школску годину 1933-1934*. Чачак: Гимназија, 1934.
21. *Извештај Државне реалне Гимназије у Чачку за школску годину 1934-1935*. Чачак: Гимназија, 1935.
22. *Извештај Државне реалне Гимназије у Чачку за школску годину 1935-1936*. Чачак: Гимназија, 1936.
23. *Извештај Државне реалне Гимназије у Чачку за школску 1939-40. годину*. Чачак: Гимназија, 1940.
24. “Itinéraire de Constantinople a Abouchir : par Arz-Roum, Tavriss, Tehéran, Isfahan et Chiraz; rédigés dans les années 1828 et 1829 : par le comte Serristori, ancien colonel d’état-major au service de Russie”, у *Bulletin de la Société de Géographie. Deuxième Série. Tome Premier. Paris, Chez Arthus-Bertrand, Librairie de la Société de Géographie, Rue Hautefeuille, № 23. 1834, 367*.
25. Jović Lazić, Ana, Sanja Jelisavac Trošić i Aleksandar Jazić. „Problem Nagorno Karabah u svetlu bilateralnih odnosa članica Minsk grupe OEBS-a“. *Međunarodni problemi* 63 (4) (2011):607. (<http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0025-8555/2011/0025-85551104583J.pdf#search=„jermeni“>) (преузето 22.5.2014).

26. Каниц, Феликс. *Србија : земља и сџановништво од римској доба до краја XIX века*, књ. 2. Београд: Српска књижевна задруга и Рад, 1985.
27. Костић, Миливоје М. *Усџон Београда 2 : џослови и дани џириоваца, џириредника и банкара у Београду XIX и XX века*. Приређивање, коментари и објашњења Милена Радојчић, Мирјана Чавић, Мирна Ковачевић, Гордана Гордић. Београд: Библиотека града Београда – Београдско читалиште: „Грмеч“ – Привредни преглед: Историјски архив Београда: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2000.
28. Лазић, Љиљана. *Јерменска црква у Новом Сагу : избрисана башџина*. Нови Сад: Музеј града Новог Сада, 2014.
29. Летић, Ковиљка. *Основне школе у Чачанском округу : 1918-1945*. Београд: Службени гласник; Чачак: Међуопштински историјски архив, 2014.
30. Л. [Лешовић] С. [Станојевић], З. [Зорица]. „Две отаџбине почасног конзула : јерменски књижевник Бабкен Симоњан гост Градске библиотеке“. *Чачански џлас*, 25. јун 2010, Култура.
31. Марковић, Б. „Срби су као Јермени“. *НИН*, 27. фебруар 2003, Друштво.
32. Матовић, Маријана. „Јермени у Чачку : 1885-1948 : (1. део)“. *Зборник радова Народной музеја XLIII* (2013): 61-75.
33. Маџаревић, Радош Ж. „Општински избори у Чачку 1926. године“. *Изворник : џрађа Међуоџиштинској истџоријској архива* бр. 6 (1989): 173, 177.
34. Маџаревић, Радош Ж. *Први џрађани Чачка : 1839-1914*. Чачак: Међуопштински историјски архив, 2012.
35. Милитар, Трива. *Нови Сад : на раскрсници минулој и садањег века*. По изворима, забелешкама и сеђању Трива Милитар, приредио Живко Марковић. Нови Сад: Градска библиотека, 2000.
36. Мишић, Марика и Андреја Adamović, „Prohujala vremena – tog Zaječara više nema = Past times – that Zaječar no longer exist“, Regionalni centar za talente – Bor, 2012, 20, <http://talentibor.com/wp-content/uploads/2012-REP-Marica-Misic-Andreja-Adamovic.pdf> (преузето 24.5.2015).
37. Мојсиловић, Мирослав Миле. *Само је један џивој џрад : заџиси о сџаром Чачку*. Приредила Нада Деспотовић. Чачак: Народни музеј, 2000.
38. *Nacionalni gradanski*, 9. јун 2008, <http://www.naslovi.net/2008-06-09/gradjanski/novosadskijermeniscezli-lagano-i-gotovo-neosetno/700750>
39. Никитовић, Божидар. *Основна школа „Сџејџа Сџејановић“ : Горња Горевница : 1919-1999*. Горња Горевница: ОШ „Степа Степановић“, 1999.
40. Овакимјан, Ашот. *Срби и Армени : кулџурне и књижевне везе од краја XVIII до џочетџка XX века*. Предео Добрило Аранитовић. Београд: Српско-арменско друштво, 1993.
41. „Отворена књига“ – Регистар жртава Комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. (Министарство правде Републике Србије) (www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/ot/okrug/)
42. Перуничић, Бранко. *Чачак и Горњи Милановац*. Књ. 2 *1866-1915*. Чачак: Историјски архив, 1969.
43. Петровић, Илија. *Са свих сџџрана срџски добровољци : 1912-1918*. Нови Сад: И. Петровић, 2005.
44. Поповић, Душан Ј. *Београд кроз векове*. Београд: Туристичка штампа, 1964.
45. Премроу, Мирослав. „Јерменска колонија у Београду : историска скиџа с документима“. *Сџоменик LXVI* (1926): 217.
46. Prošić Dvornić, Mirjana. *Odevanje u Beogradu и XIX i početkom XX века*. Београд: Stubovi kulture, 2006.
47. Радивојевић, Љубомир Шаја. „Прва фуруна“. У *Гарсон је имао душу : заџиси и дођађаји из мојџ окружења*. 84. Чачак: Љ. Радивојевић, 2012.
48. Р. [Радисављевић], З. [Зоран]. „Српски афоризми на јерменском“. *Полиџџика*, 17. априла 2015, Култура.
49. Радић, Снежана. *Конфискаџија имовине у ваљевском округу : 1944-1946*. Ваљево: Историјски архив, 2002, 69 (<http://www.scribd.com/doc/132861722/S-radice-Konfiskacija-Imovine-u-Valjvskom-Okругu-1944-46> - приступљено 9.07.2014).
50. Радовановић, Слободан, Александар Станојловић, Иван Тодоровић, Снежана Матковић, Стеван Роксандић и Татјана Тодоровић. *Сви срџски манасџири : водич до свакој манасџира*. Београд: Magic Map, 2014.
51. Ризнић, М. [Михаило] Ст. „Манастир Витовница“. *Сџаринар V* (1888): 8-14.

52. Самарџић, Радован. „Београд под Турцима“. У *Београд кроз векове*. Уредник Душан Б. Чолић, 36-37. Београд: Коларчев народни универзитет, 1954.
53. Самарџић, Радован. „Београд у међународној трговини XVI и XVII века“. У *Историја Београда*, уредник Васа Чубриловић. Том 1 *Сџари, средњи и нови век*, уредник Васа Чубриловић, 324-325, [359], 365. Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука и Просвета, 1974.
54. Симонян, Бабкен. „Армяне в Србији в XIII – XX веках“. Журнал *Анив* (Минск), № 3(6) (2006): 14-24.
55. Симоњан, Бабкен. „Ић’ сачувало јерменску душу. [О београдским Јерменима Сукиасовић]“. *ТВ-новости*, 12. јануар 1994.
56. Симоњан, Бабкен. „Огрејано косовским сунцем“, прир. Маријана Матовић. *Дисово њролеће* бр. 41 (2010): 28-29.
57. Симоњан, Бабкен. „Књига као култ и духовна храна“. *Глас библиотеке* 18 (2011): 51-66.
58. Симоњан, Бабкен. *Кроз балканску ватуру : њуџоџисџи, есеџи, разџовори*. Београд: Маштел комерџ, 1995.
59. *Сџоменџ СКА*, XLII (1905): 10, 12.
60. Србуловић, Ђорђе М. *Краџџка историџа Новоџ Саџа*. Нови Сад: Прометеџ и Општински завод за заштиту споменика културе, 2002, 69.
61. Стевановић, Петар, Драга Гарашанин, Милутин Гарашанин, Владимир Конџић, Љубиџа Зотовић, Божидар Ферјанџић, Јованка Калић Миџушковић, Горџана Марјановић Вуџовић, Мариџа Бајаловић Хаџи-Пешић, Марко Поповић, Хазим Шабановић, Радован Самарџић, Раџко Веселиновић, Павле Васић, Радмила Тричковић и Васа Чубриловић. *Историџа Београда*. 1 *Сџари, средњи и нови век*. Уредник Васа Чубриловић. Београд: Српска академиџа наука и уметности, Одељење историјских наука и Просвета, 1974.
62. Стојанчевић, Видосава. „Етнички односи у XIX веку : Формирање етничке структуре и етнички односи у Београду после другог устанка 1815-1830.“ У *Историџа Београда*, уредник Васа Чубриловић. Том 2 *Девџинастџи век*, уредник Васа Чубриловић, 523. Београд: Српска академиџа наука и уметности, Одељење историјских наука и Просвета, 1974.
63. Стојковић, Андриџа Б. К. и Бранко В. Ковачевић. *Чачанска џимназиџа : 1837-1987*. Чачак: Чачански глас, 1987.
64. Tancoigne, J. M. *A Narrative of a Journey into Persia, and residence at Teheran; containing a descriptive itinery from Constantinople to the Persian Capital, also a variety of anecdotes illustrative of the history, commerce, religion, manners, customs of the inhabitants, military policy of the government, & c.* London: Printed for William Wright, 46, Fleet Street, 1820.
65. Тасић, Никола, Љубиџа Зотовић, Јованка Калић, Радмила Тричковић, Петар Милосављевић, Даница Милић, Бранко Максимовић, Бранислав Коџић, Јован Милићевић, Бранислав Гаџоријевић, Никола Вучо, Здравко Антонић, Бранко Петрановић, Александар Ђорђевић, Милорад Маџура. *Историџа Београда*. Београд: Српска академиџа наука и уметности, Балканолошки институт: „Драганић“, 1995.
66. Тодић, Бранислав. *Грачаница : сликарсџиво*. Приштина: Музеџ у Приштини, Народна и универзитетска библиотека и Универзитет у Приштини, 1999.
67. Љебли, Евлиџа. *Putopis : odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1979.
68. Чџогоџа, Бранкиџа. *Наџџџариџи срџпски џирилски наџџџисџи : XI-XV век : (Граџиџа, орџџоџраџиџа и џезџк)*. Београд: Чџогоџа штампа, 2014.
69. Чубриловић, Васа, Владимир Стојанчевић, Петар Милосављевић, Даница Гаџриловић, Милован Радовановић, Бранко Максимовић, Богдан Несторовић, Даница Милић, Никола Вучо, Серџије Димитријевић, Видосава Стојанчевић, Сребриџа Кнежевић, Милка Јовановић, Владета Тешић, Радован Самарџић, Димитрије Вученов, Миоџраџ Јовановић, Верена Хан, Стана Ђурић Клајн, Миоџраџ Николић, Јован Дубоваџ, Светислав Шумаревић, Љубомир Дурковић-Јакшић, Радмила Петковић, Владимир Станојевић, Радивоје Марковић. *Историџа Београда*. 2 *Девџинастџи век*. Београд: Просвета, 1974.
70. Шкаламера, Жељко и Марко Поповић. „Нови подаци са плана Београда из 1683“. *Годишњак џраџа Београда*, књ. 23 (1976): 46.

Некњижна грађа

1. Копије оригиналних докумената из фондова Међуопштинског историјског архива у Чачку (*Пријавна листа, рукописне молбе и уверења, изводи из Књиг цркве храма Светиої Вознесења у Чачку за уписивање умрлих*)
2. Забележена сећања Чачана Миодрага Мија Радојичића (1923-2012), Слободана Ковачевића Батушке (1940) и Душана Даријевића (1964)

Armenians in Cacak : 1885-1948 (part II)

Although geographically far apart, Serbia and Armenia have been close and friendly countries, thus the first more significant Armenian colony in Serbia was formed as early as XIII century. Dynamic process of mutual cooperation and enrichment of economic, spiritual and cultural-literary connections of Serbs and Armenians begins when Saint Sava, while travelling in 1235 through east Christian countries, visited Cilicia Armenia for the first time (Armenian country on the coast of Mediterranean Sea which existed from IX to XIV century, now in Turkey), where he was impressed by ancient Armenian monuments, so he made a decision to invite Armenian builders and architects to take part in building Serbian holy buildings. That is why the influence of Armenian Medieval building craftsmanship (architecture) on Morava school of architecture is obvious (Studenica, Zica, Vitovnica...). In the period from XIII to XVIII century Armenians were settling in Serbia several times, mostly in Belgrade and Novi Sad. The last bigger migration happened at the end of XIX and beginning of XX century, after planned pogroms which were carried out on this ancient Christian nation by the Turks, especially after 1915 when a few Armenians settled not only in Belgrade and Novi

Sad, but also in other towns – Pancevo, Vrnjacka Banja, Krusevac, Knjazevac, Sabac, Mladenovac, Zajecar, Negotin, Svilajnac, Nis, Aleksinac, Vranje, Paracin, Jagodina, Valjevo, Kraljevo, Cacak.... Although not so numerous, Armenians, as a trade nation, represent an important economic and social factor in the environments where they live, enriching by their contribution Serbian science, culture, music, art ... Serbian people have always been hospitable towards Armenians, giving them shelter and support, and subsequently Armenians have partly accepted local tradition. At the end of XIX century several Armenian families settled in Cacak and their main occupations were trade and coffee grinding. First known record of Armenians in Cacak is Arut Nigos (1846 [?] /1906), then Artin Nikolic (1845 [1855?] – 1904), Marko Sarkisovic (1846 [?]-1906), Serkez {Sarkis} Berberijan (1887-1918), Narkis [Narkas] Bricki (1890 [?]), Artin Lazarijan (1860-1928) and his son Lazar Lazarijan (1883-1948) with his family. However, today, there are almost no records about life of Armenians in Cacak, except for very few preserved documents in the funds of Regional History Archive in Cacak, Record Book of Live Births, Marriages and Deceased and family crypt of the Lazarians on the old cemetery in Cacak, which are shown in the second part of the paper.

Marijana Matovic, Mr

Les Arméniens à Cacak : 1885-1948 (2ème partie)

Bien que géographiquement extrêmement éloignées, la Serbie et l'Arménie sont des pays spirituellement proches et amicaux, aussi la première colonie arménienne la plus importante en Serbie se forma déjà au XIIIème siècle. Le processus dynamique de collaboration mutuelle et d'enrichissement des relations économiques, spirituelles et culturo-littéraires des Serbes et des Arméniens commença lorsque Saint Sava, voyageant en 1235 à travers les pays chrétiens de l'Est, visita aussi pour la première fois l'Arménie cilicienne (état arménien au bord de la Méditerranée qui exista du IXème au XIVème siècle, à présent en Turquie), où il fut émerveillé par les monuments arméniens anciens, aussi décida-t-il de faire appel aux bâtisseurs arméniens pour participer à la construction des sanctuaires serbes. De là provient l'influence évidente de la construction moyenâgeuse arménienne sur l'école morave d'architecture (Studnica, Zica, Vitovnica...). Du XIIIème au XVIIIème siècle, les Arméniens immigrèrent en Serbie à maintes reprises, la plupart à Belgrade et à Novi Sad. La dernière immigration majeure se déroula à la fin du XIXème siècle et au début du XXème siècle, après les pogroms planifiés qui furent effectués sur ce peuple chrétien ancien par les Turcs et particulièrement après l'année 1915, lorsque quelques-uns des Arméniens, à part à Belgrade et à Novi Sad, peuplèrent aussi d'autres villes – Pancevo, Vrnjacka Banja, Krusevac, Knjazevac, Sabac, Mladenovac, Zajecar, Negotin,

Svilajnac, Nis, Aleksinac, Vranje, Paracin, Jagodina, Valjevo, Kraljevo, Cacak... Bien que n'étant pas si nombreux, les Arméniens comme nation commerçante représentent un facteur économique et social important dans les milieux dans lesquels ils vivent, enrichissant également par leur contribution la science, la culture, la musique, l'art... serbes. Les Serbes reçurent toujours de manière accueillante les Arméniens, leur procurant un refuge et un soutien, ainsi les Arméniens acceptèrent d'une certaine manière la tradition locale. À la fin du XIXème siècle, quelques familles arméniennes immigrèrent également à Cacak, s'occupant en général du commerce et du broyage du café (tamis), comme leur activité principale. La première mention jusqu'à présent connue des Arméniens à Cacak est Arut Nigos (dans le document de 1885/1886), puis Artin Nikolic (1854 [1855 ?]-1904), Marco Sarkisovic (1846 [?]-1906), Serkitz [Sarkis] Berberian ([?]-[?]), Narkis [Narkas] Britzki (1890-[?]), Artin Lazarian (1860-1928) et son fils Lazar Lazarian (1883-1948) avec sa famille. Toutefois, sur l'existence des Arméniens d'antan de Cacak, il n'y a aujourd'hui presque aucune mention, à part les documents peu nombreux conservés dans les fonds des Archives historiques intercommunales à Cacak, dans les registres de naissance, de mariage et de décès et dans le caveau de famille des Lazarian à l'Ancien cimetière de Cacak, présentés dans la deuxième partie du travail.

Marijana MATOVIC, Mr

*Сл. 1 - Манастир Врховница (XIII век)
код Пејровца на Млави*

*Сл. 2 - Манастир Јерменчић (XIV век)
код Сокобање*

*Сл. 3 - Улична фасада и главни улаз у некадашњу
Јерменску цркву у Новом Саду
(пoдигнута 1746, срушена 1963)*

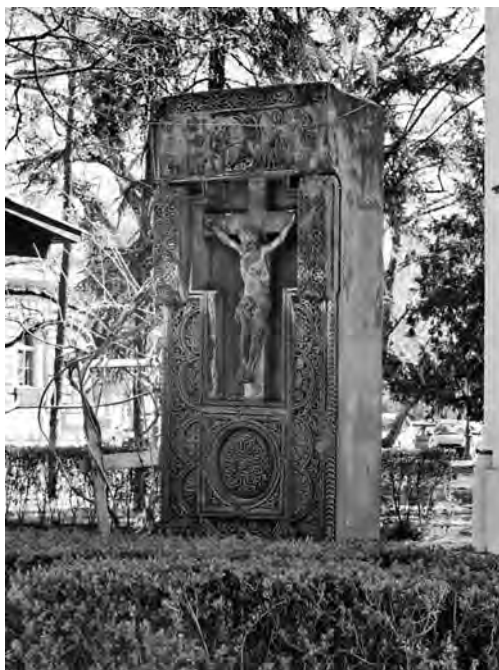
Сл. 4 - Јерменски шјрвовац (XVI век)

Сл. 5 - Јерменске надгробне плоче из 1685. (у њозадини) и 1714. године на Калемегданској њерђави у Београду

Сл. 6 - Некадашњи Јерменски дом у Београду (Далмајинска улица бр. 78)

Сл. 8 - Хачкар њоред улаза у манастирску цркву Свeјој арханђела Гаврила у Земуну, њосвећен настрадалим српским њилошима (рад јерменској вајара Рубена Налбанђјана, њосћављен 1993)

Сл. 7 - Хачкар на Булевару Михајла Пушћина у Новом Саду, на месту где се до рушења 1963. године налазила Јерменска црква (рад јерменских уметњика, њосћављен 1992, свечано оћкривен 15. јануара 1993)

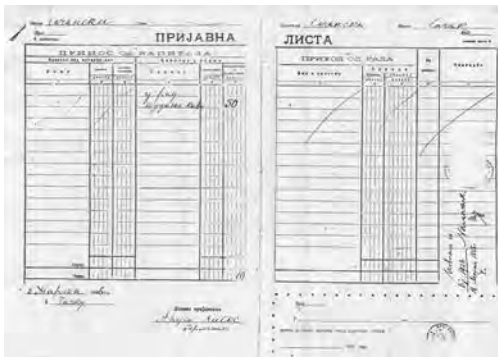
Сл. 9 - „Сломљено крило“, сћомен-обележје њодинушћо 1995. недалеко од духовној центира Јерменије – Ечмиадзина, у знак сећања на српске њилоше њошинуле у Јерменији 1988. године

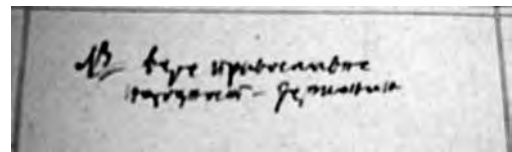
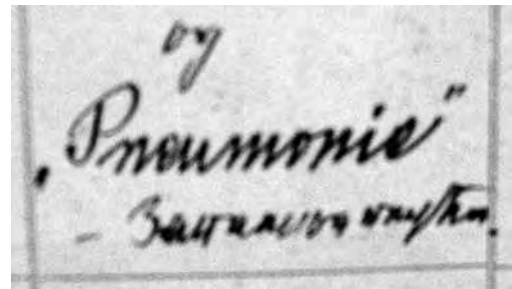
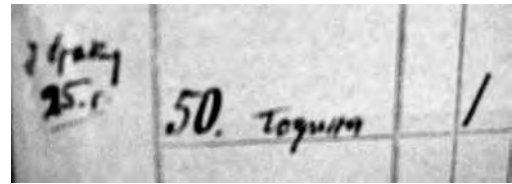
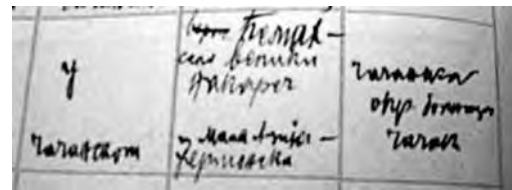
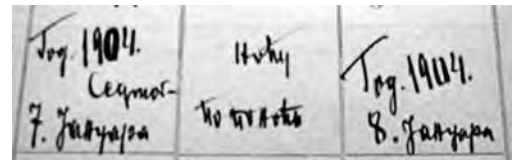
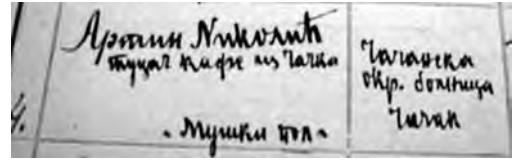
Сл. 10 - Цицернакаберд („Ласиџина тврђава“), меморијални комплекс наомак Јеревана, посвећен жртвама геноцида над Јерменима (званично отворен 29. новембра 1967)

Сл. 11 - Папирџарх Јерменске апостолске цркве Гареџин Друџи, председник Републике Србије Томислав Николић и председник Руске Федерације Владимир Путин у Цицернакаберду одају учасћ жртвама геноцида (24. април 2015)

Сл. 12 - Пријавна листа Аруџа Нијоса, прва страна (Чачак, 1885-1886)

Сл. 13 - 19 - Аруџин Николић, извод из Књиге умрлих за 1904. годину

№ 15. Марко Саркисовић
познат као првостројнички
депутат првог скликаног
скупштинског сабора.

Народна 60. година Народна.

Татарски
скупштински
депутат
1906. г.

„Народна скупштина“
депутат првог скликаног
скупштинског сабора
1906. г.

Јану Јан. 1906. г.
депутат Ј. Народног скупштинског сабора.

депутат првог скликаног
скупштинског сабора

Јану Јан. 1906. г.
депутат Ј. Народног скупштинског сабора.

депутат првог скликаног
скупштинског сабора

Сл. 20 - 27 - Марко Саркисовић,
извод из Књиге умрлих за 1906. годину

Сл. 28 - Др Серкез Берберијан (1887-1918), санијетски капетан прве класе српске војске

Сл. 29 - Учијелница Милка С. Берберијан са ученицима првој (или другој) разреда Основне школе у Горњој Горевници код Чачка (1927)

Сл. 32 - Лазаријани – снаха Селвина (рођена Владиковић), син Лазар и отац Аришин (седи) (почетак двадесетих година XX века, фото-аишеље Тома Зуйана, Чачак) (фотодокументација Сава Лазаријана)

Сл. 30 - Трбовинска радња породице Лазаријан (у ириземљу) и сџан (са доксайом) (Чачак, њедесетих година XX века)

Сл. 31 - Трбовинска радња и сџан (са доксайом) породице Лазаријан (пољед ка Анимовића кући)

Сл. 33 - Породица Лазаријан (слева надесно) – Селвина, Селвинин рођени браћу Смбаји Владиковић (својоји), близанци Слободан и Слободанка, Саво, Тихомир и Лазар (Чачак, око 1930)

Аријин Лазаријан	1888	1928	1928	1928	1928	1928	1928
1928	1928	1928	1928	1928	1928	1928	1928

Сл. 34 - Аријин Лазаријан, извод из Књиге умрлих за 1928. годину

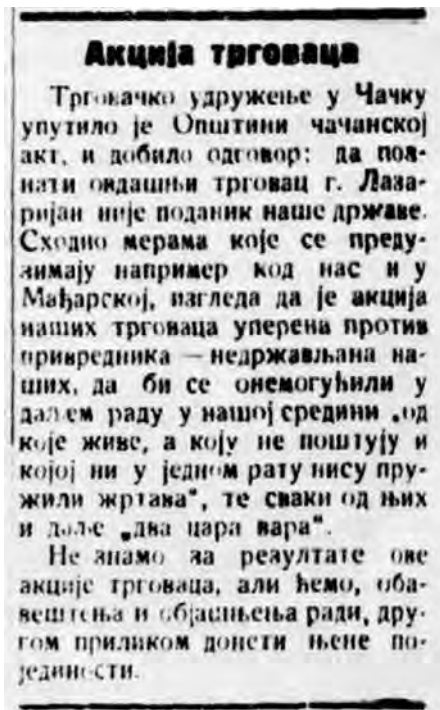
Сл. 35 - Аријин и Злајна Лазаријан били су и међу Ушемељачима Црвеној крсти у Чачку (фото: Марко Бојовић)

Сл. 36 - Свечан сйомен чачанским њиrowцима, одржан 27. октобра 1945. у чачанској цркви (међу Великим добродојворима уиисан је и Аријин Лазаријан)

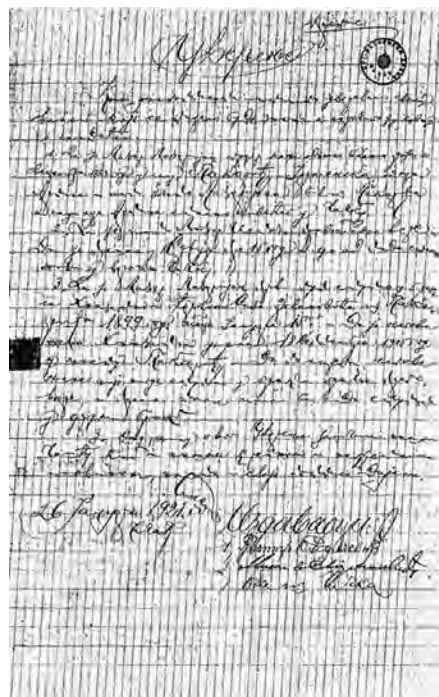
Сл. 37 - Ојлас радње Лазара Лазаријана („Чачански јилас“, 21. август 1932)

Сл. 38 - Акција трговаца против породице Лазаријан („Чачански јилас“, 12. јануар 1935)

Сл. 39 - Драгиша Лазовић (стоји у јорњем реду, шестии слева) и Саво Лазаријан (стоји у јорњем реду, шрећи здесна) у одељењу шрећеи разреда основне школе код учитељице Вукосаве Вуке Булајиовић (Чачак, 1935)

Сл. 40 - Уверење Лазару Лазаријану да може стиуиити у друји брак, ирва сирана (Чачак, 26. јануар 1921)

Сл. 41 - Уверење – изјава сведока да Лазар Лазаријан може стиуиити у друји брак, ирва сирана (Чачак, 26. јануар 1921)

Сл. 46 - Породична гробница Лазаријанових на сџаром Чачанском гробљу (фото: Маријана Мајковић)

Сл. 47 - Кћи Злајна, оцаз Лазар и син Тихомир Тихо Лазаријан (деталз са сџоменика) (фото: Маријана Мајковић)

Сл. 49 - Маријана Мајковић и Бадкен Симоњап на изложби Две оцаздине Бадкена Симоњапана (Градска дидлџотекз „Владислав Пейковић Дис“ у Чачку, 21. јун 2010)

Сл. 48 - Најџијис на јерменском језику на џолеђини сџоменика џородице Лазаријан: Арџијис Лазарјан рођен у Кемаху Бајарич Јерменија (фото: Маријана Мајковић)

Сл. 50 - Усџешина џородице Лазаријан данас – (слева на десно) Алис, Сирануш, Магден и Саво (Сем) (Канада)

**Марија
БОКАРЕВ**

*дипломирани
инжењер технологије*

**Емилија
ВИШЊИЋ**

*професор књижевности,
новинар*

УДК: 929.52БОКАРЕВ
314.151.3-054.7(=161.1)(497.11)"19/20"

БОКАРЕВИ, РУСИ КОЈИ СУ ЛЕЧИЛИ СРПСКИ НАРОД И РАЗВИЈАЛИ ЊЕГОВУ ИНДУСТРИЈУ

АПСТРАКТ: У раду се говори о једној од породица руских емиграната које су у Србију изгледеле после Октобарске револуције. Александар Бокарев (1898-1976) био је лекар, највећи део радног века провео је у златиборском крају, а једна улица у Чајетини данас носи његово име. Наталија Бокарев, кћерка царског официра Михаила Гончарева, иако је одабрала лекарски позив и радила на Златибору, али је извесно време служдовала и у Чачку. Александров и Наталијин син Јуриј Бокарев цео радни век је провео у Фабрици резног алата у Чачку и, као један од првих инжењера, значајно допринео њеном развоју. Занимљив и вредан њагње је и животи Наталијине сестре Дарије Шербаков која је у два наврата искусила судбину емиграната, стигла до Сједињених Америчких Држава и живела 101 годину.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Руси, Октобарска револуција, емигранти, официр, лекар, инжењер, Србија, Златибор, Чачак

Највећи део живота Јуриј Јурко Бокарев, дипломирани инжењер металургије, провео је у Чачку, настањен са породицом у Железничкој улици и запослен у Фабрици резног алата. Његови преци, и са мајчине и са очеве стране, у Србију су стигли из Русије после Октобарске револуције. Као припадници грађанског staleжа они су, бежећи од бољшевика, материјална добра морали да оставе у домовини, али су своје образовање и способности понели са собом и ставили га на располагање Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, земљи чији их је народ прихватио раширених руку и отвореног срца.

**Наталија,
кћерка белогардејца
Михаила Гончарова**

Јуријева мајка Наталија (девојачки Гончаров) рођена је 17. октобра 1900. године у Владикавказу (некада Орцоникидзе) у северној Осетији. Град се налази на Кавказу, окружен је древним зидинама, кулама и изузетном природом. Кроз њега протиче река Терек чију је лепоту и снагу у песми „Тамара“¹ описао наш песник

¹ Песму „Тамара“ Војислав Илић је написао 1883. године. Она гласи: Бурни Терек шуми, тече./И срдито игра вал./ Па пред собом земљу сече/Кроз неравни Даријал./ По обали росно цвеће/Чаролијски вија сплет./Ал' где оро' небу лече./Лепши тамо ниче цвет!./ Над обалом, небу горе./

Војислав Илић. Наталијин отац Михаил Гончаров био је официр, у време њеног рођења у чину потпуковника са службом у Владикавказу. Он и супруга Екатерина су, осим Наталије, имали синове Бориса и Алексеја, а касније, 1905. године, родила им се и кћерка Дарија.

Због потребе службе Михаил је често мењао место становања, па је Наталија школовање започела у Владикавказу, а наставила у Екатеринославу, данашњем Дњепропетровску који је велики индустријско-трговачки центар Украјине. Сачувана документа откривају да се она јануара 1911. уписује у други разред Прве градске женске гимназије и да у мају 1916. са одличним успехом завршава шести разред. Годину дана касније Гончарова окончава гимназијско школовање² и

као најбоља ученица у својој генерацији добија посебну медаљу.³

У породичној архиви Бокаревих постоји и документ⁴ руског државног пуномоћника за смештај руских избеглица у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца из кога се види да је Наталија Гончаров 1918. била студент Историјско-филолошког факултета Екатеринославског универзитета. Октобарска револуција затекла је Михаила Гончарова као генерала веома блиског цару (био је чак и у његовој гарди) и носиоца високих одличја⁵, па није чудо што се његова породица нашла на удару бољшевика.

Бекство из Русије у последњем тренутку

Немири су нарастали, Михаил се борио међу белогардејцима, а истом табору припадали су и његови синови већ ставали за војску. Екатерина је са кћеркама остала код куће, (Наталија је на почетку револуције имала 17, а Дарија 13 година). Три жене, саме и незаштићене, биле су изложене нападима побуњеника и морале су да преживљавају пљачке, велика понижавања и друге видове суровости. Стање се из дана у дан погоршавало, малтретирање је постајало све чешће и жешће, а Михаил бивао све растрзанији између обавеза према цару и отацбини и бриге за женски део породице. Схвативши да ће му жена и кћерке страдати уколико ништа не предузме, успео је да их у

Тамарин се диже двор,/Сваке ноћи, сваке зоре,/Ту је шала, смеј и збор./ Ту се свако жељом слади,/да угове само њој,/И царица, шале ради,/Диже једном пехар свој./ Бурни Терек јури брже./Бруји, тутни Даријал/И Тамара пехар врже/У срдити, мутни вал./ „Гле! Ко златни пехар јако, Над ким влада моја моћ,/Нека смело пође тамо,/За насладе једну ноћ./ Па нек љуби моје очи,/Нека гди вити стас;/Нека зора са истока/загрњене нађе нас!“/ Што у њеном беше гласу./То подсмешљив тврди лик./И све стаде у ужасу./Игра, шала, смех и клик./ Ал' се диже спрам престола/Дагестански млади кан,/Око му је пуно бола,/Ко јесенски, мутни дан./ Он се нагло из сна трже./Отуривши чибук свој,/Па на срце руку врже,/И овако рече њој:/ „Алах знаде шта је стваро./Његова је света моћ!/Ја те љубим, ох Тамаро!/Буди са мном једну ноћ.“/ Опет жагор разви крила,/И сантура звони с њим,/И свечано са наргила/Дизао се хладни дим./ А кад сутра на висини/Милозвучни сину дан./Хладној реци, у дубини,/лежао је млади кан./ И Терек се чисто жури,/па срдито баца вал,/И са пеном даље јури/Кроз неравни Даријал...

У поезији Војислава Илића често се срећу митови и легенде са разних страна света (индијски, арапски, персијски, кавкаски, германски, словенски) и из разних периода. Инспирацију за песму „Тамара“ очигледно је пронашао у једној од легенди везаних за грузијску царицу Тамару Велику (1166-1212), кћерку Георгија III, која је владала Грузијом од 1184. до 1212. године. Њена владавина се сматра златним добом ове државе. Тамара је била велика заштитница црква и манастира.

² Сведочанство екатеринославске градске женске гимназије о завршених осам разреда гимназије за Наталију Гончаров, издато 4. маја 1917. године.

³ Медаља „Государине императрице Марје Феодоровне“ (руска царица, мајка последњег руског цара Николаја) сачувана је у заоставштини Наталије Бокарев.

⁴ Потврда руског државног пуномоћника за смештај руских избеглица у Краљевини СХС од 22. септембра 1921. године, број 2344.

⁵ Потомци Михаила Гончарова чувају Орден Св. Василија IV реда са мачевима који је он добио за заслуге у ратовима.

последњем тренутку евакуише из земље. По свему судећи то десило 1920, а годинама касније Наталија ће синовљевој породици открити на који начин је Михаил организовао њихов одлазак. Два козака су, према њеним сећањима, добила задатак да их на коњима одведу до Новоросијска и укрцају на брод. На једном коњу је, поред коњаника, седела Екатерина, на другом Наталија. Дарију, која је била болесна и имала високу температуру, сместили су у носиљку коју су коњаници држали између два коња. Иако им је носиљка отежавала кретање, коњаници су настојали да иду касом. Успели су да стигну у последњем тренутку и путнице сместе у брод.

Голгота Екатерине и њених кћерки се наставља. Даријина болест се током путовања погоршавала. Када су, најзад, стигле до острва Лемнос⁶ где се налазило прихватилиште за руске избеглице, испоставило се да је девојчица у међувремену зарадила пегави тифус. Епидемија се ширила логором, све избеглице су ошишане до главе, али није познато да ли су и Екатерина и Наталија оболеле од ове тешке болести.

Србија, друга домовина

После више од два месеца провелих на Лемносу, стигао је нови распоред.⁷

⁶ Најсеверније острво у Егејском мору на коме се двадесетих година прошлог века налазио логор за прихват руских емиграната. Слични војни логори, подигнути у Првом светском рату, постојали су и у Египту и на Кипру, а о смештају избеглих Руса старала се Влада Велике Британије.

⁷ Британци нису имали намеру да дуго задрже избеглице у прихватилиштима, нити да их пребаце у своју земљу, већ су повели дипломатску акцију са циљем да их сместе на подручје Краљевине СХС. У договору са властима Краљевине, Британци су одредили да се транспорт избеглица са Лемноса обави у етапама. Сваких пет дана по 500 људи је паробродом стизало у Солун, а одатле слато у градове и села Краљевине СХС. Тако је у јесен 1920. године у Краљевину СХС са Лемноса стигло између 9.000 и 10.000 нових

Тако су се њих три обреле у Србији која Екатерини и Наталији постаје коначно, а Дарији привремено станиште. Оно мало новца што су успеле да понесу из Русије убрзо нестаје, те су морале да се боре за преживљавање. Срећом, Наталија је умела да шије и добро је говорила француски, па се убрзо запослила код једног обућара где је шила лица за ципеле, а уз то је држала и часове страног језика. Захваљујући краљу Александру Карађорђевићу, који је био веома благонаклон према избеглицама из Русије, а и фамилијарно везан⁸ за руску царску породицу, добијале су и извесну помоћ од државе, па су некако успевале да саставе крај с крајем. У Београду су изнајмиле стан у Улици Станоја Главаша 13, у коме ће Екатерина провести остатак живота. После пораза белогардејаца, за Михаила и његове синове није било опстанка у Русији, па су и они кренули у емиграцију и прикључили се женском делу фамилије. Борис се у Београду кратко задржао, јер је продужио за Париз где се трајно настанио, док је Алексеја животни пут одвео чак у Аргентину. Михаил остаје са женом и кћеркама у Београду, где је радио као службеник у пошти, а када је умро сахрањен је на Руском гробљу.

Дарија, која је у Русији прекинула школовање, образовање је наставила у Марјанском донском институту⁹ у Белој

избеглица. Био је то трећи по реду имиграциони талас, од укупно пет. (Мирослав Јовановић, *„Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924“* (Београд: Стубови културе, 1996), 115, 116)

⁸ Кнегиња Јелена, једина кћерка Петра Првог Карађорђевића, била је удата за великог кнеза Ивана Константиновича Романова, унука цара Николаја. Осим преко сестрине породице, Александар Карађорђевић је за царску Русију био везан и образовањем које је стицао у војним школама у Петрограду.

⁹ Руска заједница у Белој Цркви отворила је чувени Девочачки марјански донски институт који је од 1920. до 1941. године завршило више од 1.000 девојака из породица руске интелигенције и аристократије.

Цркви. По завршетку ове школе определила се за студије хемије, али су јој после треће године оболела плућа, па је морала да напусти факултет. Завршила је шнајдерски курс, а умеће које је на овај начин стекла биће јој током каснијег живота од велике користи.

Наталија је 1921. у Београду започела студије медицине, а диплому је стекла 1929. године.¹⁰ Стажирала је на Другом интерном одељењу Опште државне болнице¹¹, а извесно време радила и на Одељењу судске медицине. Од тадашњег управника болнице др Антића добија најбољу препоруку за будући рад. Децембра 1929. године добија дозволу¹² за обављање приватне лекарске праксе, а 1936. у апотеци магистра фармације Ивана Бранковића у Панчеву завршава и једномесечни апотекарски курс.¹³ У Наталијиним „службеничком листу“¹⁴, издатом од стране СНО у Чајетини, наведене су следеће квалификације: медицински факултет, апотекарски курс и знање француског језика.

Александар Бокарев - емигрант из Харкова

Свог будућег супруга Александра Сашу Бокарева Наталија је упознала на факултету. И он је студије у Београду започео 1921. године, а на зближавање двоје младих сигурно су утицали заједничко порекло и избегличка судбина. Венчали су се 1925. године, а из венчаног листа¹⁵ се види да им је један од кумова био Владимир Ребров, руски емигрант и студент шумарства, који ће неколико година касније постати супруг Наталијине сестре. У изводу из Књиге венчаних Наталије и Александра уписан је, у својству „пуномоћника“, и Владимир Толстој¹⁶, близак сродник великог руског писца. Неколико година касније супружници Бокарев и званично постају држављани Краљевине СХС.¹⁷

Александар је рођен 25. августа 1898. у Харкову, данашњој Украјини.¹⁸ Писаних докумената о његовом детињству и младости у отаџбини нема, али породични албуми садрже уредно сложене фотографије на основу којих је могуће

¹⁰ Диплома Универзитета Краљевине СХС, Медицинског факултета у Београду, број 6173, од 20. новембра 1929. године, потврђује да је Наталија постала доктор медицине.

¹¹ Уверење да је Наталија постављена за лекара волонтера Другог интерног одељења, издато од стране Опште државне болнице 8. новембра 1930. под бројем 21037.

Лекарска легитимација Краљевине СХС број 48 којом се потврђује да се Наталија налази у служби управе Опште државне болнице као лекар Другог унутрашњег одељења.

¹² Решење Министарства социјалне политике и народног здравља бр 12330, од 18. децембра 1929, којим се Наталији Бокарев одобрава приватна пракса.

¹³ Уверење апотеке магистра фармације Ивана Бранковића из Панчева о завршеном апотекарском курсу који је др Наталија Бокарев обавила у његовој апотеци у времену од 1. октобра до 1. новембра 1936. године.

¹⁴ Службенички лист ФНРЈ, установа Чајетина, број 85 (недостаје датум).

¹⁵ Извод из Матичне књиге венчаних, број 84, издат 21. априла 1954. у Београду, општина Палилула.

¹⁶ Познато је да су унучи Лава Толстоја, Илија и Владимир, после Октобарске револуције емигрирали у Србију. Илија је живео у Београду, а Владимир у Новом Бечеју, све до 1945. године када су се са породицама вратили у отаџбину. Тако је настала родословна линија тзв. „српски Толстојеви“. Илија је отац Никите Толстоја, чувеног слависте, рођеног у Вршцу 1923. године. Широм света данас живи више од 200 потомака Лава Толстоја и његове супруге Софије који су изродили тринаесторо деце.

¹⁷ Потомци поседују препис уверења о држављанству др Александра Бокарева, који је издат у Чајетини, под бројем 1810, од 1. новембра 1948. године. У овом документу је наведено да је др Александар Бокарев постао држављанин Краљевине СХС Решењем Министарства унутрашњих послова број 11086, од 20. маја 1929. године. Сачувано је и уверење о држављанству Наталије Бокарев, број 2524, издато у Чајетини 27. априла 1950. године.

¹⁸ О времену рођења Александра Бокарева сведоче два документа: његов и Наталијин венчани лист и уверење о држављанству издато под бројем 249 у Краљевини СХС.

бар делимично реконструисати ове делове његовог живота. На почетку албума су фотографије његових родитеља, Михаила и Јелене, који су, по свему судећи, припадали грађанском и добростојећем сталелазу. Александар је био њихов једини син.

На фотографијама се такође види да је Александар био наочит младић, увек брижљиво одевен и, рекло би се, пристojног понашања. Такође се може закључити да је био веома друштвен и да је волео спорт. Препознајемо га у фудбалском дресу, са тениским рекетом, у групи бициклиста или у чамцу међу младим веслачима.

У Русији је завршио основну и средњу школу и започео студије медицине.

Октобарска револуција је прекинула његово школовање. Породици је касније причао да је из Русије побегао после напада болшевика на њихову кућу који се догодио док је са пријатељима мирно седео на тераси и разговарао. Имао је тек толико времена да кроз задњи излаз побегне из куће. Није стигао ни да се поздрави са родитељима, што га је тиштало читавог живота. Никада их више није видео, јер је Русија дуго после револуције била одсечена од света и међусобне везе сродника нису биле могуће. Сви су изгледали да је Александар много касније успео да успостави посредну везу са оцем и мајком који су у међувремену доста остарили.

На који је начин Александар успео да изађе из Русије и стигне до Србије његовим потомцима није познато. Као и остале емигранте чекао га је тежак период обележен борбом за преживљавање. Радио је физичке послове на грађевинама – копао, зидао, малтерисао. Као и остале

руске избеглице, добијао одређену помоћ од државе.¹⁹

Године 1921. уписао се на Медицински факултет у Београду, а из тог времена сачуване су фотографије зграде факултета, Анатомског института, Антитуберкулозног диспанзера, Бактериолошке станице, као и слике студената на вежбама. Дипломирао је 1929. године, када и његова супруга Наталија.

Службовање широм Србије

Супружници Бокарев лекарску каријеру започињу у селу Бељини, Космајском срезу, где се задржавају две године. Од 1931. до 1933. службовали су у Краљевом Селу²⁰ код Књажевца, ту им се родио син, а фотографије сведоче да је Александар у овом месту постао члан Соколског друштва и да је са друштвом често одлазио у лов.

Бокареви се у Бељину враћају 1933, где Наталија и Александар раде све до 1941. године. По свему судећи, а најпре по фотографијама из тог периода, живот Бокаревих у Бељини био је веома угодан. Становали су у најлепшој згради у месту, у којој су се налазили Дом здравља и стан за лекаре. Уважавани и поштовани, били су позивани на разна славља, дружили

¹⁹ За финансирање избеглица средства су издавале Краљевина СХС, Велика Британија и Француска, а распоређивала их је Државна комисија. Без обзира на то што су укупна средства била велика, до појединачних избеглица долазила је веома скромна помоћ, којом често нису могле да покрију ни основне трошкове. Месечну помоћ добијала су лица која нису имали стално запослење и она чија месечна зарада није прелазила 400 динара, што је било одређено као граница која је представљала животни минимум. (Мирослав Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924* (Београд: Стубови културе, 1996), 247, 255, 256)

²⁰ Ова варошица је неколико пута мењала име. Најпре се звала Краљево Село, потом Андарејевац, да би 1945. године добила име Минићево, по народном хероју Милуну Минићу.

се са учитељском и свештеничком породицом, али и са осталим мештанима. У дворишту, иза здравствене станице, налазио се омањи базен на коме су током лета проводили много времена. У госте су им често долазили рођаци и пријатељи из Београда, а волели су и да фијакером праве излете по околини. У Бељини су се упознали, а потом и спријатељили са Тинком²¹, супругом песника Владислава Петковића Диса, чији је други муж био Наталијин колега.

Када је почео Други светски рат Александар бива мобилисан, а убрзо, после такозваног априлског рата и капитулације Југославије, заробљен и одведен у Stalag 9с, логор у немачком месту Bad Sulza. У логору ради као војни лекар и због тога има нешто боље услове од других заробљеника – своју собу на чијим зидовима може да држи породичне фотографије. У истом логору налазио се познати архитекта Григорије Самојлов.²² Бабио се и сликарством, а ликове Наталије и Јурија, са фотографије која је красила зид логорске собе, овековечио је на сликарском платну.²³ Међу пријатељима које је стекао у логору био је још један уметник, извесни Р. Втобеcker²⁴, који је урадио

његов портрет, а у левом углу цртежа написао „а mon ami le docteur Bokarev, Bad Sulca 4/2/42“ („Мом пријатељу доктору Бокареву, Бад Сулца 4/2/42“).

По завршетку рата породица Бокарев је поново на окупу. Наталија и Јуриј су цео рат провели у Бељини, а после ослобођења она је мобилисана од стране Југословенске армије и као војни лекар остала са партизанима до 23. фебруара 1946. године.

Пошто је истекао њен једногодишњи боравак у ЈА, Бокареви службују у општини Барајево да би 1948. одлуком Министарства народног здравља НРС из Београдског среза били распоређени на рад у Чајетини. Међу сачуваним документима налази се решење Министарства народног здравља НРС, број 4861, од 28. маја 1948, „којим се Наталија Бокарев, лекар здравствене задруге²⁵ у Божда-

²⁵ „Највећи број руских лекара опште праксе на територији садашње уже Србије радио је у здравственим задругама које су у периоду између два светска рата одиграле значајну улогу у обезбеђивању здравствене заштите и подизању здравствене културе становништва, нарочито у селима... У периоду после Првог светског рата, у разореној и опустошеној земљи, а поготово на селу, поред тешких привредно-економских, требало је решавати и крупне социјално-здравствене проблеме. У таквим условима на предлог младог лекара др Гаврила Којића, приступило се оснивању здравствених задруга и њихових здравствених установа (амбуланте, здравствене станице, домови здравља) на основама на којима су пословале земљорадничке задруге. Чланови здравствених задруга су имали обезбеђену здравствену заштиту (лекарски прегледи, јевтинији лекови, помоћ при порођају, саветовалиште за труднице и мајке са малом децом, покретне зубне амбуланте, спровођење имунизације). Активност здравствених задруга је обухватала такође рад на здравственом просвећивању, организовање и спровођење акција на асанацији насеља и унапређењу хигијенских услова живота путем уређивања домаћинства и економских дворишта, изградњу јавних објеката за снабдевање водом, изградњу нужника, организовање домаћинских течајева за женску омладину и др. Износ месечне чланарине зависио је од броја чланова породице и од тога каква су се права желела остварити. Прва здравствена задруга је основана 1921. године, а њихов број је стално растао, да би 1939. године износио 87, са 97 задружних лекара. Здравствене задруге су, нарочито у почетку, радиле у веома скромним условима, у неодговарајућим зградама, често по приватним сеоским кућама, адаптираним кафанама... Временом су, у 37 здравствених задруга, задругари сопственим средствима и радом

²¹ Христина Тинка Павловић (1892-1968) удала се за Владислава Петковића Дису када је имала 19 година и са њим родила двоје деце. Кћерка Гордана је умрла као дете, од последица пожара који је сама изазвала ложећи ватру, док је син Мутимир завршио права и за време Другог светског рата припао Равногорском покрету. После ослобођења кратко је живео у Београду, али му се убрзо, на мистериозан начин, губи сваки траг. Тинка се, као удовица, удала за Ивана Морозова, руског емигранта и лекара.

²² Григорије Самојлов (1904-1989) је руски емигрант и познати архитекта. Његових радова има широм Србије, а међу њима су зграде Машинског и Технолошког факултета у Београду, палата Пензионог фонда чиновника и служитеља Народне банке Краљевине Југославије на Теразијама, фабрике и виле породице Теокаровић у Вучју, као и Црква Светог Архангела Гаврила на Топчидерском гробљу.

²³ Слика Григорија Самојлова, на којој су ликови Наталије и Јурија, налази се у дому Марије Бокарев у Чачку.

²⁴ Аутори рада нису успели да више сазнају о овом уметнику, па је једини траг о њему цртеж који се чува у породици Бокарев.

ревцу²⁶ одређује на обавезну службу Среском народном одбору у Чајетини, Срез златиборски, на рок од годину дана“. Наталија постаје други срески лекар, а Александар санитарски инспектор. Као једини лекари у овом крају, радили су све могуће послове. Она је 1953. постала управник Дома здравља у Чајетини, док је он био на дужности управника диспанзера на Партизанским Водама и других здравствених установа. Становали су на Палисаду, у доста старој и оронулој кући без воде и са пољским WC-ом. Наталија је и по најгорем времену морала да пешачи на посао у Чајетину.

Нарочито је тешко било зими када би нападао велики снег, а њих двоје хитали на коњима до најудаљенијих села и болесника. Били су и бабице и хирурзи и зубари. Дешавало се да оболелима од шарлаха морају да изврше трахеотомију како би им спасили живот док не стигну до већих здравствених центара, као што је Ужице, где су хирурзи завршавали посао. На Златибору остају знатно дуже него што је планирано - он до краја живота, а она до 1958. године која је означила и крај њихове брачне заједнице. После развода, Наталија се сели у Чачак где ради још годину дана као управник Здравствене станице број 4 у тадашњој Улици Ратка Митровића, да би потом отишла у пензију. Баш у то време умире у Београду њена мајка Екатерина, па је, да би се решило Наталијино стамбено питање, стан у Главашевој улици замењен за стан у Чачку, али се убрзо показало да је вла-

жан и непогодан за живот. На бољи стан морала је да чека више од две деценије, а преко Удружења пензионера добила га је тек у 80. години живота. У комфорном стану у Балканској улици живела је непуних шест година. Преминула је 1986. године и сахрањена је на Чачанском гробљу. Током живота у Чачку бавила се унуцима, редовно посећивала културна дешавања и остала упамћена као веома образована и отмена жена која је мало говорила о својој прошлости.

Александар се женио још два пута. Са другом супругом, мештанком Даром, почео је на Палисаду да гради кућу, али је она после неколико година умрла. Кућу је поклонио трећој супрузи Милки, такође из златиборског краја, са којом је живео до смрти. Преминуо је 1976, почива на гробљу у Чајетини, а житељи овог места су једној улици доделили име свог омиљеног доктора Саше.

Јуриј, један од првих инжењера у чачанској Фабрици резног алата

Наталија и Александар су имали само једно дете - сина Јурија кога су сви од малена звали Јурко. Рођен је 2. децембра 1931. године у Краљевом Селу. Две године после његовог рођења родитељи су са службом прешли у Бељину, где је дечак похађао школу која се налазила у непосредној близини зграде у којој су Бокареви становали.

По завршетку основне школе 1941. године, Јурко одлази у Београд, станује са бабом у Главашевој улици, а доста времена проводи и са тетком Даријом која није имала децу, а која је са мужем живела у близини. Требало је да похађа Другу београдску гимназију, али она неко време

изградили домове здравља, наменски зидане за потребе оваквих установа. Неки од њих су имали и мали стационар од пет до десет кревета, неки и породилишта (дом здравља се налазио у Лазаревцу, Бељини и др). Ту је обично био и стан за лекара.“ (Др Стеван Литвињенко, *Руски лекари у Србији и Црној Гори* (Београд: Српско лекарско друштво, 2007), 36, 38, 39)

²⁶ Насеља Бождаревац је, као и Бељина, припадало општини Барајево.

није радила, јер је зграда била оштећена приликом шестоаприлског бомбардовања, па је кренуо у Девету београдску и у њој завршио прва два разреда. У међувремену је зграда делимично оспособљена за наставу, те он гимназијско школовање наставља у престижној Другој београдској гимназији²⁷, на шта је био веома поносан.

После ослобођења су, ради обнове ратом разорене земље, организоване радне акције, а у једној од њих, на изградњи омладинске пруге Кучево-Бродице 1948. године, учествовао је²⁸ и Јуриј Бокарев и то као ученик седмог разреда гимназије.

После матуре уписао се на Технолошко-металуршки факултет у Београду, а током студија обавезну једномесечну праксу обавља у железари у Зеници. Летње распусте делимично проводи на Златибору, код родитеља, али одлази и на море са феријалцима. Већ на првој години факултета Јуриј упознаје Марију Баудиш²⁹, студенткињу из Чачка, са којом ће касније почети да се „забавља“. Наставни програм је током прве две године за све студенте био исти, да би потом бирали између технолошког и металуршког смера. Марија је постала инжењер технологије, док је Јуриј одабрао металургију.

²⁷ Друга београдска гимназија основана је 1870, као Палилулска полугимназија, и током свог постојања више пута је мењала локације и називе. Од 1910. до 1960. године радила је, са прекидом између 1941. и 1945, у Македонској улици, на месту где се данас налази нова зграда „Политике“. Из наставничког кадра Друге београдске регрутована су 43 члана САНУ. Године 2007. Влада Србије је прогласила ову школу, поред Крагујевачке гимназије, Математичке гимназије у Београду и Карловачке гимназије, за школу од националног значаја. (Миодраг Влајковић, *Сјео јодина Друге београдске гимназије 1870-1970*, 7, 9, 10, 11, 53)

²⁸ Картица са радне акције Кучево - Бродице, 1948. година.

²⁹ Марија Баудиш је унука чачанског индустријалца Стевана Крена. Њена мајка Емилија била је Стеванова најмлађа кћерка. Отац, Јосиф Баудиш, дипломирани инжењер технологије и машинства, стручњак за производњу папира, дошао је из Аустрије у Чачак када га је фирма „Пантић и друг“ ангажовала да оснује и пусти у рад фабрику хартије. Баудиш је био и њен први директор.

Њихова веза је крунисана браком августа 1958. године.

После стицања дипломе³⁰ Јуриј одлази на одслужење војног рока у Сурдулицу, где проводи нешто мање од годину дана, да би се јавио на дужност у чачанској „Слободи“ која га је стипендирала за време студирања. У овој фабрици, међутим, остаје једва два месеца, јер за њега велико интересовање показује Фабрика резног алата³¹ којој су били потребни високостручни кадрови. ФРА је „Слободи“ отплатила стипендију коју је Јуриј дуговао, а његова породица је одмах добила већи стан.

Јуриј Бокарев је био један од првих инжењера ФРА и у њој је провео цео радни век. Фабрика је из дана у дан расла, ширила се и усавршавала свој асортиман, успостављала везе са светом и слала своје стручњаке на разне специјализације. Тако је 1962. ФРА инжењера Бокарева послала у САД на шестомесечно стручно усавршавање³², у организацији Department of State, Agency for International Development из Вашингтона. Ову прилику су, такође, искористили „Застава“ из

³⁰ Диплома Технолошко-металуршког факултета Универзитета у Београду, број 644, од 15. јуна 1959. године. Диплома Техно

³¹ Од предузећа „Боба Милетић“, које је ликвидирано, средином прошлог века настала је мала радионица за производњу урезница и нарезница. Директор Живко Русмир био је радник, али је поседовао велику енергију и имао визију. Он је, заједно са својом екипом, за кратко време успео да створи омању фабрику. Већ 1956. у њој је било запослено 200 радника, а годину дана касније алати који су у њој настајали стизали су до тржишта Кине и Бразила. Између 1975. и 1980. ФРА је била једна од највећих и најуспешнијих фабрика ове врсте у Југославији, а запошљавала је 4.500 радника. (Милан Ђоковић, *Десет јодина развоја Фабрике резног алата*, Чачак, 1963, 11-15)

³² Од стране организатора (Department of State, Agency for International Development) у Београду је 21. маја 1963. издата потврда да је Јуриј Бокарев у периоду од 27. августа до 6. фебруара 1963. године завршио специјализацију из области "Serial production of twist drills, thread taps and dies and cylindrical gages".

Крагујевца и „Југоалат“ из Новог Сада, па је Јуриј отпутовао у друштву двојице новосадских и једног крагујевачког инжењера. Пошто је седиште организације било у Вашингтону, они су се у њему задржали десет дана, добили план специјализације, а преостало време искористили за упознавање града. Потом су упућени у град Рочестер, у држави Њу Јорк, где су, посредством Rochester Institute of Technology, пет месеци провели у фабрици „Alliance Tool & Die Corporation“. У локалном листу³³ објављен је пригодан чланак са фотографијом четворице југословенских инжењера.

У оквиру специјализације, фабрика у Рочестеру је за наше инжењере организовала и низ семинара широм источне обале САД, па су њих четворица имали прилику да посете многе градове и већи број америчких држава.

Током боравка у Америци Јуриј је, од 27. августа 1962. до 7. јануара 1963, водио дневник из кога се доста може сазнати о САД, америчким градовима и људима. Пре истека специјализације директор фабрике је инжењеру из Чачка понудио да остане и ради у његовој фирми, уз веома повољне услове, али се он определио за повратак у ФРА. Када су се враћали у домовину, Југословени су себи приуштили путовање великим бродом који је у то време представљао праву атракцију, јер је имао неколико цркава за разне вероисповести, базене, тениска игралишта, банку, продавнице и друге садржаје.

Ради стручног усавршавања Бокарев је доста времена провео и у фабрикама Böhler у Аустрији и Poldy (Кладно код Прага) које су се сврставале међу највеће

произвођаче челика, а 1964. је месец дана боравио у Москви, у једној познатој фабрици резног алата. Са ових специјализација је доносио нова знања и примењивао их у чачанској фабрици. На пракси у СССР, на пример, имао је прилику да се упозна са новим поступком у технологији брзорезних челика. Упрошћено речено, то је технологија при којој се штеди скуповени брзорезни челик тако што се само крајеви урезница праве од скупог материјала док се средина, поступком такозваног тупог варења, израђује од обичног челика. По повратку у ФРА, где су до тада целе урезнице израђиване од скупог челика, он је колегама пренео шта је видео у Русији, па је убрзо и у чачанској фабрици разрађен нови поступак и на тај начин остварене милионске уштеде.

У раздобљу од 1970. до 1980. Јуриј је, заједно са колегама Радивојем Премовићем и Радованом Шукиловићем, формирао и пустио у рад модерну калионицу која је била опремљена роботиком, тако да се у њој челик калио без утицаја људског фактора. Пре овога дуго је боравио у Бирмингему (Енглеска) где се упознао са најновијим достигнућима у овој области.

У једном периоду ФРА је била проглашена за најбољу фабрику те врсте у земљи. Тада јој је у посети био и Вељко Влаховић, председник ЦКСКЈ.

Своје знање из области термичке обраде инжењер Бокарев је пласирао на семинарима и саветовањима које су организовали Југоенергетик, Савез инжењера и техничара за заштиту материјала, Алат – пословно удружење југословенске индустрије алата и друге струковне организација, а у зборницима реферата са ових скупова објавио је велики број стручних радова.

³³ Лист „Rochester Democrat and chronicle“, 13. новембар 1962, 23.

Извесно време Јуриј Бокарев је био директор сектора контроле у ФРА. За заслуге у раду 1973. године добио је Орден рада са сребрним венцем,³⁴ а за 20 година проведених у фабрици награђен је седмодневним путовањем у СССР.

Као стручњак за термичку обраду био је члан Југословенског комитета за термичку обраду материјала. Одлично је говорио два страна језика - руски је научио од родитеља, а енглески на курсевима и током боравка у Америци. Био је члан Друштва српско-руског пријатељства, у време када се на његовом челу налазила Десанка Максимовић. Учествовао је у оснивању и раду кајакашког клуба у ФРА и био активан у планинарском и Ауто-мото друштву.

Посета тетки Дарији Шербаков у Америци

Јуриј је волео да путује и са супругом је често одлазио у иностранство. На једно од најлепших путовања кренули су 1987. године, када су посетили Канаду и источну обалу САД, а потом 15 дана били гости Јуријеве тетке која је живела у Ричмонду, у америчкој држави Мејн. Дарија је у Београду боравила све до завршетка Другог светског рата, а онда је, уплашена због доласка руских војника и оптерећена сећањем на страхоте које су мајка, сестра и она доживеле у домовини од бољшевика, одбегла из Србије, обрела се у Аустрији и у прихватиштима за „царске Русе“ остала до 1952. године.³⁵

³⁴ Указ председника СФРЈ Јосипа Броза Тита, број 206, од 6. децембра 1973, којим је Јурију Бокареву додељен Орден рада са сребрним венцем.

³⁵ Марија Бокарев је, по повратку из Америке, забележила оно што је њој и њеном мужу Дарија Шербаков испричала о свом животу. Рукопис није објављен.

Извесно време, одмах после ослобођења, живела је у околини Лијенца, на граници Источног Тирола, и била сведок страдања више хиљада козака³⁶ пореклом из јужне Осетије. Пошто су на сопственој кожи после Октобарске револуције осетили суровост бољшевика, козаци су надирање Немаца 1941. године доживљавали као ослобођење, па их се велики број прикључио њиховој војсци. По завршетку рата су се заједно са Немцима повлачили према Берлину, а у Аустрију су стигли преко Италије, заједно са женама, децом, коњима и понеком камилом. Њихову судбину су, међутим, запечатили „велика тројица“ - Рузвелт, Черчил и Стаљин - који су 1945. у Јалти склопили тајни споразум о њиховом испоручењу Црвеној армији и враћању у Москву. Козаци, ужаснути сазнањем да не могу да остану на Западу, одбијали су да се врате у Совјетски Савез, па је између њих и британских војника, који су крајем маја стигли у Аустрију да би обавили испоруку, дошло до сукоба. Отпор голоруких козака оружаном сили унапред је био осуђен на пропаст, а Енглези су према њима испољили велику суровост.³⁷ Силом су их укрцавали у возове, убијали бајонетима и газили тенковима. Из страха од повратка у земљу из које су побегли, многи козаци су извршили самоубиство, скочивши у Драву, а они који су транспортовани убијени су када су стигли у СССР, или су их послали да скончају у сибирским логорима.

Ужасну судбину доживели су и емигранти који су из Русије избегли још 1917. и били руски, а не совјетски грађани. У Аустрији је, у ствари, од 1944. до 1945. године било више избегличких

³⁶ Harald Stadler/ Martin Koffler/ Karl C. Berger, *Flucht in die Hoffnungslosigkeit/ Die Kosaken in Osttirol*, (Wien, Bozen : Studien Verlag Innsbruck, 2005), 9-18, 34

³⁷

логора. У њима су прихватане избеглице које су желеле да спрече било први, било поновни сусрет са большевцима. Тако се у тим логорима нашло и пуно „царских Руса”, не само из Србије него и из других земаља. Међу њима је била и Дарија.

Када су се разрачунавали са козацима, Енглези нису обраћали пажњу да су ту и „царски Руси”, па су се и према њима понашали на бруталан начин: убијали их, хапсили и враћали у СССР. Дарија се неким чудом спасла, заједно са једном женом, тако што су се сакриле у штали, у пласт сена. Затим је преко Алпа успела да приђе италијанским партизанима. Када се ситуација смирила, вратила се у Аустрију. Ту је, посредством Међународног црвеног крста, сазнала да је њен муж Владимир Ребров погинуо током рата. Од 1945. до 1952. живела је у Келербергу, у Корушкој, где је упознала козачког официра Косту Шербакова и удала се за њега. Костин животни пут био је изузетно узбудљив. У Петербургу је завршио војну академију и постао цењен и добро плаћен официр у царској гарди. После Октобарске револуције пребегао је у Југославију, где је био у служби краља Александра Карађорђевића.

Из Аустрије супружници Шербаков, теретним бродом и са по три долара у џепу, одлазе у САД. У прихватилишту за руске избеглице, које је у близини Њујорка држала кћерка Лава Толстоја³⁸, могли су да бораве шест месеци, јер се сматрало да је тај период довољан за проналажење

посла. Захваљујући томе што је умела да шије Дарија се запослила у фабрици купаћих костима. Шербакови су у Њујорку остали све до одласка у пензију, а потом се преселили у Ричмонд у коме је живео велики број руских емиграната.

У време када су Бокареви боравили у Ричмонду Коста није био у животу, а Дарија је имала је 84 године и пензију од свега 500 долара, пошто се запослила у зрелим годинама и успела да стекне само 16 година радног стажа. Живела је у изнајмљеном стану у коме је све подсећало на Русију из царског времена. Изнад њеног радног стола налазила се слика цара Николе са козачким официрима, међу којима је био и Коста Шербаков, а на другом зиду фотографија краља Александра Карађорђевића са сином Петром. Даријину библиотеку чинило је мноштво књига из царске Русије.

Стара Русиња се добро држала, водила рачуна о свом изгледу и имала изванредно памћење. Сродницима из Чачка је испричала шта је све доживела на путу од Србије до Америке. Најпотресније је, без сумње, било њено сведочење о страдању козака у Аустрији, а баш тих дана је у штампи³⁹ прочитала да је у Лијенцу обележена годишњица овог несрећног догађаја. Од ње су Јуриј и Марија и сазнали да у Пегецу, предграђу Лијенца, постоји козачко гробље. Они су, из породичних разлога, често одлазили у Аустрију, а када су први пут после повратка из Америке тамо отпутовали посетили су козачко гробље и још једном, овога пута од старог козака-чувара, слушали о несрећној судбини козака из царске Русије.

³⁸ Вероватно је реч о Александри Толстој (1884-1974), познатој по надимком Саша. Била је учесник Првог светског рата из којег је изашла са чином пуковника и високим одликовањима. После рата је била директор Толстојевог музеја у Јасној Пољани. Из Русије је отишла 1929. године, населила се у САД и основала Толстојеву фондацију. Помогла је многим интелектуалцима који су емигрирали из Русије да у Америци стану на своје ноге, а међу њима су били Набоков и Рахмањин.

³⁹ Дарија Шербаков је редовно добијала новине „Новое русское слово“ које излази у Њујорку на руском језику. У броју од 23. јуна 1987. изашао је чланак „Годишњица трагедије руских козака“.

Године 2005. Марија је, за време боравка у Источном Тиролу, преко радија чула да је у Лијенцу у току изложба посвећена козачкој трагедији и била је један од њених посетилаца.

Дарија Шербаков је умрла у 102. години. Јуриј и Марија су заједно провели пола века. Године 1962. добили су кћерку Татјану, а две године касније сина Александра. Обоје су стоматолози и данас живе у Београду. Татјана има кћерке Марију, студенткињу психологије, и Наташу, која завршава средњу школу, док су Александрови синови, близанци Стефан и Бојан, средњошколци.

Јуриј Бокарев више није међу живима. Преминуо је јануара 2009, само неколико месеци пошто је са супругом прославио златну свадбу. Почива на Чачанском гробљу.

Извори и литература:

1. Бокарев Марија, *Обилазак источне обале САД и Канаде и њосејта шетња Даша*. Рукопис није објављен.
2. Боракев Јуриј, дневник који је водио током боравка у Америци на стручном усавршавању 1962. и 1963. године. Рукопис није објављиван.
3. Влајковић Миодраг, *Сто година Друге београдске гимназије 1870-1970*, Београд, 1970.
4. Документа из породичне архиве (сведочанства, дипломе, изводи, решења, уверења, потврде, фотографије...)
5. Ђоковић Милан (приређивач), *Десет година развоја Фабрике резног алатија*, Чачак, 1963.
6. Јовановић Мирослав, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, Београд, 1996.
7. Литвињенко др Стеван, *Руски лекари у Србији и Црној Гори*, Српско лекарско друштво, Београд, 2007.
8. *Rochester Democrat and chronicle*, Rochester, 1962.
9. Stadler Harald/ Kofler Martin/ Berger C. Karl, *Flucht in die Hoffnungslosigkeit /Die Kosaken in Osttirol*, Studien Verlag Innsbruck, Wien, Bozen, 2005.

The Bokarevs, Russians who Cured Serbian People and Developed their Industry

Aleksandar and Natalija Bokarev fled from Russia after the October Revolution and permanently settled in Serbia. Aleksandar came from Kharkov and Natalija, daughter of Tsar general Mihailo Gonacarov, was born in the Caucasus. They met in Belgrade where both of them were students of School of Medicine. After finishing studies they worked together in different regions of Serbia, in Cajetina for the longest period of time and where one street is named after Aleksandar Bokarev. After divorce Natalija moved to Cacak where she worked for some time in Health Center No. 4 at the time in the Street Ratko Mitrovic.

Aleksandar and Natilija's son Jurij, graduated engineer of metallurgy, spent his whole working life in Cacak. He was one of the first engineers of the Factory of Cutting Tools and contributed a lot to its development. The knowledge gained at the Faculty and during the work in the factory, he enhanced with specializations abroad. He presented his papers at professional gatherings and published them in scientific magazines. He also travelled a lot abroad and when he visited Canada and America in 1986 with the wife Marija he visited his aunt who lived in the American state Main. Darija Serbakov experienced destiny of a refugee twice, and in the conversation with relatives from Cacak she revived memories of her long, troubled and excited life of a refugee. She died at the age of 102.

Marija BOKAREV
Emilija VISNJIC

Les Bokarev, les Russes qui soignèrent le peuple serbe et développèrent son industrie

Alexandre et Natalia Bokarev échappèrent de Russie après la Révolution d'Octobre et s'installèrent définitivement en Serbie. Alexandre vint de Harkov, tandis que Natalia, fille de Mikhail Goncharev, général du tsar, elle naquit dans le Caucase. Ils se rencontrèrent à Belgrade où ils furent tous les deux étudiants à la Faculté de médecine. Après l'achèvement de leurs études, ils furent employés dans diverses parties de la Serbie, le plus longtemps à Cajetina, où une rue porte aujourd'hui le nom d'Alexandre Bokarev. Après leur divorce, Natalia déménagea à Cacak et travailla un certain temps au Centre de santé numéro 4, dans la rue Ratko Mitrovic d'alors.

Jurij, le fils d'Alexandre et de Natalia, ingénieur métallurgiste diplômé, passa son entière carrière à

Cacak. Il fut un des premiers ingénieurs de l'Usine d'outils de coupe et contribua considérablement à son évolution. Les connaissances acquises à la Faculté et durant son travail dans l'usine furent enrichies par des formations à l'étranger. Il exposa ses travaux lors de réunions expertes et les publia dans des revues commémoratives. Il alla souvent, concernant sa vie privée, à l'étranger et, à l'occasion d'une visite au Canada et en Amérique, en 1986, avec son épouse Marija, il rendit visite à sa tante qui vécut dans l'état américain le plus septentrional, le Maine. Daria Scherbakov se heurta à deux reprises au sort d'émigrée et, lors de l'entretien avec ses proches de Cacak, elle raviva les souvenirs de sa longue, difficile et émouvante vie de réfugiée. Elle mourut à l'âge de 102 ans.

Marija BOKAREV
Emilija VISNJIC

1 - Михаило Гончарев

2 - Најталија Гончарев са мајком, сесџрама и браћом

3 - Најталија Гончарев са сесџром и браћом

4 - Издељничийво на острву Лемнос

5 - Издељничийво на острву Лемнос

6 - Издељничийво на острву Лемнос

7 - Издељничийво на острву Лемнос

8 - Издељничийво на острву Лемнос

9 - Избељилиштво на острву Лемнос

10- Анаџомски инстџиџуџ у Беоџраду

11 - Михаџло Гончарев (1939)

12- Александар Бокарев са родитељима у Русији

13- Дача Бокаревих у Русији

14 - Александар Бокарев на медицинском факултету у Русији

15 - Александар Бокарев као спортиста

16 - Александар Бокарев као њридник Сокола у Југославији

17 - Најалија и Александар Бокарев после венчања

18 - Јуриј Бокарев као дечак

19 - Најмилија, Јуриј и Александар Бокарев

20 - Јуриј Бокарев за време сјудуија у Београду

21 - Јуриј Бокарев као инжењер ФРА у Чачку

**М.А. Милан
ЛИШАНЧИЋ**

историчар, Чачак

**Наталија
НАУМОВИЋ**

историчар уметности, Чачак

УДК: 94(=411.16)(497.11 Чачак)".../1941"
323.15(=411.16)(497.11)".../1941"

„ИЗЛАЗАК ИЗ АНОНИМНОСТИ“ - ЈЕВРЕЈИ У ЧАЧКУ ДО 1941. ГОДИНЕ¹

АПСТРАКТ: *Рад анализира демографске одлике, социјални стање и друштвени положај Јевреја у Чачку до 1941. године, са нагласком на међурајини период. Малобројна заједница Јевреја допринела је разноликости друштва предратне чачанске вароши, па се тако укључила у генералну слику демографске и социјалне структуре међурајине Југославије. Чачански Јевреји су имали релативно миноран утицај на свеукупни развој града, али и поред тога представљају знаменитости и куриозитети посебно ако се узме у обзир њихов образовни и професионални профил. Квалитативна посебност и специфична различитост Јевреја типична за међурајини период нису многи утицали на становнике Чачка који су своје суграђане посматрали као индигенетне део вароши.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Чачак, Јевреји, јеврејска заједница, Ешкенази, Краљевина Југославија, међурајини период*

Јевреји у Европи - основне одлике

Почевши од древне Месопотамије, старог Египта, античке Грчке и римске империје па све до данас, Јевреји представљају константу у историји Европе, односно простора басена Средоземног мора. Од древног Канаан-а² преко простора данашње Сирије, Јордана, Ирака, Магреба, Шпаније, Европе и Русије, јеврејски народ активно суделује у друштвено-

ним, политичким и културно-економским историјским токовима. Историја Јевреја обележена је вишеслојним утицајима у генези и развоју образовања, теологије, медицине, филозофије, економских токова, уметности и музике, али и историјом прогона и насиља - а све наведено је током дугог хронолошког периода Јевреје довело до најразличитијих држава, друштава, култура и менталитета.

Уништење Иродовог Израела и „пад другог храма“ 70. године нове ере означава се као прекретница која је постала индикатор за свеопште расељавање и миграцију, али и дефинитивно напуштање идеје о јеврејској држави која је формира-

¹ Аутори дугују велику захвалност Аници Ешкенази-Чеквић и Ленки Василић које су својим сведочанствима и добром вољом умногоме помогле да овај чланак буде реализован.

² Древни библијски термин који се користи за данашњи Израел и обална подручја Либана и Сирије.

на тек неких 1900 година касније - 1948. године.³ У овој „историји дугог трајања“ Јевреји су населили готово сваки кутак Европе и тако постали саставни део развоја Старог континента све до данашњих дана. Ова велика јеврејска дијаспора и њена историја могу се посматрати кроз призму две највеће и најзначајније групе - Ашкеназа и Сефарда. У грубим цртама, први се везују за простор данашње Француске и Немачке као и источне Европе (Пољска, Украјина, Чешка и Русија)⁴, док су Сефарди након изгнанства из Шпаније у XV веку населили широк простор који је обухватао јужну Француску, Холандију (посебно Амстердам), северну Италију, Енглеску (углавном Лондон), северну Африку, Блиски исток и простор Балкана.⁵ Од XVI до краја XIX века јеврејско становништво у Европи, Блиском истоку и Магребу значајно се увећало са 675 хиљада колико их је било око 1650. до 1,2 милиона 1800, да би се око 1880. године тај број попео на чак 7,5

милиона од чега је готово 80% живело у континенталној Европи. Сличан демографски раст десио се и у периоду између 1880. и 1941. године. Током Великог рата (1914-1918) број Јевреја у свету је достигао 14 милиона што је за само 35 година од 1880. године увећање од готово 100% са просечним годишњим растом од око 1,72 процента. Међуратни период (1918-1941) било је доба нешто успоренијег раста јеврејског становништва у односу на претходне периоде, па је у освит Другог светског рата број Јевреја у читавом свету достигао 17 милиона. У „версајској“ Европи, од земаља које су настале распадом великих царстава и ревизијама државних граница, највећи број Јевреја нашао се у Пољској - више од 3 милиона, у Румунији милион, СССР-у око 2,8 милиона и око 1,1 милион у Литванији, Летонији, Чехословачкој и Мађарској.⁶

Индикативни фактори кретања и пораста јеврејског становништва у Европи свакако су политичко-економске природе, али су то засигурно и развој индустрије и градова. Већ у XVII веку започело је кретање према западу што је резултирало настањивањем јеврејског становништва углавном у великим трговачким средиштима какви су били Амстердам, Лондон, Хамбург и Венеција. Такође, брз процес урбанизације и развој индустрије током XIX века и у првој половини XX

³ Током Првог римско-јеврејског рата 70. године н. е. римски цар Тит поразио је јеврејску војску и разорио Други храм од ког је до данас остао само „Зид плача“. [<http://www.biblicalchronology.com/Jerusalem.htm> (приступљено 15. 6. 2015)].

⁴ Ашкенази или „Немачки Јевреји“ представљају јеврејску етничку заједницу чија се етногенеза везује за простор Светог Римског Царства, као и немачку културу и менталитет. Традиционалним језиком Ашкеназа сматрају се резни дијалекти Јидиша. [<https://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Judaism/Ashkenazim.html> (приступљено 15. 6. 2015); Срђан Баришић, *Јевреји у Београду* (Београд 2005), 71-73]

⁵ „Шпански Јевреји“ или Сефарди (Yahadut Sfarad - хеврејска реч за Шпанију) населили су простор Шпаније у позним годинама Римског царства углавном долазећи из Северне Африке и са Блиског истока. Заједно са Маварима оставили су значајан културно-економски и привредни утицај на простор Пиринеја, али су након шпанске Реконквите 711-1492 („поновног освајања“) протерани и расељени по читавој Европи. Језик Сефарда је јудео-шпански (говорни), односно ладино (писани). [Д. Ц. Голдберг, Ц. Д. Рејнер, *Јевреји. Историја и религија* (Београд: Клио, 2003), 110-174; Кринка В. Петров, *Култура шпанских Јевреја на југословенском њулу* (Београд: Народна књига; Алфа, 2001), 7-9; Елијас Таубер, *Јевреји као нераздвојни дио развоја привреде и културе у БИХ* (Сарајево, 2006), 233-238; <http://www.sephardim.com/> (приступљено 16. 6. 2015)].

⁶ У периоду између два рата велика јеврејска заједница постојала је у Сједињеним Америчким Државама у којима је живело негде око 2,5 милиона Јевреја. Између 1846. и 1914. године из Европе је, углавном у САД, избегло око 52 милиона људи, од чега су 6% били Јевреји. Поред Америке, Европе, Северне Африке и Блиског истока, постојале су мање јеврејске заједнице и у Индији и Јемenu. [Шарл Етингер, *Историја јеврејског народа* (Београд: Гинко, 1996), 367-372; Голдберг Рејнер, *Јевреји. Историја и религија*, 174, 190-191; Милан Лишанчић, „Америчко друштво у међуратном периоду у романима Френсиса Скота Фицџералда и Џона Шгајнбека“, *Зборник радова народног музеја XLII* (2012), 60-61].

подстакли су промену начина живота европских Јевреја који су као традиционални становници градских средина умели да искористе и постану важни чиниоци друштвених и културно-економских токова у Европи. Поред трговине и медицине као традиционалних професија Јевреја, бујање градова, развитак индустријских грана, као и рађање модерног капитализма, увело је Јевреје у нове облике привређивања па се тако повећао број занатлија, превозника, банкара и практиканата тзв. слободних професија (лекари, архитекте, инжењери, научници, адвокати).⁷ До 30-их година XX века фактори политичко-правне природе такође су утицали на пораст броја становника и положај Јевреја у Европи. Постепена еманципација у другој половини XIX и у првој половини XX века и асимилација са домаћим становништвом довели су, како каже историчар Ерик Хобсбаум, „до дизања поклопца са парног лонца талената“.⁸ Личности као што су Ротшилди, Менделсон, Дизраели, Маркс, Хајне, Ајнштајн и многи други оставили су неизбрисив траг у историји Европе, али је политизација антисемитизма, која је кулминирала доласком на власт Адолфа Хитлера 1933. године, уништила све до тада постигнуто и као продукт на светску сцену донела насиље и холокауст.

⁷ Арно Мецлер, Улога и будућност слободних занимања у европском цивилном друштву 2020 (Брисел: Европски господарски и социјални одбор 2014), 1-3; Драгана Кнежић-Поповић, „Историја слободних професија од ARTES LIBERALES до савременог доба“, *Стирани правни животи* (2/2008).

⁸ Идолози просвећености XVIII века, као и Француска револуција, многоме су подигли свест и отворили врата еманципације и увођења Јевреја у модерно европско друштво. Џошуа Чајлд, велики економиста свог времена, анализирао је улогу јеврејских трговаца у британској економији, док је Шарл Монтескје у свом чувеном делу „Дух закона“ говорио о привредном, културном и политичком утицају Јевреја на европско друштво. [Етингер, *Историја јеврејског народа*, 291-296; Ерик Хобсбаум, *Крај културе* (Београд: Архипелаг, 2014), 65-85].

Јевреји на југословенском тлу до почетка XIX века

Историју Јевреја на Балкану можемо пратити од периода Римског царства где у једној од њених провинција (Панонији) налазимо остатке јеврејске културе. Сматра се да су Јевреји током IX и X века насељавали обалу Дунава и да су се управо тада први пут настанили у Београду. Путописац Бенјамин од Туделе у XII веку помиње да је јеврејско становништво извршило велики културни утицај на хришћанско становништво на Балкану, док су у периоду Боја на Косову (1389. године) јеврејски трговци држали примат у трговини сољу.⁹ Најважнији догађај и процес који је многоме обележио историју Јевреја на Балкану било је њихово протеривање из Шпаније и Португалије крајем XV и почетком XVI века током периода Реконквисте. Велика и утицајна јеврејска заједница у Шпанији нашла се на удару инквизиције која је под палицом Томаса Торквемаде (иначе јеврејског порекла) протерала Маваре и Јевреје са Пиринејског полуострва. Многи су прешли у хришћанство, али је значајан број превасходно богатијих Јевреја нашао уточиште на огромном подручју Европе, Африке и Блиског истока. Они се могу поделити у две групе: они који су остали у крилу западноевропске културе (Амстердам, Лондон, Француска, Италија) и оне који су се укључили у сферу оријенталне културе и мултинационалног друштва Османског царства.¹⁰

⁹ Ненад Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*. (Београд: Институт за савремену историју, 1997), 11-12; Д. Ј. Елазар, *Balkan Jewish Communities: Yugoslavia, Bulgaria, Greece, and Turkey* (1984); Михаило Б. Милошевић, *Јевреји за слободу Србије 1912-1918*. (Београд: Филип Вишњић, 1995), 29.

¹⁰ Петров, *Култура ишанских Јевреја на југословенском тлу*, 9-10; Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*. (Београд: Институт за савремену историју, 2008), 154-155.

Јевреји који су одабрали Оријент такође се могу поделити у две групе: блискоисточне и Јевреје који су населили области европског дела Отоманске империје, тј. Балкана. Шпански Јевреји (Сефарди) су у Османском царству имали могућност да своје пословне активности слободно практикују, али и да негују и културне тековине које су понели са Иберијског полуострва. Јаке миграционе струје сефардских Јевреја текле су и у правцу јужнословенских земаља и ка Балкану уопште. Најзначајнији центри, поред Истанбула и Солуна, били су Скопље, Битољ, Београд и Сарајево, док се друга група Јевреја (Ашкенази), након великих пораза Турске од Хабзбуршке монархије крајем XVII и у првој половини XVIII века и успостављања границе на реци Уни, Сави и Дунаву, наша одвојена од Сефарда који су све до распада Аустро-Угарске 1918. године представљали велику већину јеврејског становништва у оквирима европског дела Османског царства.¹¹

У оквиру Отоманске империје Јевреји су имали завидан ниво аутономије и права. Гарантована им је слобода вероисповести, комунална питања су решавана у оквиру јеврејских заједница које су имале и своје судство, док су неки од јеврејских трговаца били и закупци харача за рачун турских обласних господара. На повољан положај Јевреја у оквиру Османског царства утицали су многи фактори од којих су најважнији теолошки и политички. У плуралистичком друштву царства Јевреји су били само још једна од верских мањина која није упадала у очи муслиманима као што је хришћанима

који своју нетрпељивост према јудаизму базирају искључиво на теолошким основама. Међутим, важнији разлог повољног положаја Јевреја је политичке природе јер су хришћани, оличени у ривалском Хабзбуршком царству, били главни непријатељи Османског царства.¹²

У оваквим околностима они су могли готово неометано да се шире, развијају и чувају своје економско-културне карактеристике. Трговина је била основно занимање Јевреја на Балкану који су били углавном становници градова. Као у случају Београда, Дубровника, Сплита, они су преко својих веза у иностранству повезивали ове балканске градове са великим трговачким центрима у Европи попут Венеције, Амстердама и другим центрима у Немачкој и на Средоземљу и тако их уводили у тзв. велику јеврејску међународну трговачку мрежу. Јевреји су били једни од главних снабдевача царске војске и двора скупocenim тканинама, али су били чувени и по медицини, банкарству, апотекарству, златарству и занатству. Међутим, иако су се јеврејске заједнице релативно брзо и успешно прилагодили животу на Балкану, то ипак није довело до пораста броја становништва нити претераног развоја умногоме због глобалне заосталости Османског царства у односу на средњу и западну Европу по питању модернизацијских токова, индустријализације и урбанизације.¹³

¹¹ Петров, *Култура шпанских Јевреја на југословенском тлу*, 13-14; Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, 113-154.

¹² Петров, *Култура шпанских Јевреја на југословенском тлу*, 10; Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 12-13.

¹³ Петров, *Култура шпанских Јевреја на југословенском тлу*, 9-23; Жени Лебл, *Плима и слом* (Горњи Милановац: Дечје новине, 1990), 72-91.

Јевреји у Србији до 1918. године

Стварање националних држава на Балкану означило је постепено дистанцирање од оријентализма и приближавање тековинама Француске револуције, односно грађанског либералног друштва. Процес стварања националног интегритета, јединства и менталитета ишао је упоредо са друштвеном диференцијацијом и конструисањем државних институција које су имале задатак да на одређеној територији окупе и организују све своје грађане. Јеврејске заједнице су се веома брзо и лако прилагодиле новим околностима на Балкану усвајајући нове друштвено-политичке тенденције створене појавом националних држава. Преко јеврејских општина као традиционалног облика организовања, Јевреји су успели и у оваквим околностима да очувају своју културу и посебност, али и врло лако да се интегришу и прихвате нове националне идентитете.

Јевреји у Србији су одувек били малобројни, па је тако било и током XIX и у првој половини XX века. Иако компактна етничка скупина, њихов утицај на друштвену, политичку и економску структуру у држави био је миноран, али су као претежно градско становништво имали нешто већу улогу, посебно у трговини. Демографија јеврејског становништва у периоду од 1804. до 1918. није доживљавала значајније промене. У устаничкој Србији 1804. године живело је око 1000 Јевреја који су били углавном градско становништво и највише их је било у Београду. Раст броја јеврејског становништва био је спор, па их је тако средином 1845. године само у Београду живело 1476, што је тада представљало

више од 90 процената од њиховог укупног броја. Неких тридесетак година касније, у време борбе Србије за стицање независности, било је 2049 Јевреја што је било око 0,15% од укупног броја становника земље (око 1.400.000). За разлику од претходног у периоду од 1874. до 1900. године убрзано се повећавао број Јевреја и њихов удео у укупном броју становника Србије, па их је тако 1884. године било 4160 (0,21%), а 1890. године 4652 (0,22%), да би се тај број 1900. године повећао на 5729, што је било око 0,23% од укупног броја становника Краљевине Србије. Јевреји су у периоду иселавања Турака из српских градова (1867. година) сачињавали чак 10,4% од укупног становништва градова у тадашњој Србији, што довољно говори о њиховој оријентисаности према урбаним срединама. Највише српских Јевреја је живело у Београду (између 53 и 65 процената од укупног броја Јевреја у Србији) где су чинили током читавог периода у просеку око 5,5% од укупног броја становника главног града, а неке од значајнијих заједница постојале су у Шапцу, Смедереву, Пожаревцу, Нишу и Пироту.¹⁴

Може се рећи да је правни положај Јевреја у Србији до 1918. године био повољан, мада не константан. Након нешто неповољније климе за време Првог српског устанка¹⁵, већ 1819. године ситуација се поправља набоље. Тада је обновљена зграда београдске синагоге што

¹⁴ Кољанин, *Јевреји и антијеврејство у Краљевини Југославији 1918-1941*, 157-177; Жени Лебл, *До „коначног решења“ Јевреји у Србији* (Београд: Чигоја штампа, 2002), 3-4.

¹⁵ Уочи освајања Београда крајем 1806. године Турци су опљачкали Јевреје, чему је уследила пљачка од стране устаника по освајању града. Током пљачке и убистава Турака, устаници су убили и неколико Јевреја док је неколицина, заједно са муслиманима, насилно преобращена у хришћанство, а део је пребегло у Земун. [Кољанин, *Јевреји и антијеврејство у Краљевини Југославији 1918-1941*, 157; Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 13-14]

је само био почетак мирног и просперитетног положаја Јевреја за време владавине кнеза Милоша Обреновића (1817-1839, 1858-1860) који је кулминирао доношењем тзв. „Објавленија“ којим се Јеврејима гарантује изузетан положај у односу на остале грађане.¹⁶ Након периода умерене кризе и антијеврејских закона за време Уставобранитеља (1842-1858) и кнеза Михаила Обреновића (1839-1842, 1860-1868) који су били под утицајем српских а били уперени против јеврејских трговаца, пуну грађанску равноправност Јевреји стичу уставом из 1888. године који је довео до њиховог бржег напретка и интеграције у српско друштво.¹⁷

У самом друштву, ако изузмемо политику и друге „посебне“ околности, као што је утицај „модерног“ антисемитизма, однос према јеврејској заједници био је знатно позитивнији. Српске породице су лечиле своју децу код многих лекара и апотекара Јевреја који су се, поред трговине као основне делатности, бавили услугом, а били су и занатлије (димари, гајтанције, кројачи), адвокати, судије, банкарни, шпекулантни, мењачи, учитељи, професори, уметници и музичари. Друштвена диференцијација утицала је на социјалну структуру и у јеврејској заједници тако да је и међу њима било најамних радника и сиромашних.¹⁸ Однос српског становништва према јеврејском огледао се и у

признању онима који су дали животе у ратовима из 1876/1877, 1912-1918. године што је додатно учврстило интеграцију јеврејског становништва.¹⁹

Отворене манифестације антисемитизма биле су вишеслојне и мултидимензионалне, али ипак релативно ретке. Нетрпељивост је потицала готово искључиво из виших слојева српског друштва (трговаца, занатлија, политичара), док су нижи слојеви антисемитизам (који је био веома редак у њиховом случају) испољавали искључиво због релације село-град, јер је већина српског становништва, за разлику од јеврејског, живела у руралним крајевима. Димензије антисемитизма биле су различите и веома ретко су добијале насилан карактер као и верску основу и поред традиционалних хришћанских веровања у Јевреје као „убица Христа“. Доминирали су сујеверје и веровања у „ритуална убиства“, што је одлика аграрних и непросвећених друштава, али су власти и црква успешно сузбијале ове предрасуде. Економски и „модерни“ политички антисемитизам се јављао као тенденција српских трговаца и политичара који су на тај начин желели да осигурају сопствене позиције и добију политичке поене.²⁰

¹⁶ Према овом кнежевом указу за све спорове са Јеврејима била је надежна искључиво његова канцеларија. Међутим, после неколико година указ је повучен и од 1836. године Јевреји подлежу истим обавезама као и остали грађани. [Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, 159; Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 16]

¹⁷ Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, 164-165; Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 16-18.

¹⁸ Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, 164; Петров, *Култура шпанских Јевреја на југословенском илу*, 17-18.

¹⁹ Велики број Јевреја учествовало је у ратовима 1912-1918. године. Београдски рабин Игњат Шланг је 1912. године писао да је објава рата Турцима „одјекнула у срцу код јеврејских грађана као и код браће Срба“. Од око 5000 Јевреја у Србији нешто више од 600 (12%) је учествовало у рату. Неки од познатијих Јевреја учесника били су пуковник Абрам Бераха, Давид Алкалај, Леон Коен, Данило Албахари... [Више у Милошевић, *Јевреји за слободу Србије 1912-1918*, 45-95]

²⁰ Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, 161-164.

Чачански Јевреји у међуратном периоду - демографске одлике

У оквиру југословенских граница између два рата живела је и релативно малобројна групација Јевреја која је припадала различитим културим, економским и географским областима. Број Јевреја у Краљевини СХС/Југославији споро је растао, природни прираштај је био знатно испод нивоа осталог становништва, а главни индикатор раста била је миграција Јевреја из Средње и Источне Европе посебно 30-их година након Хитлеровог преузимања власти у Немачкој и Стаљинових чистки у Совјетском Савезу. Према првом попису становништва из 1921. године од 12.017.323 становника било је око 65 хиљада Јевреја (0,53% од укупног броја), док их је по попису из 1931. године било 68.405, што је било 0,49% од 13.934.038 становника. Непознаницу представља тачан број Јевреја између 1931. и 1941. године. Извори, тумачења и подаци нису усаглашени, али се скоро са сигурношћу може рећи да је број јеврејског становништва у поменутој декади износио између 73 и 75.000 или 0,46% од укупно 16 милиона становника Југославије 1941. године. Ова неусаглашеност се може приписати све јачој несигурности Јевреја, нарочито након замаха масовних прогона 1938. године који су проузроковали или неисказивање јеврејског порекла или прелазак у другу веру.²¹

Ашкенази и Сефарди су чинили основне две групације југословенских Јевреја са незнатним бројем Ортодокса.²²

²¹ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988*. (Београд: Нолит, 1988), 32; *Прелиминарни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрватиа и Словенаца од 31. јануара 1921*, Сарајево, 1921, 2-3.

²² Ортодоксни јудаизам је приступ који се придржава тумачењу и примени Торе као закона. Овај вид јудаизма у себе укључује модерни ортодоксни јудаизам и ултра-ортодоксни

Укључивањем територија Аустро-Угарске у оквиру југословенске државе допринео је знатном увећању ашкенаских Јевреја који су тако чинили неких 60% наспрам око 40% Сефарда од укупног броја јеврејског становништва у Краљевини. На територији Хрватске, Славоније и Војводине живели су готово искључиво Ашкенази, а главни центри били су им Београд, Загреб, Земун, Славонски Брод, Суботица, Нови Сад и Зрењанин. Сефарди су претежно настањивали јужније крајеве са главном базом у Босни и Херцеговини (Сарајево) где се прве заједнице појављују још у XV веку. Било их је и у Далмацији (Дубровник, Сплит) и Србији, а значајне сефардске заједнице живеле су у Македонији, посебно у Скопљу и Битољу у ком је живело чак 4000 Сефарда. Оваква расподела делом је последица близине великих јеврејских заједница Беча и Будимпеште (Ашкенази), односно Солуна и Истанбула (Сефарди).²³

Чачански крај никада није био значајно боравиште јеврејског становништва. Због оскудности историјских извора демографију јеврејског становништва у Чачку до 1921. године, када је обављен први свеобухватни попис становника Краљевине СХС, веома је тешко уобличити. За време прве владавине Милоша Обреновића (1817-1839) и столовања његовог брата Јована у Чачку, помиње се дечак јеврејске народности Јеротеј Аврамовић кога је ужички епископ, иначе Чачанин, Нићифор Максимовић „довео на свој двор... крстио и православној вери обучио“. Јеротеј је завршио ос-

или Хареди јудаизам у широк спектар филозофије и настао је крајем XVIII и почетком XIX века. [више у: <http://www.orthodox-jews.com/orthodox-jews.html#axzz3eMk7pQ00> (приступљено 18. 6. 2015)]

²³ Петров, *Култура ишанских Јевреја на југословенском тлу*, 14; Етингер, *Историја јеврејског народа*, 370.

новну школу и гимназију у Чачку, касније је постао монах, па јеромонах и на крају протосинђел, а био је и члан епархијске конзисторије.²⁴

У другој половини XIX века па све до 1921. године тачан број Јевреја у Чачку готово да није могуће одредити због недостатка извора, али постоје фрагменти који говоре о њиховој постојаности у чачанском крају. Јеврејин из Одесе, доктор Симон Мошовић, живео је у Чачку током 1884. и 1885. године где је радио као млађи лекар у Градској болници.²⁵ Доктор Давид Розенберг из Добра (Угарска) радио је као срески лекар у Чачку између 1882. и 1885. године када одлази да службује као резервни капетан I класе у Српско-бугарском рату.²⁶ Вршчанин Јосиф Шауенгел живео је у Чачку током 1852. године где је радио као окружни лекар, а доктор Лејб Шнекендорф је од 1872, до претпоставља се почетка 1873. године, радио као лекарски помоћник док није уштедео новац и отишао на студије медицине у Марбургу.²⁷ За време Великог рата (1914-1918) у Чачку су према расположивим подацима живела два Јеврејина. Аустроугарски хумориста и писац Александер Рода Рода боравио је средином новембра 1915. године у Чачку и околини и у свом делу Српски дневник (Serbisches Tagebuch) наводи да у насељу од 6000 становника живи један Јеврејин

по имену Лујо Хирт који је дошао у Чачак као службеник из Крагујевца.²⁸ Други Јеврејин звао се Леон Вајс. Овај Њујорчанин је од почетка Великог рата био шеф Инфективног одељења у Чачку где је и умро средином марта 1915. године од пегавог тифуса.²⁹

Значајно јаснија демографска слика Јевреја у Чачку може се конструисати након два пописа становништва у Краљевини СХС/Југославији из 1921. и 1931, као и нацистичких спискова из маја/јуна 1941. године. У чачанском округу је по попису из 1921. године живело 13 Јевреја, што је представљало 0,010% од укупно 121.888 становника округа, док је од 5.008 становника Чачка 1921. било 10 Јевреја, што је било 0,196 процената од укупног броја становника општине.³⁰ Попис из 1931. године организован је по бановинама, па је тако забележено 158 Јевреја од 256.436 становника Дринске бановине у којој се налазио и Чачак. Судаћи по овом попису, који је као главни критеријум имао вероисповест, у Чачку је у рубрици „остали“, која се углавном односила на Јевреје, било убележено петнаест имена.³¹ Иако у овом попису нису пописани чачански Јевреји или су једноставно бројани са домаћим православним становништвом, немачки извештаји из маја/јуна 1941. донекле говоре о демографској конструкцији Јевреја у Чачку из-

²⁴ Аноним, „Мало историје из живота епархије жичке“, *ПЦЕЖ*, бр. 1, јануар 1929, 10.

²⁵ Учествовао у Српско-бугарском рату 1885. и у војсци остао до 1901. године. Био је и члан Српског лекарског друштва. [Лебл, *До „коначног решења“ Јевреји у Србији*, 11]

²⁶ Лебл, *До „коначног решења“ Јевреји у Србији*, 13.

²⁷ Јосиф Шауенгел је са супругом покрштен по обредима СПЦ и узео име Јован Петровић. У српској војсци је стекао чин санитетског мајора. Шнекендорф је учествовао у оба српско-турска рата и у Српско-бугарском рату. Након рата 1888. године прелази у хришћанство и узима име Љубомир Селаковић. [Лебл, *До „коначног решења“ Јевреји у Србији*, 13]

²⁸ Никола Баковић, „Одељак из Српског дневника Рода Рода о посети Чачку и Овчарско-кабларској клисури 1915. године“, *Изворник, Грађа МИАЧ*, 30 (2014), 15.

²⁹ Леон Вајс је за своје заслуге у балканским ратовима одликован орденом Св. Саве и Крстом милосрђа. [Лебл, *До „коначног решења“ Јевреји у Србији*, 18]

³⁰ *Прелиминарни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрватиа и Словенаца од 31. јануара 1921*, Сарајево, 1921, 2-3; Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 30.

³¹ *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године, књ. II, Присујно становништво по вероисповести*, Београд, 1938; Петрановић, *Историја Југославије*, 41; Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 32-33.

међу 1931. и 1941. године. Документ који говори о дељењу жутих трака из 19. јуна 1941. године даје нам информацију да је у Чачку било 32 Јевреја³², с тим што је у те спискове уписана и Наталија Милетић (рођена Поповић) која је била удата за покрштеног Јеврејина Бранка Милетића.³³ Број Јевреја у Чачку 1931. године нешто је теже одредити. Судаћи по немачким извештајима из 1941. и усменим сведочанствима са сигурношћу можемо потврдити да су у Чачку 1931. године живели чланови породице Ешкенази³⁴, затим Фина Албахари, жена Јакова Албахарија, која се 1931. године у Чачак доселила из Лавова у Пољској³⁵, као и Тодор Хирт рођен 1911. у Чачку. Због оскудности извора не може се са сигурношћу потврдити колико је тачно Јевреја живело у Чачку на почетку четврте деценије XX века.³⁶

Већина од 32 Јеврејина настањена у Чачку 1941. године рођена је у Босни и Херцеговини (Вишеград, Добој, Тешањ, Сарајево, Брчко, Зеница, Требиње), али има и оних који су рођени у Београду, Славонском Броду, Апатину, Панчеву, Осијеку, Пожаревцу, Бечу и Петрограду (доктор Стефан Бер).³⁷ Веома је тешко одредити којој групи припадају чачански Јевреји. Географски гледано они који су долазили из Босне или Лесковца (Вида Карио/Стефановић) претпоставља се да припадају сефдарској групи, док они из Славоније, Пољске (Фина Албахари),

Хрватске и Војводине припадају ашкенаској групи Јевреја, мада без релевантних извора и сведочења ово остаје у домену претпоставке. Једино приближно релевантно је сведочење потомака чачанског судије Симе Ешкеназија, Ленке Василић и Анице Ешкенази-Чековић, које наводе да су Симини родитељи Нафтали и Ленка „причали на ладину када нешто деца не треба да чују“.³⁸ Јудео-шпански језик (ладино) био је искључиво дијалект сефардских Јевреја, али се и даље не може са сигурношћу тврдити да је породица Ешкенази сефардског порекла, посебно због презимена које представља народски израз за другу групу Јевреја - Ашкеназе.

Демографске одлике показују да Чачак никада није био значајније место окупљања Јевреја који су се углавном стационирали око већих трговачких центара - Београда, Шапца, Смедерева и Ниша. Деценија између 1931. и 1941. била је период велике миграције Јевреја из Средње и Источне Европе који је погодио Југославију и управо је то био узрок повећања броја Јевреја у Чачку за око два пута, али ни то није допринело да у њему настане значајнија јеврејска заједница. Компаративна анализа демографских прилика Чачка са другим градовима сличне величине и карактеристика иде у прилог овој констатацији. Тако је Пирот 1921. имао 137 Јевреја на 10.000 становника, док је Смедерево на око 6.000 имало 70 Јевреја наспрам 13(10) колико их је живело у Чачку. Пожаревац је у истом периоду био дом за три пута више Јевреја, док их је у Новом Пазару живело дупло више.³⁹ Уопштено, централна Србија

³² МИАЧ, ГП, К-57, б. 6.

³³ МИАЧ, ГП, К-54, Ф V, бр. 8/41.

³⁴ Изјава Анице Ешкенази-Чековић и Ленке Василић, потомака Симе Ешкеназија, дата Милану Лишанчићу и Наталији Наумовић 25. маја 2015. године.

³⁵ МИАЧ, ГП, К-54, Ф V, бр. 8/41.

³⁶ Породица Ешкенази се 1917. године преселила из Београда у Чачак. [Изјава Анице Ешкенази-Чековић и Ленке Василић, потомака Симе Ешкеназија, дата Милану Лишанчићу и Наталији Наумовић 25. маја 2015. године]

³⁷ МИАЧ, ГП, К-54, Ф V, бр. 8/41.

³⁸ Изјава Анице Ешкенази-Чековић и Ленке Василић, потомака Симе Ешкеназија, дата Милану Лишанчићу и Наталији Наумовић 25. маја 2015. године.

³⁹ Лебл, *До „коначног решења“ Јевреји у Србији*, 3-4, 144-145, 248, 208-216, 124.

није била примамљива за Јевреје због релативне економске изолованости од главних саобраћајница (Дунав, Сава, пруге), па стога и не чуди што су Чачак, Ужице, Јагодина, Крушевац, Параћин, Трстеник и друга места имали занемарљиве јеврејске заједнице.⁴⁰

је Београд. На територији Краљевине СХС/Југославије од 1919. до 1941. године постојало је између 117 и 120 СВЈО са у просеку 68.013 чланова. Од тога су 42 СВЈО биле на територији Србије и Војводине (30 изнад Саве и Дунава и 12 јужно од ових река).⁴¹ Малобројна заједница чачанских Јевреја припадала

ЈЕВРЕЈСКЕ ПОРОДИЦЕ НАСТАЊЕНЕ У ЧАЧКУ 1941. ГОДИНЕ	
Ешкенази	Нафтали, Ленка, Симо
Рубинштајн	Бела, Елизабета, Александар, Штефанија
Хирт	Тодор
Вилхелм	Михајло
Албахари	Јаков, Фина, Михајло
Шајер	Мирко, Лили
Кон	Павле, Олга
Штајниц	Густав
Хиршфелд	Бела, Ана, Марко
Милетић	Бранко, Наталија, Милан, Соња
Сигфрид	Фишер, Ида
Бер	Стефан
Стефановић	Вида
Караниколић/Ешкенази	Зоран, Јелисавета
Нафтали	Давид
Алберт	Августо

Друштвени профил јеврејске заједнице у Чачку

Током векова живота у дијаспори, Јевреји су од најстаријих времена организовани у јеврејске општине (хебрејски: кехила, кехил) које су временом изгубиле искључиво верски карактер и у модерно доба биле одговорне за готово целокупан живот јеврејске заједнице. Савез јеврејских вероисповедних општина Југославије (СЈВО) створен је 1919. године у Осјеку на иницијативу др Хуга Шпицера из Београда и др Фридриха Попса из Осијека, а за седиште савеза одређен

је крагујевачкој СЈВО која је указом из 8. октобра 1938. године, између осталих, обухватала срезове Трстенички, Жички, Драгачевски, Трнавски и Љубићки. Ова СВЈО није имала више од 160-200 чланова са Крагујевцем као местом са највећом јеврејском заједницом (1921. године 80 Јевреја; 1931. године њих 95), што је још један доказ о маргиналности чачанских Јевреја на карти југословенских јеврејских заједница.⁴²

Још један од важних облика организовања Јевреја у српском/југословенском друштву било је учешће и организовање

⁴⁰ Лебл, *До „коначног решења“ Јевреји у Србији*, 3-4, 144-145, 248, 208-216, 124.

⁴¹ <http://savezseg.org/savez-nekad/> (приступљено 20. 6. 2015); Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 39.

⁴² Лебл, *До „коначног решења“ Јевреји у Србији*, 2-4.

разних социјално-хуманитарних, културно-спортских и других српско-јеврејских друштава и организација, али и партиципација у већ постојећим друштвима (Соколи), што је био доказ изражене еманципације и континуираног успона у односима Јевреја са домаћим становништвом. Нека од важнијих друштава била су: Јеврејско женско друштво, Српско-јеврејска омладинска заједница, Ла Беневоленција (које је било веома утицајно у прве четири деценије XX века), затим Ла лира, ашкенаско друштво „Добротвор“, Српско-јеврејско певачко друштво, Јеврејска читаоница и многе друге широм Југославије које су се бавиле разним делатностима и учвршћивањем односа и положаја Јевреја у друштву.⁴³ Података о учешћу чачанских Јевреја у сличним друштвима готово и да нема, са изузетком Симе Ешкеназија који је био истакнути члан Соколског друштва. Такође, као гимназијалац је освајао награде на шаховским турнирима и по свему судећи био је члан шаховског удружења у Чачку које се окупљало у Креновом хотелу „Касина“.⁴⁴

Образовна и професионална структура јеврејског становништва Чачка била је у складу са државним просеком. Када говоримо о професионалној структури неопходно је најпре истаћи образовни профил јеврејске заједнице у Чачку. Јеврејски ученици у Југославији су по подацима из 1938/1939. године сачињавали 0,23% од ђака основних школа, 1,51% од

ђака средњих техничких школа, 2,57% гимназијалаца и чак 4% од ученика трговачких академија. Изузев основних школа, проценат јеврејских ђака далеко надмашује удео Јевреја у укупном становништву Краљевине Југославије (0,46%), што довољно говори о њиховој традиционалној усмерености ка образовању и школовању, као и оријентацији ка професионалном оспособљавању. Ситуација на универзитетима била је такође импозантна. Процент студената Јевреја кретао се у периоду од 1923. до 1939. године у просеку од око 4%, а тај број је сигурно био већи обзиром да је доста Јевреја студирало у иностранству.⁴⁵

Чачански Јевреји нису били изузетак од правила. Изузев малолетне деце (7) од 25 Јевреја који су живели у Чачку 1941. године њих 7 или 29,2% (Нафтали и Сима Ешкенази, Давид Нафтали, Стефан Бер, Бели Рубинштајн, Сигфрид Фишер и Вида Стефановић-Карио) су имали факултетске дипломе, мада је тај број вероватно већи, али недостатак извора онемогућава добијање комплетне слике образовне структуре чачанских Јевреја.⁴⁶ Ипак, случај породице Ешкенази довољно говори о значају и односу Јевреја према образовању, као и о њеној вредности уопште. Нафтали Ешкенази, отац познатог послератног чачанског судије Симе Ешкеназија, био је школовани геометар. Поред тога, био је велики библиофил са преко 2000 наслова (светски класици, историја уметности, теорија музике) у својој кућној библиотеци која је уништена у ратним годинама. Његова жена Ленка, родом из познате пожаревачке јеврејске породице Самуиловић, похађала

⁴³ Петров, *Култура шпанских Јевреја на југословенском тлу*, 36-54; Иван Хофман, *Српско-јеврејско певачко друштво (Хор „Браћа Барух“) - 125 година трајања* (Београд: Хор „Браћа Барух“, 2004); Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 48-56.

⁴⁴ Изјава Анице Ешкенази-Чековић и Ленке Василић, потомака Симе Ешкеназија, дата Милану Лишанчићу и Наталији Наумовић 25. маја 2015. године; Марија Бокарев, *Породица Крен - зачетник индустрије у Чачку* (Чачак: МИАЧ, 2008), 32.

⁴⁵ Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 56-59; Коланин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, 64-65.

⁴⁶ МИАЧ, ГП, К-54, Ф V, бр. 8/41.

је женски интернат у Бечу који је примао само девојке из имућнијих породица. Симова најстарија сестра Наталија завршила је француски језик и постала познати београдски професор. Нафталијева друга ћерка Јелисавета завршила је трговачку академију у Београду и радила као службеник Хипотекарне банке, док је Симова сестра од стрица Стела Ешкенази била примабалерина београдског Народног позоришта. На крају, Сима Ешкенази је због одличног успеха и других похвала био ослобођен полагања матуре у гимназији, након које је уписао Правни факултет у Београду где је био један од бољих студената (студије које су трајале четири он је завршио за три године). Куриозитет представља чињеница да је Сима Ешкенази требало да студира на Сорбони, али се „због својих другова из Чачка“ одлучио за Београд. На примеру породице Ешкенази врло се јасно може сагледати однос као и свесност улагања у школовање и образовање, што је био случај са већином породица у јеврејској заједници Краљевине СХС/Југославије.⁴⁷

Професионална структура пратила је образовну и често се карактерише као обрнута пирамида у односу на структуру целокупног становништва Краљевине. Наиме, по попису из 1931. године у пољопривреди, сточарству, рибарству (76,3%), индустрији и занатству било је запослено преко 87% становника, док је у тзв. непродуктивним занимањима било запослено негде око 10 процената. Учешће Јевреја било је посебно изражено у овој другој групи, а по подацима из 1937. године око 80% свих запослених Јевреја радило је у банкарству, трговини,

занатству и индустрији, док их је око 11% било запослено у слободним занимањима, државним и самоуправним установама.⁴⁸

Неки од фактора који су утицали на професионалну оријентацију Јевреја били су наслеђено материјално богатство, као и утицај религије на формулацију материјалног благостања, међународна распрострањеност повезаност јеврејских заједница и традиционална свест о значају школства и образовања. Трговина је, као традиционална делатност, запошљавала трећину радно способних југословенских Јевреја. Главни разлози великог утицаја у овој делатности су коришћење модерних средстава комуникације (маркетинга, рекламе, телефона и радија), као и међународне везе са европским јеврејским компанијама, поготову онима у Солуну, Истанбулу, Бечу и Будимпешти.⁴⁹ Банкарство је такође била делатност где су се Јевреји истицали, па је тако од 75 запослених у Београдском заводу између 1929. и 1932. године било 25 Јевреја, док је 1937. године у управама београдских банкарских установа било 84 Јеврејина од 143 запослена и чак 20 директора од укупно 30 у истом периоду.⁵⁰ Требало би поменути и то да су југословенски Јевреји били познати по издавачкој делатности, али и као лекари, професори, адвокати,

⁴⁸ Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, 62-63; Антун Милетић, *Концентрациони логор Јасеновац 1941-1945*, књ. 1 (Београд: Народна књига), 189, 191.

⁴⁹ Радио-апарат је у међуратном периоду у Југославији био „играчка“ богатих, а како су Јевреји углавном спадали у имућнији и образованији део становништва, онда не чуди што су веома брзо спознали маркетиншки потенцијал овог медија створивши тако предност над такмацима који су и даље користили традиционалне методе. [Ранка Гашић, *Београд у ходу ка Европи. Културни утицаји Британије и Немачке на београдску елићу 1918-1941* (Београд: Институт за савремену историју, 2005), 106-107]

⁵⁰ Весна Алексић, *Банка и моћ* (Београд: Стубови културе, 2002), 77-78; Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 108-110.

⁴⁷ Изјава Анице Ешкенази-Чековић и Ленке Василић, потомака Симе Ешкеназија, дата Милану Лишанчићу и Наталији Наумовић 25. маја 2015. године; Аноним, „Освиг“, *Глас библиотеке*, бр. 4, 4. 1. 1991, 35.

чиновници, занатлије, инжењери, мењачи, али је и међу њима било нижих слојева, а то су углавном били они са југа државе, углавном из Македоније.⁵¹

Професионална структура чачанске јеврејске заједнице једнако је импресивна и у истој равни са државним просеком, мада због недостатка релевантних извора не можемо конструисати њен коначни облик. Не рачунајући децу (7) и жене (8), изузев Јелисавете Караниколић-Ешкенази и Виде Стефановић (Карио), као и пет породица за које недостају информације (Шајер, Кон, Штајниц, Хиршфелд, Милетић), од 12 пунолетних и радно способних чачанских Јевреја била су два лекара, три чиновника и по један инжењер, књиговођа, професор, геометар, трговац, судски приправник и радник.⁵² Стефан Бер био је доктор, као и Вида Стефановић (рођена Карио) која је била је лекар опште праксе.⁵³ Сигфрид Фишер је по занимању био инжењер⁵⁴, Бели Рубинштајн књиговођа у компанији „Крен и Станковић“⁵⁵, Тодор Хирт трговац, Михајло Вилхелм чиновник фирме Луја Хирта, Јаков Албахари чиновник и приправник чачанске Поште, Јелисавета Ешкенази је радила као чиновник у београдској Хипотекарној банци⁵⁶, Давид Нафтали је био професор, док је једини радник био

Августо Алберт који је живео у Рајићевој улици.⁵⁷

Нафтали Ешкенази био је геометар у пензији, али се бавио и услужном делатношћу (био је власник позамантерије, радње у којој су се продавала дугмад, конци, анилинске боје и друго), док је његов син Сима Ешкенази био судски приправник, а после рата еминентни чачански судија Општинског и Окружног суда.⁵⁸ О имућности и друштвеном статусу ове јеврејске породице довољно говоре и подаци да је отац Симе Ешкеназија пред рат желео свом сину да купи аутомобил, као и то да су веома брзо након досељавања у Чачак, првих година након Великог рата, купили кућу од чачанског судије Ђосића на плацу преко пута Градског парка (данашња „Винара“).⁵⁹ Јевреји су били познати и по новинарству и издавачкој делатности, а издавачка кућа „Геца Кон“ била је само једна од многих у Краљевини Југославији. Ову, тада већ традиционалну праксу Јевреја, оправдао је у Чачку Сима Ешкенази који је као гимназијалац, заједно са својим другом из разреда Радомиром Тодоровићем, покренуо ђачки часопис „Освит“ почетком 1933. године, а садржај часописа сачињавале су песме, репортаже, приче, прикази књига и есеји.⁶⁰

На професионалну структуру, не само у Чачку него и уопште, утицало је

⁵¹ Више у: Гашић, *Београд у ходу ка Европи. Културни утицаји Британије и Немачке на београдску елићу 1918-1941*, 199-205; Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, 57-68.

⁵² МИАЧ, ГП, К-54, Ф V, бр. 8/41.

⁵³ Е. В. „Лекарка и мајка Др Вида Стефановић“, *Чачански џилас*, 2. март 2012.

⁵⁴ МИАЧ, ГП, К-54, Ф V, бр. 8/41; У извештају не стоји који област инжењерства је практиковао Сигфрид Фишер.

⁵⁵ Више о компанији „Крен и Станковић“ у: Бокарев, *Породица Крен - зачетник индустрије у Чачку*, 141-150.

⁵⁶ Историјских извора о Лују Хирту готово и да нема, осим да је 1901. године, заједно с Леополдом Феферманом, отворио пекмезарску радњу у Жељевици. [Младен Стефановић, *Хроника Жељевице, Бањице, Лишнице и Рајца*, (Београд, 1998), 62]

⁵⁷ Професор Давид Нафтали је био стрељан већ између априла и јуна 1941. [МИАЧ, ГП, К-55, Ф VII, бр. 175]

⁵⁸ Аноним, „Драгослав Цвијовић - нови председник Окружног суда у Чачку“, *Чачански џилас*, 31. март 1967.

⁵⁹ Отац Симине мајке Ленке Жак Самуиловић био је фармацеут, док су њена браћа по оцу држали банку у Загребу. Они су страдали у логору Јасеновац (осим Бориса који је преко Италије 1943. године побегао у Јужну Америку). [Изјава Анице Ешкенази-Чековић и Ленке Василић, потомака Симе Ешкеназија, дата Милану Лишанчићу и Нагалији Наумовић 25. маја 2015. године]

⁶⁰ Аноним, „Освит“, *Глас библиотеке*, бр. 4, 4. 1. 1991, 36-43; Аноним, „Нови часопис у Чачку“, *Чачански џилас*, 5. март 1933.

и то што су Јевреји били углавном становници градских средина. Свега око 5% Јевреја живело је у сеоским срединама Краљевине СХС/Југославије, што је умногоме допринело опредељивању за занимања типична за менталитет градске средине. Јевреји Чачка су такође живели у центру вароши и то у Синђелићевој улици, као и улицама Кнеза Милоша, Војводе Степе, Рајићевој, Љубићкој и Ломиној, а ако се овоме придода професионални профил, чачанска јеврејска заједница била је типична не само за југословенске, већ и за прилике које су владале у већини њихових заједница у Европи.⁶¹

Положај Јевреја и антисемитизам у Чачку 1918-1941. године

Формално-правни и фактички положај Јевреја у Чачку може се посматрати кроз призму уставно-правних регулатива и закона Краљевине СХС/Југославије, као и односа државе и јеврејске заједнице према идеологији ционизма. Јеврејска заједница је у Краљевини третирана не као национална мањина, већ као верска заједница. Након Великог рата до 1921. године задржан је правни статус из Устава Краљевине Србије из 1888. године који је важио пре уједињења. Видовдански устав из 1921. и Октроисани устав из 1931. године донели су слободу вероисповести као и равноправност пред законом свих признатих верских заједница, затим уређивање сопствених верских и других послова унутар заједнице, као и управљање лично својином и имовином у складу са законом.⁶² Постојале су и посебне уредбе које су се односиле искључиво на јеврејску заједницу. Закон о верској заједници Јевреја у Краљевини

Југославији донет је 13. децембра 1929. Године. Он је, између осталог, само учврстио законску позицију јеврејске заједнице и утврдио висину годишње државне субвенције.⁶³ Тридесетих година, посебно након 1933. и доласка Адолфа Хитлера на власт у Немачкој, долази до значајног прилива Јевреја из области Средње и Источне Европе у Краљевину, али и појачане пропаганде нацистичког режима које је допринео јачању антисемитизма и доношењу посебних закона који су кулминирали антијеврејским законима из 1940. године. Све до 1938. године и аншлуса Аустрије, југословенске власти нису заустављале улазак јеврејских емиграната, али је током 1938. године донето низ ограничавајућих мера које су добиле свој епилог Уредбом о страним Јеврејима из октобра 1939. године која је донела уселеничке квоте и омогућавала улазак „али не свију и свакога“.⁶⁴ Југословенске власти су први пут средином 1940. године донеле дискриминационе мере које су се односиле на југословенске Јевреје. Министарски савет је 5. октобра 1940. године донео две антијеврејске уредбе. Прва Уредба је регулисала мере које се односе на Јевреје у погледу обављања радњи са предметима људске исхране којом је практично забрањено пословање свим велетрговинама животних намирница чији су власници или сувласници били Јевреји. Друга Уредба, која се односила на упис Јевреја на универзитете, више и средње учитељске и друге стручне школе, имала је за циљ донешење цензуса по коме се проценат јеврејских ученика и студената морао свести на просек њиховог удела у укупном становништву Краљевине. Упркос јачању антисемитизма друге дискри-

⁶¹ МИАЧ, ГП, К-54, Ф V, бр. 8/41.

⁶² Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 123.

⁶³ Исто, 124.

⁶⁴ Исто, 13-140.

минационе уредбе нису доношене све до краха Југославије у априлском рату 1941. године.⁶⁵

Однос југословенске државе према идеологији ционизма⁶⁶ такође одражава постојеће односе државе и друштва према јеврејској заједници у Краљевини СХС/Југославији. Круна ционистичког покрета била је Балфурова декларација из 1917. године, потписана у Лондону, која је представљала основу за стварање будуће јеврејске државе у Палестини. Велика Британија и окупирана Краљевина Србија, преко опуномоћеног министра Миленка Веснића, биле су прве потписнице ове декларације за „стварање народног дома за јеврејски народ“. Подршка државе ционизму пренела се и на Краљевину СХС/Југославију, а тај благонаклони однос проистиче из два кључна разлога. То су континуитет са либералним грађанским поретком Србије оличен у законима који се пренео и на јужнословенску државу, као и спољнополитички моменат, јер је Велика Британија, мандатна сила у Палестини и стожер ционистичког покрета, била ратни савезник Србије и једна од главних ослонаца у спољној политици југословенске државе.⁶⁷

Положај чачанских Јевреја може се генерално оценити као типичан за међуратну Југославију. Не постоје индиције или сведочанства било каквих инцидената на релацији становништва Чачака

и његових јеврејских резидената све до 1941. године. На положај, еманципацију и интегрисаност Јевреја у друштво утицала су свежа сећања херојстава и жртвовања Јевреја у српској војсци за време Великог рата, што је условило да већина становника гледа на Јевреје као на „Србе Мојсијеве вере“. Даље, већина чачанских Јевреја рођена је на југословенском тлу те су стога представљали интегрални и постојани фактор у друштву. Прихватање хришћанства, као у случају Божидара Милетића (прихватио хришћанство пре 18. године) и готово целокупне породице Ешкенази (осим Нафталија), такође је допринело позитивној слици о Јеврејима, иако су покрштавања, поготово након 1933. године, била углавном резултат предострожности и страха. Ционизам у међуратној Србији углавном је везан за веће јеврејске заједнице у Београду, Лесковцу и Нишу, па се недостатак података о ционизму у Чачку може протумачити тако да је мала чачанска јеврејска заједница, узевши у обзир све наведене факторе, представљала неодвојив елемент чачанске вароши у том периоду.⁶⁸

На примеру породице Ешкенази можемо донекле сагледати однос Јевреја са домаћим становништвом. Чланови породице Ешкенази, осим Нафталија - Ленка (Стела), Јелисавета (Сара), Наталија (Естера) и Сима (Шемаја) - прихватили су хришћанство свакако пре 1933. Године, што довољно говори о утицају и односу према средини у којој су живели. Ешкенази су након преласка у хришћанство као славу узели Светог Стефана (9. јануар), а Сима Ешкенази је говорио да је прешао у хришћанство јер му се није

⁶⁵ Исто, 142; Више о међуратном положају Јевреја у Европи у: Јисраел Гутман, Хаим Шацкер, *Холокауст и његово значење* (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 15-42.

⁶⁶ Ционизам представља политичку програм и покрет европских Јевреја која се базирала на идеји „повратка у Израил“ и поновно стварање државе у Палестини [више у: Жак Дига, *Културни животи у Европи* (Београд: Клио, 2007), 174-178]

⁶⁷ Кољанин, *Јевреји и антијеврејство у Краљевини Југославији 1918-1941*, 70-80; Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 68-83.

⁶⁸ Значајнији ционистички покрети постојали су углавном међу већим јеврејским заједницама Београда, Шапца, Пирота, Лесковца и Ниша. [Лебл, *До „коначног решења“ Јевреји у Србији*, 56-57, 82-86, 169-170, 266-275]

свиђало његово јеврејско име Шемаја.⁶⁹ Сима је био веома привржен својим друговима из Гимназије због којих је, по његовим речима, уместо Сорбоне изабрао Правни факултет у Београду после ког се из истог разлога вратио у Чачак где је и остао све до смрти јануара 1989. године. Након априлског рата 1941. године Сима и његови родитељи, Нафтали и Ленка, били су међу првима ухапшени и интернирани у логоре.⁷⁰ Током тешког периода заробљеништва породица Матовић је, заједно са Белом Филиповић, пружала несебичну помоћ у виду слања пакета у логор и чувања својине и имовине породице Ешкенази, а то само по себи говори о статусу у друштву и односу средине према овој породици. Током ратних година Сима је прузео презиме Ерић, а након рата је говорио „Ја сам Србин, мени су Срби спасили живот“, што је јасан доказ којем менталитету, простору, друштву и држави је ова знаменита чачанска породица полагала своју оданост.⁷¹

Сама реч антисемитизам кованица је новијег доба. Први пут је овај израз употребио Вилхелм Мар 1873. године и он се везује углавном за организовани покрет или манифестацију уперену против Јевреја.⁷² Модерни антисемитизам, настао у другој половини XIX века, на-

слањао се на традиционалне оптужбе за „деицид“ (убиство Христово), али се по први пут јавља у организованом облику у програмима политичких странака и другим формама, а своју кулминацију и најрадикалнији облик доживљава у расистичком и антисемитском програму Хитлерове Националсоцијалистичке партије.⁷³ Јевреји су оптуживани, између осталог, за комунизам, економску доминацију и светску заверу, да би временом антисемитизам захватио све слојеве становништва. Немачки писац Томас Ман (1875-1955) га се гнушао и говорио је да он представља „аристократизам светине“ и негодовао је због међуратне интелигенције „које се стапала са увреженим мишљењем“.⁷⁴

У Краљевини СХС/Југославији антисемитизам ни по обиму ни по интензитету није био на нивоу као у неким земљама, поготово Средње Европе. Све до 1941. године инциденти се могу категорисати као појединачни и изоловани, углавном без насиља, док организованих странака и институција у међуратној Југославији није ни било.⁷⁵ Све до тридесетих година, када се антисемитизам јавио као „увозни производ“ из Средње Европе, однос према Јеврејима био је на граници филосемитизма, што се да закључити из примера чачанске породице Ешкенази. Офанзивну спољну политику Хитлеровог режима осетила је и Југославија у коју је дошла, између осталих, и политика антисемитизма. Она се манифестовала

⁶⁹ Изјава Анице Ешкенази-Чековић и Ленке Василић, потомака Симе Ешкеназија, дата Милану Лишанчићу и Наталији Наумовић 25. маја 2015. године.

⁷⁰ Нафтали Ешкенази је стрељан у логору Бањица, док је Ленка страдала такође у Београду у злогласним душегупкама („камионима смрти“). [Изјава Анице Ешкенази-Чековић и Ленке Василић, потомака Симе Ешкеназија, дата Милану Лишанчићу и Наталији Наумовић 25. маја 2015. године; О страдањима у логорима Бањица и Сајмиште види у: Јаша Алмули, *Страдање и спасавање српских Јевреја* (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 55-95]

⁷¹ Изјава Анице Ешкенази-Чековић и Ленке Василић, потомака Симе Ешкеназија, дата Милану Лишанчићу и Наталији Наумовић 25. маја 2015. године.

⁷² Дига, *Културни животи у Европи*, 174; Голдберг Рејнер, *Јевреји. Историја и религија*, 183-188.

⁷³ Етингер, *Историја јеврејског народа*, 373-381; 467-483.

⁷⁴ Томас Ман, *Јеврејско мишљење* (Вршац: Библиотека Несаница 2006), 33, 64.

⁷⁵ Кољанин, *Јевреји и антијеврејство у Краљевини Југославији 1918-1941*, 184-202; Иво Голдштајн, *The Jews in Yugoslavia 1918-1941. Antisemitism and the struggle for equality* (Будимпешта: ЦЕУ, 2005), 2-13; Јован Ђулибрк, *Историографија холокауста у Југославији* (Београд: ПБФ-ИТИ, 2011), 33-41.

углавном преко штампе, али и у другој половини 30-их преко политике ЈНП „Збор“ Димитрија Љотића. Лист „Мале новине“ 1933. и 1934. године објављивао је текстове о проблему „немачки Јевреји“,⁷⁶ београдски „Политички гласник“ је још двадесетих година објављивао текстове и карикатуре на тему јудеофобије и опасности од јеврејског комунизма, док су у другој половини 30-их штампана два илегална издања сатиричног дела „Протокола сионских мудраца“ (1935. и 1939. године) иза којег се налазила највероватније руска емиграција.⁷⁷

Чачак није био изузетак од правила када се ради о манифестацијама антисемитизма. Сведочанства о отвореним вербалним и другим сукобима са домаћим Јеврејима нема, а из свега приложеног да се закључити да чачански Јевреји нису посматрани као „страни елемент“ у друштву. Међутим, поједини штампани медији су спорадично објављивали текстове са антисемитским садржајима, па је тако „Чачански глас“ 1933. године објавио текст „Јевреји долазе“ који је говорио о маси надолazeћих немачких Јевреја „који су исисали немачки народ а сад хоће и нас“, као и то да „иако имају новаца нека обиђу Југославију и нека иду у Палестину“.⁷⁸ „Преглед црквене епархије жичке“ (ПЦЕЖ) у својим текстовима током 20-их и 30-их такође садржи антисемитске текстове који се углавном баве традиционалним оптужбама за „ригуално убиство“, комунизам и светску заверу. Тако се у тексту из 1921. године у негативној конотацији говори о процесији „жртво-

вања“ животиња⁷⁹, док се у тексту из 1923. године жестоко критикују „јеврејски болшевизам“ и његови прваци Маркс, Енгелс, Бабел и други који су имали за циљ „уништење светог крста кога они намеравају да замене јеврејском звездом „пентаграмом“.⁸⁰ У једном дужем тексту из 1926. године примећује се да је антисемитизам базиран на економском, финансијском и привредном принципу. Наиме, реч је о историји породице Ротшилд и њиховом начину и систему богаћења којим се објашњава тежња ка светској доминацији и угњетавању маса. Такође, цитирају се делови из „Протокола сионских мудраца“ преко којих се објашњава „совјетска историја“ Јевреја и њихова тежња ка конспиративном деловању на слободна и хришћанска друштва.⁸¹ У другој половини 30-их текстови постају нешто радикалнији, па се тако Јевреји упоређују са „Антихристом“ и оптужују за егоизам и шовинизам, а све у контексту јеврејског „десицида“ (Христовог убиства), а наводи се и како су Ирод и јеврејски народ радили у име „својих себичних личних и рачуна своје нације“.⁸² Лист преноси и делове „Анти-јеврејског буквара“ штампаног у Немачкој 1938. године⁸³, као и анализу „јеврејске троглаве хидре“ која је свету донела три зла: комунизам, масонерију и капитализам.⁸⁴

Малобројна јеврејска заједница била је неодвојиви део чачанског друштва у

⁷⁶ Види: Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 161-164.

⁷⁷ Више о антисемитизму у југословенској штампи: Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, 202-223.

⁷⁸ Аноним, „Јевреји долазе“, *Чачански глас*, 8 октобар 1933.

⁷⁹ Текстови из 20-их година углавном су настали под утицајем руске емиграције у Краљевини СХС. [Аноним, „Мисли св. Јована Златоустог о потреби молитве“, *ПЦЕЖ*, бр. 10, октобар 1921]

⁸⁰ Аноним, „Голгота Русије“, *ПЦЕЖ*, септембар-октобар 1923.

⁸¹ Аноним, „Јеврејство“, *ПЦЕЖ*, бр. 5, мај 1926, 115-120; *ПЦЕЖ*, бр. 11, новембар 1936, 23.

⁸² *ПЦЕЖ*, бр. 6, јун 1937, 16; Аноним, „Прича о вуку и јагњету“, *ПЦЕЖ*, бр. 1, јануар 1928, 8.

⁸³ Аноним, „Вести“, *ПЦЕЖ*, бр. 5, мај 1938, 25.

⁸⁴ Аноним, „С.О.С.“, *ПЦЕЖ*, бр. 11, новембар 1936, 4-5.

међуратном периоду, па се и поред недостатка чврстих доказа може закључити да су Јевреји у Чачку били „на домаћем терену“. Спорадичне појаве антисемитизма у локалној штампи више су резултат праћења трендова модерног антисемитизма него општег стања у вароши. Иако је Чачак био на маргини када су у питању јеврејске заједнице у Краљевини СХС/Југославији, ипак се може тврдити да су чачански Јевреји знаменитост и неизоставни део историје града.

Извори:

Необјављена архивска грађа:

1. Међуопштински историјски архив Чачак (МИАЧ), фонд: Градско поглаварство Чачак (1941)

Објављени извори и архивска грађа:

1. Никола Баковић, „Одељак из Српског дневника Роде Роде о посети Чачку и Овчарско-кабларској клисури 1915. године“, *Изворник, Грађа МИАЧ*, 30 (2014), 15.
2. *Дефиницијски резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године, књ. II, Присујно становништво по вероисповести* (Београд, 1938)
3. *Прелиминарни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрватина и Словенаца од 31. јануара 1921.* (Сарајево, 1921)

Штампа:

1. *Глас Библиотеке* (1991)
2. *Прејлед црквене епархије жичке* (1921-1938)
3. *Чачански глас* (1933, 1967, 2012)

Интервјуи:

1. Изјава Анице Ешкенази-Чековић и Ленке Василић, потомака Симе Ешкеназија, дата Милану Лишанчићу и Наталији Наумовић 25. маја 2015. године

Литература:

1. Весна Алексић, *Банка и моћ* (Београд: Стубови културе, 2002)
2. Јаша Алмули, *Старадање и савремена српска Јевреја* (Београд: Завод за уџбенике, 2010)
3. Срђан Баришић, *Јевреји у Београду* (Београд, 2005)
4. Марија Бокарев, *Породица Крен - зачетник индустрије у Чачку* (Чачак: МИАЧ, 2008)
5. Ранка Гашић, *Београд у ходу ка Европи. Културни утицаји Британије и Немачке на београдску елију 1918-1941.* (Београд: Институт за савремену историју, 2005)
6. Д. Џ. Голдберг, Џ. Д. Рејнер, *Јевреји. Историја и религија* (Београд: Клио, 2003)
7. Иво Голдштајн, *The Jews in Yugoslavia 1918-1941. Antisemitism and the struggle for equality* (Будимпешта: ЦЕУ, 2005)
8. Јисраел Гутман, Хаим Шацкер, *Холокауст и његово значење* (Београд: Завод за уџбенике, 2010)
9. Жак Дига, *Културни животи у Европи* (Београд: Клио, 2007)
10. Д. Ј. Елазар, *Balkan Jewish Communities: Yugoslavia, Bulgaria, Greece, and Turkey* (1984)
11. Шарл Етингер, *Историја јеврејског народа* (Београд: Гинко, 1996)
12. Драгана Кнежић-Поповић, „Историја слободних професија од ARTES LIBERALES до савременог доба“, *Страни правни животи* (2/2008)
13. Милан Кољанин, *Јевреји и антијеврејски појави у Краљевини Југославији 1918-1941.* (Београд: Институт за савремену историју, 2008)
14. Жени Лебл, *До „коначног решења“. Јевреји у Србији* (Београд: Чисто штампа, 2002)
15. Жени Лебл, *Плима и слом* (Горњи Милановац: Дечје новине, 1990)
16. Томас Ман, *Јеврејско питање* (Вршац: Библиотека Несаница, 2006)

17. Милан Лишанчић, „Америчко друштво у међуратном периоду у романима Френсиса Скота Фицџералда и Џона Штајнбека“, *Зборник радова народног музеја* XLII (2012)
18. Арно Мецлер, *Улога и будућности слободних занимања у европском цивилном друштву 2020* (Брисел: Европски господарски и социјални одбор, 2014)
19. Антун Милетић, *Концентрациони логор Јасеновац 1941-1945*, књ. I (Београд: Народна књига, 1986)
20. Михаило Б. Милошевић, *Јевреји за слободу Србије 1912-1918*. (Београд: Филип Вишњић, 1995)
21. Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988*. (Београд: Нолит, 1988)
22. Кринка В. Петров, *Култура шпанских Јевреја на југословенском тлу* (Београд: Народна књига; Алфа, 2001)
23. Ненад Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*. (Београд: Институт за савремену историју, 1997)
24. Младен Стефановић, *Хроника Јежевице, Бањице, Липнице и Рајца* (Београд, 1998)
25. Елијас Таубер, *Јевреји као неразвојни дио развоја иривреде и културе у БИХ* (Сарајево, 2006)
26. Јован Ђулибрк, *Историографија холокауста у Југославији* (Београд: ПБФ-ИТИ, 2011)
27. Ерик Хобсбаум, *Крај културе* (Београд: Архипелаг, 2014)
28. Иван Хофман, *Српско-јеврејско јевачко друштво (Хор „Браћа Барух“) - 125 година израња* (Београд: Хор „Браћа Барух“, 2004)

„Coming out from anonymity” – Jews in Cacak up to 1941

The paper analyses social position, as well as social –demographic characteristics of Cacak Jewish community up to 1941. Although not numerous, Cacak Jews represent historical value, curiosity and with their characteristics help in getting a bigger picture of Cacak society in the period between the wars.

The number of Jews in the Kingdom of SCS/ Yugoslavia did not exceed 0, 53% out of the total number of population while in Cacak it was only 0, 24% in 1921 and about 0, 48% in 1941, thus it can be concluded that Cacak Jewish community, as well as Yugoslav one, belonged to minor one in the whole of Europe.

Differently from demographic features which were not on European average, social, educational and professional structure of Cacak Jews certainly was. Throughout the history, Jews in Ca-

cak mainly presented intellectual elite and upper middle class in generally rural Cacak society in the period between the wars. Profile of Cacak family Ashkenazi is a clear example of this condition but it also reflects a general picture of Jewish communities in Serbia.

There was no anti-Semitism in Cacak town apart from ‘modernity’ between the wars which was coming from Russia in the 20s and Hitler Germany in the 30s and which could be found in some newspapers and magazines in Cacak. The status of Jews in the Kingdom was based on laws and special regulations, but relationship towards Cacak Jews was close to phylo-Semitism contributing in that way to homogeneity of Cacak society and creating a complete ‘domestic atmosphere’ where Jewish families lived and created freely and undisturbed.

Milan LISANCIC, M.A.
Natalija NAUMOVIC

„La sortie de l’anonymat” – les Juifs à Cacak jusqu’à l’année 1941

Cette étude analyse la position sociale, ainsi que les particularités socio-démographiques de la communauté juive de Cacak jusqu’à l’année 1941. Bien que peu nombreux, les Juifs de Cacak représentent une attraction historique, une curiosité et avec leurs caractéristiques aident à l’obtention d’une image complète de la société de Cacak durant la période d’entre-deux-guerres.

Le nombre de Juifs dans la Royaume SHS/ la Yougoslavie ne dépassa pas 0,53% du chiffre total des habitants, tandis que ce rapport à Cacak fut à peine entre 0,24% en 1921 et vers 0,48% en 1941 et, par conséquent, on peut constater que la communauté juive de Cacak, tout comme la communauté yougoslave, appartient à l’une des plus mineures dans l’Europe entière.

À la différence des particularités démographiques qui ne furent pas dans la moyenne européenne, la structure sociale, instructive, ainsi que professionnelle des Juifs de Cacak le fut certaine-

ment. Durant l’Histoire, les Juifs représentèrent à Cacak l’élite intellectuelle et la classe moyenne supérieure dans la société de Cacak, rurale en général, de la période d’entre-deux-guerres. Le profil de la famille Eshkenazi de Cacak est une représentation précise de cette situation, mais elle reflète principalement aussi l’image générale des communautés juives dans la Serbie toute entière.

Il n’y eut pas en fait d’antisémitisme dans la ville de Cacak, à part la „modernité” d’entre-deux-guerres qui arriva dans les années 20 de Russie et dans les années 30 de l’Allemagne d’Hitler et qui fut suivie dans une certaine mesure par quelques journaux et revues de Cacak. En dehors du fait que le statut des Juifs dans le Royaume fut établi sur des lois et des clauses particulières, la relation envers les Juifs de Cacak avoisina le philosémitisme en contribuant à l’homogénéité de la société de Cacak, mais également en créant une „atmosphère chaleureuse” absolue dans laquelle les familles juives vécurent et travaillèrent tranquillement.

Milan LISANCIC, M.A.
Natalija NAUMOVIC

1 - Ленка Ешкенази са децом у околини Чачка (око 1930)

2 - Сара Симо и Најталија Ешкенази

3 - Зоран Кара-Николић (син Сарин), Сара и Симо Ешкенази у Београду изред Друџи светјски рай

4 - Симо Ешкенази у Чачку њед Друџи светјски райџ

5 - Симо Ешкенази као судија Окрузној суда у Чачку седамдесетџих јодина XX века

6 - Ленка и Аница, ћерке Сима Ешкеназија осамдесетџих јодина XX века у Чачку

Др Милош
ТИМОТИЈЕВИЋ

историичар, виши кустос
Народни музеј Чачак

УДК: 94:341.485(=411.16)(497.11)"1941/1944"(093.2)

СТРАДАЊЕ И СПАСАВАЊЕ ЈЕВРЕЈА У ЧАЧКУ И ОКОЛИНИ 1941-1944. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: *Холокауст представља јединствен догађај у модерној историји. Нацистички план истребљења Јевреја имао је глобалне размере, обухватајући 1941. и простор окупиране и распарчане Југославије, самим тим и Србије, Чачка и његове шире околине. Рај говори о проблему страдања Јевреја, доминантној улози Немаца у њиховој ликвидацији, али и учешћу колабораната у том процесу, затим о активном антифашистичком отпору нацистима и партизанској и ројалистичкој равнојорској покрета и учешћу домаће српске сјановништва у спасавању Јевреја.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Јевреји, Холокауст, нацисти, антифашизам, равнојорци, партизани, Југославија, Србија, Чачак, чачански крај*

Југословенска историографија деценијама није обраћала превише пажњу на проблем Холокауста, тако да простор Србије, као и цео Балкан, нису добили место које заслужују у општим знањима о страдању европских Јевреја. Не само да није било довољно појединачних истраживања, већ није уочена ни нацистичка пракса уништавања Јевреја у оквиру осталих злочиначких подухвата. Холокауст на просторима окупиране и распарчане Југославије, нарочито Србије, био је посебан и јединствен, јер су су нацисти веома рано почели да убијају Јевреје као део казних мера гушења устанка у коме су Срби имали доминантну улогу, што све до недавно није било довољно истакнуто у историографским радовима и уклопљено у општи контекст ратних дешавања. После распада земље (1991) поједини политичари идеализовали су српско-јев-

рејске односе, а на другој страни конструисане су много снажније и дуготрајније идеолошко-политичке пропагандне поруке о антисемитском карактеру Србије, па и скоро целокупног српског народа током Другог светског рата. Овако опречни ставови често доводе до поларизованих и ненаучних полемика оптерећених дневнополитичким и идеолошким интересима.¹ Ни у такозваној „јавној историји“ која обухвата све облике организованог сећања, од уметничких изражајних форми до обичне публицистике, није било превише осврта на Јевреје и њихову судбину током Другог светског рата. Тако, на пример, сећање на Холокауст није превише истицано ни у уметничкој

¹ Јован Ђулибрк, Историографија Холокауста у Југославији (Београд : Православни богословски факултет Универзитета, Институт за теолошка истраживања : Факултет безбедности Универзитета, 2011), 9-32, 106, 178.

књижевности и углавном је било везано за ствараоце Јевреје.²

Истраживање страдања и спасавања Јевреја на подручју Чачка и шире околине током Другог светског рата има за циљ приказ, проверу и анализу досадашњих знања о доминацији Немаца у њиховом уништавању, али и разјашњење учешћа домаћих колабораната у Холокаусту. Истовремено се приказује и отпор таквој пракси, као и многи примери спасавања Јевреја у коме је домаће српско становништво спонтано учествовало.

Страдање Јевреја у Југославији и Србији током Другог светског рата

Холокауст или Шоа представља догађај без преседана у модерној историји и директна је последица расистичке нацистичке идеологије која је довела до праксе истребљења Јевреја током Другог светског рата. Ма колико Холокауст био упоредив с појмом геноцид и многобројним масакрима различитих етничких заједница, постоји неколико особености који га издавају као посебан злочиначки подухват: 1) доминација апстрактне идеолошке мотивације за убиство целе јеврејске заједнице која надилази прагматичне разлоге таквог чина; 2) планирана је и успостављена глобална раширеност, у географском смислу, овог опсесивног злочиначког подухвата, јер су нацисти своју идеологију уништења Јевреја намеравали да спроведу у дело на целој земаљској кули; 3) подухват је био тоталан, јер не само да је требало уништити сваку људску јединку означену као „Јеврејин”, већ је требало и затрти све трагове постојања

„јеврејске расе”. Псеудорелигиозна мотивација нациста у циљу уништења целе јеврејске популације оптужене за „заверу против човечанства”, тоталитет идеологије и њено претварање од апстрактног мишљења у планирано масовно убиство, уз истовремено оправдање за започињање рата основне су карактеристике јединствености Холокауста.³

Нацистичка борба против Јевреја имала је елементе псеудорелигиозног заноса, апокалиптичне визије уништавања „зла” и отклањања „претње” опстанку човечанства. „Јеврејска опасност” је по виђењу нациста била универзална, делујући помоћу две главне полуге: плутократије оличене у западноевропским демократијама и много „опаснијег” болшевизма из Совјетске Русије. Сваки Јеврејин представљао је „смртну опасност” која је вребала од малог детета до изнемоглог старца. Зато је будућност човечанства „зависила” од истребљења целе популације Јевреја као расе.⁴

Смрт милиона цивила у Европи директна је последица расистичке политике нациста и њиховог плана да поред Јевреја униште или преселе и друге ниже расе, пре свих Роме и Словене. Према броју убијених, злостављаних и насилно пресељених ови догађаји су упоредиви с Холокаустом, али су ипак различити по мотивима и размерама, јер Роме и Словене нацисти нису доживљавали као тоталне

³ Yehuda Bauer, *Rethinking the Holocaust* (New Haven-London : Yale University Press, 2001), 47-50.

⁴ Норман Кон, *Позив на геноцид. Миш о светској завери Јевреја и „Пройоколи сионских мудраца”* (Нови Сад : Матица српска, 1996), 174-222; Robert S. Vistrič, *Hitler i holokaust* (Beograd: Alexandria Press, Beograd, 2004), 41, 116, 224-225; Јехуда Бауер, „Да ли је холокауст објашњив?”, у: *Израелско-српска научна размена у ироучавању холокауста*, ур. Јован Мирковић (Београд : Музеј жртва геноцида, 2008), 125-167; Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941* (Београд : Институт за савремену историју, 2008), 34-36.

² Гордана М. Тодорић, „Представљање Холокауста у српској књижевности”, *Књижевности и језик* 1-2 (Београд, 2012), 43-52.

непријатеље у планетарној завери против „аријеваца”. У темељу нацистичке идеологије налазио се расизам и схватање о „надмоћи” „више расе”, аријеваца, заправо Немаца. У таквој хијерархији народа при самом дну налазили су се и поједини словенски народи (Руси, Пољаци, Срби) којима је требало уништити државност, погубити интелигенцију, протерати са подручја Источне Европе и претворити у робовску радну снагу. Потпуна ликвидација Јевреја и поробљавање већине Словена били су део јединственог подухвата „етничке реорганизације” европског простора и представљају континуитет пангерманске политике антиславизма (раширеног како на десници тако и на левици) и освајања Истока који је за нацисте постао „животни простор”.⁵

План за уништење Јевреја представљао је константу у нацистичкој расистичкој идеологији, имао је успоне и падове, а када су се стекли повољни услови са дискриминације и протеривања прешло се на отворене масакре, и одмах затим на потпуно истребљење, односно „коначно решење јеврејског питања”, појам који је почео да се користи у званичној комуникацији нацистичке Немачке најкасније у лето 1941. године. Трагедија масовног убијања Јевреја започела је већ нападом на Пољску (1939) и дуго је била ужасна стварност пре званичне одлуке о „коначном решењу”, јер су

нацисти до јесени 1941. на најбруталнији начин усмртили око пола милиона људи.⁶

Све до лета 1941. постојала су три „начина за решење јеврејског питања”: насилно исељавање из Немачке у друге земље, систематско исељавање у неку колонијалну област у Азији и Африци (најчешће се помињало острво Мадагаскар) где би живели под контролом и систематско биолошко уништавање и насилно пресељење негде на Исток после пораза Совјетског Савеза. Усмрћивање читаве јеврејске популације требало је да се спроведе кад настану погодни међународни услови за такав подухват, али и околности неопходне за идеолошку радикализацију у самој Немачкој, односно стварање колективно-психолошких предуслова за убијање милиона људи. Тек почетком рата (1939) такве околности постепено су почеле да се обликују, а посебно после напада на Совјетски Савез (22. јун 1941). Овај поход је већ на нивоу стратешког планирања замишљен као најбезобзирнији у сваком погледу, као „крсташки” поход против Словена и комунизма под вођством Јевреја. Све је то омогућило нацистима да у јесен 1941. закључе како су створени услови за „коначно решење јеврејског питања”.⁷

Овај велики злочиначки подухват најављен је у самој Немачкој праксом насилног стерилисања ментално болесних, криминалаца, Рома и других „асоцијалних” људи, укупно преко 200.000 „третираних” особа до 1937. године. Организовано убијање душевно болесних Немаца почело је 1940. и 1941. године,

⁵ Fric Fišer, *Savez elita : o kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj : 1871-1945. godine* (Beograd : Nolit, 1985) 86, 97, 161-163; Milan D. Ristović, *Nemački „novi poredak” i jugoistočna Evropa : 1940/41 - 1944/45 : planovi o budućnosti i praksa* (Beograd : Vojnoizdavački i novinski centar, 1991), 22-47; Robert S. Vistrić, *n. d.*, 22, 203-204; *Великая отечественная война 1941-1945 годов, том первый. Основные события войны*, ред. В.А. Золотарев (Москва : Военно издательство, 2011), 50-61.

⁶ Vofgang Benc, *Holokaust* (Beograd : Alters, 2012), 7, 23-27, 30-31, 47-49, 50-57; Mark Mazover, *Mračni kontinent : Evropa u dvadesetom veku* (Beograd : Arhipelag, 2011), 171-201.

⁷ Андреј Митровић, *Фашизам и нацизам* (Београд: Удружење за друштвену историју : Чигоја штампа, 2009), 83-84, 86, 89.

укључујући коришћење гаса (коморе и покретни камиони) и крематоријума. На тај начин убијено је око 90.000 људи. То је био само почетак унутрашњег „прочишћавања” немачке нације. Нападом на СССР 22. јуна 1941. године нацисти су планирали брутално поступање са целокупним становништвом, а Јевреје су систематски убијали оптужујући их да су истакнути чланови комунистичке партије, партизани у својој позадини и сметња за колонизацију германске расе на пространства Истока. Тенденције ка масовним убиствима увек су постојале у нацистичкој идеологији, али потпуни план није постављен. Нестајањем наде у брзи пораз СССР-а нису ни могле да се остваре замисли за депортацију Јевреја даље на Исток. Између септембра и децембра 1941. године нацисти су донели одлуку о потпуном истребљењу Јевреја, спроводећи је у пракси за потпуном истрајношћу све до краја рата. План за коначно истребљење био је нацистички режимски мобилизациони мит за Немце под паролом да су „Јевреји криви за све”. Тако је почео систематски планиран и техничко-научно непрестано усавршаван фабрички организован покољ људских бића. Концентрациони логори претворени у логоре смрти били су најпогоднија места за извођење овог ужасног злочина и оличење идеологизованог нацистичког универзума „очишћеног” од расно и политички штетних и неподобних људи, сметњи идеалу германског начовека.⁸

⁸ Raul Hilberg, *Zločinci, žrtve, posmatrači. Jevrejska katastrofa 1933-1945* (Beograd : Samizdat B92, 2001), 34-127; Robert S. Vistrič, *n. d.*, 87-114, 142-173; Džordž L. Mos, *Istorija rasizma u Evropi* (Beograd : Službeni glasnik, 2005), 226; 114-120; Сол Фридендер, *Године истребљења. Нацистичка Немачка и Јевреји 1939-1945* (Београд : Завод за уџбенике, 2013), 49-50, 69-70, 209-213, 283, 285, 308-309, 348, 350-351, 405-406, 414-415, 418-420, 478-492.

Према непотпуним проценама у концентрационим и логорима смрти убијено је око 3,5 милиона Јевреја. Немци и њихови савезници у Европи убили су на масовним стратиштима, брутално и често на најпримитивнији начин, још два милиона Јевреја, а у гетима је од глади скончало још пола милиона. Процењује се да су нацисти убили преко шест милиона Јевреја (6.271.500), две трећине укупне популације у Европи или једну трећину свих Јевреја у свету.⁹

Краљевина Југославије је под притиском Немачке у другој половини 1940. године увела поједине антисемитске законе, дискриминишући Јевреје у запошљавању и школовању. Антисемитизам је постојао и без тих закона, иако не превише утицајан и раширен, и био је више изражен изван подручја Србије у којој се пред рат појачава деловањем немачких агената. После немачке окупације Југославије почиње организовани прогон и уништење Јевреја. Бројност јеврејске популације у Југославији пред Други светски рат процењује се између 71.000 и 82.000 особа, а у њу су укључене и избеглице из других европских земаља. Према досадашњим сазнањима на простору целе Југославије убијено је између 56.000 и 67.000 Јевреја, а до сада је поименице пописано 52.577 страдалих; рат је преживело између 8.000 и 16.000 лица. На простору коју је заузимала усташка Независна држава Хрватска страдало је између 29.000 и 31.000 Јевреја. Процењује се да је на тој територији пред рат живело између 34.000 и 40.000 Јевреја. Специфичност „решавања јеврејског питања” у НДХ састоји се у томе што је то једи-

⁹ Lucy S. Dawidowicz, *The Holocaust and the Historians* (Harvard: Harvard University Press, 1983), 12-21; Norman DeJvis, *Evropa : jedna istorija* (Novi Sad : Vega media, 2005), 1328.

но подручје у Европи у коме је „домаћа“ власт убила више Јевреја него Немци.¹⁰

На простору Србије под окупацијом Немаца живело је око 16.600 Јевреја и још 1.200 јеврејских избеглица из Средње Европе. Немци су на овом простору убили око 13.600 домаћих Јевреја или 81,92% популације, као и све избеглице. Од 17.800 Јевреја које је рат затекао на немачком окупационом подручју у Србији погинуло је око 14.800 (83,14%). На осталим просторима данашње територије Србије, а које су у Другом светском рату окупирале друге државе, такође је дошло до масовног уништења Јевреја. У мађарском окупационом подручју (Бачка) убијено је 10.451 (76,9%); у Срему под влашћу усташке НДХ 2.515 (89,82%); у бугарској окупационој зони страдало је 158 (83,6%), италијанској на Космету 300 (75%). Укупно је на свим окупационим подручјима у Србији пред Други светски рат било је 34.779 Јевреја, а страдало је њих 28.224 (81,15%).¹¹

Нацистичка Немачка напала је Југославију као казну због антифашистичких демонстрација 27. марта 1941. године и одбацавања савеза са земљама Тројног пакта. Казна је била усмерена на Србе, али је цео отпор Немачкој доживљаван као „завера“ Јевреја и плутократије. После напада на Совјетски Савез оптужба за заверу Јевреја проширује се и на кому-

нисте, а сви они заједно окривљују се за устанак у окупираној Србији и Југославији на чије чело стају партизани под вођством комуниста и ројалиста (равногорци) пуковника Михаиловића. Током 1941. године јеврејско и српско питање су повезани, а Јевреји, Роми и Срби масовно су стрељани као део мера одмазде Немаца (100 за једног) због устанка и заједничких дејстава партизана и четника. До краја новембра 1941. истребљена је готово цела мушка популација Јевреја у Србији, а у пролеће 1942. године и жене и деца.¹²

Посебност Холокауста у окупираној Србији је застрашујућа ефикасност и кратак временски рок у коме је ликвидирана већина јеврејске популације. Већ 16. априла Немци у окупираном Београду објављују наредбу о обавезном пријављивању Јевреја код домаће полиције, која је 19. априла под контролом Гестапоа организовала посебну „Јеврејску полицију“. Немци су 31. маја 1941. године увели расне законе у окупираној Србији уперене против Јевреја, наређујући њихово регистровање, обележавање и забрану бављења јавним службама и занимањима, принудну радну обавезу и многе друге дискриминаторске одредбе. После мера регистрације и обележавања Јевреја током лета исте године, Немци већ у јесен крећу у радикално уништавање Јевреја на самој територији Србије. Ликвидација је била у последњој фази крајем јануара 1942, у време када су нацистички функционери тек разматрали све техничке детаље за масовно уништавање Јевреја

¹⁰ Milan Koljanin, „Holokaust u Jugoslaviji (1941-1944)“, *Jugoslavenski istorijski časopis* 1-2 (Beograd, 1996), 111-122; Isti, „Rasna revolucija‘ na evropskom jugoistoku 1920-1941“, *Istorija 20. veka* 2 (Beograd, 2007), 59-74; Dragan Cvetković, „Holokaust u Nezavisnoj državi Hrvatskoj – numeričko određenje“, *Istorija 20. veka* 1 (Beograd, 2011), 163-182.

¹¹ Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji : vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942* (Beograd : Službeni list SRJ : Draslar partner, 2007), 23-114, 187-197; Момчило Митровић, Алексеј Тимофејев, Јелена Петаковић, *Холокауст у Србији : Holocaust in Serbia 1941-1944* (Београд : Музеј историје Југославије : Институт за новију историју Србије, 2012), 8-9.

¹² Холм Зундхаузен, *Историја Србије од 19. до 21. века* (Београд: Clio, 2008), 356-359; Milan B. Koljanin, „Antisemitski stereotipi i propaganda u Srbiji 1941-1942. godine“, *Istorija 20. veka* 1 (Beograd, 2003), 83-118; Isti, „Srbija u nemačkom „novom poretku“ 1941-1942“, *Istorija 20. veka* 1 (Beograd, 2011), 65-86.

у целој Европи. Посебност Србије је у томе што су у њој регуларне групе Вермахта убијале Јевреје, а не СС јединице, као што је то било у осталим деловима Европе. Јевреји су масовно стрељани као таоци, постајући жртве мера одмазде због масовног устанка српског народа. Немцима није било важно што највећи део Јевреја није имао никакве везе са устанком Срба у лето и јесен 1941. године, пошто су спроводили у дело стратегију уништавања Јевреја као народа и истовремено застрашивали Србе јер су подигли устанак.¹³

Прогони и убиства Јевреја били су под потпуном контролом Немаца. Срби у квислиншкој управи имали су помоћну улогу. У Банату, који је био под апсолутном управом Немаца, без икаквог удела Срба, већ у августу 1941. поубијани су сви Јевреји. То је било прво подручје у Европи у којем су Јевреји потпуно истребљени. На остатку окупиране Србије домаћа полиција и администрација у служби Немаца, посебно присталице ЗБОР-а Димитрија Љотића, имали су удела у евидентирању, проналажењу, повремено и хапшењу Јевреја, а та активност постоји већ од краја априла 1941. године. Удео колабораната био је посебно велики у ширењу антисемитске пропаганде и оптуживању Јевреја за устанак партизана и равногораца, али и оправдању Немаца за мере масовне одмазде. Само затварање и убијање Јевреја било је у потпуној надлежности Немаца. Становништво Србије није масовно прихватило антисемитске поруке, тако да су немачки филмови тог жанра били без велике публице.¹⁴

¹³ Milan Fogel, Milan Ristović, Milan Koljanin, *Pravednici među narodima* (Београд : Јеврејска општина Земун, 2012), 226-238.

¹⁴ Милан Ристовић, *У њој изрази за ујочицијем : југословенски Јевреји у бекстиву од Холокаустиа 1941.-1945* (Београд :

Равногорски покрет Драже Михаиловића (ЈВуО) није био антисемитски. Усвајање антисемитске пропаганде карактерисало је четничке команданте у преговорима са Немцима у циљу борбе против комуниста за које су повремено тврдили да их воде искључиво странци па и Јевреји, али сам Михаиловић је пред крај рата забранио такве иступе. На терену равногорци нису прогнали Јевреје и постоји низ примера да су их скривали. Постоје и супротни случајеви, а прогони и убиства Јевреја била су везана за њихово учешће у партизанском покрету. Михаиловићева лабаво повезана војничка организација у својој преовладавајућој струји супротставља се антисемитском ЗБОР-у Димитрија Љотића, а стварни однос Дражиних снага према Јеврејима углавном је зависио од локалних команданата.¹⁵ Таква искуства имали су многи Јевреји током рата који су долазили у контакт са равногорцима или су били под њиховом заштитом.¹⁶

Службени лист СРЈ, 1998), 57-82; Милан Кољанин, „Филмска пропаганда - увод у Холокауст“, *Годишњак за друштвену историју* 1 (Београд, 2000), 35-51; Branislav Božović, „Specijalna policija i stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941-1944.“, *Zbornik. Jevrejski istorijski muzej* 8 (Београд, 2003), 77-173; Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina : kolaboracija u Srbiji 1941-1944* (Београд : Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006), 25-27, 69, 105-108; Valter Manošek, *n. d.*, 23-117; Milan B. Koljanin, „Antisemitski stereotipi i propaganda u Srbiji 1941-1942. godine“, 83-118; Бранислав Божовић, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941-1944 : 2. измењено и допунљено издање* (Београд : Музеј жртава геноцида, 2012), 209-275.

¹⁵ Branko Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu : 1939-1945* (Београд : Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 369; Милан Ристовић, *У њој изрази за ујочицијем : југословенски Јевреји у бекстиву од Холокаустиа 1941-1945*, 72-73; Јован Ђулибрк, *n. d.*, 63; Драган Крсмановић, „Југословенска војска у отаџбини и Јевреји : прилог за истраживање“, *Историјска дашњина* 21 (Ужице, 2012), 175-187.

¹⁶ *Mi smo preživeli...: Jevreji o holokaustu* (Београд : Јеврејски историјски музеј Saveza јеврејских општина Југославије, 2001), 66, 290-291; *Mi smo preživeli... : Jevreji o holokaustu. 3* (Београд : Јеврејски историјски музеј Saveza јеврејских општина Србије и Црне Горе, 2005), 347-348, 356, 366; Јаша Алмули, *Остали су живи* (Београд : Завод за уџбенике, 2013), 165-178.

Покушаји да се у уништавању Јевреја у Србији средишња улога додели квислиншкој управи у служби Немаца, као и укључивање равногораца генерала Михаиловића у тај подухват, па и већине српског народа, уз истовремено оправдавање антисемитске суштине НДХ и масовног убијања Срба, Јевреја и Рома, и истицање опасности од агресивног српског национализма (који је и антисемитски) као претње за „светски мир“, немају упориште у науци. У питању је велики пропагандни подухват некадашњих република бивше Југославије предузет за придобијање светског, а посебног јеврејског јавног мњења, за остварење сопствених ратних циљева током сукоба 1991-1995. године и разбијање идеализоване слике српско-јеврејског пријатељства. Исти облик и значење имају и тенденције негирања чињенице да је у усташкој НДХ извршен геноцид над Србима. Промена истраживачке парадигме која се уместо на геноцид над Србима у ревизионистичком тумачењу фокусира на српски национализам, поново у јавни дискурс враћа стереотипе о Србима као реметилачком фактору, пропагандној поруци насталој унутар Аустро-Угарске пре и током 1914. године као начину оправдања за почетак Првог светског рата и истицању српске „кривице“ за овај сукоб.¹⁷

¹⁷ Милорад Екмечић, *Дијалог прошлости и садашњости : зборник радова* (Београд : Службени лист СРЈ, 2002), 343-373; Ivo Goldstein, Goran Hutinac, „Neki aspekti revizionizma u hrvatskoj historiografiji devedesetih godina XX stoljeća – motivi, metode i odjeci“, *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije : zbornik radova*, ur. Vera Katz (Sarajevo : Institut za istoriju, 2007, 197-209; Милан Кољанин, „Истраживање Холокауста у Југославији“, у: *Израелско-српска научна размена у проучавању Холокауста*, ур. Јован Мирковић (Београд : Музеј жртава геноцида, 2008), 270-272; Svirčević Miroslav, „Philip J. Cohen: Serbia's secret war: Propaganda and the deceit of history, Texas A&M University Press“, *Balkanica*, 42 (Beograd, 2011), 222-233; Isti, „O istoriji Srba - forme revizionističkih trendova u svetu 1990-ih, povodom knjige Philip J. Cohen: Serbia's secret war: Propaganda and the deceit of history, Texas A & M University Press, 1996“, *Tokovi istorije*,

Када су у питању партизани постојао је у потпуности позитиван однос према Јеврејима, а многи су и били у њиховим редовима као истакнути руководиоци или обични борци. Велики број Јевреја (око 2.900) придружио се партизанској војсци Југославије, а једна трећина је погинула у борби (720). Један број њих био на високим функцијама у партизанском покрету, а Моша Пијаде био је члан Централног комитета КПЈ и Врховног штаба партизанских снага. Десеторо партизана Јевреја проглашено је за народне хероје Југославије.¹⁸

Скривање Јевреја значило је смртну опасност за помагаче. Упркос томе у Србији је било пуно појединаца спремних да ризикују сопствени и живот своје породице и преузму конкретне кораке у спасавању Јевреја. До 1. јануара 2014. године регистровано је преко 80 случајева оваквих подухвата, а признање за такве акције добило је 131 лице („Медаља праведника“), највише на просторима бивше Југославије, иако у Србији није било највише Јевреја пре 1941. године.¹⁹

3 (Beograd, 2010), 103-114; Владимир Умељић, „Промена парадигме у немачкој историјској науци: у хрватској држави 1941-1945. није извршен геноцид над Србима? : (докторска дисертација Александра Корба, награђена највишом оценом на Хумболтовом универзитету у Берлину и све њене импликације)“, *Зборник Майице српске за друштвене науке*, 141 (Нови Сад, 2012), 523-550.

¹⁸ Погледати: Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945 : žrtve genocida i učesnici NOR* (Beograd : Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980).

¹⁹ Милан Ристовић, *У ипоихризи за утиочиштем : југословенски Јевреји у деценију од Холокауста 1941.-1945.*, 78; Исти, „Прогоњени и њихови саучесници: солидарност и помоћ Јеврејима у Србији 1941-1944“, у: *Израелско-српска научна размена у проучавању Холокауста*, ур. Јован Мирковић (Београд : Музеј жртава геноцида, 2008), 169-250; Момчило Митровић, Алексеј Тимофејев, Јелена Петаковић, *н. г.*, 18; <http://www.yadvashem.org/yn/en/righteous/statistics.asp> (приступљено 30.03.2015).

Страдања Јевреја из Чачка

Чачак пред Други светски рат није имао много Јевреја, тако да у граду није ни формирана јеврејска општина. Према подацима Општине Чачак од 13. априла 1935. у граду су била само четири уписана јеврејска бирача (православних 2.525, католика 62, муслимана 13, протестаната 4, Јевреја 4). То је значило да су у питању били мушкарци старији од 21 године са држављанством Краљевине Југославије.²⁰ Није било ни пуно антисемитских испада, а пропагандне изјаве тог типа углавном су долазиле из редова присталица ЗБОР-а, чији је политички утицај био маргиналан. Међутим, они су после успостављања немачке окупације постали окосница колаборационог државног апарата у служби нациста, са истоветним антисемитским порукама као и пре окупације.²¹ Посебан осврт заслужују ставови жичког епископа Николаја Велимировића који је свој однос према нацистима после 1935. све више заоштравао, али је истовремено задржао полемички став према религији Јевреја и убеђење да су управо они окосница комунистичког покрета у свету и опште модернизације (што је било погрешно). Владика Николај био је на страни либералних политичких снага, противник Хитлера и Немачке, али су зато многи десничари (посебно присталице ЗБОР-а) инспирисани његовим говорима ширили антисемитизам.²²

Удео домаћих колаборационистичких снага и државног апарата у служби окупатора у Холокаусту није занемарљив, али требало би нагласити да су Немци имали одлучујућу улогу у планском уништавању Јевреја, доневши већ 15. маја 1941. наредбу о пописивању Јевреја на простору западне Србије.²³ Градско поглаварство у Чачку морало је по наређењу немачке команде у Ужицу од 20. маја 1941. да достави списак свих Јевреја у граду.²⁴ Истовремено, 22. маја 1941. забрањен је и рад српских националних удружења, а са споменика погинулим и умрлим војницима српске и аустроугарске војске из Првог светског рата у Чачку скинути су мухамедански и јеврејски верски симболи.²⁵

То је био тек први корак у потпуном изопштавању Јевреја. Нова наредба немачког команданта за окупирану Србију од 31. маја 1941. изричито је говорила да сви Јевреји око рукава морају да носе жуту траку „са натписом Јеврејин”. Хитност извршења наредби може се видети и у напомени да и пре прављења потпуног списка свих Јевреја њих обавезно треба одмах отпустити из државне и служби локалних самоуправа. Јевреји нису могли ни да се баве својим занимањима, осим ако то нису допустиле окупационе власти. Изузетак су чиниле професије лекара, стоматолога, ветеринара и апотекара. Требало им је забранити и да посећују јавна места као што су позоришта, био-

²⁰ Међуопштински историјски архив Чачак, фонд Градског поглаварства Чачак (1934-1944) [у даљем тексту: МИАЧ, ГП], К-2, Ф-II, бр. 112.

²¹ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Освећљивање истине : документи за политичку и војну историју Чачка*. књ. 1, 1938-1941 (Чачак : Народни музеј : Историјски архив ; Краљево : Народни музеј, 2006), 10, 91, 137, 158, 191, 267, 328, 493, 529, 532, 534, 550.

²² Милош Тимотијевић, „Дунули су вихорни ветрови” : ставови епископа Николаја Велимировића о Јеврејима, либерализму, комунизму и нацизму у штампи Жичке епар-

хије пред Други светски рат”, *Наша прошлост*, 8 (Краљево, 2007), 97-119.

²³ МИАЧ, ГП, К-50, Ф IV, 438.

²⁴ МИАЧ, ГП, К-54, Ф V, бр. 8/41

²⁵ Никола Баковић, „Сећање на 1918. Комеморативне праксе везане за пробој Солунског фронта у чачанској општини 1918-2008.”, *Зборник радова Народни музеја ХЛП* (Чачак, 2013), 111.

скопи, јавна купатила. Дискриминационе мере проширене су и на Роме.²⁶

Градско поглаварство у Чачку је, по наређењу немачких власти, у више наврата састављало спискове свих Јевреја у граду. Према првом списку од 27. маја 1941. њих је у Чачку било петнаест.²⁷ Локалне власти су 10. јуна позвале све пописане особе да се јаве у општину како би од њих добили додатне податке.²⁸ Немачке власти и централни домаћи административни апарат у служби окупатора нису били задовољни првим пописом, тако да су инсистирали на новом пребројавању, наређујући и да се јасно назначи када су Јевреји стигли у Чачак, и да ли су страни држављани.²⁹ Током јуна 1941. прављени су детаљнији спискови. Први „исправљени” попис регистровао је 27 Јевреја.³⁰ Организована су и нова пребројавања, па је немачким властима најпре достављен списак 28, а затим и 30 лица која су Јевреји. Због понављања података о једној особи (Олга Кон) званични документ имао је списак од 31 лица. Пошто је већ 20. јула 1941. убијен Давид Нафтали, као Јеврејин у првобитним списковима помиње се и Алберт А(у)вгусто, а деца Виде Стефановић, девојачки Карио (Дејан и Љиљана), никада нису ни уврштена у било који списак, може се рећи да је у Чачку после немачке окупације сигурно било 34 Јевреја. У списак су уврштени и покрштени Јевреји, њихове супруге, иако нису биле Јеврејке, као и њихова заједничка деца.³¹ Расни закони нису се односили само на Јевреје и Роме. Нацисти су убрзо наредили пребројавање и попис

свих „беспосличара”. Градска власт Чачка регистровала је 1. јуна 1941. године 45 таквих особа, а почетком јула стигла је и наредба да се „беспосличари” и Роми пошаљу на принудне радове. Немци су забранили и јавно обележавање Видовдана, великог српског националног празника (28. јун 1941).³² Све је указивало на брзо проширивање репресивне расне политике, прехасходно усмерене према Јеврејима и Ромима, и на Србе као већинско становништво.

После пописа Јевреја, а затим и Рома, окупационе власти из Ужица наредили су да Градско поглаварство у Чачку одреди број жутих трака потребних за обележавање Јевреја у граду.³³ Истовремено 16. јуна Градско поглаварство у Чачку наредило је да из града оду сви Јевреји који нису живели у вароши пре 6. априла 1941. године. Иста наредба поновљена је и 6. августа 1941. године.³⁴ На крају Градско поглаварство у Чачку затражило је 19. јуна 31 жуту траку за Јевреје и 145 трака за Роме.³⁵ Јевреји су морали да носе жуту траку са латиничним немачким натписом „Јуде”, а Роми белу са натписом „Цигојнер”.³⁶ Ускоро су уследила нова пребројавања и саслушавања. Среско начелство у Чачку позвало је 26. јуна све очеве јеврејских породица, као и самце, да се пријаве властима и донесу документа за потврду њиховог идентитета, као и податке о имовном стању.³⁷

²⁶ МИАЧ, ГП, К-54, Ф VI, 72/41

²⁷ МИАЧ, ГП, К-54, Ф V, бр. 8/41

²⁸ МИАЧ, ГП, К-55, Ф VII, бр. 175

²⁹ МИАЧ, ГП, К-50, Ф IV, бр. 438

³⁰ МИАЧ, ГП, К-54, Ф V, бр. 8/41

³¹ МИАЧ, ГП, К-50, Ф IV, бр. 438

³² Милош Тимотијевић, „Чачак под окупацијом 1941-1944. Привреда и друштво”, *Зборник радова Народни музеја, XXX* (Чачак, 2000), 265-266.

³³ МИАЧ, ГП, К-57, 6.6.

³⁴ МИАЧ, ГП, К-50, Ф IV, бр. 445; МИАЧ, ГП, К-50, Ф IV, 6.6; МИАЧ, ГП, К-53, Ф-V, бр. 453.

³⁵ Народни музеј Чачак [у даљем тексту само НМЧ], микро филм бр. III-50-29

³⁶ *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1944. Хронологија догађаја* (Чачак: Историјски архив Чачак, 1968), 47.

³⁷ МИАЧ, ГП, К-52, Ф IV, 6.6; МИАЧ, ГП, К-52, Ф IV, бр. 453

Почетком јула 1941. у Чачак су стигле поручене жуте траке за Јевреје и беле за Роме. Строго је наређивано да се траке одмах разделе и редовно проверава да ли их Јевреји и Роми носе на рукавима.³⁸ Коначно 17. јула 1941. Градско поглаварство поделило је тринаесторици Јевреја жуте траке. Немачке претње да ће проверавати наредбу о обавезном ношењу трака обистиниле су се већ 19. јула, када је Градском поглаварству у Чачку запређено казнама ако локални Јевреји и Роми и даље буду избегавали ношење трака око рукава.³⁹

Нацисти се нису зауставили само на претњама, проверама и изопштавању Јевреја из друштва. Под надзором немачких СС трупа домаћи жандарми су 20. јула 1941. на фудбалском терену крај Западне Мораве стрељали 12 лица (11 мушкараца и једну жену). Међу стрељаним Србима био је и један Јеврејин, Давид Нафтали, професор Гимназије у Чачку. Сви стрељани били су таоци, убијени у знак одмазде окупатора због партизанског напада на једну мању немачку јединицу код Косјерића.⁴⁰ Масовно стрељање талаца због напада устаника (партизана и четника) представља основни разлог за брзо и стравично ефикасно нацистичко истребљење Јевреја у Србији. Немци су већ већ 28. априла 1941. наредили да се за сваког њиховог убијеног војника за одмазду стреља 100 цивила Срба, без обзира ком слоју становника припадали, а затим да се лешеве обесе на јавном месту. Сличне наредбе поновљене су и 19. маја 1941. године. Масовни устанак српског

народа 1941. условио је примену репресалија и убистава на основу идеолошких и „расних” критеријума (масовна стрељања, исељавања и расељавања, ликвидирање интелигенције, свих незадовољника, Јевреја и Рома). Већ 16. септембра поново су наредили да се за сваког убијеног Немца стреља 100 комуниста и Јевреја, а 28. септембра 1941. листа је проширена на све Србе либералних, демократских или националистичких начела.⁴¹

После поделе жутих трака већина Јевреја из Чачка није излазила на улицу. Једино је Бела Рубинштајн, финансијски службеник у пивари „Крен-Станковић” одлазио на посао и у јавност са траком.⁴² Иако су прогнали Јевреје, Немци су истовремено настојали да их искористе за своје тренутне потребе. Према документацији Градског поглаварства у Чачку цела породица Хиршфелд, супружници Бела и Ана и син Карло, радила је у лето 1941. за немачку команду у граду.⁴³

У чачанском крају је већ почетком јула 1941. дошло до оружаних окршаја партизанских група са полицијским и војним снагама колабораната, а у августу почињу сукоби и с Немцима, да би у септембру партизани и четници имали заједничке акције против окупатора. Малобројни Јевреји у Чачку и околини су на тај начин избегли страшну судбину својих

³⁸ МИАЧ, ГП, К-57, б.б.

³⁹ МИАЧ, ГП, К-55, Ф VII, бр. 175

⁴⁰ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Srbiji 1941. tom I, knj.1* (Beograd : Vojnoistorijski institut, 1949), 656; *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1944. Хронологија гођања*, 52.

⁴¹ Branko Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu : 1939-1945*, str. 111-132, 148-149, 162, 415-417; Milan D. Ristović, *Nemački „novi poredak” i jugoistočna Evropa : 1940/41 - 1944/45 : planovi o budućnosti i praksa*, 48-49, 58-60, 89, 101-104; Коста Николић, *Смрх и нага у Србији 1941-1944. њодине : свакодневни животи под окупацијом* (Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 2002), 31-63; Milan Koljanin, „Antisemitski stereotipi i propaganda u Srbiji 1941-1942. godine”, 83-118; Isti, „Srbija u nemačkom „novom poretku” 1941-1942”, str. 70-71, 76-80; Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд : Клио, 2013), 177.

⁴² Миле Мојсиловић, „Жути знак смрти”, *Чачански глас*, 23. август 1990, 2.

⁴³ МИАЧ, ГП, К-54, Ф V, бр. 8/41

сународника. Многи нису одмах страдали, јер је град ослобођен 1. октобра 1941. године, док су се други прикључили устаничким војскама. Деловање устаника у Србији, па и Чачку и широкој околини, представља одговор на питање како је српско друштво одговорило на нацистичку окупацију, расистичку политику, прогоне Јевреја, као и активности колабораната из сопственог народа. Већ 9. јула 1941. партизани нападају жандарме у селу Вранићи код Чачка. Уследио је низ других акција, атентата, борби, а 28. септембра скојејци у Чачку убијају подначелника Трнавског среза, полицијског агента Марка Франића. Заједничка команда партизана и четника 1. октобра 1941. у Чачку образовала је Комисију за борбу против „пете колоне“ (колабораната).⁴⁴ Становници Србије, а превасходно српски народ, скупо су платили устанак 1941. године. Према немачким подацима устаници су у Србији 1941. убили 203 и ранили 378 војника Вермахта. С друге стране, Немци су у борби убили 11.522 човека и стрељали још 21.806 лица, као што је и планирано како би се испунила квота од преко 34.000 људи које треба убити као казну за немачке губитке.⁴⁵ Међу стрељанима била је и готово целокупна мушка популација Јевреја у Србији.

Један број Јевреја из Чачку и других градова прикључио се партизанским јединицама већ 1941. године. У Чачак је из Београда преко Аранђеловца дошла и породица Алмозлино. Отац породице, познати београдски апотекар Нисим Алмозлино био је и резервни пуковник,

носилац Албанске споменице и Ордена Белог орла са мачевима, члан Демократске странке, утицајна личност, хапшен у Краљевини Југославији јер је био велики противник Конкордата са римо-католичком црквом. Прикључио се партизанима под утицајем деце која су у комунисте ступила из левичарске ционистичке организације „Хашомер Хаџир“. Он је са собом довео супругу Терезу, синове Јосипа – Алма, Елијаса – Гуту и ћерку Реу. Елијас – Гута Алмозлино прикључио се партизанима у Чачку, а Јосиф Алмозлино у Горњем Милановцу, где је постао партизански комесар за народно здравље на територији таковског краја. Елијас је већ у мају 1941. имао акције паљења немачких камиона у Београду, а окупатор је због те акције стрељао 122 Јевреја. Већ 3. августа 1941. у Стјенику под планином Јелицом погинуо је Елијас – Гута Алмозлино, при покушају извлачења рањеног друга Александра Радуловића – Цила. Немци су обојицу партизана мучили и унаказили пре ликвидације. Нисим Алмозлин сакупљао је санитарски материјал за партизане током устанка 1941. године. После пропасти слободне територије Нисима 21. новембра 1941. у Овчар Бањи хватају четници Божа Јаворца (у то време војна формација у служби окупационе владе Милана Недића) и због обичне пљачке ликвидирају. Иначе, Нисим Алмозлино је на својој шајкачи упоредо носио кокарду Краљевине Југославије и партизанску петокраку звезду. Његово тело никада није пронађено. Јосиф – Алма Алмозлино погинуо је 3. августа 1942. на Купресу као борац Друге пролетерске бригаде. Јосиф је на својој пушци имао са једне стране урезану петокраку, а са друге шестокраку Соломонову звезду (или Давидову звезду, знак који су Јевреји по наређењу

⁴⁴ Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1944. Хронологија гођајаја, 44, 100, 106.

⁴⁵ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XII, knj. 1. Dokumenta nemačkog Rajha 1941. (Београд: Војноисторијски институт, 1973), 804-806; Коста Николић, Историја равнојорској покрета 1 (Београд: Српска реч, 1999), 162.

нациста морали да носе на рукаву). Тереза Алмозино стрељана је на Сутјесци јуна 1943. са осталим ухваћеним партизанским болничарима. Рат је као активан борац партизанских јединица преживела само ћерка Реа. Иако нису из Чачка, сви Алмозини уписани су у званичан списак жртава партизанског покрета из чачанског краја.⁴⁶

Сасвим супротну судбину имала је породица Анаф из Београда која се најпре склонила у Пожегу, а затим у Ариље. Јосиф Анаф прикључио се четницима пуковника Михаиловића (ЈВуО) 1941. и обављао је послове комесара за исхрану Пожешког четничког одреда. Пошто се активно борио против партизана крајем 1941. године, па је чак и командовао једним одредом, после рата је проглашен за ратног злочинца, иако је страдао у логору. Немци су уз помоћ недићеваца ухапсили Јосифа Анафа и стрељали га на Бањици 3. августа 1942. године. Исту судбину имали су и остали чланови породице Анаф. Рат су преживели његов син Јеша и зет Ешкенази.⁴⁷ Име Јосифа Анафа ипак није уврштено у званичне објављене спискове ратних злочинаца Југославије.⁴⁸

Већина Јевреја у Чачку подржала је партизански покрет. Лекар Стеван Берпогинуо је у партизанима 21. октобра 1941. на положају код Краљева док је превијао једног рањеника кога су погодили Немци.⁴⁹ После поновне окупације Чачка Немци су у некадашњим халама војне фабрике (Војно-технички завод Чачак – ВТЗ) затворили велики број људи: после суђења многи су стрељани недалеко од фабричких хала, а други су послати у концентрационе логоре. Међу погубљенима био је и књиговођа Бела Рубинштајн, убијен 8. децембра 1941. године. Његов двогодишњи син Александар умро је почетком 1942. у Чачку услед глади, болести и трауме због изгубљеног оца.⁵⁰

Немци су у Чачку 26. децембра 1941. године стрељали и Јозефину Фину Албахари која се са својим супругом Јаковом прикључила партизанском покрету. Њен муж Јаков погинуо је у партизанима 9. септембра 1942. на Мањачи у Босни.⁵¹ Према до сада познатим подацима инжењер Сигфрид (или Зигфрид) Фишер погинуо је као борац Друге пролетерске бригаде у Босни 1942. године.⁵² Према

⁴⁶ Архива Јеврејског историјског музеја у Београду [у даљем тексту ЈИМ], К-19-6-1/8, рег. бр. 2967, 2968, 2969, 2970, 2971; Миле Мојсиловић, „Часне смрти породице Алмозино“, *Чачански глас*, 23. новембар 1990, 2; Миле Мојсиловић, „Један гроб за две смрти“, *Чачански глас*, 29. новембар 1990, 2; Младен С. Стефановић, *Партизански видари: санинџиј чачанској, шаховској и граичевској краја у НОР-у* (Чачак: М. С. Стефановић, 1973), 17, 34, 40, 42, 86, 101, 115, 117, 171, 194-196; *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1945. Пали борци и жртве* (Чачак: Центар за културу Чачак, 1977), 361-362; Јаša Romano, *n. d.*, 25, 29, 212, 316; Милојица Пантелић, Радован М. Маринковић, Владимир Никшић, *Чачански народноослободилачки партизански одред „Др. Драгиша Мишовић“* (Чачак: „Чачански глас“, 1982), 450; Јаša Almulji, *Živi i mrtvi: razgovori sa Jevrejima* (Београд: S. Mašić, 2002), 214-215; Исти, *Страдање и спасавање српских Јевреја* (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 299-301; Исти, *Остали су живи*, 215.

⁴⁷ Драган Крсмановић, *n. g.*, 183.

⁴⁸ Погледати публикације: *Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача* (Београд).

Саопштења бр. 7-33 о злочинима окупатора и њихових помагача (Београд: Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 1945); *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. T. 2, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, рг. Miodrag Zečević i Jovan P. Popović (Београд: Архив Југославије: Printer komerc, 1998).

⁴⁹ Младен С. Стефановић, *n. g.*, 31-32, 50-51, 197-198; *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1945. Пали борци и жртве*, 362.

⁵⁰ Миле Мојсиловић, „Синчић је скапао без оца и од глади“, *Чачански глас*, 6. децембар 1990, 2; Миле Мојсиловић, „Три хумке за три цвета“, *Чачански глас*, 14. децембар 1990, 2; *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1945. Пали борци и жртве*, 388.

⁵¹ Миле Мојсиловић, „Велико срце за малог Мишу“, *Чачански глас*, 12. октобар 1990, 2; *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1945. Пали борци и жртве*, 361.

⁵² *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1945. Пали борци и жртве*, 394.

другим истраживањима, нестало је током рата.⁵³

Многи Јевреји нису се прикључили партизанима, већ су спас потражили у скривању у околини Чачка. Тако су током окупације страдали Тодор Хирт и његов рођак Михаило Миша Вилхелмин. Тодор Хирт се у Чачку током августа и септембра 1941. крио у кући Бошка Пауновића „Батлије”. После пропасти устаничке слободне територије Хирт и његов рођак Вилхелмин су се крајем 1941. склонили у село Горачиће у Драгачеву, најпре у куће Ружичића, а затим код Љубише Савића. Тодора и његовог рођака једне ноћи одвели су наоружани људи, највероватније недићевци. У логор на Бањици доведени су 28. децембра 1941, а Гестапо је обојицу преузео 17. априла 1942. године, после чега им се губи траг.⁵⁴

Исту судбину имао је и адвокатски приправник из Чачка Карло Хиршфелд (или Хиршевенда), рођен у Бечу 1914, кога су Немци у Бањички логор довели из Ужичке Пожеге 26. децембра 1941. године. Истог дана из Ужичке Пожеге у логор је доведен и чачански трговац Бела Хиршфелд (или Хиршевенд), рођен у Брчком 1883. године. Карла и Бела 17. априла 1942. преузео је Гестапо, после чега им се губи сваки траг.⁵⁵

У Бањички логор 14. априла 1943. доведен је и Франц Соломон, рођен у

1892. у Трбовљу у Словенији (отац Томаш, мајка Ева, девојачки Енох). Он је у Србију дошао као избеглица, прикључио се партизанима и постао члан Окружног комитета КПЈ за Чачак. После пропасти устанка био је у Драгачеву. Немци су га стрељали 19. априла 1943. године.⁵⁶ Франц је из Чачка у Београд спроведен 10. марта 1943. године.⁵⁷ Иако нема података да је био Јеврејин, његово презиме, као и презиме његове мајке, упућује на могуће јеврејско порекло.

Немци су посредством домаће полиције у Чачку 25. априла 1942. ухапсили Нафталија и Ленку Ешкенази. Као разлог хапшења наведено је поседовање литературе комунистичког садржаја, посебно дела Максима Горког. Полиција у Чачку имала је евиденцију Јевреја у граду, настојећи да прати њихово кретање и понашање.⁵⁸ Ешкеназије су после хапшења одвели најпре у Горњи Милановац, а затим 13. маја у логор на Бањици. Обоје су стрељани 28. маја 1942. године. Према другим подацима Ленка је угушена у душегупки, камиону конструисаном за усмрћивање Јевреја издувним гасовима. Брачни пар Ешкенази је знао да ће их одвести у логор, тако да су највећи део ствари пре хапшења разделили по комшилuku. Остатак је запленила жандармерија. Највећи део тих предмета после рата није пронађен. Тако је пропала и огром-

⁵³ Миле Мојсиловић, „Спасоносна монашка риза”, *Чачански глас*, 26. октобар 1990, 2.

⁵⁴ Миле Мојсиловић, „Несигурна драгачевска веза”, *Чачански глас*, 6. септембар 1990, 2; Миле Мојсиловић, „Помоћ беспомоћних”, *Чачански глас*, 1. јануар 1991, 2; *Логор Бањица 1941-1944. : зајоченици са јодручја Чачка и Лучана*, прир. Евица Мицковић, Горан Давидовић (Чачак : Међуопштински историјски архив; Београд : Историјски архив, 2011), 92-93.

⁵⁵ *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1945. Пали борци и жртве*, 394; *Логор Бањица 1941-1944. : зајоченици са јодручја Чачка и Лучана*, 90-91.

⁵⁶ *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1945. Пали борци и жртве*, 389; Радован М. Маринковић, Томислав Протић, Јован Радовановић, *Драјачево : слободарски и револуционарни развој* (Чачак : Чачански глас ; Лучани : Општински одбор СУБНОР-а, 1981), 340, 361; *Логор Бањица 1941-1944. : зајоченици са јодручја Чачка и Лучана*, 104.

⁵⁷ Народни музеј Чачак, Архива Претстојништва градске полиције у Чачку 1941-1944. [у даљем тексту: НМЧ, ПГП], К-1, бр. 7620/2, 85/1.

⁵⁸ НМЧ, ПГП, К-2, бр. 7620/6, 58/2.

на библиотека Сима Ешкеназија.⁵⁹ Поред губитака чланова породице, за очување идентита веома су важни и породични предмети, посебно библиотеке које чине интелектуални патримонијум, посебно у грађанској класи.⁶⁰

Иначе, Ешкеназији су били покрштени Јевреји. Само је Нафтали задржао своје право име. Његова супруга звала се Стела, па је касније узела име Ленка, ћерка Сара постала је Јелисавета, а Естера Наталија. Син Шемаја добио је име Симо. Естера (Наталија), радила је као професор у гимназијама у Чачку, Деспотовцу, Урошевцу и Дубровнику. Није дочекала рат, умрла је пре 1941. године.⁶¹

Према до сада познатим подацима 19 Јевреја који су боравили у Чачку 1941. изгубило је живот у Другом светском рату. Троје је стрељано у самом Чачку (Давид Нафтали, Бела Рубинштајн и Јозефина Фина Албахари), троје је погинуло у борбама у околини града (Стеван Бер, Елијас – Гута и Нафтали Алмозлино), једно дете је умрло због исцрпљености (Александар Рубинштајн), осморо је стрељано у Бањичком логору или на неком другом месту у Београду (Нафтали и Ленка Ешкенази, Тодор Хирт, Михаило Филхелмин, Бела и Карло Хиршфелд, Лили и Мирко Шајер), а четворо је погинуло у Босни у партизанима (Јаков Албахари,

Сигфрид Фишер, Јосиф – Алма и Тереза Алмозлино). У овај списак није уврштен Франц Соломон.

За многе се још увек није утврдила тачна судбина. Нема података о томе дали су рат преживели Августо Алберт, Павле и Олга Кон, Густав Штајниц и Ана Хиршфелд. Није позната ни судбина Бранка Милетића, покрштеног Јеврејина из Баната. Он је у лето 1941. преузео жуту траку за себе, супругу Наталију, рођену у српској породици Поповић из Требиња, и заједничу децу Милана и Соњу.

Према подацима Јеврејског историјског музеја у Београду из Чачка су као Јевреји страдали и Ана Чукулић, девојачки Анаф, рођена 1910. од оца Адолфа и мајке Ленке. Пошто у списковима Јевреја у Чачку у лето 1941. нема особа са овим презименима, највероватније да су у питању људи који су стицајем ратних околности ухваћени у Чачку или најближој околини. Можда је посреди и породица Анаф која се из Београда склонила најпре у Пожегу, а затим у Ариље. У Чачку су ухваћене и две особе из породице Шојер (мајка и син), чија имена нису сачувана, али јесте име оца (Мајер), као и година рођења сина (1931). Највероватније да се ради о Лили и Мирку Шајеру који су унети у списак Јевреја у Чачку 1941. године. У Логор на Бањици одведени су 1941, а убијени 1942. године.

Јевреји су страдали и као борци. Тако је Јосип Брајнер, рођен 1917. у Новом Саду, погинуо код Чачка 1944. као борац Црвене армије, у коју је пребегао из мађарске кажњеничке чете на Источном фронту. Бачка је током окупације припојена Мађарској која је за рат мобилисала све њене становнике, укључујући и Србе, па и Јевреје, али не за борбу, већ

⁵⁹ Миле Мојсиловић, „Растанак без повратка”, *Чачански џас*, 30. август 1990, 2; *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1945. Пали борци и жртве*, 370; *Логор Бањица 1941-1944. : заточеници са јодручја Чачка и Лучана*, 97; Изјава Анице Чековић (девојачки Ешкенази) и Ленке Василић (девојачки Ешкенази), дата аутору текста 8. маја 2015. године.

⁶⁰ Наташа Милићевић, „Грађански орман за књиге”: културно наслеђе и обликовање новог идентитета српског друштва 1944-1950.”, *Токови историје* 3 (Београд, 2006), 122-140.

⁶¹ Миле Мојсиловић, „Жути знак смрти”, *Чачански џас*, 23. август 1990, 2; Изјава Анице Чековић (девојачки Ешкенази) и Ленке Василић (девојачки Ешкенази), дата аутору текста 8. маја 2015. године.

за најтеже физичке послове на фронту. У околини Чачка почетком 1944. страдао је као комесар Команде места Чачак и студент Бранко Абафи из Земуна, стар око 20 година. Убијен је у четничкој заседи.⁶²

Поједине јеврејске породице напустиле су Чачак непосредно пред почетак рата, али је у колективном памћењу остало забележено да су у Чачку живели и Јевреји са презименом Леви, Голдберг, Вајс, Мајер и Лебл.⁶³ Породица Вајс се пред рат преселила у Ниш, а током окупације су под лажним идентитетом отишли у Грац у коме су сви сачекали крај рата. Вилхелм Вили Вајс је имао лажно име Драгољуб Радојичић, које је узео по свом другу из основне школе коју је завршио у Чачку.⁶⁴ Леон Лебл био је инжењер у рудницима магнезита у Милићевцима, а рат га је са породицом затекао у Алексинцу. Окупацију је преживела њихова ћерка Жени Лебл.⁶⁵ Мајка и син из породице Мајер преживели су рад и емигрирали у САД. Током окупације нису били у Чачку.⁶⁶ Из досадашњих истраживања није могуће сазнати ко су биле породице Леви и Голдберг и какву су судбину имале у Другом светском рату.

Спасавање Јевреја у Чачку и чачанском крају

Скривање Јевреја током Другог светског рата значило је смртну опасност за

помагаче. Упркос томе, у Србији је било много особа спремних да без обзира на последице прихвате Јевреје. Сама чињеница да су Немци прогнали Јевреје била је одлучујућа да многи Срби, а пре свих српски сељаци, отворе своје куће и истрајно скривају бегунце. Дуго колективно историјско искуство српског народа говорило је да бегунцу, посебно оном кога гоне заједнички непријатељи, треба помоћи.⁶⁷

Сакривање Јевреја у граду није било лако због присуства окупационих власти и колаборациониста. Јевреји су на најразличитије начине покушавали да преживе рат. Симо Ешкенази, чије су родитеље 1942. ухапсили и касније стрељали у Бањичком логору, није чекао да га ухвате у Чачку. Томе је допринело и искуство из јула 1941. када је само захваљујући сплету срећних околности избегао стрељање на фудбалском игралишту крај Западне Мораве у Чачку. Симо Ешкенази се крио под лажним именом Симо Ерић. Лажна документација добио је посредством капетана Синише Оцокољића Пазарца, официра у равнорској организацији пуковника Михаиловића. Симо Ешкенази је у ослобођеном Чачку 1941. радио као интендант и сарађивао је подједнако са четницима и партизанима. Пре тога био је близак левичарским круговима. Немци су после пропасти устанка Сима Ешкеназија ухватили, а пошто је био резервни официр Краљевине Југославије одведен је у заробљеништво као Србин. Преживео је рат у логору Оснабрик (одакле је побегао), вратио из заробљеништва и оженио се Даницом Оцокољић (Синиша Оцо-

⁶² Jaša Romano, *n. d.*, 205.

⁶³ Миле Мојсиловић, „Путеви сарадње Срба и Јевреја“, *Чачански џлас*, 2. август 1990, 2.

⁶⁴ *Mi smo preživeli... : Jevreji o holokaustu 2* (Beograd : Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, 2003), 445-448.

⁶⁵ *Mi smo preživeli... : Jevreji o holokaustu 3* (Beograd : Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2005), 467-468.

⁶⁶ Изјава Анице Чековић (девојачки Ешкенази) и Ленке Василић (девојачки Ешкенази), дата аутору текста 8. маја 2015. године.

⁶⁷ Милан Ристовић, *Упојрази за ушочицијем : југословенски Јевреји у декрету од Холокауста 1941-1945*, 72, 75-78; Исти, „Прогоњени и њихови саучесници: солидарност и помоћ Јеврејима у Србији 1941-1944“, 169-250; Момчило Митровић, Алексеј Тимофејев, Јелена Петаковић, *н. г.*, 18.

кољић био је њен брат по оцу) са којом је живео у Чачку где је радио у Суду. Рат је преживела и његова сестра Јелисавета – Сара удата за Јована Кара-Николића и њихов син Зоран Кара-Николић. Све троје су током окупације били у Нишу.⁶⁸

Већи део породице Тодора Хирта није живео у Чачку пред Други светски рат, али се њихова судбина приказује као један од многих примера бежања испред нацистичких прогона. Окупацију су преживели Тодоров отац Лујо и мајка Гизела. Сестра Јелена Хела Хирт (сликарка која се школовала у Бечу и Минхену) разболела се и умрла од тифуса пред сам крај рата у источној Србији, где се крила током окупације. Лујо Хирт је после рата продао целокупну имовину и није се враћао у Чачак. Убрзо је и умро, а његова супруга Гизела преселила се у Беч, где се и упокојила.⁶⁹

Мелвија - Михаила Албахарија, чији су мајка Јозефина – Фина и отац Јаков страдали у рату, у самом Чачку и околини чувало је више породица. Малог Мелвија најпре је сакривала породица Војина Радојичића у Чачку, а затим почетком 1942. и породица његовог брата Луке Радојичића у селу Горња Краварица у Драгачеву. Због опасности да Немци сазнају да Мелви није дете Војина Радојичића, малог шестогодишњег дечака поново враћају у Чачак, а затим га у Доњу Трепчу одводи Станислава Бојовић. Њен син Исаило био је партизан, кога су четници стрељали у Горњем Милановцу крајем

1941. године. Пре пропасти устанка Бојовићи су током јесени 1941. упознали породицу Албахари, са којом су постали и пријатељи, тако да је Станислава имала и додатни разлог да у својој кући, поред четворо унучади, негује и Мелвија који је пријављен као српско дете, избеглица из Босне под именом Михаило Купчевић. Тако је Мелви Албахари и дочекао крај рата у породици Бојовић у Доњој Трепчи. После ослобођења у Сарајево га одводи стриц Морис Албахари.⁷⁰

Рат је у окупираном Чачку преживела и Ида Фишер. Она се крила код неколико чачанских породица (Микана и Драгана Бајића, Чедине Коковић, породице Милановић) које су јој изнајмљивале собе. Иди је помоћ пружало пуно људи, па и Милена Попић запослена у картотеци полиције у Чачку, дајући јој објаве за путовања. Због тога је Милени претила велика казна, јер су Немци контролисали кретање Иде Фишер. По сећању Чачана, пред крај рата Иду је одвео један полицијски агент, а она је после ослобођења тврдила да је крај окупације сачекала у једном манастиру Српске православне цркве код Краљева.⁷¹ Помоћ Иди Фишер пружао је Јосиф Сафнер, тумач у немачкој команди у Чачку. Сафнер је касније одведен у логор на Бањици, а после рата осуђен је на смрт као сарадник окупатора под оптужбом да је кривац за

⁶⁸ Миле Мојсиловић, „Жути знак смрти“, Чачански глас, 23. август 1990, 2; Миле Мојсиловић, „Растанак без повратка“, Чачански глас, 30. август 1990, 2; Лубомир Марковић, „Књижевни часописи у Чачку: 'Освит'", Глас библиотеке 4 (Чачак, 1991), 35-37; Изјава Анице Чековић (девојачки Ешкенази) и Ленке Василић (девојачки Ешкенази), дата аутору текста 8. маја 2015. године.

⁶⁹ Миле Мојсиловић, „Смрт уочи слободе“, Чачански глас, 13. септембар 1990, 2.

⁷⁰ Миле Мојсиловић, „Под заштитом српских пријатеља“, Чачански глас, 20. септембар 1990, 2; Миле Мојсиловић, „Сузе малог Мелвија“, Чачански глас, 27. септембар 1990, 2; Миле Мојсиловић, „Велико срце за малог Мишу“, Чачански глас, 12. октобар 1990, 2; Миле Мојсиловић, „Једна рана никад неће зарастати“, Чачански глас, 19. октобар 1990, 2.

⁷¹ НМЧ, ППП, К-2, бр. 3058/43; Миле Мојсиловић, „Спасоносна монашка риза“, Чачански глас, 26. октобар 1990, 2; Миле Мојсиловић, „Спасење у монашкој ризи“, Чачански глас, 2. новембар 1990, 2; Миле Мојсиловић, „Дошао је полицијски агент“, Чачански глас, 9. новембар 1990, 2; Миле Мојсиловић, „Помоћ беспомоћних“, Чачански глас, 1. јануар 1991, 2

стрељања становника Чачка и околине у ВТЗ-у. Ида Фишер је на суду сведочила како је Сафнер њој, као и Ани Хиршфелд и Злати Фингерхуд, редовно јављао када су Немци тражили Јевреје у Чачку.⁷²

Полиција у Чачку је имала картотеку за праћење Јевреја у граду. Према званичним подацима Ида Фишер, Ана Хиршфелд и Аранка Фингерхуд биле су римо-католичке вере. Ида Фишер и Ана Хиршфелд изричито су тврдиле да оне, нити било код од њихових предака по очевом и мајчином пореклу нису Јевреји. Међутим, полиција је сумњала у такве исказе, сматрајући да су ове жене Јеврејке, као и њихови мужеви, избегли из Чачка после поновне окупације града крајем 1941. године. То је и био разлог да се ове три жене 2. фебруара 1943. ухапсе и предају Одељењу специјалне полиције у Београду.⁷³ Није позната даља судбина Ане Хиршфелд као и Аранке Фингерхуд, нити време када је Аранка дошла у Чачак, јер је нема у списковима Јевреја из 1941. године.

Немци су помно пратили сва лица за које се сумњало да су Јевреји, па су и из картотека Недићеве полиције у Чачку узимали персонална досијеа. Тако је немачка обавештајна служба преузела и досије машинисте Игора Голдберга.⁷⁴ Није позната његова даља судбина, као ни то да ли је уопште био Јеврејин.

Окупацију је у Чачку успела да преживи и Елизабета Рубинштајн чијег су супруга Беду Немци стрељали у ВТЗ-у. Њихов двогодишњи син Александар умро је почетком 1942, а ћерка Штефанија преживела је рат. Елизабета Рубин-

штајн била је пријављена полицији као особа римокатоличке вере, рођена у Добоју 1914. од оца Ђура и мајке Марије (девојачки Рајан). Према подацима из полиције у Чачку Елизабета је у децембру 1943. живела у улици Војводе Степе бр. 29. и имала је станаре. Према усменим сведочанствима, Елизабету и Штефанију је током окупације сакривао чачански јорганица Миодраг Тодоровић. После завршетка рата Елизабета се и удала за Миодрага са којим је добила два сина. Ђерка Штефанија отишла је у Беч, где је засновала породицу.⁷⁵

Рат је у Чачку преживела и Видосава Вида Стефановић (девојачки Карио). Она је пре рата била лекар у Босни, да би се пред почетак рата са мужем Будимиром (правником, шефом кабинета бана Врбаске бановине) вратила у Чачак код свекра Ивка са двоје деце (близанци Дејан и Љиљана рођени 1939. године). Будимир Стефановић је после повратка у Чачак добио посао у Општини, а током окупације радио је у државној администрацији у Краљеву и Крагујевцу. Нестао је 1943. године. Највећи део породице Карио није преживео рат. Страдали су у терору усташа и Немаца. Током целе окупације породица Ивковић крила је у својој кући у Чачку Видосаву, Дејана и Љиљану. Колаборационистичка власт имала је податке како је Вида већ 1941. отпутовала за Ужице.⁷⁶ На сву срећу домаћа квислиншка управа никада није уврстила Видину децу Дејана и Љиљану Стефановић у списак Јевреја у граду. Да ли је тај гест била потпуна случајност или

⁷² МИАЧ, Војни суд, К-1, бр. 43/45; Логор Бањица 1941-1944. : заточеници са подручја Чачка и Лучана, 107.

⁷³ НМЧ, ПГП, К-2, бр. 7620, 83/1, 84/1.

⁷⁴ НМЧ, ПГП, К-1, бр. 7620, 4/1.

⁷⁵ НМЧ, ПГП, К-1, бр. 80а; Миле Мојсиловић, „Синчић је скапао без оца и од глади”, Чачански глас, 6. децембар 1990, 2; Миле Мојсиловић, „Три хумке за три цвета”, Чачански глас, 14. децембар 1990, 2.

⁷⁶ Миле Мојсиловић, „Последња из крила Кариевих”, Чачански глас, 21. децембар 1990, 2; Изјава Дејана Стефановића дата аутору текста у Чачку 28. априла 2015. године.

смишљена стратегија њиховог оца Будимира или неког његовог познаника, још није утврђено.

Током окупације у Рошцима и околним селима крила се и Јелена Чвркић (девојачки Ешкенази), коју су као Јеврејку гонили Немци. Јелена је била професор, пре рата је радила у гимназијама у Београду и Горњем Милановцу, и била је у родбинским односима са породицом Ешкенази из Чачка. Њеног мужа Војка, предратног министра, убили су равногорци (ЈВуО) генерала Михаиловића 1942. због међусобних размирица и оптужбе да је Чвркић 19. августа 1941. покушао атентат на Михаиловића. Равногорци нису прогонили Јелену Чвркић која им се обраћала и за помоћ.⁷⁷ Нешто даље од Каблара, на планини Субјел код Косјерића, у фамилији свога мужа Сретена Марића, током највећег дела окупације крила се и Јелена Стефановић Марић (девојачки Шварц). Цело село је знало да је Јеврејка, као и Недићева власт у Косјерићу. Знали су то и равногорци, а поједини локални команданти упућивали су јој и претње (Филип Ајдацић), које су по њеном мишљењу потицале из обичног крволоштва.⁷⁸ Постоје примери када су Михаиловићеви војници убијали Јевреје, али као припаднике

партизанског покрета. Тако су крајем новембра 1941. четници стрелили и Лоти Ејдус међу 17 партизанских болничарки и лекара заробљених између Мионице и Горњег Милановца.⁷⁹

Када је у питању сам Дража Михаиловић његов лични лекар 1941. био је Јеврејин Тибор Голдвајн, а у Штабу на Равној гори главни кувар био је Бењамин Самоковлија, који је касније прешао у партизане. Главни организатор Михаиловићеве радио-службе током целог рата био је Јеврејин, инжењер Јосиф Шлезингер.⁸⁰ Једна Јеврејка лекарка радила је у оквиру организације ЈВуО на терену Драгачева крајем 1942. године, често долазећи у сукобе са равногорским командантом Дачом Симовићем и сељацима, уз обострану нетрпељивост.⁸¹ Већ у лето 1941. Михаиловић је предложио „Јеврејима богаташима” да побегну у шуму како би избегли уништење, о чему су људи око Михаиловића имали поуздане информације. Међутим, према сачуваним сведочанствима, позив није прихваћен из убеђења да им окупатор неће наудити и уз образложење да „немају новца”.⁸²

Мали број Јевреја прикључио се ЈВуО. Лекарка Емилија Стојановић, Српкиња по националности, добила је пре рата сина Тугомира у неформалној брачној вези са Јеврејином Иваном Брукнером, који је окупацију провео у немачком заробљеничком логору. Емилија је као лекар мобилисана у равногорске снаге. Сина Тугомира 1942. године из Бео-

⁷⁷ МИАЧ, Лични фонд Војка Чвркића, К-1, 6,6; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затимњена прошлост: историја равнојораца чачанског краја. књ. 1, У иламену усјанка: рајна 1941. јодина* (Чачак: Народни музеј: Међуопштински историјски архив; Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја; Краљево: Народни музеј, 2002), 148-152; Исти, *Затимњена прошлост: историја равнојораца чачанског краја. књ. 2, Слепа мржња и крвава осветља: окупијација и ирањански рај, 1942-1943. јодине* (Чачак: Међуопштински историјски архив; Народни музеј; Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја; Краљево: Народни музеј, 2003), 145-148; Милија Пантелић, Радован М. Маринковић, „Писмо Јелене Чвркић мајору Палошевићу”, *Изворник, ирања Међуопштинској историјској архиви* 13 (Чачак, 1997), 110-117; Изјава Анице Чиковић (девојачки Ешкенази) и Ленке Василић (девојачки Ешкенази), дата аутору текста 8. маја 2015. године.

⁷⁸ Јаша Алмули, *Остали су живи*, 137-151.

⁷⁹ Јаша Алмули, *Стрдање и спасавање српских Јевреја*, 308.

⁸⁰ Звонимир Вучковић, *Сећања из рајна* (Крагујевац: Погледи, 2001), 90; Јаша Алмули, *Стрдање и спасавање српских Јевреја*, 356-358.

⁸¹ МИАЧ, Архив Војноисторијског истинута у Београду, преписи докумената, К-1, Ф-III, рег. бр. 26.

⁸² Павле Мешковић, „На Равној Гори”, у: *Књига о Дражи, свеска прва*, ур. Радоје Л. Кнежевић (Виндзор, Канада: Српска народна одбрана, 1956), 58.

града доводи у Ужичку Пожегу. Дечак се најпре скривао у околним селима (Глумчу, Горобиљу, Милићевом селу). Због честих борби ЈВуО и бугарских трупа, Тугомира су са равногорском болничком четом преселили у село Дружетиће у породицу Арсенијевић, где је сачекао крај рата. Три члана породице Арсенијевић (Љубивоје, Миљка и Миље) добила су 2000. године признање „Праведника међу народима”. Тугомир је после рата живео код оца, а мајка се замонашила и боравила у манастиру Раваница. Умрла је код сина у Београду.⁸³

У селу Бершићи код породице Драгутина Стоковића током рата крила се јеврејска девојчица Рени Реница Дајч којој су њени добротвори у локалној цркви набавали крштеницу на име Ружице Рушке Стоковић. Сви су знали да је реч о јеврејској девојчици, али су је ипак крили. Њени родитељи и сестра нису имали ту срећу. Александар и Матилда (девојачки Леви) Дајч дошли су у Бершиће са својим ћеркама Рени (око пет година) и Елвиром (око две године) већ 1941. године. Најпре су били код свог пријатеља Мике Савића, али су касније морали да потраже сигурније склониште у удаљенијој кући Драгутина и Ружице Стоковића. Неко је 1942. проказао јеврејску породицу и војници Недићеве окупационе владе дошли су у пролеће исте године да их одведу. На инсистирање сеоског кмета Милојка Солујића војници су оставили једно дете. По другој верзији он је само потврдио да је цела породица на окупу, док је малу Рену пре тога на брзину сакрила Миља Стоковић. Александар, Матилда и Елви-

ра Дајч стрељани су 14. априла 1942. на Бањици.⁸⁴ Драгутин и Живка Стоковић, као и њихова ћерка Радимила (удата Васовић), добила су 1996. признање „Праведника међу народима”.⁸⁵

У селу Доња Црнућа рат је преживео Јеврејин Данијел Семниц. Његовог оца Алберта, банкарског чиновника, Немци су већ 1941. убили у Београду. Данијел је сачувао живот захваљујући залагању двојице његових зетова Срба за које су биле удате његове рођене сестре. Најпре је дошао у Крагујевац у породицу Владана Јанковића, а затим у Доњу Црнућу у породицу Андрије Пантелића. Убрзо је прешао у породицу Радована и Росе Ђоновић у истом селу. Они су му набавили лажну легитимацију на име Данила Симића, српског избеглице из Босне. Тако је Данијел Семниц у Доњој Црнући сачекао крај рата.⁸⁶ Радован и Роса Ђоновић добила су 1983. признање „Праведника међу народима”.⁸⁷

На планини Рудник, у истоименој варошици, као и околним селима, током рата крила су се јеврејска породица апотекара Давида Берахе и његове супруге Винке. Најпре су се крили у кући Адама Томовића у селу Заграђе. Убрзо су одлучили да на три стране пошаљу своју децу. Адам је са супругом и најмлађом ћерком Зитом често мењао скровиште, а у њихом скривању учествовало је више од 10 породица. Иначе Давид Бераха био је активан члан ЈВуО, са чином санитетског

⁸³ *Mi smo preživeli... : Jevreji o holokaustu 5* (Београд : Јеврејски историјски музеј Saveza јеврејских општина Србије, 2009), 325-335; Јаша Алмули, *Страдање и спасавање српских Јевреја*, 360; Изјава Милутина Арсенијевића из Дружетића дата аутору текста у Чачку 10. марта 2015. године.

⁸⁴ Јаша Алмули, „Одвели родитеље, остала девојчица”, *Политика* (13. мај 1989), 21; Исти, *Страдање и спасавање српских Јевреја*, 219-228.

⁸⁵ <http://www.yadvashem.org/yv/en/righteous/statistics.asp> (приступљено 30. 3. 2015).

⁸⁶ Јаша Алмули, „Ланац спасења за Данијела Семница”, *Политика* (4. мај 1989), 15; Исти, *Страдање и спасавање српских Јевреја*, 129-131.

⁸⁷ <http://www.yadvashem.org/yv/en/righteous/statistics.asp> (приступљено 30. 3. 2015).

поручника у оквиру Таковске пригаде Првог равногорског корпуса. Берахина ћерка Мими отишла је са Тихомиром Чолићем у Аранђеловац (присталицом партизана) где је добила нови идентитет (Милица Петровић), под којим су је уписали у школу. Крила се у селу Липовац код породице Алексе Топаловића. Винка Бераха крила се код Светолика Ђоковића у селу Мајдан. Изи Бераха је добио идентитет Јовице Јовановића и рат је провео кријући се код Милунке Маринковић из Горње Црнуће. Затим су га пребацили у село Заграђе у породицу Данице Стефановић, потом је прешао у породицу Светла Павловића у село Липовац, а одатле у Велереч у фамилију Тодоровића, да би се поново вратио код Светла Павловића. Није ишао у школу иако је имао више од 10 година.⁸⁸

Апотекар Давид Бераха био је војни лекар четника генерала Михаиловића (ЈВУО) на Руднику, тако да је у сакривању његове породице учествовала и равногорска организација на овом подручју. Почетком 1945. Давид Бераха је стицајем околности код Јарменовца помогао рањеним четницима у бекству пред новим властима. Због тог поступка осуђен је на 15 година робије, конфискована му је имовина, али је после петиције 800 становника села из околине Рудника из затвора пуштен после две године. Давид Бераха је до краја живота (1975) био ројалиста и традиционални српски патриота. Није волео комунизам.⁸⁹ Нико

из ланца појединаца и породица које су чувале Бераху и његову породицу није добио признање „Праведника међу народима”.

Током окупације у Гучи се крио Радован Ботић са супругом Адом (девојачки Кремер). У Гучу су крајем 1941. пребацили и Адиног оца Александра и сесту Јулију. У Чачку им је у сакривању помогао ветеринар Радиша Вељовић. Ботићи и Кремерови живели су у Гучи, народ их није издао, иако је окупација била тешка. Радован Ботић радио је као ветеринар, а цела породица преводила је сељацима са немачког и обратно разна службена документа. Радован је био присталица партизана, па је чак успевао и да контролише извештаје локалног среског начелника и да преправља извештаје које је слао властима у Окружно начелство у Краљеву и централној управи у Београду. Тако је успео и да присили да срески начелник Милошевић поништи свој извештај о присуству Јевреја у Гучи. Радован Ботић је крај рата дочекао као мајор НОВЈ, а 1989. проглашен је за „Праведника међу народима”.⁹⁰

Представници Недићеве квислиншке власти у највећем броју случајева слепо су спроводили нацистичка наређења, укључујући и хапшење Јевреја. Ипак, и међу њима је било изузетака, посебно у унутрашњости Србије, изван контроле виших власти и Немаца. Тако је у пролеће 1942. извесни Зрнић, официр Недићеве СДС у Ивањици, упозорио инжењера Аврама Данона, бившег управника рудника антимона у Лиси (иначе ожењеног Српкињом Ружицом Дамјановић) да је добио наређење да његову породицу, као и фамилију која је Данону дошла из

⁸⁸ ЈИМ, К-22-76-1/17-18, рег. бр. 3335; Јаша Алмули, *Сипрадање и сјасавање српских Јевреја*, 358-360.

⁸⁹ МИАЧ, Војни суд, К-9, 11/46; МИАЧ, Окружни народни одбор Чачак, књига Привремена евиденција конфисковане имовине у округу, XIV/5; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Зајамљена историја* 2, 335, 339; Јаша Алмули, *Сипрадање и сјасавање српских Јевреја*, 259-360; Isti, „Spog oko Nedića. Promašena kritika”, *Jevrejski pregled* (maj 2011), 8-9.

⁹⁰ Milan Fogel, Milan Ristović, Milan Koljanin, *n. d.*, 179-182.

Сарајева (власници рудника, такође Данонови), ухапси и доведе у Ужице. Аврам и Ружица Данон, као и пет придошлих Јевреја, живели су пре тога годину дана у Ивањици без узнемиравања. Ивањичани их нису издали, а власт их је чак и штитила. Зрнић је наредбу о спровођењу Јевреја у Ужице намерно задржао недељу дана, што је омогућило Данону да избегне са својом породицом. Полицијски писар Јованчић набавио им је лажне исправе на српска имена (Аврам Данон постао је Александар Крашић), а свештеник Драгољуб Милановић предао их је позваним водичима који су их спровели до Црне Горе и италијанске окупационе зоне. Убрзо су стигли у Херцег Нови, а затим су отишли у Сплит, где су сачекали крај рата.⁹¹ Иначе Аврам Данон је 1941. сарађивао са партизанима у ивањичком крају.⁹² Особе које су учествовале у спасавању Данонових нису добиле медаљу „Праведника међу народима”.

Јевреји, колаборационисти и „праведници”

Страдање и спасавање Јевреја из Чачка и околине није различито у односу на друге крајеве у Србији током Другог светског рата. Локалне власти извршавале су вољу окупатора, брзо пописујући све Јевреја у граду, без посебног отпора и одлагања строгих немачких наређења. У удаљенијим местима, као што је била Ивањица, где притисак окупације није био тако велики, домаћа власт је могла да

заобилази или одлаже мере пописивања и хапшења Јевреја. Када су у питању Јеврејке, домаћа квислиншка власт често је интервенисала приказујући их као особе нејеврејског порекла, што је у Чачку изазивало сумњу Немаца и ревноснијих припадника колаборационистичког државног апарата. Велику улогу у спречавању потпуног уништења малобројне јеврејске заједнице у Чачку имао је масовни устанак партизана и четника и брзо ослобађање града 1941. године, као и снажни антифашистички покрет отпора равногорске и партизанске организације у окупираној Србији до краја рата.

Заправо, од 34 Јевреја који су у лето 1941. били у Чачку њих једанаест је стрељано, троје је погинуло у борби у партизанским јединицама, један дечак је умро услед последица окупације, десеторо је нестало, а десеторо је преживело рат. Може се рећи да је 15 лица сигурно изгубило живот, док се за њих десет још није утврдила тачна судбина (породице Кон, Милетић, Густав Штајниц, Ана Хиршфелд, Алберт Августо). Ако би се међу сигурно усмрћене укључили и Алмозлини (четворо погинулих), погибија двоје Јевреја на крају рата (Јосип Брајнер и Бранко Абафи), може се рећи да је укупно 21 особа јеврејског порекла из Чачка изгубили живот у Другом светском рату или су то била лица која су погинула у Чачку и околини иако нису из чачанског краја. Ратна драма сигурно је у овај крај Србије довела и многе особе за које данас немамо пуно података, као што је Ана Чукулић (девојачки Анаф), а за које постоје подаци да су били у Чачку током рата и да су изгубили живот. Са великом сигурношћу може се рећи да су то Анафи који су се из Београда 1941. пресели у Пожегу. Није познато ни шта се десило са Иго-

⁹¹ Милан Ристовић, *У појизи за ујочицим : југословенски Јевреји у дејствију од Холокауста 1941-1945*, 74; Јаша Алмули, *Страдање и спасавање српских Јевреја*, 287-288.

⁹² Стеван Игњић, Јован Радовановић, Властимир Луковић, Лубомир Марковић, Милан Бујошевић, *Ивањица : хроника моравичког краја* (Београд : Републички одбор Савеза удружења бораца народноослободилачког рата Србије : Четврти јул ; Ивањица : Општински одбор СУБНОР, 1972), 345.

ром Голдбергом и Аранком Фингерхуа, као ни да ли је Франц Соломон (стрелан на Бањици 1943) био Јеврејин. Све ове особе нису урачунате у списак људи који су изгубили живот или су нестали. У списак Јевреја унета је супруга покрштеног Јеврејина Бранка Милетића, иако је била Српкиња, али за коју је 1941. намењена жута трака.

Захваљујући људима из Чачка и околине многи Јевреји сачували су живот. У самом Чачку 10 Јевреја успело је уз помоћ Срба избегне ликвидацију и дочека крај рата, као и још најмање 20 особа из ширег подручја чачанског краја - укупно 30 лица свих узраста. То су Мелви Албахари, Вида, Дејан и Љиљана Стефановић, Елизабета и Штефанија Рубинштајн, Ида Фишер (крили су се у Чачку и околини). Симо Ешкенази из Чачка преживео је рат као војни заробљеник у Немачкој, а Јелисавета Кара-Николић (девојачки Ешкенази), и њен син Зоран у Нишу. Други Јевреји сачували су живот кријући се у околним селима и варошицама: Јелена Чвркић (девојачки Ешкенази) - село Рошци, Тугомир Брукнер (село Дружетићи), Рени Дајч (село Бершићи), Данијел Семниц (село Доња Црнућа), Давид, Винка, Мими, Зита и Изи Бераха (села на планини Рудник), Александар, Ада и Јулија Кремер (Гуча), Аврам, Ружица и још пет припадника фамилије Данон (Ивањица) и Јелена Стефановић Марић (девојачки Шварц) - Субјел између Чачка и Косјерића. Међу овим Јеврејима десет је из Чачка, једно лице из најближе околине града, а остали су у чачански крај дошли из других делова Србије, односно Југославије. Као и сви други спискови и овај је непрецизан, а нека нова истраживања исправиће податке до којих смо до сада дошли. У спискове су унете и особе

које и нису биле Јевреји, али су их Немци и домаћа окупациона управа тако доживљавали и заједно са Јеврејима пописивали и дискриминисали.

Укупно девет особа из чачанског краја добило је медаљу „Праведника међу народима“. Из села Дружетића Љубивоје, Вујка и Миље Арсенијевић (2000), из Бершића Драгутин и Живка Стоковић и Радмила Васовић (1996), а из Доње Црнуће Радован и Роса Ђоновић (1983) и Радован Ботић (1989) који није из чачанског краја, али је у Гучи крио Јевреје. Најмање још тридесетак људи учествовало је у сакривању Јевреја, али стицајем околности нико од њих није и званично добио признање „Праведника међу народима“.

Када је у питању однос домаћег српског становништва према Јеврејима треба истаћи да су партизани у потпуности прихватили Јевреје у својим редовима, организујући низ акција ликвидација домаћих колаборациониста. Неколико Јевреја погинуло је заједно са партизанима из Чачка већ 1941. или у каснијим годинама рата. У тај списак укључена је и београдска породица Алмозлино, иако нису рођени Чачани, али међу које су дошли и доживели тужну судбину (четворо је изгубило живот у рату).

Четници генерала Михаиловића нису били антисемити, али у њиховим редовима није било много Јевреја. Постоје и примери убијања Јевреја, али искључиво као припадника супарничког партизанског покрета. Деловање група као што су били четници Боже Јаворца спада у категорију обичних разбојништава. Преживели Јевреји из редова ЈВуО поделили су судбину осталих равногораца и трпели су репресивне мере нове власти под кон-

тролом комуниста после 1945. године, као што сведочи пример Давида Берахе.

Када је у питању скривање Јевреја најактивније су биле породице са села, јер је изван града окупациони апарат био углавном слаб, ако се изузму повремене казнене експедиције. У сакривању и чувању Јевреја учествовале су партизанске, а још више равногорске породице. То није изненађење, јер је равногорска организација у широј околини Чачка имала снажно упориште. Малобројни Јевреји, пре свих деца, живот су сачували само за-

хваљујући племенитости њихових спасилаца Срба, одлучности сеоских заједница да не прокажу Јевреја и ослонцу на равногорску и партизанску организацију отпора Немцима. Многи су добили медаљу „Праведници међу народима”, многи и нису, али број људи укључених у спасавање Јевреја на најбољи начин говори о активном супротстављању антисемитизму и преовлађујућем антифашистичком карактеру српског народа у Другом светском рату и самог погођеног суровом немачком окупацијом.

ПРИЛОГ: Списак Јевреја у Чачку из јула 1941. године

Списак

Јевреја настањених на територији Градског Поглаварства у Чачку, а рођених на територији бивше Краљевине Југославије.

Редни број	Име и презиме	Место рођења	Да ли је дошао у Југославију у последњих 10 год	Јевреји, који су у последњих 10 год дошли у нашу земљу, одакле су дошли, чији су држављани до тада били и да ли су примили наше поданство
1.	Нафтали Ешкенази	Београд	није	није
2.	Лена Ешкенази	Пожаревац	није	није
3.	Симо Ешкенази	Београд	није	није
4.	Бела Рубинштајн	Вишеград	није	није
5.	Елизабета Рубинштајн	Добој	није	није
6.	Александар Рубинштајн	Чачак	није	није
7.	Штефанија Рубинштајн	Чачак	није	није
8.	Тодор Хирт	Чачак	није	није
9.	Михајло Вилхелм	Апатин	није	није
10.	Јаков Албахари	Тешањ	Отсељен за Сарајево	
11.	Фина Албахари	Беч	Отсељен за Сарајево	
12.	Михајло Албахари	Сарајево	- II -	- II -
13.	Лили Шајер	Сл. Брод	није	није
14.	Мирко Шајер	Сл. Брод	није	није
15.	Павле Кон	Панчево		отсељен за Панчево
16.	Олга Кон	Сл. Брод		отсељен за Панчево
17.	Жена Олга [понављање података]	Слав. Брод	није	отсељен за Панчево није
18.	Густав Штајниц	Осек	- II -	- II -
19.	Бела Хиршфелд	Брчко	- II -	Ради за немачку команду. Дошао у Чачак пре рата
20.	жена Ана - II -	Зеница	- II -	- II -
21.	син Карло - II -	Беч	- II -	- II -
22.	Бранко Милетић	Денга Вршац	- II -	Чин. на железн. у Чачку, пензионисан, покрштен пре 18 год.
23.	Жена Наталија - II - рођ. Поповић	Трбиње	- II -	Српкиња, православне вере
24.	Син Милан - II -	Сарајево	- II -	- II -
25.	кћи Соња - II -	- II -	- II -	инж. у Дир. шума Пре 6. IV 1941
26.	инг Сигфрид Фишер	Сарајево	- II -	инж. у Дир. шума пре 6. IV 1941
27.	жена Ида - II -	Зеница	- II -	- II -
28.	Др Стеван Бер	Петровград	- II -	- II -
29.	Вида Стефановић рођ. Карио	Лесковац	- II -	отпутовала за Ужице
30.	Јелисавета Кара-Николић рођ. Ешкенази	Прељина Прокунје	- II -	пре 6. IV 1941
31.	Зоран - II -	Чачак	Није	пре 6. IV 1941

[У списак нису унети Давид Нафтали, стрељан 20. јула 1941. у Чачку, Алберт А(у) вгусто чија судбина није позната нити је сигурно да је уопште био Јеврејин, као и Дејан и Љиљана Стефановић, чија је мајка Видосава Вида Стефановић, девојачки Карио, била Јеврејка и унета је у списак под редним бројем 29]

[МИАЧ, ГП, К-54, Ф V, бр. 8/41]

Извори:

Необјављени извори:

1. Архива Јеврејског историјског музеја у Београду, досијеи страдалих Јевреја
2. Међуопштински историјски архив Чачак (МИАЧ), фонд Градског поглаварства Чачак (1934-1944)
3. МИАЧ, Архив Војноисторијског истинута у Београду, преписи докумената, Четничка архива
4. МИАЧ, Војни суд
5. МИАЧ, Лични фонд Војка Чвркића
6. МИАЧ, Окружни народни одбор Чачак
7. Народни музеј Чачак (НМЧ), Архива Претстојништва градске полиције у Чачку 1941-1944.
8. НМЧ, збрика микрофилмова

Објављени извори:

1. Давидовић Горан, Тимотијевић Милош, *Освештавање истине : документи за политичку и војну историју Чачка. књ. 1, 1938-1941* (Чачак : Народни музеј : Историјски архив; Краљево : Народни музеј, 2006)
2. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Srbiji 1941. tom I, knj. 1* (Beograd : Vojnoistorijski institut, 1949)
3. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XII, knj. 1. Dokumenta nemačkog Rajha 1941.* (Beograd : Vojnoistorijski institut, 1973)
4. Пантелић Милија, Маринковић Радован М., „Писмо Јелене Чвркић мајору Палашевићу“, *Изворник, грађа Међуопштинској историјској архива* 13 (Чачак, 1997), 110-117.
5. Интернет базе података музеја Јад Вашем о „Праведницима међу народима“: <http://www.yadvashem.org/yv/en/righteous/statistics.asp>

Штампа:

1. *Политика*, 1989.
2. *Чачански илас*, 1990-1991.

Литература:

1. Almulji Jaša, *Živi i mrtvi : razgovori sa Jevrejima* (Beograd : S. Mašić, 2002)
2. Алмули Јаша, *Остали су живи* (Београд : Завод за уџбенике, 2013)
3. Almulji Jaša, „Spog oko Nedića. Promašena kritika“, *Jevrejski pregled* (maj 2011), str. 8-9.
4. Алмули Јаша, *Страдање и спасавање српских Јевреја* (Београд : Завод за уџбенике, 2010)
5. Баковић Никола, „Сећање на 1918. Комеморативне праксе везане за пробој Солунског фронта у чачанској општини 1918-2008.“, *Зборник радова Народној музеја XLIII* (Чачак, 2013), 105-126.
6. Bauer Yehuda, *Rethinking the Holocaust* (New Haven-London : Yale University Press, 2001)
7. Бауер Јехуда, „Да ли је Холокауст објашњив?“ у: *Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста*, ур. Јован Мирковић (Београд : Музеј жртава геноцида, 2008), 125-167,
8. Benc Vofgang, *Holokaust* (Beograd : Alters, 2012)
9. Воžović Branislav, „Specijalna policija i stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941-1944.“, *Zbornik. Jevrejski istorijski muzej* 8 (Beograd, 2003), 77-173.
10. Божовић Бранислав, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941-1944 : 2. измењено и допуњено издање* (Београд : Музеј жртава геноцида, 2012)
11. *Великая отечественная война 1941-1945 годов, том первый. Основные события войны*, ред. В.А. Золотарев (Москва : Военно издательство, 2011)

12. Vistrič Robert S., *Hitler i holokaust* (Београд : Alexandria Press, Београд, 2004) : Четврти јул; Ивањица : Општински одбор СУБНОР, 1972)
13. Вучковић Звонимир, *Сећања из рајна* (Крагујевац : Погледаи, 2001)
14. Goldstein Ivo, Hutinesc Goran, „Neki aspekti revizionizma u hrvatskoj historiografiji devedesetih godina XX stoljeća – motivi, metode i odjeci”, *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije : zbornik radova*, ur. Vera Katz (Sарајево : Institut za istoriju, 2007, 197-209.
15. Давидовић Горан, Тимотијевић Милош, *Запамњена прошлости : историја равнојораца чачанској краја. књ. 1, У њламену усјанка : рајна 1941. јодина* (Чачак : Народни музеј : Међуопштински историјски архив; Горњи Милановац : Музеј рудничко-таковског краја ; Краљево : Народни музеј, 2002)
16. Давидовић Горан, Тимотијевић Милош, *Запамњена прошлости : историја равнојораца чачанској краја. књ. 2, Слейа мржња и крвава осветља : окупиација и траћански рај, 1942-1943. јодине* (Чачак : Међуопштински историјски архив : Народни музеј ; Горњи Милановац : Музеј рудничко-таковског краја; Краљево : Народни музеј, 2003)
17. Dawidowicz Lucy S., *The Holocaust and the Historians* (Harvard : Harvard University Press, 1983)
18. Dejvis Norman, *Evropa : jedna istorija* (Novi Sad : Vega media, 2005)
19. *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. T. 2, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, рг. Miodrag Zečević i Jovan P. Popović (Београд : Архив Југославије : Printer komerc, 1998)
20. *Државна комисија за утврђивање злочина окупиатора и њихових помагача (Београд). Саопштења бр. 7-33 о злочинима окупиатора и њихових помагача* (Београд : Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 1945) Екмечии Милорад, *Дијалој прошлости и садашњости : зборник радова* (Београд: Службени лист СРЈ, 2002)
21. Зундхаузен Холм, *Историја Србије ог 19. го 21. века* (Београд: Слио, 2008)
22. Игњић Стеван, Радовановић Јован, Луковић Властимир, Марковић Љубомир, Бујошевић Милан, *Ивањица : хроника моравичкој краја* (Београд : Републички одбор Савеза удружења бораца народноослободилачког рата Србије : Четврти јул; Ивањица : Општински одбор СУБНОР, 1972)
23. Koljanin Milan, „’Rasna revolucija’ na evropskom jugoistoku 1920-1941”, *Istorija 20. veka*, 2 (Београд, 2007), 59-74.
24. Koljanin Milan, „Antisemitski stereotipi i propaganda u Srbiji 1941-1942. godine”, *Istorija 20. veka* 1 (Београд, 2003), 83-118.
25. Koljanin Milan, „Holokaust u Jugoslaviji (1941-1944)”, *Jugoslavenski istorijski časopis* 1-2 (Београд, 1996), 111-122.
26. Koljanin Milan, „Srbija u nemačkom „novom retku” 1941-1942”, *Istorija 20. veka* 1 (Београд, 2011), 65-86.
27. Кољанин Милан, „Истраживање холокауста у Југославији”, у: *Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста*, ур. Јован Мирковић (Београд : Музеј жртава геноцида, 2008), 270-272.
28. Кољанин Милан, *Јевреји и антијемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941* (Београд : Институт за савремену историју, 2008)
29. Кољанин Милан, „Филмска пропаганда - увод у Холокауст”, *Годишњак за друштвену историју* 1 (Београд, 2000), 35-51.
30. Кон Норман, *Позив на јеноцид. Мити о светској завери Јевреја и „Протоколи сионских мудраца”* (Нови Сад : Матица српска, 1996)
31. Крсмановић Драган, „Југословенска војска у отаџбини и Јевреји : прилог за истраживање”, *Историјска баштина* 21 (Ужице, 2012), 175-187.
32. *Дојор Бањица 1941-1944. : зајоченици са јодручја Чачка и Лучана*, прир. Евица Мицковић, Горан Давидовић (Чачак : Међуопштински историјски архив; Београд : Историјски архив, 2011)
33. Mazover Mark, *Mračni kontinent : Evropa u dvadesetom veku* (Београд : Arhipelag, 2011)
34. Manošek Valter, *Holokaust u Srbiji : vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942* (Београд : Službeni list SRJ : Draslar partner, 2007)
35. Маринковић Радован М., Протић Томислав, Радовановић Јован, *Драјачево : слободарски и револуционарни развој* (Чачак : Чачански глас; Лучани : Општински одбор СУБНОР-а, 1981)

36. Марковић Љубомир, „Књижевни часописи у Чачку : 'Освиг', *Глас библиотеке* 4 (Чачак, 1991), 35-37.
37. Мешковић Павле, „На Равној Гори”, у: *Књига о Дражи, свеска прва*, ур. Радоје Л. Кнежевић (Виндзор, Канада: Српска народна одбрана, 1956), 53-64.
38. Милићевић Наташа, „Грађански орман за књиге’ : културно наслеђе и обликовање новог идентитета српског друштва 1944-1950.”, *Токви историје* 3 (Београд, 2006), 122-140.
39. *Mi smo preživeli...: Jevreji o holokaustu* (Београд : Јеврејски историјски музеј Saveza јеврејских општина Југославије, 2001)
40. *Mi smo preživeli... : Jevreji o holokaustu 2* (Београд : Јеврејски историјски музеј Saveza јеврејских општина Југославије, 2003)
41. *Mi smo preživeli... : Jevreji o holokaustu 3* (Београд : Јеврејски историјски музеј Saveza јеврејских општина Србије и Црне Горе, 2005)
42. *Mi smo preživeli... : Jevreji o holokaustu 5* (Београд : Јеврејски историјски музеј Saveza јеврејских општина Србије, 2009)
43. Milosavljević Olivera, *Potisnuta istina : kolaboracija u Srbiji 1941-1944* (Београд : Helsinški odbor за људска права у Србији, 2006)
44. Митровић Андреј, *Фашизам и нацизам* (Београд : Удружење за друштвену историју : Чигоја штампа, 2009)
45. Митровић Момчило, Тимофејев Алексеј, Петаковић Јелена, *Холокауст у Србији : Holocaust in Serbia 1941-1944* (Београд : Музеј историје Југославије : Институт за новију историју Србије, 2012)
46. Mos Džordž L., *Istorija rasizma u Evropi* (Београд : Službeni glasnik, 2005)
47. Николић Коста, *Историја равногорској њокрејџа 1-3* (Београд : Српска реч, 1999)
48. Николић Коста, *Страх и нада у Србији 1941-1944. године : свакодневни животи под окупацијом* (Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 2002)
49. Пантелић Милојица, Маринковић Радован М., Никшић Владимир, *Чачански народноослободилачки партизански одред „Др. Драгиша Мишовић”* (Чачак : „Чачански глас”, 1982)
50. Petranović Branko, *Srbija u drugom svetskom ratu : 1939-1945* (Београд : Vojnoizdavački i novinski centar, 1992)
51. Ristović Milan D., *Nemački „novi poredak” i jugoistočna Evropa : 1940/41 - 1944/45 : planovi o budućnosti i praksa* (Београд : Vojnoizdavački i novinski centar, 1991)
52. Ристовић Милан, „Прогоњени и њихови саучесници: солидарност и помоћ Јеврејима у Србији 1941-1944”, у: *Израелско-српска научна размена у ироучавању холокауста*, ур. Јован Мирковић (Београд : Музеј жртава геноцида, 2008), 169-250
53. Ристовић Милан, *У иотрази за иотчишићем : јуословенски Јевреји у декићу од холокауста 1941.-1945* (Београд : Службени лист СРЈ, 1998)
54. Romano Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945 : žrtve genocida i učesnici NOR* (Београд : Savez јеврејских општина Југославије, 1980).
55. Svirčević Miroslav, „О историји Срба - форме ре-визионистичких трендова у свету 1990-их, поводом књиге Philip J. Cohen: Serbia's secret war: Propaganda and the deceit of history, Texas A & M University Press, 1996”, *Tokovi istorije*, 3 (Београд, 2010), 103-114.
56. Svirčević Miroslav, „Philip J. Cohen: Serbia's secret war: Propaganda and the deceit of history, Texas A&M University Press”, *Balkanica*, 42 (Београд, 2011), 222-233.
57. Стефановић Младен С., *Партизански видари : санићет чачанској, шаковској и драгачевској краја у НОР-у* (Чачак : М. С. Стефановић, 1973)
58. Тимотијевић Милош, „Дунули су вихорни ветрови’ : ставови епископа Николаја Велимировића о Јеврејима, либерализму, комунизму и нацизму у штампи Жичке епархије пред Други светски рат”, *Наша ирошлост* 8 (Краљево, 2007), 97-119.
59. Тимотијевић Милош, „Чачак под окупацијом 1941-1944. Привреда и друштво”, *Зборник радова Народної музеја ХХХ* (Чачак, 2000), 265-266.
60. Тодорић Гордана М., „Представљање Холокауста у српској књижевности”, *Књижевности и језик* 1-2 (Београд, 2012), 43-52.
61. Ђулибрк Јован, *Историографија холокауста у Јуославији* (Београд : Православни богословски факултет Универзитета, Институт за тео-

- лошка истраживања : Факултет безбедности Универзитета, 2011)
62. Умељић Владимир, „Промена парадигме у немачкој историјској науци: у хрватској држави 1941-1945. није извршен геноцид над Србима? : (докторска дисертација Александра Корба, награђена највишом оценом на Хумболтовом универзитету у Берлину и све њене импликације)”, *Зборник Мајнице српске за друшћивене науке*, 141 (Нови Сад, 2012), 523-550.
63. Фридендер Сол, *Године истребљења. Нацистичка Немачка и Јевреји 1939-1945* (Београд, Завод за уџбенике, 2013)
64. Fogel Milan, Ristović Milan, Koljanin Milan, *Pravednici među narodima* (Београд : Јеврејска општина Zemun, 2012)
65. Hilberg Raul, *Zločinci, žrtve, posmatrači. Jevrejska katastrofa 1933-1945* (Београд : Samizdat B92, 2001)
66. Svetković Dragan, „Holokaust u Nezavisnoj državi Hrvatskoj – numeričko određenje”, *Istorija 20. veka*, 1 (Београд: 2011), 163-182.
67. Fišer Fric, *Savez elita : o kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj : 1871-1945. godine* Београд : Nolit, 1985)
68. Чалић Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд : Clio, 2013)
69. *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1944. Хронологија догађаја* (Чачак : Историјски архив Чачак, 1968)
70. *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1945. Пали борци и жртве* (Чачак : Центар за културу Чачак, 1977)

Suffering and salvation of jews in Cacak and its vicinity 1941-1944

Holocaust represents unique event in modern history. Nazi plan for extinction of Jews had global proportions, so it included the territory of occupied and separated Yugoslavia in 1941, meaning Serbia, Cacak and its wider surrounding. Collaborators were carrying out the will of occupants and they made lists of Jews in Cacak very quickly, 34 persons in total, without resistance and delay of German strict orders. In more distant places like Ivanjica, where the pressure of occupation was not so strong, domestic quisling authority could avoid or postpone measures of listing and arresting of Jews. Domestic quisling authority often intervened when Jewish women were in question and presented them as persons of non Jewish origin. Out of 34 Jews who were listed in the summer of 1941 in Cacak, 11 of them were executed by firing squad, three of them were killed in the battles in partisan units, one boy died from the consequences of the occupation and ten persons survived the war. It can be said for sure

that 15 persons lost their lives, and that for nine of them truth has not been established yet. On the territory of Cacak region or within partisan units, or within Red Army, six more Jews lost their lives, but they were not from Cacak and they were not in the list of 34 persons who were in Cacak in 1941.

Thanks to people from Cacak and its vicinity, members of royalist anti fascist resistance movement of General Mihailovic as well as communist resistance movement 30 Jews preserved their lives. Nine persons from Cacak region got a medal "Righteous among peoples". Ljubivoje, Vujka and Milja Arsenijevic from the village Druzetici (2000), Dragutin and Zivka Stokovic, and Radmila Vasovic from the village Bersici (1996), Radovan and Rosa Djonovic (1983) and Radovan Botic (1989) from the village Donja Crnuca who was not from Cacak region but was hiding Jews in Guca. At least about thirty people used to hide Jews but due to some circumstances none of them was officially awarded with recognition "Righteous among peoples".

Miloš TIMOTIJEVIĆ, PhD

Le calvaire et le sauvetage des Juifs à Cacak et ses environs 1941-1944

L'holocauste représente un évènement unique dans l'histoire moderne. Le plan nazi d'extermination des Juifs fut à l'échelle mondiale, ainsi engloba-t-il après 1941 également l'espace de la Yougoslavie occupée et fragmentée, par conséquent de la Serbie, de Cacak et de ses vastes environs. Les collaborateurs exécutèrent les volontés des occupants et recensèrent vite tous les Juifs à Cacak, 34 personnes en tout, sans résistance particulière et sans délai aux ordres stricts des Allemands. Dans les endroits éloignés comme le fut Ivanjica, où la pression de l'occupation ne fut pas si grande, le pouvoir collaborateur du pays pouvait contourner ou remettre à plus tard les mesures de recensement ou d'arrestation des Juifs. Quand il s'agit des femmes, des Juives, le pouvoir collaborateur du pays intervenait souvent en les présentant comme des personnes d'origine non-juive.

Des 34 Juifs qui furent recensés en été 1941 à Cacak, onze d'entre eux furent fusillés, trois périrent au combat dans les unités de partisans, un garçon mourut par suite de conséquences de l'occupation, neuf disparurent et dix survécurent à la guerre. On peut dire assurément que 15

personnes périrent et que le destin exact pour neuf personnes ne fut pas encore déterminé. Sur l'emplacement de la région de Cacak, soit avec les unités de partisans de cette région ou dans le cadre de l'Armée rouge, succombèrent encore six Juifs, mais qui ne provinrent pas de Cacak et ne furent pas inscrits sur la liste des 34 Juifs qui furent dans la ville en 1941.

Grâce aux gens de Cacak et des alentours, aux membres du mouvement royaliste anti-fasciste de la Résistance du général Mihailovic, ainsi qu'au mouvement communiste des partisans de la Résistance, 30 Juifs en tout sauvèrent leur vie. Neuf personnes de la région de Cacak reçurent la médaille „Juste parmi les nations“. Du village de Druzetici – Ljubivoje, Vujka et Milje Arsenijevic (2000), de Bersici – Dragutin et Zivka Stokovic et Radmila Vasovic (1996), de Donja Crnuca – Radovan et Rosa Djonovic (1983) et Radovan Botic (1989) qui n'est pas de la région de Cacak, mais il cacha des Juifs à Guca. Une trentaine de personnes encore au moins participèrent à la dissimulation des Juifs mais, par concours de circonstances, aucun d'entre eux n'obtint également officiellement la distinction „Juste parmi les nations“.

основу, као једног од главних разлога пропасти прве југословенске државе. Погодно оруђе у тим напорима био је концепт „братства и јединства“. Неизоставан пратилац социјалистичког „измишљања традиције“² било је и преосмишљавање званичног канона комеморативних пракси, државних празника и прослава. Нова празничка политика морала је рефлектовати комунистичку реорганизацију читаве друштвене стварности.

У овом чланку ће бити анализиран амбивалентан однос југословенских власти према традиционалним правослачним празницима током првих година након ослобођења, као и напори режима од 1948. године да популаризује прослављање Нове године. Нови празник је у том погледу требало да представља имплицитан вид сузбијања религијски учитаних традиција и да означи симболички дисконтинуитет с предреволюционарним матрицама колективне друштвене активности. Процес устаљења новог празника биће посматран из микроисторијске перспективе Чачка и околних села, као парадигматичног примера српске провинције тог времена. Ужи аналитички фокус биће усмерен на улогу Антифашистичког фронта жена³ у процесу кон-

цептуализације празника у служби идеологије, пошто су од самог почетка власти управо тој организацији дале задатак да руководи главним активностима везаним за зимске празнике. Стављање жена у средиште пажње омогућава сагледавање ширег контекста у који треба сместити овај детаљ из свакодневног живота у социјалистичкој Југославији. Жене су, као један од носилаца социјалистичког пројекта еманципације, биле саморазумљив медијум кроз који су нови идеолошки постулати (у овом случају, нове ритуалне праксе) могли бити интернализирани међу широм популацијом, а поготово међу првом генерацијом деце подизане у социјалистичком духу.

Главне теме које ће бити обрађене су: употреба празника као симболичког оруђа за (ре)конструисање националног колектива; преосмишљавање већ постојећих културних пракси као мимикријски метод ширења нових идеолошких садржаја; амбивалентна улога жена као друштвене групе у средишту ритуализације културне промене. Новогодишњи празници ће бити смештени у теоријски оквир „штимовања“ Ирвинга Гофмана⁴ као резултат дубоке социополитичке трансформације. Истовремено, они ће бити посматрани и као модеран

² Термин „измишљање традиције“, који означава конструисани карактер националног и других колективних идентитета, потиче из збирке есеја Eric Hobsbawm and Terence Ranger (ed.), *The Invention of Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983).

³ Антифашистички фронт жена Југославије био је замишљен као кровна организација свих женских удружења у држави, која би се бавила промоцијом еманципације жена и њиховим укључивањем у револуционарни покрет и Народну-ослободилачку борбу. Централни одбор је основан 6. децембра 1942. године на Првој земаљској конференцији жена у Босанском Петровцу, да би потом били створани главни, окружни, срески и месни одбори. У послератним годинама, АФЖ се бавио просвећивањем жена, њиховим свеопштим укључивањем у све друштвене токове, као и бригом о деци, која се огледала у брзи о ђачким кухињама, стипендирању сиромашних ученика и сирочади и здравственим просвећивањем. На Четвртом конгресу АФЖ Ју-

гославије, ова организација је угашена, да би била замењена Савезом женских друштава Југославије, који је опет 1961. године прерастао у Конференцију за друштвену активност жена, под окриљем Социјалистичког савеза радног народа. Срески одбор АФЖ Чачак формиран је 25. априла 1947. године, с циљем да обједини рад свих месних организација жена. Под овим називом је престао да постоји 1953. године, кад и читав АФЖ. Види: Вера Гудец-Додић, *Жена у социјализму. Положај жена у Србији у другој половини 20. века* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2006).

⁴ „Штимовање“ (keying) као теоријски концепт означава процес у којем „активности, догађаји и биографије који већ носе одређено значење унутар неког примарног оквира прелазе у други оквир“ (Erving Goffman, *Frame analysis: An essay on the organization of experience* (London: Harper and Row, 1974), 40).

ритуал са сврхом учитавања лиминоидних⁵ елемената у колективно конзумиране друштвене садржаје, надилазећи тиме како временску границу између прошлости-садашњости и садашњости-будућности, тако и границу између јавне и приватне сфере. Микроисторијски приступ ће акцентовати индивидуализовано и персонализовано искуство, као и друштвене механизме и моделе умрежавања „одоздо“ и на периферији, често скривене у крупнијим наративима фокусираним на центар моћи у држави. Чињеница да је Чачак у овом периоду био етнички врло хомогена, скоро искључиво православна средина, у којој је Нова година пре Другог светског рата тек спорадично била прослављана, као и то да је чачански огранак АФЖ-а био врло активан у овом периоду, чини ову студију случаја репрезентативном за истраживање односа Комунистичке партије према српском традиционализму и његовог утицаја на друштвени положај жена као подвлашћене групе. Циљ овог чланка је да попуни постојећу празнину у домаћој историографији на пољу истраживања ритуала и празника, као и да повеже питања ритуализације идеологије, политизације свакодневице и продор Партије у приватну сферу с увелико актуелизованим пољем родних студија.

Празничка политика у социјалистичкој Југославији, као и питање државних ритуала уопште, још увек нису на задовољавајући начин обрађени у срп-

ској и другим постјугословенским историографијама. Од малобројних радова на ту тему, већина се бавила експлицитно политичким ритуалима (нпр. Даном Републике и Даном младости) и њиховим визуелним карактеристикама.⁶ С друге стране, еволуција и употреба „календарских“ празника углавном су биле предмет интересовања других хуманистичких наука, с изузетком неколико ширих историчарских подухвата везаних за верску историју и студије памћења.⁷ У вези с празником који је тема овог рада, пионирски посао обавиле су хрватске антрополошкиње Дуња Рихтман-Аугуштин и Лидија Склевицки,⁸ мада су се оне претежно фокусирали на етнолошки аспект слављења Нове године, као и на католичке традиције специфичне за Хрватску. Стога је истраживање празничких пракси у Србији и њихов вишезначан утицај на креирање свакодневице, поготово у провинцијским срединама, углавном тек на зачетку.

Главни извори за ово истраживање били су документи Среског одбора Антифашистичког фронта жена за Љубићки и Трнавски срез. Они обухватају преписку између Главног одбора у Београду и среских одбора, као и извештаје локал-

⁵ „Лиминоидност“, према антропологу Виктору Тарнеру, одликује модерне ритуале у секуларним друштвима. За разлику од предмодерних ритуала преласка, који садрже јасно омеђену лиминалну фазу (битисање на размеђи двеју животних фаза), лиминоидни ритуали поседују одређене особине лиминалности, али им недостаје симболичко разрешење животне ситуације. Види Victor Turner, „Liminal to Liminoid in Play, Flow, and Ritual. An Essay in Comparative Symbology“, *Rice University Studies* 60/3 (1974), 53-92.

⁶ Димитар Григоров, „Рачунајте на нас. Одломак о Титовој штафети или Штафети младости“, *Годишњак за друштвено историју* 1-3 (2008), 105-136; Breda Luthar and Maruša Pušnik (ed.), *Remembering Utopia. The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia* (Washington DC: New Academia Publishing, 2010).

⁷ Рамила Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970. I-II* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2002); Момчило Митровић, „Прославе и славља у Србији 1945. године“, *Токови историје* 3 (2006), 105-121; Heike Karge, *Steinerne Erinnerung - versteinerte Erinnerung? Kriegsgedenken im sozialistischen Jugoslawien* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2010).

⁸ Dunja Rihman-Augustin, *Etnologija naše svakodnevice* (Zagreb: Školska knjiga, 1988); Lidija Sklevicky, „Nova Nova Godina – od 'Mladog ljeta' k političkom ritualu“, u: *Konji, žene ratovi* (Zagreb: Ženska infoteka, 1996 [1988]), 175-188; Dunja Rihman-Augustin, *Ulice moga grada. Antropologija domaćeg terena* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2000).

них подружница и основних школа надлежним органима. Ова вредна грађа,⁹ похрањена у Међуопштинском историјском архиву у Чачку, пружа детаљан увид у интерне механизме празничких пракси из перспективе уско дефинисане друштвене групе током кратког временског периода који је био предмет анализе. Од велике користи био је и локални недељник Слободни глас, преименован 1950. године у Чачански глас, поготово за период пре 1948. године, када АФЖ још увек није био укључен у организовање новогодишњих свечаности.

На почетку рада биће приказано синтетичко прилагођавање народних традиција новој друштвено-политичкој стварности након 1945. године, кроз пример коришћења породичних предбожићних обичаја ради ширења утицаја женске организације, посебно међу децјом популацијом. Ипак, главна пажња у чланку биће усмерена ка одбацивању таквог еклектицизма од стране власти крајем 1948. године, кад је Нова година устоличена као идеолошки прегнантан симбол нових комеморативних активности и измењених шаблона групног идентитета. На примеру организације дочека Нове 1949. и 1950. године биће анализирана еволуција коју је овај празник доживео као парадигма социјалистичког пројекта стварања „новог човека“ ослобођеног старих (у суштини несоцијалистичких) друштвених стега.

Амалгам новог и старог. Материце као социјалистички празник (1945-1948)

У српској предсоцијалистичкој традицији Божић је заузимао апсолутни примат међу зимским празницима, скупа с традицијама везаним за то доба године (божићни пост, прослава Детињаца, Материца и Очева, сеча бадњака на Бадњи дан). Нова година је у том празничком канону била споредан празник, без већих јавних или приватних прослава. У вези с данашњим схватањем новогодишњих прослава, занимљиво је да су прву јелку у овом крају Србије (тачније у Краљеву) окитили руски емигранти, који су у том граду имали утицајну заједницу, иако се то божићно дрво обично везује за западне утицаје.¹⁰ У сам Чачак прва јелка је стигла 1928. године, с васпитачицом Катарином Лијескић из Славоније.¹¹ Интересантно је да су, као у Краљеву, управо руски коњички официри у емиграцији и у Чачку потпомогли ову новину организовањем балова „под јелком“ на трећи дан Божића (9. јануара) од 1935. године.¹² Током двадесетих година XX века, након велике реформе званичног (али не и црквеног) календара из 1919. године, отпочело се с прослављањем и „грађанске“ Нове године. Међутим, тај празник није био популаран међу традиционалистички настројеним сеоским становништвом.¹³

¹⁰ Милош Тимотијевић, *Век сумње. Религиозност у чачанском крају 1886-2008*. (Чачак: Легенда КД/Народни музеј, 2009), 86.

¹¹ Н.Р., „Симбол почетка новог живота“, *Чачански глас*, 26. децембар 2008, 7.

¹² Међуопштински историјски архив Чачак (у наставку: МИАЧ), Фонд Помоћна женска секција ФИДАК, К-1, Молба Управе кубанског казачког хутора помоћној секцији ФИДАК, 26.12.1934.

¹³ Слободан Невољица, „Преглед цркве спархије жичке у културном животу Чачка од 1919. до 1938. године“, у: *Бојородица грађачка у историји српског народа. Научни скуп* йо-

⁹ Већина овде цитираних докумената АФЖ-а објављена је у годишњаку Међуопштинског историјског архива у Чачку (Никола Баковић, „Документи о организовању прослава Нове године у чачанском крају 1948. и 1949. године“, Изворник. Грађа међуопштинског историјског архива Чачак 29 (2014), 181-203). Ипак, у овом чланку ће релевантни документи бити навођени према оригиналу.

Након ослобођења од нациста и успостављања нових институција под апсолутном превлашћу Комунистичке партије Југославије, није моментално направљен раскид са празничким традицијама претходног система. Прослава Нове 1945. године по грегоријанском календару одвијала се у контексту потискивања окупатора из преосталих упоришта на територији Југославије. Ипак, обележавање јулијанске Нове године те зиме не само да је било толерисано, већ и логистички подржано од стране власти. Тито је лично учествовао у православним божићним обредима, док је прослава Светог Саве на парадигматичан начин представљена као „рехабилитација“ култа овог светитеља од „кала издаје“ који су му нанели фашисти током окупације. Штавише, управо су те 1945. године светосавске свечаности по први пут уприличене у просторијама Народне скупштине.¹⁴ Тако је у том прелазном периоду, и поред начелног ниподаштавања религије од стране марксистичких идеолога, верски живот у много чему сачувао континуитет, не само у приватној сфери, већ и у званично подржаним церемонијама.¹⁵

Што се чачанског краја тиче, на Бадњи дан 1945. године, док је рат у Југославији још увек трајао, у чачанском крају је на највишем нивоу уприличено

традиционално сечење бадњака у Трнави. Свештеник Ацо Савић, припадник партизанског покрета, свечано је освештао бадњак, коме је на градском тргу приређен „импозантан“ дочек. Поред Савића, том приликом су пригодне говоре одржали локални командант капетан Царевић, представници народноослободилачких одбора Чачка (Радул Рабреновић) и Тржаве (Исидор Бабовић), као и још једно свештено лице укључено у нови политички систем (председник Окружног одбора Сава Протић). Потом је приређено велико народно весеље.¹⁶ Те зиме је свечано обележен и дан Светог Саве, кад је извршено сечење колача, као и заједничка прослава чачанских средњих школа у згради Гимназије. Увече су одржане приредбе на чак трима местима: у Гимназији, хотелу „Крен“ и Железничкој школи.¹⁷ Гледе настојања комуниста да „уподобе“ старе празнике новој друштвено-политичкој реалности, парадигматичне су инструкције поводом прославе Св. Саве те исте године у Државној грађанској школи у Чачку:

„[С]ама школска прослава има да буде одржана одвојено од верског обреда који се за њу, као славу, везује. Црквени обред, са освештењем кољива и сећењем колача одржаће се у цркви, и овоме обреду присуствоваће домаћин славе, наставници, ученици и ученички родитељи који то буду хтели. Сама школска прослава одржаће се у школској или каквој другој погодной згради, у присуству наставника, ученика и ученичких родитеља. Она ће се отворити певањем химне ‘Хеј, Словени’ и химне св. Сави, па ће затим преставник управе школе одржати једну

водом 800 година Божиородице градачке и града Чачка (Чачак: Народни музеј, 1993), 268-269. Занимљиво је да је у Гучи током 30-их година XX века Нова година прослављана уз свирку локалног цез бенда „Американ“, што показује колико је тај празник у то време, чак и у провинцијским срединама, био повезан с доказивањем друштвеног статуса и припадности буржоаском културном кругу, окренутом западним утицајима (М.М.П., „Срећна Нова 1934“, *Чачански глас*, 1. јануар 1990, 14).

¹⁴ Момчило Митровић, „Прославе и славља у Србији 1945. године“, *Токови историје* 3 (2006), 106-108.

¹⁵ За однос комуниста према религији у овом периоду види: Рамила Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970*. I (Београд: Институт за новију историју Србије, 2002), 126-136, 163-184.

¹⁶ „Свечано доношење бадњака у Чачак“, *Слободни глас*, 18. јануар 1945, 7.

¹⁷ „Прослава Св. Саве у Чачку“, *Слободни глас*, 31. јануар 1945, 4.

беседу о св. Сави као културном раднику на просвећивању народа, ради чега се он и слави као школски просветитељ. После тога ће следовати програм који ће се састојати из прикладних песама, рецитација и других извођења. При овоме треба узети у обзир комаде са садржином из наше Народно-ослободилачке борбе и у опште борбе нашега народа за слободу.¹⁸

Исте 1945. године, организоване су и школске прославе „дечјег празника Врбице“,¹⁹ док је Спасовдан био нерадан дан у чачанским школама („прва наша слава у новој и слободној нашој отаџбини“), како би ђаци могли учествовати у црквеним литијама.²⁰ С друге стране, упутством Министарства просвете, дан Ђирила и Методија (24. мај) и Титов рођендан (25. мај) су заредом обележени, при чему је истакнут значај грчких просветитеља за примање хришћанства која је представљала „виши степен од раније многобожачке верем исто онако како је и онај друштвени систем, рани феудализам, чија је она идеологија, виши степен од претходног друштвеног уређења“. Поред такве телеолошки приказаног поређења верског конвертитства и смене економских система, била је наглашена и улога Ђирила и Методија у повезивању братских словенских народа на културном и идеолошком плану, као и њиховом сукобу с „Немцима и Римом“, што је сасвим јасно служило повлачењу

ахисторичних паралела с њима савременим дешавањима.²¹

У вези с ужом темом овог рада, посебну важност за анализу друштвеног значаја зимских празника у овом периоду имају акције Антифашистичког фронта жена, поготово њихове акције скупљања поклона за децу којима су родитељи погинули током рата, углавном организоване поводом „празника мајки“ (Материца) дајући на тај начин нови смисао старим традицијама везаним за прославу Божића.²² На апел Окружног одбора АФЖ-а одазивали су се сви срески одбори, од којих су неки директно носили поклоне у дечје домове, док су чачанска, љубићска и трнавска организација преко Окружног одбора достављале своје прилоге. Поклони су претежно били „у природи“, тј. жене су ручно израђивале џемпере, рукавице, шалове, капе, као и друге комаде одеће. Такође, куповани су обућа и школски материјал, али су давани и новчани прилози.²³ Седам жена из Љубића је 1945. године отишло у дом за децу без родитеља, где су на традиционалан начин „одрешене“.²⁴ Поред скупљања прилога, организоване су и хуманитарне приредбе, као у Горњем Милановцу.²⁵ Специфичан синкретизам српских православно обојених традиција и нове, социјалистичке идеологије видљив је из извештаја о посети чачанског АФЖ-а дечјем обданишту, током које су деца клицала Титу, док је приликом дељења поклона један дечак тражио да се

¹⁸ МИАЧ, Фонд Државна мешовита грађанска школа, К-1, Допис Народноослободилачког одбора Среза трнавског Државној грађанској школи, 16.1.1945.

¹⁹ МИАЧ, Фонд Државна мешовита грађанска школа, К-1, Допис Народног одбора града Чачка Управитељу Грађанске школе, 27.4.1945.

²⁰ МИАЧ, Фонд Државна мешовита грађанска школа, К-1, Допис Православног архијерејског намесништва трнавског Управитељу Грађанске школе, 9.6.1945; Допис Окружног народног одбора Управитељу Основне и Грађанске школе, директорима Гимназије, 13.6.1945.

²¹ МИАЧ, Фонд Државна мешовита грађанска школа, К-1, Допис Министарства просвете Србије, 19.5.1945.

²² „Женама округа чачанског“, *Слободни глас*, 28. децембар 1945, 2.

²³ Стојанка В. Трумбуловић, „Рад АФЖ у Рашкој“, *Слободни глас*, 30. јануар 1946, 6; „Рад АФЖ у Ивањици“, *Слободни глас*, 30. јануар 1946, 6.

²⁴ О. Зечевић, „Резултати акције за Материце“, *Слободни глас*, 4. јануар 1946, 4.

²⁵ Зора Лазић, „Прикупљање помоћи да дечје домове у срезу таковском“, *Слободни глас*, 14. јануар 1946, 4.

и њему извезе џемпер са петокраком „јер је много воли“.²⁶ Наредне године, жене из Чачанског округа послале су поклоне за Материце и деци у Босни и Херцеговини, ширећи тако у пракси концепт „братства и јединства“.²⁷ Исте године добијени су и поклони из иностранства, из „пријатељске“ Чехословачке, који су раздељени деци у Краљеви, док је мрежа деловања АФЖ-а током овог празника проширена и на школске интернате, Црвени крст, шегртске домове и сл.²⁸ Иако је било одређено да свака чланица исплете по један џемпер, многе су премашиле норму, док је једна 70-годишњакиња исплела чак седам џемпера.²⁹ Поред дељења поклона, АФЖ је заједно са Уједињеним савезом антифашистичке омладине покренуо акцију слања сирочади на Црно море и у Банат, као и организовање брзинских курсева за васпитаче.³⁰

Овакав амалгам социјалистичке реторике и праксе, пропагиран кроз традиционалне колективне прославе, престао је да буде политички опортун већ неколико година након ослобођења. Тада је званична празничка политика потпуно раскрстила с остацима верски мотивисаних прослава и окренула се празницима који су симболизовали дисконтинуитет са старим режимом. Један такав „подобан“ празник свакако је била и Нова година. Већ почетком 1947. године Политбиро ЦК КП Србије је препоручио члановима Партије да не славе верске

празнике.³¹ Црквене литије су забрањене 1947. године државним расписом, док је већ наредне године Божић изгубио статус државног празника.³² Иако слављење Божића у приватном и црквеном домену никада није забрањено, у званично одобреном дискурсу исказивање верских осећања и поштовање црквених празника често је било изложено подсмеху и неодобравању.³³ Током наредног периода прослављање Нове године је све више популаризовано међу становништвом као потврда раскида с предсоцијалистичким наслеђем, док су новогодишњи симболи у виду окићене јелке и Деда Мраза постали својеврсни антипод демонизованим симболима хришћанства и српског традиционализма оличених у бадњачким обичајима. Нове традиције су се брзо шириле међу становништвом. Народни фронт је већ поводом дочека Нове 1949. године организовао богате лутрије у свих 13 месних организација у Чачку, као и велику централну прославу,³⁴ док су 1. јануара одржане културно-уметничке приредбе у сали Среско-синдикалног већа и у Градском позоришту, а увече у хотелу „Београд“ и кафанама „Цар Лазар“ и „Париз“ забаве са лутријом.³⁵

Ове прославе су, ипак, биле претежно забавног карактера, организоване од стране одраслих грађана и њима намењене. Као такве, оне су почивале на прилично слабом наслеђу новогодишњих прослава претходног доба у овом крају и свакако су биле недовољне за потпуну ути-

²⁶ Јелић, „Прослава Материца у обданишту у Чачку“, *Слободни глас*, 14. јануар 1946, 4.

²⁷ „Жене Округа чачанског послале су поклон деци Босне“, *Слободни глас*, 29. децембар 1946, 4.

²⁸ „Жене Краљева обишле су на Материце са поклонима дечје домовне“, *Слободни глас*, 5. јануар 1947, 6.

²⁹ С. Вујичић, „Жене Чачка исплеле су 210 џемпера и дале као дар за Материце дечјим домовима у округу“, *Слободни глас*, 5. јануар 1947, 6.

³⁰ „Акција за збрињавање деце у нашем крају“, *Слободни глас*, 18. јануар 1945, 8.

³¹ Радмила Радић, *н. г.*, 351.

³² Радмила Радић, *н. г.*, 228.

³³ Види сатиричан текст Н., „Седми јануар 1949“, *Слободни глас*, 14. јануар 1949, 4.

³⁴ „Распоред локала за дочек Нове године по основним организацијама у Чачку“, *Слободни глас*, 31. децембар 1948, 1.

³⁵ „Срески фронт Љубићко-трнавског среза организује на Дан нове године приредбе и забаве“, *Слободни глас*, 31. децембар 1948, 1.

лизацију идеолошког потенцијала који је смена нове и старе године представљала. Комунистичкој партији је био потребан дискурзивно префињенији и идеолошки подобнији садржај којим би форма овог празника била испуњена и дугорочно учвршћена као део друштвеног живота. Стога су управо жене одабране као примарно средство дифузије, а деца као главна циљна група за интернализацију новог ритуала и с њим повезаних семиотичких сложености.

„Нов корак на путу ка социјализму“. Промовисање слављења Нове године (1948-1950)

Главни одбор АФЖ-а за Србију је 10. децембра 1948. године послао инструкције свим локалним огранцима у вези с променама у организацији зимских активности. У допису је писало: „Драге другарице, Нова година треба у будуће да буде наш велики празник. На тај дан који представља нов корак на путу ка социјализму, резимирају се резултати и успеси у протеклој години на социјалистичкој изградњи и одређују се смернице рада у идућој години. Последње две године прослава Нове Године се одвијала у кругу пионирске организације обухватајући на тај начин само школску децу. Међутим она треба да одигра највећу улогу на сузбијању прослављања верских празника Божића, Св. Николе, Материца и др. тако да, обухвативши широко нашу децу остане за њих незабораван и замени им све зимске празнике. Носиоц прославе и овог пута биће омладина, али да би се што шире обухватила сва деца, потребно је да и друге организације, а нарочито ор-

ганизација АФЖ и Синдикати помогну Омладини.”³⁶

Истовремено је инструисано да се оформи специјални одбор за прославу у сваком срезу и насељу. Ти одбори би се састојали од представника АФЖ-а, Народне омладине и Савеза синдиката. Главни догађаји били би одржани у локалним школама, док би додатне активности биле организоване по градовима. Посебна пажња је посвећена припреми поклоне за децу, као што се претходно чинило и за Материце, с том разликом што су сада била укључена и деца предшколског узраста. Поменуто су и друге иновације, пре свега детаљније разрађен сценарио прослава, који је требало да садржи различите изведбе, као и увођење новог „лика“ који би делио поклоне деци – Деда Мраза.³⁷ Да је читав овај нови концепт зимских празника и одговарајућих свечаности био експлицитна копија совјетског модела, види се из пуне чињенице да је, заједно с горе цитираним дописом, централа АФЖ-а послала и живописан извештај о прославама Нове године у Совјетском Савезу. Иако је дотични извештај могао приближити српским женама неке од тражених новина (попут Деда Мраза),³⁸ сам опис раскошних и свеобухватних припрема за прославу у великим градовима очигледно није могао да буде од практичне користи Чачанкама, осим да побуди њихово дивљење према деликатности и лажном гламуру којим

³⁶ МИАЧ, Фонд Срески одбор Антифашистичког фронта жена – Љубићко-трнавски срез (у наставку: АФЖ), кутија 3, Писмо главног одбора АФЖ Србије Среском одбору, 10. 12. 1948.

³⁷ Исто.

³⁸ Назив Деда Мраз је директан превод имена лика из руске бајке Дед Мороз која је инспирисана причом Александра Островског Снегурочка објављеном 1873. године.

је овај празник био прожет у совјетским метрополама.³⁹

У року од неколико дана, срески одбор АФЖ-а је послао упутства свим месним одборима, прослеђујући поруку Главног одбора, али дајући прецизније и корисније савете како да се организују приредбе у чачанским условима. Главни актер поменутих организационих одбора биле су жене (стога су једино из АФЖ бирана два представника), као и локални учитељи и наставници, пошто је у већини места најприкладнија (ако не и једина прикладна) зграда за одржавање приредби била основна школа. С обзиром на то да је једна од главних активности АФЖ-а у том периоду било отварање и снабдевање школских кухиња (поготово у селским школама), препоручено је да, уколико је неки од месних одбора тренутно радио на отварању нове кухиње, оне буду отворене управо на Нову годину. Поред симболичког и пропагандног значаја таквог чина, то је био и погодан начин да се побољша квалитет прослава, пошто се у школским кухињама могао припремити свечани оброк за госте и учеснике. Штавише, спољашњи изглед новог „лика“, Деда Мраза, био је и те како прецизиран: „’Деда Мраза’ направиће га за овај дан неко од жена или омладине. Обуче се у бело, на главу стави велику белу капу од хартије са петокраком и направи велику белу браду, затим све поклоне стави у један џак одакле их дели деци. Водити рачуна да се овоме не да неки накарадан изглед већ томе треба дати озбиљан карактер.”⁴⁰

Припреме за предстојеће свечаности морале су бити обављене у наредних

неколико дана. С обзиром на локални карактер свих планираних догађаја, надлежни одбори, састављени од представника жена, омладине и синдиката (ови последњи само у самом Чачку) брзо су оформљени, додуше на врло неформалан начин. Повољна околност је била чињеница да су поклони који су пре дописа Главног одбора били прикупљени за прославу Материца могли једноставно да се „преусмере“ за новогодишње приредбе. АФЖ је предузео агитацију „од врата до врата“ како би сва деца (али и родитељи) била обавештена о предстојећим догађајима.⁴¹ Посебно је било важно позвати децу предшколског узраста, као и децу која из различитих разлога нису похађала школу, јер она, за разлику од школараца, нису могла добити информације од учитеља. Поред самих школских зграда, жене су се ангажовале и на улепшавању својих заједница. Тако су на пример Бресничанке државним симболима украсиле сваку јавну зграду у свом селу, додатно акцентујући патриотски карактер својих активности.⁴² Овакве акције су стављене у свеприсутни оквир социјалистичког „такмичења“ које је прожимало сваку сферу друштвене и производне активности током раног социјализма. Сходно томе, лични ентузијазам и посвећеност организацији новогодишњих догађаја (али и недостатак истих) брижљиво су бележени од стране локалних секретара АФЖ-а. Ти извештаји су потом прослеђивани среским одборима како би посебно савесне и вредне другарице или месне подружнице биле похваљене.

Док је у самом Чачку, као урбаном центру региона, током ових година по-

³⁹ МИАЧ, АФЖ, К-3, Прослава Нове године у СССР.

⁴⁰ МИАЧ, АФЖ, К-3, Писмо Среског одбора АФЖ Чачак Месном одбору АФЖ Врчани, 21.12.1948.

⁴¹ МИАЧ, АФЖ, К-3, Извештај Месног одбора АФЖ у Петници Среском одбору АФЖ Чачак, 2. 1. 1949.

⁴² МИАЧ, АФЖ, К-3, Извештај Месног одбора АФЖ у Бресници Среском одбору АФЖ Чачак, 3. 1. 1949.

стајало све уобичајеније да се одржавају дочеци Нове године 31. децембра увече, приредбе које је АФЖ планирао у школама заказиване су за 1. јануар. Изузетак је била школа у Катрги где је додатна приредба намењена родитељима одржана 31. децембра увече.⁴³ И поред врло кратког рока током којег су припреме морале да буду извршене, програми прослава у многим школама били су прилично разноврсни. Приредбе би обично почеле дечјим наступима у виду позоришних представа, песама и рецитација. Репертоар се углавном састојао из патриотских текстова и комада посвећених социјалистичкој револуцији и Народноослободилачкој борби, као и питањима социјалне правде и јединства радника и сељака. У неким случајевима коришћени су и текстови совјетских аутора, што је интересно с обзиром на дипломатски конфликт између Југославије и Совјетског Савеза у том периоду. Фокус на политичке и друштвене теме у репертоару био је у очигледном контрасту с традицијама које је Нова година требало да замени. Насупрот божићним обичајима везаним за народну религиозност и сељачку културу, који су реификовали уско дефинисан сроднички колектив, новогодишње приредбе су претпостављале учешће широких маса у великим јавним светковинама које су служиле потврђивању друштвеног идентитета радничке класе.

Учитељи су се трудили да укључе што више ђака у ове догађаје. Тако је на приредби у релативно малој школи у Слатини дванаесторо деце имало индивидуалан наступ, након којег је хор отпевао четири песме, док је у школи у Слатинској Бањи било чак двадесет рецитација и три хор-

ске песме. Несразмерна масовност програма може се видети из чињенице да је на обема приредбама било укупно око 140 гледалаца (50 чланица АФЖ-а, 60 представника Народне омладине и око 30 активиста Народног фронта).⁴⁴ Школа у Доњој Трпчи укључила је не само све ученике у програм, већ и сву децу предшколског узраста у селу.⁴⁵ Представе су биле базиране на књижевним предлошцима (нпр. у Катрги Пут у Свјетлово), али је било и хумористичких скечева, попут дијалога Старе и Нове године⁴⁶ и Бајке о изгубљеном времену⁴⁷ (мада се чак и овакве „невине“ теме, зависно од контекста, могу посматрати као вишеслојна порука о новом добу које наступа), као и наступа фоллорних ансамбала. Ипак, званичан део програма, барем према доступним изворима, био је углавном резервисан за „озбиљније“ садржаје, док је завршни део свечаности обично био окренут забави, с хармоникашем који би забављао децу и друге госте.⁴⁸

Ђачки наступи су били праћени свечаним говорима које су држали директори школа или локални функционери Народног фронта. Ти говори, који су били синтетичког карактера (резимирани су резултате постигнуте у старој и предочавали планове за наредну годину),

⁴⁴ МИАЧ, АФЖ, К-3, Извештај Месног одбора АФЖ у Слатини Среском одбору АФЖ Чачак, 2. 1. 1949.

⁴⁵ МИАЧ, АФЖ, К-3, Извештај Месног одбора АФЖ у Доњој Трпчи Среском одбору АФЖ Чачак, 2. 1. 1949.

⁴⁶ МИАЧ, АФЖ, К-3, Извештај Месног одбора АФЖ у Слатини Среском одбору АФЖ Чачак, 2. 1. 1949.

⁴⁷ МИАЧ, АФЖ, К-3, Извештај Основне школе у Мрчајевцима Среском народном одбору Чачак, 3. 1. 1949.

⁴⁸ МИАЧ, АФЖ, К-3, Извештај Месног одбора АФЖ у Горичанима Среском одбору АФЖ Чачак, 3. 1. 1949; МИАЧ, АФЖ, К-3, Извештај Основне школе у Ракови Среском народном одбору Чачак, 3. 1. 1949; МИАЧ, АФЖ, К-3, Извештај Основне школе у Милићевцима Среском народном одбору Чачак, 3. 1. 1949; МИАЧ, АФЖ, К-3, Извештај Среског одбора АФЖ у Чачку Главном одбору АФЖ, 19. 1. 1949.

⁴³ МИАЧ, АФЖ, К-3, Извештај Месног одбора АФЖ у Катрги Среском одбору АФЖ Чачак, 2.1.1949.

рефлектовали су идеолошко-симболичку суштину новог празника, онако како га је Комунистичка партија перципирала. Мада је сумирање претходне године било неизоставан део ових комеморација, оне су ипак биле првенствено окренуте будућности. Реторика којом су ови догађаји одисали пројектовала је паралеле између почетка нове календарске године и друштвеног напретка повезаног с визијом новог социјалистичког друштва. На тај начин, увођење нове колективне праксе може бити смештено у шири социјо-политички контекст изградње и консолидације новог система, као још један пример инсистирања комуниста на „мобилизацији свих друштвених снага“ (укључујући и децу) у свеобухватан утопијски друштвени експеримент.

Омињени део ових приредби, бар што се деце тиче, било је дељење поклона. Дарови су били слични онима који су претходних година дељени поводом Материца: одећа (углавном зимска), учила, воће и колачи. Ипак, видљива новина је била та да поклоне више нису делиле локалне активисткиње АФЖ-а, већ костимирани Деда Мраз. Занимљиво је поменути да је у већини случајева Деда Мраза глумила жена, пошто је АФЖ био главни организатор. Костим се састојао из белог одела, беле браде, као и капе с неизбежном петокраком. У неким извештајима се овај лик чак помиње у женском роду, као „Деда Мраза“ (с друге стране, у неким селима, на пример Балужи, поклоне је делио „Чика Мраз“).⁴⁹ Тек понегде је ова улога додељена мушкарцима из Народне омла-

дине.⁵⁰ Из очигледних разлога, у овој новој концептуализацији ритуала даровања није било места старом обичају „одрешивања“, блиско повезаног с фолклором и божићним традицијама. Неизоставан део школских приредби биле су и јавне гозбе за учеснике и госте. Из извора се да закључити да су значајна финансијска и материјална средства уложена у ове сврхе. Тако је у Бресници оброк послужен у пет смена за чак 229 деце.⁵¹ У неким селима том приликом је била отворена и школска библиотека⁵² или су саме прославе послужиле као повод да се скупљају прилози за опремање школских кухиња.⁵³

Главни одбор АФЖ-а је инструкције за организовање дочека Нове 1949. године послао исувише касно, те су се многи месни одбори суочили с бројним проблемима у погледу прибављања неопходних потрепштина (намирнице, новац итд.) на време. Тако се десило да неке чланице АФЖ-а нису успеле да скупе новац за куповину намирница и поклона или да су у том часу продавнице и књижаре у Чачку већ биле затворене због наступајућег празника.⁵⁴ У Жежевици су жене успеле да прикупе вуну, али нису стигле да исплету чарапе за децу, остављајући тај задатак за „неки од ових дана“.⁵⁵ У неким селима, попут Горње Трпче, само су деца школске доби позвана на приредбу (за овај

⁴⁹ МИАЧ, АФЖ, К-3, Извештај Основне школе у Горичанима Среском народном одбору Чачак, 3. 1. 1949; МИАЧ, АФЖ, К-3, Извештај Месног одбора АФЖ у Брђанима, 3. 1. 1949.

⁵⁰ МИАЧ, АФЖ, К-3, Прослава Нове године у селу Пријевору; МИАЧ, Фонд АФЖ, К-3, Извештај Месног одбора АФЖ у Горњој Жежевици Среском одбору АФЖ Чачак, 2. 1. 1949.

⁵¹ МИАЧ, АФЖ, К-3, Извештај Месног одбора АФЖ у Бресници Среском одбору АФЖ Чачак, 3. 1. 1949.

⁵² МИАЧ, АФЖ, К-3, Прослава Нове године у селу Пријевору.

⁵³ У Мрчајевцима је те вечери прикупљено 3000 динара (МИАЧ, Фонд, К-3, Извештај Основне школе у Мрчајевцима Среском народном одбору Чачак, 3.1.1949).

⁵⁴ МИАЧ, АФЖ, К-3, Извештај Месног одбора АФЖ у Брђанима, 3. 1. 1949.

⁵⁵ МИАЧ, АФЖ, К-3, Извештај Месног одбора АФЖ у Горњој Жежевици Среском одбору АФЖ Чачак, 2. 1. 1949.

пропуст локални одбор АФЖ-а је окривио пионирску организацију).⁵⁶ Слична ситуација се догодила и у Трбушанима.⁵⁷ На тај начин су организатори изневерили смисао новоуспостављеног празника који је требало да инволвира целокупну децу и омладинску популацију (као и родитеље) у идеологизовану комеморативну праксу.

Ови превиди су забележени и у инструкцијама Главног одбора АФЖ Србије за организовање прослава наредне године. Иако се овај извештај односио на ситуацију на читавој територији Србије, већина поменутих проблема била је присутна и у Чачку: „Искуство прошлогодишњих прослава показало је да се са припремама Нове године није почело на време, да прославом нису обухваћена сва деца и да се Нова година углавном прослављала по градовима а негде и негде по селима. Затим, даљи недостатак прошлогодишњих прослава произилазио је и отуда што није било довољно координације рада свих организација, већ је иста била готово препуштена омладини или организацији АФЖ.”⁵⁸

Да је централа АФЖ-а била решена да избегне сличне непријатности током дочека 1950. године може се видети из пукe чињенице да су упутства послата обласним одборима већ 21. новембра 1949. године. Она су овог пута била далеко детаљнија и конкретнија, али и прилагођена локалним условима, уместо идеализованом совјетском моделу. Свакако да је додатан разлог изостанку било каквог помена совјетске праксе било и то да је,

услед вртоглавог погоршања односа између Југославије и Совјетског Савеза, у међувремену постало апсолутно неприхватљиво да се Нова година посматра као културна пракса експлицитно осмишљена да имитира совјетски узор. Главни одбор је, између осталог, инструкисао следеће: „Ове године прослава треба да добија много шири карактер, она треба да продре до сваког нашег човека, до сваког детета. У заједници са Народном омладином и осталим масовним организацијама (Синдикатом, Савезом бораца) треба организовати прославу у сваком селу, школи, предузећу, установи, задрузи и по могућству и у кући. У обласним центрима за најбоље пионире града и села и децу палих бораца треба организовати централну прославу и низ прослава по основним организацијама са одабраним уметничким програмом за који треба ангажовати најбоље културне раднике (да пишу сценарио за бајку, да изврше декорацију позорница и просторија где се одржавају приредбе и др.). Поред ових прослава треба организовати и народна весеља на трговима, у парковима и другим погодним местима, народна весеља треба организовати на што више места. На тим весељима не треба давати уметничке програме, довољно је место лепо декорисати и обезбедити музику. У градовима треба организовати свечане прославе сличне онима које ће се одржати у центрима области – украсити јелке, припремити уметничке програме и настојати да програм садржи и приче из херојске борбе наших народа и изградњу земље где ће се нарочито истаћи лик друга Тита и осталих хероја наше ослободилачке борбе и хероја социјалистичког рада, за ово треба ангажовати официра ЈА – борца ослободилачког рата и истакнуте ударнике. У

⁵⁶ МИАЧ, АФЖ, К-3, Извештај Месног одбора АФЖ у Горњој Трепчи Среском одбору АФЖ Чачак, 2. 1. 1949.

⁵⁷ МИАЧ, АФЖ, К-3, Извештај Месног одбора АФЖ у Трбушанима Среском одбору АФЖ Чачак, 2. 1. 1949.

⁵⁸ МИАЧ, АФЖ, К-3, Писмо Главног одбора АФЖ Србије Среском и Градском одору АФЖ Чачак, 21. 11. 1949.

свим местима где постоје гарнизони ЈА, прославе треба приредити у домовима Армије, односно у клубовима гарнизона за најбоље пионире и децу палих бораца [...] Организација АФЖ треба да спроведе најширу пропаганду да се Нова година прослави и у кућама, да мајке приреде за децу мале свечаности и да им поклоне дарове.”⁵⁹

Новина је било укључивање борачког удружења у организациони механизам, али и официра и других војних лица. То је био показатељ растуће политизације празника, као и намере да се он смести у контекст самообнављајуће Народноослободилачке борбе (што је свакако било узроковано опасношћу од совјетског напада). Друга важна новост била је отворена сугестија Главног одбора да се месни одбори не ограниче само на јавне прославе и званичне комеморативне активности, већ да се дочек Нове године интернализује и у приватној сфери, односно у дому сваке од чланица организације.

На локалном нивоу припреме у текле много лакше него претходне године. Одбори поменутих масовних организација били су формирану у сваком селу, док су кровни одбори образовани на нивоу среза. По две представнице АФЖ-а биле су присутне у тим одборима, поред представника синдикалних, општинских и образовних власти. Задужење женске организације било је да се обезбеди материјал за поклоне и оброке,⁶⁰ мада им је додатним дописом додељен и задатак украшавања сала.⁶¹ Савез бораца је требало да набави поклоне искључиво за децу

палих војника. Поред школских приредби, планирана је и централна прослава у просторијама Хидроградње, коју би здружено организовали АФЖ и синдикат тог предузећа. Из сваке школе у срезу изабрана су по два пионира као представници на овој главној свечаности.⁶²

Срески одбор АФЖ-а био је задовољан озбиљношћу с којом су чланице прионуле на припремање славља. Већ осам дана пре Нове године рад на организацији је привођен крају, што је било у очигледном контрасту са журбом од претходне године. Иако Срески одбор није обезбедио 217 килограма бомбона, као што је било обећано, месни активни су успели да то надоместе из сопствених средстава.⁶³ Званичан део програма је продужен, тако да је у школи у Доњој Атеници трајао преко четири сата⁶⁴ и укључивао је разноврсније садржаје, попут драмске изведбе дела Бранка Ђопића, али и драматизације бајки Пепељуга и Абу Казамове Папуче, посебно написаних за ову прилику. У скоро сваком селу десетине жена су учествовале не само у организацији и улепшавању, већ су и скупљале намирнице (колаче, пилетину, хлеб) и новчане прилоге. У неким школама сами родитељи су од куће донели топле оброке, показујући тиме своју ангажованост у прослави. Занимљиво је да је у неким селима уместо Деда Мраза поклоне делио у бело обучени Снешко Белић. У Горњој Трепчи је он чак имао и помоћнике који су обавештавали свако дете о његовим добрим и лошим делима током протекле

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ МИАЧ, АФЖ, К-3, Писмо Среског одбора АФЖ Чачак Главном одбору АФЖ Србије, 16. 12. 1949.

⁶¹ МИАЧ, АФЖ, К-3, Писмо Среског одбора АФЖ Чачак Среском одбору, 17. 12. 1949.

⁶² МИАЧ, АФЖ, К-3, Писмо Среског одбора АФЖ Чачак Главном одбору АФЖ Србије, 16. 12. 1949.

⁶³ МИАЧ, АФЖ, К-3, Извештај Среског одбора АФЖ Чачак Обласном одбору АФЖ Титово Ужице, 18. 1. 1950.

⁶⁴ МИАЧ, АФЖ, К-3, Извештај Месног одбора АФЖ у Доњој Атеници Среском одбору АФЖ Чачак, 2. 1. 1950.

године и упућивали их како да догодине буду бољи пионири.⁶⁵

Среска прослава је обухватила 50 најбољих пионира изабраних по сеоским школама и одржана је у свечаној сали украшеној „зеленилом, ћилимима, сликама наших руководијоца“ итд. Након што се присутнима обратио руководилац Среског штаба пионира, говорећи о Новој години, о животу деце у новој Југославији и задацима пионира у 1950. години, ђацима су подељени поклони у виду књига, прибора за писање и разних играчака, а дељене су и поморанџе, колачи и бомбоне. Иако је наредни део програма требало да сеоска деца гледају заједно с децом из самог Чачка, потоња су дошла без надзора одраслих и својом недисциплином довели до отказивања наступа. Тиме је ђацима са села било „покварено велико весеље што су тога дана осетили, а које се могло видети на њиховим лицима и из њихових радосних изјава“.⁶⁶

Током наредних година социјалистичке масовне организације су истрајавале на промовисању Нове године и с њом повезаних традиција, као још једном виду потврђивања оштрог и свеобухватног дисконтинуитета с предсоцијалистичким наслеђем (које је упркос свему и даље опстајало у домену приватног). Истовремено, новогодишњи симболи, попут украшене јелке и Деда Мраза, „наштимовани“ су у званичном дискурсу као антипод дифамираном имагинарију хришћанства и српског традиционализма којима су божићни и бадњачки обичаји били дубоко прожети. Брзина којом се нови празник раширио међу популацијом види се из

податка да је крајем децембра 1957. године у Чачку продато 280 јелки, док је за следећи дочек продато чак 470 комада, а продаја накита за јелке је порасла за невероватних 40 процената.⁶⁷ Најблатантнији доказ успешности ове празничке еволуције забележен је у свакодневном говору у којем је израз „божићни празници“, као збирно име за читав скуп зимских празника, замењен фразом „новогодишњи празници“.

Нови празник за нову жену.

Први јануар као весник новог доба

Током првих неколико година своје владавине југословенски комунисти су се изненађујуће благо односили према религиозном животу и остацима традиционалних обичаја у јавној сфери, што је било у очигледном раскораку с основним идеолошким постулатима марксизма и начелним инсистирањем на „државном атеизму“. Разлози таквом комформистичком ставу били су вишеструки. Пре свега, власт Комунистичке партије у овом периоду још увек није била потпуно учвршћена и наилазила је на изазове у унутрашњој и спољној политици, те је отворен сукоб с верским организацијама и верницима био непожељан. Затим, чак ни најригиднији идеолози нису могли превидети допринос који је део свештенства пружио Народноослободилачкој борби. Штавише, не треба потценити ни чињеницу да су многи истакнути комунистички функционери потицали из руралног и изражено патријархалног друштвеног миљеа, што може додатно објаснити њихово оклевање да направе нагао дисконтинуитет с „превазиђеним“

⁶⁵ МИАЧ, АФЖ, К-3, Извештај Среског одбора АФЖ Чачак Обласном одбору АФЖ Титово Ужице, 18. 1. 1950.

⁶⁶ МИАЧ, АФЖ, К-3, Извештај Среског одбора АФЖ Чачак Обласном одбору АФЖ Титово Ужице, 18. 1. 1950.

⁶⁷ Милош Тимотијевић, *н. г.*, 156-157.

социо-културним праксама. Такође, приоритет у првим послератним годинама је била обнова ратом разорене земље која је захтевала мобилизацију свих расположивих друштвених снага (док год оне нису биле довољно моћне да угрозе саму основу новог режима). Стога је уследила једна врста „примирија“ које се, између осталог, огледало и у сфери колективних свечаности.

Све ове околности објашњавају на први поглед парадоксалну ситуацију слободног практиковања и, чак, јавне промоције верских обичаја. Неки од ових обичаја су стављени у нов контекст и дато им је ново значење, као у случају школских прослава Савиндана, а поготово активности Антифашистичког фронта жена поводом прослава Материца у периоду од 1945. до 1948. године. Метафорички речено, „старо вино“ верски обојеног породичног празника који је означавао емотивну повезаност између мајке и деце преточено је у „нове боце“ постајући тако симбол еманципације жена и њиховог друштвеног активизма који је за циљ имао изградњу новог друштва и дојење надолазећих генерација новом визијом будућности.

Ипак, талас идеолошке ригидизације заплуснуо је све државе у совјетској интересној сфери током 1948. године, са сврхом да елиминише и последње остатке фасаде плурализма који су преживели након краја Другог светског рата. У југословенском случају то је био период када су форсирана индустријализација, политичке чистке и присилна колективизација биле у пуном јеку. Ражаловање верских светковина са статуса државних празника, као и потискивање верских слобода на маргину друштвеног живота створили су идентитетски вакуум који је требало

испунити новим садржајима погодним за „каљење“ новог социјалистичког човека. Популаризацију новогодишњих прослава (којима се не само означавао крај календарске године, већ и на симболичан начин градио свеprisутни симулакрум новог друштва) треба сместити у контекст мера за попуњавање те идентитетске празнине, скупа с другим новинама, попут омладинских радних акција, масовних ритуала (Дан младости), системом социјалистичких такмичења, ударништвом итд. Луцидна подударност да је прва „форсирана“ прослава Нове године била организована према совјетском моделу у исто време кад је Југославија улазила у далекосежни конфликт са СССР-ом може се разумети као иронија историје, али и као несрећна контингентност. Већ од 1949. године одсуство било каквог помена совјетског узора сведочи о дубини тог дипломатског сукоба.

Хипотеза овог чланка је да није била случајност да су жене, као једна од друштвених група која је највише добила социјалистичким пројектом еманципације, одабране да буду главни субјекат дифузије нових ритуалних пракси. Њихова активна улога у укључивању других сегмената становништва у прославе имала је за циљ да учини видљивијим присуство женске масовне организације у јавности. Такође, пошто је њен друштвени положај традиционално везиван за приватну сферу породичног дома, „нова“ социјалистичка жена, извучена из такве патријархалне секлузије, представљала је лиминални медијум кроз који је спољни утицај владајуће идеологије могао бити „убризган“ у (Партији још увек недоступан) домен индивидуалних породица. Стога је главни задатак АФЖ-а у том смислу био да испишу „подобан“ когнитивни садржај у „*tabula rasa*“ младих

генерација, у коначници ширећи поље друштвеног деловања жена. Истовремено, и родитељи су, макар подсвесно и индиректно, такође бивали изложени интернализацији социјалистичког дискурса. То су били постепени кораци у брисању границе између јавног и приватног (као још једног од видова потискивања приватног власништва и индивидуализма), што се најочигледније да видети у инструкцијама из 1949. године да се прославе постепено измештају из школа у породичне домове.

Микроисторијске студије попут ове могу дати увид у друштвене механизме који покрећу свакодневне праксе и садрже често скривене слојеве значења којима је прожета индивидуална и колективна активност. Проучавање улоге АФЖ-а у организацији новогодишњих светковина за децу открива имплицитне канале којима су социјалистичке власти покушавале да унапреде положај жена које су, спремно прихвативши свој новостечен јавни активизам, заузврат помагале дисеминацију новог револуционарног метанаратива међу својим потомством. Политичка улога празника као дискурзивне праксе која служи ширењу идеолошких садржаја замаглила је далекосежнију друштвену улогу реструктурирања социјалног поретка и стварања новог система интерперсоналних мрежа и хијерархија. На вишем нивоу анализе, и жене и мушкарци (као и деца) учествовали су, било као учесници или као организатори прослава, у афективној комуникацији с идеологијом као дискурсом, у којем су менталне мапе нелингвистичког односа са светом и његовим хијерархијама бивале редефинисане.⁶⁸ Истовремено, анализа новог-

дишњих прослава показује и скривене (и често замршене) нити историјског континуитета који се огледа у постепеној (ре)ритуализацији идеологије која је ублажавала ефекат скоковите промене као револуционарне „нулте тачке“ на процес креирања новог (анти)религијског идентитетског дискурса и сламања моћи верских организација. Окретање нове календарске странице није било учитано искључиво разрешењем од прошлогодњих грешака и подбацивања норми, већ и могућношћу симболичког растакања старог и могућношћу за заједничко стварање новог друштвеног поретка.

Као једна од могућих тема за даље истраживање остаје питање како су друге друштвене групе перципирале модерне ритуале с одликама лиминалности (поготово деца и омладина као главне циљне групе), као и еволуција самих ритуала током дужег временског периода од овде истраживаног. Тиме би се могао појаснити утицај различитих друштвених феномена и историјских процеса на практичну примену ритуализованих идеолошких догми. Будућа истраживања би такође требало да се фокусирају на унутрашње везе између Нове године као празника који надилази темпоралност социјализма с другим југословенским политичким ритуалима (али свакако и њиховим верзијама у другим социјалистичким државама), поготово оним који су имали за циљ надилажење и преосмишљавање југословенског простора као сплета „топоса прошлости“⁶⁹ креираног путем те-

⁶⁸ Lawrence Grossberg, *We Gotta Get Out of This Place. Popular Conservatism and Postmodern Culture* (London/New York : Routledge, 1993), 80.

⁶⁹ Амерички историчар Филип Етингтон посматра историјске процесе као малу „места/топоса прошлости“ која представља кореографисану интеракцију пресека (природног) просторног времена и (проживљеног) месног времена (Philip Ethington, „Placing the Past: Groundwork for a Spatial Theory of History.” *Rethinking History* 11/4 (2007), 465-493).

лесног покрета (нпр. Дан младости, пионирски маршеви итд).

Вероватно да би неумитни талас окцидентоцентричне глобализације, који није заобишао ниједан кутак на планети током друге половине XX века, допринео популаризацији Нове године и њених симбола и у земљама попут Југославије. Ипак, како ова микроисторијска анализа показује, интернализација овог празника међу становништвом социјалистичких земаља носила је јединствену политичку битност и телеолошки дефинисану конотацију својствену том политичком систему. У том смислу, конструкција традиционалности Нове године у српском контексту имала је специфична обележја услед своје симултаности са старим маркерима колективног идентитета, што се да видети кроз пример званично подржаног синкретизма фолклорних православних обичаја и футуристичке реторике комунизма. Парадокс историје лежи у чињеници да, иако је социјалистички пројекат у међувремену пропао (на простору Југославије на посебно катастрофалан и насилан начин), а религија на велика врата поново ушла у јавну сферу (често узрокујући осветничко нарушавање самих основа секуларности српског друштва), Нова година је опстала као широко распрострањена колективна ритуална пракса. Ипак, тај празник тренутно припада сасвим другачијем наративу, усмереном ка одржавању и продубљивању процеса западно оријентисане глобализације под хегемонијом неолибералног капитализма.

Библиографија:

Необјављена архивска грађа:

1. Међуопштински историјски архив Чачак - Фонд Срески одбор Антифашистичког фронта жена – Љубићко-трнавски срез; Фонд Помоћна женска секција ФИДАК; Фонд Државна мешовита грађанска школа

Објављена архивска грађа:

1. Баковић, Никола, „Документи о организовању прослава Нове године у чачанском крају 1948. и 1949. године“. *Изворник. Грађа међуопштинској историјској архиви Чачак* 29 (2014), 181 - 203..

Штампа:

1. *Слободни глас* (Чачак)
2. *Чачански глас* (Чачак)

Литература:

1. Ethington, Philip, "Placing the Past: Groundwork for a Spatial Theory of History". *Rethinking History* 11/4 (2007), 465-493.
2. Goffman, Erving, *Frame analysis: An essay on the organization of experience* (London : Harper and Row, 1974)
3. Григоров, Димитар, „Рачунајте на нас. Одломак о Титовој штафети или Штафети младости“, *Годишњак за друштво историју* 1-3 (2008), 105-136.
4. Grossberg, Lawrence, *We Gotta Get Out of This Place. Popular Conservatism and Postmodern Culture* (London/New York : Routledge, 1993)
5. Гудац-Додић, Вера, *Жена у социјализму. Положај жена у Србији у другој половини 20. века* (Београд : Институт за новију историју Србије, 2006)
6. Hobsbawm, Eric and Terence Ranger (ed). *The Invention of Tradition* (Cambridge : Cambridge University Press, 1983)
7. Karge, Heike, *Steinerne Erinnerung - versteinerte Erinnerung? Kriegsgedenken im sozialistischen Jugoslawien* (Wiesbaden : Harrassowitz, 2010)
8. Luthar, Breda and Maruša Pušnik (ed.), *Remembering Utopia. The Culture of Everyday Life*

- in Socialist Yugoslavia* (Washington DC : New Academia Publishing, 2010)
9. Митровић, Момчило, „Прославе и слава у Србији 1945. године“, *Токови историје* 3 (2006), 105-121.
 10. Недељковић, Миле, *Годишњи обичаји у Срба* (Београд: „Вук Караџић“, 1990)
 11. Невовица, Слободан, „Преглед цркве епархије жичке у културном животу Чачка од 1919. до 1938. године“. у: *Бојородица градачка у историји српског народа. Научни скуп поводом 800 година Бојородице градачке и града Чачка* (Чачак : Народни музеј, 1993), 265-280.
 12. Nora, Pierre, *Realms of Memory. The Construction of the French Past, vol. I.* (New York : Columbia University Press, 1996)
 13. Радић, Радмила, *Држава и верске заједнице 1945-1970. I-II.* (Београд : Институт за новију историју Србије, 2002)
 14. Rihtman-Auguštin, Dunja, *Etnologija naše svakodnevice* (Zagreb : Školska knjiga, 1988)
 15. Rihtman-Auguštin, Dunja, *Ulice moga grada. Antropologija domaćeg terena* (Beograd : Biblioteka XX vek, 2000).
 16. Sklevicky, Lidija, „Nova Nova Godina – od 'Mladog ljeta' k političkom ritualu“. у: *Konji, žene ratovi* (Zagreb : Ženska infoteka, 1996 [1988]), 175-188.
 17. Тимотијевић, Милош. *Век сумње. Религиозност у чачанском крају 1886-2008.* (Чачак : Легенда КД/Народни музеј, 2009)
 18. Turner, Victor, “Liminal to Liminoid in Play, Flow, and Ritual. An Essay in Comparative Symbolology.” *Rice University Studies* 60/3 (1974), 53-92.

**From Mothers' Day to "Grandma" Frost.
New Year Celebrations as an Ideological Medium of Women's Emancipation in
Čačak (1945-1950)**

This microhistorical case-study of the role of the Antifascist Front of Women of Yugoslavia in popularising New Year celebrations in Serbian municipality of Čačak aims to examine the internalisation of the communist discourse through ritual practices, serving to infiltrate local community's private life and to expand the Party's support basis. In the first postwar years, the new authorities not only tolerated, but tacitly approved and aided celebrations of Christian holidays, in order to avoid unnecessary social conflicts. Yet, this policy changed radically in 1948, when local mass

organisations were instructed to replace winter holidays with New Year festivities, based on the Soviet model. These events bore an observably ideologised character, since New Year's Day was not only supposed to mark the calendar year's end, but also to symbolise the new beginning as a ubiquitous simulacrum for a new socialist society. The primary agents of this novel collective identity practice were women, champions of the socialist emancipation project, whereas the main diffusion channel were children. This feature embedded this measure within the farsighted project of tempering a "new man".

Nikola BAKOVIĆ

**Des fêtes des Mères au „Père Noël“. Le Nouvel An comme moyen idéologique de
l'émancipation des femmes à Cacak (1945-1950)**

À travers l'analyse micro-historique du rôle du Front antifasciste des femmes dans l'introduction et la popularisation des célébrations du Nouvel An à Cacak et dans les villages environnants, dans cet article on examine le processus d'adoption du discours communiste à travers les pratiques rituelles promues de la part du Parti communiste de la Yougoslavie. Le but de ces mesures fut l'infiltration du Parti dans la sphère privée, ainsi que l'élargissement de sa base sociale. Durant les premières années après la fin de la Deuxième guerre mondiale, la célébration des fêtes d'hiver chrétiennes à Cacak fut non seulement tolérée, mais également soutenue implicitement de la part des nouvelles autorités, afin d'éviter les conflits sociaux inutiles. Comme raison supplémentaire à cette attitude tolérante fut aussi la structure sociale des organes du parti, dont les membres provinrent pour la plupart du milieu rural patriarcal. Ainsi durant toutes ces années, une des activités les plus importantes de la branche de Cacak du Front antifasciste des femmes

fut la célébration de la fête des Mères, avec pour but la copie des contenus socialistes dans cette fête familiale inspirée religieusement. Une telle politique fériée a pris fin en 1948, lorsque les organisations locales furent instruites pour remplacer les fêtes d'hiver par des célébrations du Nouvel An, organisées selon le modèle soviétique. Les séances du Nouvel An socialiste dans les écoles de Cacak eurent pour objectif de marquer non seulement la fin de l'année civile, mais aussi de servir de symbole d'un nouveau début et d'une société socialiste en formation. L'acteur primordial de la pratique d'identité nouvelle furent les femmes, comme un des titulaires principaux de l'émancipation, positionnée liminalement entre la sphère „publique“ et „privée“ (pas encore disponible au Parti), tandis que le canal pour la propagation de l'idéologie furent les enfants, en raison de quoi cette mesure peut être placée à l'intérieur du projet socialiste à long terme de création d'un „nouvel homme“, qui nécessita également l'adoption de nouvelles fêtes.

Nikola BAKOVIC, M.A.

Горан
ДАВИДОВИЋ

историџар, виши архивист
Међуоштински историјски
архив Чачак

УДК: 314.151.3-054.72(=163.41)(100)"195/200"(093.2)
061.233(=163.41)(100)"1958"(060.13)

ЕМИГРАНТСКА ОРГАНИЗАЦИЈА САВЕЗ „ОСЛОБОЂЕЊЕ“. СТАТУТ ИЗ 1958. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: *Послератна емиграција, поделена и разуђена, није нашла своје место у српској историографији. Политичке злоупотребе, бројни стереотипи и недостигућности грађе узроци су слабог познавања емигрантског питања. У чланку је приказана организација Савез „Ослобођење“ која је, за разлику од других емигрантских организација, имала југословенски и демократски програм. Рај је писан на основу извора који су укључени Архиву Чачак и малобројне литературе. Уз чланак је приложен документ који нас упознаје са унутрашњом организацијом Савеза „Ослобођење“.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Југославија, Србија, Чачак, Други светски рат, режим, тајна служба, емиграција, поделе, демократија, Савез „Ослобођење“, програм, стаиуи*

Проучавање српске политичке емиграције претпоставља низ тешкоћа и ограничења, пре свега због слабог познавања емигрантског питања и веома малог броја извора. Представе о емиграцији су током друге половине XX века биле углавном искривљене, политички злоупотребљаване и подложне бројним стереотипима. Српска историографија, са изузетком ретких књига и чланака, није се бавила емигрантским питањем, пре свега због недоступности архивске грађе. Радове о емиграцији писали су публицисти, социолози, бивши припадници тајне полиције социјалистичке Југославије и сами емигранти. Грађу о емигрантима стварала је тајна полиција Југославије која је дуго година била недоступна професионалним истраживачима. Поред архивске грађе домаће провенијенције, много обимнија грађа се налази на

иностраним универзитетима и институтима, као и у приватном власништву емиграната или њихових потомака. Али, проналажење и изучавање те грађе код историчара ствара многе препреке, јер су емигрантске организације и њихови чланови били расути по читавом „слободном свету“.¹

Распадом СФРЈ и увођењем вишепартијског система у Србији политичка емиграција нестаје са политичке сце-

¹ Mira Radojević, „Savez Oslobođenje (1949-1990)“, u: *Dijalog povjesničara-istoričara. Zbornik radova IX*, ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac (Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2005), 381, 382; Део архиве тајне полиције, данас Безбедносно-информативне агенције (БИА), предат је Архиву Србије. Грађа је разврстана по категоријама, међу којима се налазе и: „Припадници југословенске непријатељске емиграције“, „Повратници“, „Емигранти“, „Имигранти“. Као пример наводимо да архивску грађу српских и југословенских емиграната поседују Hoover Institution Stanford University и Columbia University у САД, и Kingston University у Лондону. Израз „слободни свет“ користили су сами емигранти (прим. аут.).

не, јер је политичка дебата пренесена у земљу. Она губи своје основно својство, а то је да је опозиција комунистичком систему или конкретној државној творевини. Новоосноване политичке партије у земљи успостављају контакте са српском емиграцијом. Један број емиграната се враћа у земљу, привремено или трајно, а појединци се и активно укључују у политички живот Србије. Ту свакако треба истаћи Десимира Тошића из организације Савез „Ослобођење“.² Делимичне промене у земљи почетком 90-их година XX века нису довеле до чвршћих веза Србије и њених институција са некадашњом политичком емиграцијом. Разлози су бројни, али узрок свакако треба тражити и у бројним стереотипима које су бивша држава и Комунистичка партија, а потом и њен правни наследник у Србији (СПС), створили о емигрантима. Међутим, постојали су бројни стереотипи о држави и од стране појединих емигрантских организација. То је свакако онемогућавало истраживачима да се упусте у објективна истраживања о емигрантима и њиховим организацијама, као и државним научним институцијама (пре свега архивима) на евентуалном прикупљању грађе. Ретки су случајеви контаката и поклона грађе емиграната и њихових организација научним институцијама у земљи. Неки од

узрока сигурно су и незаинтересованост научних институција и саме државе према емигрантима и исељеницима. До извесног помака долази тек након 2000. године.³

Појам, настанак и деловање политичке емиграције

Речи *емигрант*, *емиграција* и *емигрирати* латинског су порекла и првобитно су означавала исељавање људи у друге земље. Временом термин добија други смисао и почиње да означава веће групе људи који из политичких, верских, економских и других разлога привремено или трајно, присилно или добровољно, напуштају матичну земљу и настављају се у другим државама. Мотив одласка из матичне земље одређује или опредељује карактер емиграције. За политичке емигранте најчешће се употребљава термин избеглице, а за економске исељеници.⁴ Међународно право не користи појам „политичка емиграција“, већ особе које спадају у ову категорију квалификује као

² Десимир Тошић (Бела Паланка, 19. фебруар 1920 - Оксфорд, Велика Британија, 7. фебруар 2008), предатни секретар и председник студентске организације Демократске странке (1940) и члан Извршног одбора Демократске омладине под окупацијом (1941). У емиграцији један од оснивача Српске демократске омладине, Савеза „Ослобођење“ и часописа „Наша реч“. Јула 1990. кооптиран за члана Главног одбора Демократске странке, а 30. септембра 1990. изабран за потпредседника Демократске странке. Један од оснивача Фонда „Центар за демократију“ (1995), председник Европског покрета Србије (1996), потпредседник Демократског центра (1996), члан политичког савета Демократске странке (2004). (Дејан Докић (ур.), *Nesentimentalni idealisti. Desimir Tošić, Božidar Vljajić i uvodnici časopisa Naša reč* (Pariz-London, 1948-1990), (Beograd: Službeni Glasnik & Otkrovenje, 2013), 611-613).

³ Приликом свог првог доласка у земљу 1991. године, мајор Никола Косић је САНУ поконио 260 килограма архивске грађе о животу и деловању југословенске војске у немачким логорима, ретке књиге, фотографије (Никола А. Косић, *Дневник 17. март – 28. март 1941.* (Чачак: Чачански глас, 1996), 92); Међуопштински историјски архив у Чачку је једна од ретких институција у земљи која је покренула акцију прикупљања грађе емиграната који су пореклом из чачанског краја. До сада је преузела грађу Раденка С. Лазовића из САД, а у току је преузимања грађе Бранислава Радуловића из Стразбура; Архив Југославије (АЈ) у својим фондovima поседује грађу чланова Савеза „Ослобођење“: Марка Крстића (ф. 844), Божидара Влајића (ф. 447) и Десимира Тошића (ф. 849). Осим формирања Министарства за дијаспору држава ништа није конкретније урадила. За разлику од Србије у Републици Словенији основан је *Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije pri Znanstveno raziskovalnem centru Slovenske akademije znanosti in umetnosti* који од 1990. године издаје и двојезичну ревију посвећену овој проблематици – *Dve domovine. Rasprave o izseljenstvu. Two Homelands. Migration Studies.*

⁴ Милан Вујаковић, *Лексикон српских речи и узрца* (Београд: Просвета, 1980), 279; Др Мило Бошковић, *Antijugoslovenska fašistička emigracija* (Београд, Нови Сад: Sloboda, Dnevnik, 1980), 21.

„кориснике права на азил“, „избеглице“, „политичке избеглице“ или „расељена лица“. Лице које је избегло из матичне земље, плашећи се репресије, у неку другу земљу да би добило статус избеглице мора прво да добије азил. Корисник азила је дужан да се суздржи од сваке политичке активности у земљи која му је пружила уточиште. Након стицања права на азил заштићен је од евентуалног изручења органима земље из које је емигрирао, уколико га траже. С друге стране, искључен је из дипломатске заштите матичне земље, у зависности од мотива напуштања исте.⁵

Непотпуна истраживања говоре о чак милион и двеста хиљада исељеника са југословенског простора пред Други светски рат, углавном из економских разлога. Тај број је увећан током и након завршетка Другог светског и грађанског рата за још око 250.000 људи.⁶ Друштвено-политичке промене које су довеле до успостављања новог режима након 1945. године, као и економска ситуација у земљи 60-их и 70-их година XX века, биле су узрок новог таласа емигрирања народа из Југославије. Разликујемо пет група које су се отиснуле у емиграцију: прва је састављена од политичких личности које су заједно са краљем напустиле земљу априла 1941. године; другу чине наоружане формације, поражене у грађанском рату, које излазе из земље 1945. године; трећу чине лица која су углавном из политичких разлога одбила

да се врате у Југославију и то су махом ратни заробљеници; четврту чине лица која су након 1945. године илегално напуштала земљу, као и један број политичких дисидената из самог режима; пета настаје средином 60-их година XX века када је режим дозволио легалан одлазак великог броја људи у западноевропске земље због тешке економске ситуације у Југославији. Мотив напуштања земље одређивао је карактер емиграције. Из редова прве четири групе формирана је политичка, а из пете економска емиграција. Крајем маја 1945. укупан број расељених са простора Југославије износио је 443.269 лица. Репатријација⁷ расељених лица из Југославије започета је 19. јуна 1945. године и до 1951. репатрирано преко 200.000 југословенских интернираца и ратних заробљеника, као и дела ратне емиграције. Али у том периоду се бележе и нове избеглице из Југославије (око 500 годишње). По извештајима америчких комисија и Уреда високог комесаријата за избеглице Уједињених нација број бегунаца је у периоду од 1948. до 1958. износио 73.575.⁸ Од средине 60-их и током 70-их година XX века више од милион људи је легално напустило земљу „у потрази за благо-

⁵ Marina Glamočak, *Koncepcije velike Hrvatske i velike Srbije u političkoj emigraciji* (Užice: Kulturno-prosvetna zajednica Užice, 1997), 19-22.

⁶ До почетка Другог светског рата од народа са југословенског простора највише је било Хрвата (око 700.000), Словенаца (око 300.000), па тек онда око 200.000 Срба, исељеника из Црне Горе и Македоније (Мира Радојевић, „Живети и радити у емиграцији. Савез „Ослобођење“ (1949-1990)“, у: *Југославија у хладном рату*, уредник др Момчило Митровић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2010), 98).

⁷ Репатријација (лат. repatriatio) - враћање у отаџбину, поновно примање ранијег поданика у поданство (М. Вујаковић, *Лексикон страних речи и израза*, 796).

⁸ Највећи број расељених лица је био у Немачкој, затим Италији, Француској и Средњем истоку. По статистикама које је правео Радоје Кнежевић број расељених лица из Југославије на крају рата је износио 481.232, а на ту бројку он је додао још 263.000 југословенских фолксдојчера. Највећи број расељених били су углавном Срби и незнатан број Словенаца. За усташку емиграцију није било познатих података (М. Glamočak, *Koncepcije velike Hrvatske i velike Srbije u političkoj emigraciji*, 34-38); Dr Milo Bošković, *Antijugoslovenska fašistička emigracija*, 61; Kosta Nikolić, *„The Serbian Political Emigration in Western Europe 1945-1956.“* (Belgrade: Institute of Contemporary History, 2011), 154-155.

стањем“ и нашло запослење у Немачкој, Француској, Аустрији и Шведској.⁹

Југословенска политичка емиграција састојала се од различитих народа који су и у „туђини“ наставили да делују са позиција које су заступали у току светског и грађанског рата. Организовање је извршено углавном на националној, а не на политичкој основи. Због тога се термин југословенска емиграција може употребљавати само у статистичким анализама емиграције са југословенског простора или за организације које су заступале југословенски програм и очување заједничке државе. Групе које су заступале идеју заједничке државе биле су малобројне, углавном међу Србима и Словенцима, док Хрвати у њима учествују само као појединци, а не као удружења.¹⁰

У почетку је српска политичка емиграција била најбројнија, јер се поред ратних формација које су напустиле земљу 1945. године у Немачкој налазило и око 300.000 Срба као ратних заробљеника или присилно депортованих радника. Из земље је емигрирао и највећи део предратних политичара из готово свих партија, али је њихово политичко деловање било ограничено емигрантским животом. Социјални састав српске емиграције, највећим делом сељачко-војнички слој, као и емотивни антикомунизам, онемогућавао је вођење ефикасније политичке борбе против режима у Југославији. Живот у новим условима и новој земљи наметнуо је у почетку свим емигрантима превасходну бригу да нађу

запослење и започну редован живот.¹¹ Бројна ограничења која су се нашла пред српским емигрантима нису их спречила да обнове предратна тела политичких партија и да оснивају нова, поред већ постојећих иселеничких удружења која су формирана пре Другог светског рата. Тако су настали Југословенски народни одбор (Лондон, 1945), Српски централни национални одбор (Чикаго, САД, јул 1947), Српска демократска омладина (Париз, 1946), Групација радикала ЈРЗ (Париз, 1946), Одбор слободних Срба (Париз, 1948), Српски републикански покрет (Париз, 1948), Српски народни клуб (Париз, 1947), Савез српских задруга „Ослобођење“ (1949), Социјалистичка југословенска секција (Париз), Српски народни савез (Питсбург, САД, 1949), Унија демократских Срба, Хрвата и Словенаца, Асоцијација Срба федералиста (Париз, 1950), Либерални синдикат Југославије у егзилу, Југословенски антикомунистички комитет (Милвоки, САД, 1958) и др. Током 1947. године војни команданти Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО) се одвајају од емиграната политичара и почињу да оснивају своје војно-политичке организације/удружења: Равногорски покрет (1947), Група „Равна Гора“ (1947), Акциони равногорски одбор (1948), Југословенски саветодавни одбор (1948), Удружење бораца краљевске југословенске војске „Дража Михаиловић“ (Лондон, 1948), Покрет српских четника „Равна Гора“ (Индијана, САД, 1952), Удружење старих бораца Југославије и друге. Супротно борцима ЈВуО своја удружења су имали и присталице Љотићевог покрета „ЗБОР“, као и присталице генерала Милана Недића.¹²

⁹ D. Đokić, *Nesentimentalni idealisti*, 310-313; Ivana Dobrivojević, „U potrazi za blagostanjem. Odlazak jugoslovenskih državljana na rad u zemlje zapadne Evrope 1960-1977“, *Istorija 20. veka* 2 (2007), 89-101.

¹⁰ M. Glamočak, *Konceptije velike Hrvatske i velike Srbije u političkoj emigraciji*, 18.

¹¹ *Ibid.*, 40-44.

¹² Од предратних иселеничких удружења најпознатија је била *Српска народна обнова*, основана 1908. у Канади (М.

Бројне организације и удружења указују на чињеницу да је српска политичка емиграција била разуђена и подељена. Предратна политичка подељеност настављена је и проширена у емиграцији по заступању државног модела (монархија, парламентарна монархија, конфедерација или федерализација Југославије, демократске опције), геополитичком или државном критеријуму (Југославија или „велика Србија“) и начину деловања (активни и пасивни). Подели српске емиграције треба додати и личну суревњивост вођа, локалну и покрајинску подељеност, као и највећу поделу коју је донео раскол у цркви 1963. године (расколници и федералисти). Осим антикомунизма, српска политичка емиграција није имала ништа заједничко и није успела да се уједини ни по једном основу и због тога није била значајан чинилац у борби против комунистичког режима у Југославији. Акције су биле догматске са примесаманосталгије и старих вредности, реалност и чињенице да живе у другачијим условима нису прихватани, а није било ни идеја ни покушаја обједињавања за неку јачу акцију. Подељена и безидејна српска емиграција није успела да „српску ствар“ представи пред релевантним међународним факторима.¹³

За разлику од српске, словеначка и хрватска емиграција су биле компактније. Посебно је опасна по режим у Југославији била хрватска усташка емиграција која је успела да изврши уједињење на националном нивоу око идеје државотворности и

да у национални програм за отцепљење од Југославије укључи и комунисте. Разликовала се од српске емиграције и по начину борбе за остварење својих идеја, користећи се и терористичким акцијама.¹⁴ Целокупна југословенска емиграција, разједињена по националним основама и унутарњим поделама, није била алтернатива комунистичком режиму. То је свакако одговарало власти у Југославији која је на целокупну емиграцију гледала и својом пропагандом представљала као фашистичку и све *a priori* изједначавала са усташама и четницима. Највећу опасност су представљале демократске групе које су нудиле реформе и демократизацију југословенског друштва. Али оне су биле малобројне, без већег утицаја и без помоћи западноевропских држава које су подржавале власт у Југославији након 1948. године.¹⁵

¹⁴ Крајем 60-их година XX века усташка емиграција је заступала тезу да они нису били поражени 1945. године, нити да су партизани победили, већ да је поражена Хрватска. Своје антијугословенство су поистовећивали са „велико-српством“ и чим је нешто било са српским предзнаком а приги су одбацивали. Хомегенизација Хрвата је постигнута негативном конотацијом према српском народу као извору свих хрватских тешкоћа. Хрватске организације су биле окупљене око Хрватског народног вијећа, а Словенци су имали Словенски народни одбор (М. Glamočak, *Koncepcije velike Hrvatske i velike Srbije u političkoj emigraciji*, 51-55, 60, 172-174); Од српских организација само је „Српски омладински покрет Отаџбина“ (СОПО) користио насилне методе. Формиран је 1956. у САД из редова организације Српске народне одбране и млађих емиграната (Ibid., 99-100); „Specijalnost hrvatske oporbe bile su diverzantsko-terorističke akcije, atentati, likvidacije, otmice, ucjene, prijetnje itd.“ (Berislav Jandrić, „Represivne mjere komunističkog režima prema hrvatskoj političkoj oporbi 1945-1975. godine. Najznačajniji politički procesi“, u: *Dijalog povjesničaristoričara. Zbornik radova IX*, ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac (Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2005), 323.

¹⁵ Након сукоба са Совјетским Савезом југословенски режим постаје миљеник и савезник Запада, чије владе нису желеле да им се замере помажући активности емигрантских организација. Априла 1956. године, приликом посете Јосипа Броза Тита Француској, емигранти су масовно хапшени, интернирани на Корзику, праћени или су били у обавези да се јављају француској полицији (D. Đokić, *Nesentimentalni idealisti*, 176).

Bošković, *Antijugoslovenska fašistička emigracija*, 59, 95, 99); Међуопштински историјски архив у Чачку (МИАЧ), фонд Бранислава Радуловића, К-1, нерегистрована грађа (примопредаја у току), писмо Марка Крстића упућено Б. Радуловићу од 8. новембра 1956. године; Kosta Nikolić, *The Serbian Political Emigration in Western Europe 1945-1956*, 154-213.

¹³ M. Glamočak, *Koncepcije velike Hrvatske i velike Srbije u političkoj emigraciji*, 40-44; D. Đokić, *Nesentimentalni idealisti*, 80-81.

Савез „Ослобођење“

Организација која се својим програмом и радом разликовала од остатка српске и југословенске емиграције била је Савез „Ослобођење“. Били су опозиција режиму у Југославији, али и опозиција у емиграцији. Чланови који су учествовали у оснивању имали су различито политичко и организацијско порекло. Њен почетак би се могао датирати већ у 1946. годину када је основана Српска демократска омладина (СДО), као политичка организација у емиграцији која је своје идеје баштинила на предратном Српском демократском клубу (1938-1941) и Средњошколској демократској омладини (1940-1941) у оквиру Демократске странке. У оснивању Савеза „Ослобођење“ учествовале су и задруге као социјалне установе за самопомоћ и солидарност. Прва српска омладинска задруга основана је августа 1947. године у Француској. Исте године у Паризу је основана издавачка Српска задруга „Ослобођење“ које је издавала часопис „Наша реч“ (јануар 1948), а затим настају задруге у Немачкој и Белгији (1947), Великој Британији, САД (1948), Канади и Аустралији (1951). Првих година живота у емиграцији задруге су кроз чланарину и социјална давања од чланарина помагале у решавању социјалних питања емиграната. У почетку нису биле политичке установе, али су усвајале и извесне политичке принципе, попут борбе против тоталитаризма, за очување државне заједнице и за друштвени поредак у коме ће бити поштовани сви облици својине.¹⁶ Након

одржаних састанака чланова Централног одбора Српске демократске омладине и Радног одбора Српске задруге „Ослобођење“, у Женеви од 5. до 12. августа 1949. године, одлучено је да се оснује Савеза српских задруга „Ослобођење“. Потом је у часопису „Наша реч“ 1. септембра 1949. године објављена заједничка декларација у којој су изнета политичка гледишта о земљи и емиграцији, међународној ситуацији и проглашење о оснивању Савеза српских задруга „Ослобођење“. У току септембра 1949. године задруге из САД, Велике Британије, три из Париза, Брисела и Бад Алјблинга (Немачка) укључују се у проглашени Савез, усвајају први Статут и одлучују да „Наша реч“ буде гласило организације. Основали су и библиотеку „Наше дело“ 1. октобра 1949. године, која је свој рад започела тек 1952. године када је изашла прва књига. Име организације преузето је од Српске задруге „Ослобођење“, а смисао назива почивао је у ставу и раду за ослобођење земље, српског и других народа од једнопартијске диктатуре комунистичке партије у Југославији. За разлику од осталих емигрантских удружења нису били за „војничко“ ослобођење, већ су се залагали за идејно окупљање снага у земљи и иностранству у циљу демократизације земље након пада комунистичког режима. Сматрали су да се борба против режима може водити „само једном дале-

центре. Један од центара је био и у Чачку. Избијањем рата долази до прекида рада, а један број чланова учествује у покрету генерала Михаиловића. У оквиру ЈВуО деловали су омладински штаб 501 и Прва омладинска бригада која је носила назив по погинулом омладинцу Михаилу Наумовићу (Ibid, 32-33; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост : историја равнатораца чачанског краја, књ. 3, Агонција и слом : ратне 1944. и 1945. године* (Чачак: Међуопштински историјски архив; Краљево: Народни музеј, 2004), 24, 112, 125; D. Đokić, *Nesentimentalni idealisti*, 113-114; Мира Радојевић, „Милован Ђилас и српска политичка емиграција (1954-1995)“, *Токони историје* 4 (2007), 121).

¹⁶ „20 godina rada i stava Saveza OSLOBODENJE“ (London: „Naša reč“, 1970), 13, 23-27; Студентски демократски клуб (СДК) основан је 1935. као аутономни орган Демократске странке Љубомира Давидовића. Године 1941. иницијативом СДК створена је илегална Средњошколска демократска омладина која је у унутрашњости имала омладинске

ковидом и широком политиком ослобођења“ и да главна снага треба да буде народ у земљи, а не у емиграцији. Борили су се за „ослобођење“ од „националистичког традиционализма“ и против сваког облика екстремизма, и десног и левог, нудили су демократску алтернативу за цео југословенски простор и плуралистички поредак на супрот једнопартијској или било каквој другој диктатури.¹⁷

Политички ставови, односно Програмацки погледи Савеза „Ослобођење“ објављени су јануара 1955. године у часопису „Наша реч“. Представљали су новину у политичком животу емиграције и уопште бивших југословенских народа јер су били засновани на сложености и еволутивности друштва. Програмацки погледи били су привремена основа „од које би требало поћи у изградњи једног демократског друштва“ за бољу будућност српског и других народа Југославије. У три поглавља изнети су национални, политички и социјално-економски погледи Савеза „Ослобођење“.¹⁸

Националне погледе темељили су на чињеници да савремени европски национализам напушта идеју о сувереној националној држави и да српски национализам треба да се развија у правцу Европске заједнице народа. На том путу српски национализам би требало да изврши ревизију својих вредности, метода, тумачења прошлости и разбијање националних заблуда. Од ревизије би зависили положај српског народа у Европи и његова будућност. Залагали су се за демократски национализам, признајући право другим народима да живе слободно и да уживају

сва она права која ужива и српски народ који не би тражио туђе територије, али своје „брани свим својим снагама“. Основна националним погледима Савеза „Ослобођење“ био је српски народ, а на српство су гледали као синтезу, односно на Србе из свих покрајина, а не само из уже Србије. Истицали су да се национална граница између Срба и Хрвата „не може никада поклопити са етничком границом“. Уколико би дошло до повлачења граница, били су за начело да „на српској националној територији остане онолико Хрвата колико има Срба на хрватској националној територији, док би Муслимани Босне и Херцеговине имали право да се слободно изјасне за она решења која најбоље одговарају њиховим интересима и осећањима“. Били су за заједничку федеративну државу („Сједињене државе Југославије“), уколико она произилази из слободне одлуке српског, хрватског и словеначког народа, али и њихове сагласности о особености босанско-херцеговачких Муслимана и Македонаца. Таква држава била би основа за „ослобођење“, а у будућности би требало тежити укључивању у Балканску и Европску заједницу народа.

Политички погледи Савеза „Ослобођење“ претпостављали су „савременије и ново схватање политике као вештине не само управљања државом и вођења државних послова него и вештине окупљања, организовања и руковођења друштвеним покретима“. Заступали су политички реализам који би одговарао тежњама свих друштвених слојева. Сматрали су да је демократија једини политички систем који ће обезбедити основне слободе и права свих грађана. Такав систем претпоставља владавину закона, односно поштовање закона како од др-

¹⁷ „20 godina rada i stava Saveza OSLOBODENJE“, 17, 18-20, 25-27, 65; D. Đokić, *Nesentimentalni idealisti*, 64-69, 153-154.

¹⁸ Архив Југославије (АЈ), фонд 849 – Десимир Тошић, „Наша реч“, број 61, Париз, јануар 1955, 2-11.

жавних власти, тако и од самих грађана. Економско-социјални погледи претпостављали су три чињенице: 1) полазну основу за развитак представљало би затечено стање у Југославији по паду комунистичког режима; 2) слободно изражене тежње народа; 3) искуства стечена у Европи и свету. Привредна политика би се усклађивала према потребама и условима земље у циљу економског благостања најширих слојева друштва. Начела економско-социјалног програма су социјална правда и социјална једнакост, слобода личности, приватна предузимљивост и рад као право и дужност сваког појединца. У држави би, поред приватне, постојале друштвена и задружна својина. Циљеви и начела економско-социјалног програма Савеза „Ослобођење“ претпостављали су промену улоге државе, њених органа и владајуће партије у привреди (привредна децентрализација, смањивање партијског монопола, економска демократија, смањивање бирократије).¹⁹

Програматске погледе Савез „Ослобођење“ заступао је и ширио преко свог гласила „Наша реч“ које је излазило од јануара 1948. до децембра 1990. године. Од 1948. до 1958. године седиште редакције листа било је у Паризу, након чега се премешта у Лондон. Укупно је изашло 420 бројева. У почетку је излазило сваких шест недеља, а од јануара 1951. године постаје месечник, у тиражу од око 3.000, а последњих година излажења и око 5.000 примерака. До краја 60-их година XX века часопис је био изразито емигрантски и целокупан тираж је био у претплати, углавном политичке емиграције. Почетком 70-их година постаје нарочито привлачан за економску емиграцију, јер је уступао простор српским

и југословенским дисидентима, борцима за људска права. Први претплатници из редова економске емиграције појављују се 1967, а од фебруара 1976. године могао се наћи и у слободној продаји на киосцима у земљама у којима је била масовна економска емиграција.²⁰ Часопис је бранио „основна права српског народа, као и других народа Југославије“. Највише се бавио анализом политичких, друштвених и економских збивања у Југославији. Појављивали су се и исечци из југословенске штампе, изјаве политичара, текстови о важним културним догађајима у земљи, прикази књига, написи о националном питању, историји, емиграцији, хладном рату и међународним односима, али и текстови југословенских дисидената.²¹ Тајним каналима часопис је достављан и претплатницима из Југославије којих је било већ од почетка 60-их година XX века (Београд, Загреб, Задар, Лесковац, Сомбор). Дистрибуција часописа у земљу углавном је ишла преко Центра „Ослобођења“ у Стразбуру, којим је руководио Бранислав Радуловић, родом из чачанског краја.²² У југословенској јавно-

²⁰ Године 1963. било је око 1.000 претплатника из реда политичке емиграције, али и из Југославије. Број претплатника из политичке емиграције 1976. године износио је 501, а 1978. године 348; из економске емиграције 1976. године 279, а 1978. њих 360; слободна продаја на киосцима 1976. износила је 291, а 1978. нешто више - 350. Тираж часописа је 1980. износио око 4.000, са тенденцијом опадања претплатника за 15% и растом продаје на киосцима за 28% (МИАЧ, ф. Бранислав Радуловић, К-1; Д. Ђокић, *Nesentimentalni idealisti*, 198-199).

²¹ Д. Ђокић, *Nesentimentalni idealisti*, 5-6, 8, 12, 13, 15-18; У првих двадесет година рада за часопис је писало преко две стотине сарадника углавном Срба, „извесних демократских Хрвата, Словенаца и Муслимана“ и неколико Француза, Американаца и Британаца (*“20 godina rada i stava Saveza OSLOBODENJE“*, 91).

²² Бранислав Радуловић је рођен 5. јануара 1926. у Миљевицима код Чачка. Завршио Гимназију у Чачку. За време рата је био члан Југословенске равнороске омладине (ЈУРАО). У јединице ЈВуО ступа током лета 1944. са којима се повлачи кроз Босну. Маја 1945. пребегло је у Италију где проводи две године у логору Ебола, а након тога у логору Минстер (Немачка). Септембра 1947. прелази у Париз, где

¹⁹ Ibid.

сти часопис је био игнорисан све до 80-их година XX века, када привлачи пажњу режима и медија пре свега због сарадње и објављивања текстова Милована и Алексе Ђиласа, Михајла Михајлова, као и петиције које су потписивали Срђа Поповић, Лаза Стојановић и др. „Наша реч“ је било једино гласило „с ове и с оне стране граница“ које је објављивало сећања и успомене на рат једне и друге стране, једино које је уступило своје странице опозиционим марксистима, али и хрватским националистима. „Слободна дискусија не решава ниједно питање, али је слободна расправа једини пут да се траже и нађу решења.“ И поред чињенице да се часопис најмање бавио темама из Другог светског рата, од југословенске тајне службе и режимске пропаганде окарактерисан је као „четничка ревија“.²³

Организација Савез „Ослобођење“ била је против комунистичког режима у Југославији, али и предратног уређења, диктатуре краља Александра и уопште свих диктатура, као и политике највећег дела српске и хрватске емиграције на које

су гледали као на репрезенте предратне политике. Због тога су често били на „удару“ највећег дела емиграције.²⁴ Критиковали су и замерали остатку емиграције, нарочито српској, да се у борби против режима углавном користи „вербалним антикомунизмом без садржине“, да се више бави међусобним сукобима, „националним и политичким ветрењаштвом“, паланачким трачом, неактуелним темама, личним и одборским сплеткама, имагинарним националним фронтима и поткусиривањем исељеничких вођа.²⁵ Сматрали су да таква српска емиграција подрива јединство и солидарност опозиције и да „служи интересима режима на власти“. Осуђивали су појединачне акте „тероризма које извесни емигрантски кругови сматрају својом националном диком“, мислећи пре свега на усташку емиграцију. Делу хрватске емиграције, представницима Хрватске сељачке странке, замерали су и то што никада нису осудили усташке злочине над српским народом. Најбитнија разлика од остатка емиграције, пре свега српске, била је у односу према дисидентима из комунистичког режима и самом односу према земљи. Од своје Друге конференције (1953) Савез „Ослобођење“ у начелу је тежио да помогне став и рад опозиције у Југославији. Са Петом конференцијом (1962) започет је рад на демократској алтернативи, односно демократској еволуцији која је обухватала међунационалне и међуидеолошке односе. Водећи се идејом да је за „ослобођење“ била „меродавна земља, а не емиграција“, сматрали су да је најважнији задатак организован додир са „члановима младих генерација и нашим људима који долазе

је једно време радио као фабрички радник. Године 1949/50. уписује се на Сорбону, а 1951. био је примљен на новоосновани колеџ Слободне Европе крај Стразбура, где је студирао романску групу језика на Филозофском факултету. Од 1. марта 1960. ради као секретар турског сталног представништва при Европском Савету и на том месту дочекује пензију. У емиграцији је био активан у Српској демократској омладини, потом и у Савезу „Ослобођење“. Бавио се и књижевним радом, превођењем („Људи кртице“, Новак Рајић), писањем чланака и песама које су објављиване у бројним емигрантским часописима, а највише у часопису „Наша реч“. Због сигурности је користио псеудоним Бране Лугомирски, а сами чланови су га звали „Чича“. Преминуо је 1. септембра 2007. у Сир Д'Агде на југу Француске, а сахрањен је у родном селу Милићевцима (МИАЧ, ф. Бранислав Радуловић, К-1).

²³ Највећи напади на часопис били су током 1984. и 1985. од стране „Политике“, Радио-телевизије Београд, сарајевског „Ослобођења“ и загребачких листова „Данас“ и „Вјесник“ (Д. Ђокић, *Nesentimentalni idealisti*, 198, 199, 419, 488, 492, 493, 529, 530); Међу члановима Савеза „Ослобођење“ било је доста припадника ЈВуО. Један од истакнутијих чланова био је и Звонимир Вучковић, командант Првог равнорског корпуса ЈВуО (МИАЧ, ф. Бранислав Радуловић, К-1).

²⁴ „20 godina rada i stava Saveza OSLOBODENJE“, 16, 38.

²⁵ *Ibid.*, 17, 18-20; Д. Ђокић, *Nesentimentalni idealisti*, 153-154.

из земље“.²⁶ И поред боравка у „туђини“, живели су са проблемима своје отаџбине, о њој говорили, писали, дискутовали, давали подршку студентима, дисидентским књижевницима и универзитетским професорима из Југославије, чије су ставове објављивали у часопису „Наша реч“.²⁷

Борбу против режима у Југославији Савез „Ослобођење“ је водио са другачијег становишта, јер су у суштини били идеолошки покрет. Нису се залагали за насилну промену режима, политичку ликвидацију људи на власти и физичко разрачунавање међу народима, већ за толеранцију и помирење, за нови поредак у земљи у коме неће бити места ни за једну диктатуру. Велики део српске емиграције им је замерао да су анационални због залагања за заједничку државу и сарадњу са Хрватима и Словенцима сличних гледишта, а они су сматрали да је то најбоље решење за српски народ. Сам назив организације говори у прилог томе: Савез српских задруга „Ослобођење“ - Union of Democratic Emigres from Yugoslavia. Највећи број чланова организације били су Срби, али било је и Хрвата и Словенаца, мада у незнатном броју. Дилема о

заједничкој држави и називу организације постојала је и међу члановима саме организације.²⁸ Њен став према српском питању и заједничкој држави можда је најбоље описао Десимир Тошић у писму Браниславу Радуловићу: „Српски народ као наша база али и Југославија као једина основа за живљење уједињеног српског народа, нема уједињеног српског народа изван Југославије; наравно, ако Хрвати неће са нама, ми их нећемо приморавати, али у том случају треба да носе са собом само оне срезове у којима се налази њихова већина.“²⁹ Разликовали су се од остатка српске и хрватске емиграције и по томе што су признавали националну особеност Бошњака (Муслимана) и Македонаца, док су Црногорце сматрали за припаднике српског народа са посебном историјском и државном традицијом.³⁰

Режим у Југославији је на све емигрантске кругове гледао као непријатељске организације, етикетајући их као „фашистичке“ и „терористичке“. Пропаганда која је вођена у земљи емиграцији је давала призив најмрачније

²⁶ Резолуција са Друге конференције Савеза „Ослобођење“ децембра 1953. у Паризу, „Наша реч“, бр. 51, Париз, јануар 1954; Резолуција Пете редовне конференције Савеза „Ослобођење“ у Лондону априла 1962, „Наша реч“, бр. 130/1, Лондон, јун-јул 1962; МИАЧ, ф. Бранислав Радуловић, К-1, „Резолуција са VI редовне конференције у Паризу марта 1964“; Група Демократска алтернатива састајала се и дебатовала између 1963. и 1982. године, а нацрт је написан и потписан октобра 1982. од 46 стране јавних радника. Демократску еволуцију Савез „Ослобођење“ је почео да разрађује од 1976. године (Д. Ђокић, *Nesentimentalni idealisti*, 32, 551,552; МИАЧ, ф. Бранислав Радуловић, К-1, „Став о демократској еволуцији и прелазном стању“, 21. јун 1979).

²⁷ Подршка дисидентима започета је током сукоба Милована Ђиласа са политичким врхом Југославије (1953-1954), а касније пружана Михајлу Михајлову, Алекси Ђиласу, групи професора Београдског универзитета (Драгољуб Мићуновић, Љубомир Тадић, Светозар Стојановић, Загорка Голубовић и др), Момчилу Селићу, Гојку Ђогу, Добрици Ђосићу и др. (М. Радојевић, *Живети и радити у емиграцији. Савез „Ослобођење“ (1949-1990)*, 103-104).

²⁸ На питање о промени назива организације Д. Тошић наводи да је ситуација „изузетно тешка, комплексна и ми смо то све знали од почетка, признајући народе као посебне, и признајући Југославију као заједницу слободних народа. Против те заједнице не раде само усташе и шовинисти, већ и многи Срби и Хрвати који не могу да нађу основе за заједнички живот. Жеља за независном државом не може се у бити огласити за нацистичку. Напротив, право самоопредељења је демократско право. Шта сада ми да радимо? Ми смо морали основати српску организацију, јер бисмо учинили један неполитички акт, да смо образовали југословенску. Колики би број дошао Хрвата код нас у југословенску организацију? Више него минималан. Оно што је трагично, то је да Хрвати слободоумнији људи нису успели образовати своје демократске организације. Ја и даље мислим да ми не можемо мењати наш систем, јер би нам огромна већина Хрвата оспоравала право на југословенство, а на тај начин бисмо одбацили од себе и многе Србе.“ (МИАЧ, ф. Бранислав Радуловић, К-1, писмо Десимира Тошића од 11. новембра 1964. године).

²⁹ Ibid., писмо Десимира Тошића од 24. фебруара 1967. године.

³⁰ Д. Ђокић *Nesentimentalni idealisti*, 467.

реакције која живи животом далеко заборавање прошлости. Највећу опасност за режим представљале су малобројне демократске емигрантске организације које су нудиле реформе и демократизацију југословенског друштва и одрицале се екстремизма. Такве групе су од служби безбедности и власти у Југославији окарактерисане као центри психолошких група за притисак.³¹ Досадашњи радови о Савезу „Ослобођење“ углавном су наводили да је став организације против насилне промене власти и осуда терористичких акција утицао да не буду интересантни југословенској служби безбедности (СДБ). Напротив, ставом да се ослобођење може извршити пре свега снагама из земље, повезивањем са демократским снагама и посебно дисидентима из самог режима и достављањем пропагандног материјала у земљу представљали су далеко већу опасност због чега су били су под сталном присмотром СДБ-а. Савез „Ослобођење“ је пропаганди материјал у Југославију достављао тајним каналима и на разне начине. У једном извештају Центра Савеза у Стразбуру из децембра 1963. године наведено је да је „Наша реч“ „штампана на флиспапиру отпремљена за Југославију“, а у Стразбуру је подељено неколико примерака југословенским кошаркашима.³² Чланови су имали и посебно упуство за разговоре са људима који долазе из СФРЈ, укључујући и комунисте уз два правила: „1. Не може бити икаквих личних или политичких разговора са званичним претставницима комунистичке

диктатуре и 2. Разговори са комунистима из земље, посетиоцима, стипендистима итд. може да се изводи у затвореном простору, без икакве јавности, у једној озбиљној идеолошкој дискусији.“ Инсистирало се на „обазривости“, јер се неки чланови „нису пазили и можемо имати тешкоћа“.³³ Пажљиво пратећи сваки догађај и појаву сваке критичке политичке мисли у Југославији, Савез „Ослобођење“ је нарочито појачао своју активност половином 60-их година XX века након крупних дешавања у земљи (Брионски пленум, пад Ранковића, студентске демонстрације). Године 1966. имали су преписку са Задарском групом и Михајлом Михајловом, чија су писма у копијама достављали у земљу.³⁴ Дистрибуција писама је ишла преко Центра Савеза у Стразбуру који је копије писама убацивао у возове који су ишли за Југославију. „Овде ти додајем двадесетак Михајловљевих писама. Ако можете да ухватите неки вагон који иде за Југославију (мислим да један воз од Gare l'Est креће кроз Стразбур) и да поделите

³¹ „20 godina rada i stava Saveza OSLOBODENJE“, 67-68; М. Гламоћак, *Koncepcije velike Hrvatske i velike Srbije u političkoj emigraciji*, 16, 51-55.

³² „Ми морамо што пре да појачамо нашу акцију према земљи која мора да буде потпуно дискретна, да не кажем – конспиративна“ (МИАЧ, ф. Бранислав Радуловић, К-1, писмо Десмира Тошића од 28. јула 1960. године; писмо Бранислава Радуловића упућено Д. Тошићу 3. децембра 1963. године).

³³ Главни одбор Савеза „Ослобођење“ доставио је 22. септембра 1965. године свим члановима „Једну идеју о упуствима за разговоре са људима из СФР Југославије“. У Упуству је назначено да је само за личну употребу чланова Савеза, да га нико не показују, „понајмање пријатељима који долазе из Југославије“, али и емигрантима и припадницима других организација (Ibid., писмо Десмира Тошића од 19. јануара 1962. године; допис Главног одбора Савеза од 22. септембра 1965. године).

³⁴ Десимир Тошић обавештава 22. јула 1966. Бранислава Радуловића да је добио из Задра од М. Михајлова копију писма које је 11. јула 1966. упутио Ј. Б. Титу у коме је тражио дозволу за састанак у вези са оснивањем новог „лист(а) који неће бити комунистички“ (Ibid.); Михајло Михајлов (1934-2007), југословенски дисидент и емигрант, осуђен на три и по године затвора због објављивања есеја о камповима за совјетске дисиденте. Након изражане казне наставио је да сарађује са Савезом „Ослобођење“. Поново је осуђен 1975. године на седам година затвора. Ослобођен 1978. године, након чега одлази у емиграцију у САД. У земљу се враћа 2001. године након пада режима Слободана Милошевића (D. Đokić *Nesentimentalni idealisti*, 287; Срђан Цветковић, „Политичка репресија у Србији и Југославији 1944-1985. Покушај квантификације и компарације неких параметара политичке репресије у Србији и Југославији 1944-1985“, *Историја 20. века 2* (2008), 309).

публици ово писмо. Просто дрско ући у југословенски вагон и дати сваком путнику... Кад улазите у воз, води рачуна да не будеш сам, већ да буде још двојица „пратилаца“. За сваки случај.“ Други начин достављања пропагандног материјала ишао је преко мреже претплатника часописа „Наша реч“ из Југославије, али и родбине самих чланова организације.³⁵

Појачана активност Савеза није остала непримећена југословенској Служби безбедности, што је довело и до спровођења одређених мера против чланова организације, али и њихове родбине у земљи. Код чланова организације је током 1967. године постојао изванредан страх због могућих атентата и физичких пребијања од стране СДБ-а и препоручивало се да се пази „на пошту и архиву“. Служба безбедности је у земљи држала под присмотром родбину емиграната и контролисала и задржавала пошту из иностранства. Приликом подношења молбе за пасош у полицијској станици у Чачку, ради одласка у посету стрицу у Стразбур, Гојко Радуловић је одбијен под изговором да је његов стриц Бранислав Радуловић „непријатељ ове земље и ради стално активно против ње“. Том приликом „неки Васовић из чачанског СУП-а рекао му је да дође код њега у канцеларију и ту му је показао један читав досије о мени [Браниславу]“. Наредне 1966. године „за време оних чистки које су погодиле Ранковићеве пријатеље, „друг“ Васовић је био смењен и Гојко је онда поново ишао у СУП да тражи пасош, али овога пута није рекао да иде код мене и добио је пасош“.³⁶ Писма Бранислава

Радуловића упућена мајци и родбини у земљи често су одузимана. Преко свог синовца Бранислав Радуловић је током 1966. и 1967. године достављао у чачански крај пропагандни материјал Савеза „Ослобођење“. Активности Бранислава Радуловића биле су познате службама безбедности и оне су биле узрок напада на стан у коме је живео у Стразбуру 19. фебруара 1967. године. Напад је највероватније организовао конзулат СФРЈ у Стразбуру, а на основу дојаве од људи које је Савез имао у конзулату. Након овог напада Десимир Тошић је 24. фебруара 1967. године препоручивао Браниславу Радуловићу, али и свим члановима, да се пазе нових напада. „Врло је могућно да конзулат изврши упад у твој стан за време рада и да ти узме архиву. Ваља да сву своју личну и политичку пошту склањаш на неко место. Води рачуна о овоме. Могли би доћи до све наше преписке. Или уништавај све што добијеш, пошто претходно свршиш посао.“³⁷

Служби државне безбедности биле су интересантне све емигрантске организације, укључујући и Савез „Ослобођење“. Акције које су спроводили про-

бивши службеник Државне безбедности и дугогодишњи председник СУБНОР-а Чачак. Пензионисан крајем 1966. године. У извештају Комисије Савеза комуниста основне организације СУП-а, судова и јавних тужилаштва у Чачку, из октобра 1966. године, наведено је „да службеник државне безбедности Васовић Пантелија служи као извор разних дезинформација, критизерства и неоправданог оптуживања људи“ са навођењем бројних преступа у служби. (Г. Давидовић, М. Тимотијевић, Осветљавање истине. Документа за политичку и војну историју Чачка 1938-1941. (Чачак: Народни музеј, Међуопштински историјски архив; Краљево: Народни музеј, 2006), 8); Досије Бранислава Радуловића се налази у Архиву Србије, збирка докумената Безбедоносно-информативне агенције.

³⁷ Две године касније (1969), приликом посете Мике Шпиљка Француској, југословенски конзул у Стразбуру је од француских власти захтевао хапшење и интернирање Бранислава Радуловића (МИАЧ, ф. Бранислав Радуловић, К-1, писма Б. Радуловића од 21. фебруара 1967. и 20. марта 1969. године Десимиру Тошићу; писмо Десмира Тошића од 24. фебруара 1967).

³⁵ МИАЧ, ф. Бранислав Радуловић, К-1, писмо Десимира Тошића од 4. августа 1966. године.

³⁶ Ibid.; Писма Бранислава Радуловића упућена Десимиру Тошићу 17. новембра 1966, 27. децембра 1966. и 21. фебруара 1967. године; Пантелија Васовић (1927-2015),

тив ње биле су природни део борбе службе против „тероризма“. На могућност распада комунистичког режима и целе државе током 70-их и 80-их година XX века, а поготово после смрти Ј. Б. Тита, СДБ је све више инсистирала, поред дефанзивних, и на офанзивним дејствима према емигрантима, „не ишчекујући акције непријатеља“.³⁸ Иако је Савез „Ослобођење“ због могуће спољне агресије, непосредно пред смрт Ј. Б. Тита, позвао све грађане да бране Југославију, сигурност организације и чланова била је угрожена од СДБ-а. На састанку Главног одбора Савеза „Ослобођење“, одржаном 7. и 13. новембра 1980. у Лондону, расправљано је и о сигурности чланова којима је предочена информација да је редакција часописа „Наша реч“ добила „први пут у току рада од 33 године једно претеће, анонимно, писмо из Минхена, Немачке, у коме се говори о физичкој ликвидацији“ и да је члан Радног одбора у Паризу добио „једно непосредно упозорење из Југославије да сами припазимо на своју сигурност“. Вршен је и велики притисак на „породицу једног члана Главног одбора из Велике Британије“. После ових претњи сугерисано је свим члановима Савеза да пријаве могућност атентата и напада надлежним органима у земљама где живе.³⁹

Живот у емиграцији и бављење политиком која је била усмерена против једног репресивног апарата носио је велики ризик. Савез „Ослобођење“ је настао и развијао се под изузетно тешким условима, изван земље и без помоћи западних земаља. Организација није биле класична

политичка партија нити конспиративно-терористичка, али ни „анационална“, како јој је један део српске емиграције замерао. Били су отворени за све људе са југословенског простора, демократско оријентисане, за дисиденте, али и за оне са „друге стране завесе“. Документ који се приређује, Статут из 1958, први пут се објављује у земљи, чиме се научној и широј јавности пружа прилика за упознавање унутрашње организације демократске српске емигрантске организације Савез „Ослобођење“.

Први статут организације донет је 1949, а након објављивања Програматских погледа (1955) долази до промене статута 1958. који остаје на снази све до 1990. године.⁴⁰ Статут из 1958. године дефинисао је Савез „Ослобођење“ као заједницу српских задруга и сродних организација националног, културног и политичког карактера. Сваки члан српске задруге или неке друге организације која је ступила у Савез, аутоматски је био и члан Савеза „Ослобођење“. У једној земљи је могло да постоји више сродних организација, чланица Савеза „Ослобођење“, као и да једна чланица Савеза обухвата чланове насељене у више земаља. Чланица Савеза морала је бројати најмање четири члана, јер се у противном образује центар или огранак који слободно одлучује којој ће се чланица Савеза придружити. Такав је био случај у Француској, где су поред седишта у Паризу постојали Центар у Стразбуру и огранак у Швајцарској. Циљ организације

³⁸ М. Радојевић, *Живети и радити у емиграцији. Савез „Ослобођење“ (1949-1990)*, 100; С. Цветковић, „Методe и облици рада служби државне безбедности у социјалистичкој Југославији“, *Историја 20 века 2* (2009), 134.

³⁹ МИАЧ, ф. Бранислав Радуловић, К-1, Изјава Главног одбора Савеза „Ослобођење“ од 1. марта 1980; Писмо Секретаријата Главног одбора Савеза од 14. новембра 1980.

⁴⁰ Дешавања у земљи и емиграцији, као и залагање Хрватског народног вијећа за разбијање Југославије, утицали су на то да поједини чланови затраже ревизију програма и реорганизацију Савеза. Године 1979. Светозар Бижић је урадио нацрт „конструктивног предлога“ за ревизију и допуно Програматских погледа, Статута и Платформе (МИАЧ, ф. Бранислав Радуловић, К-1, писмо Светозара Бижића од 19. децембра 1979).

је био политичко организовање у борби за ослобођење Југославије, обрађивање демократске идеологије, изграђивање демократског кадра и стварање националног и демократског представништва, економско и социјално помагање чланова организације, културно просвећивање и задружна солидарност. Органи организације су били Конференција, Главни одбор и Дисциплински одбор. Врховни орган је била Конференција коју су сачињавали делегати чланица Савеза, чланови Главног и Дисциплинског одбора. Свака чланица Савеза је за конференцију имала своје делегате, по једног члана на свака четири члана организације. Уколико су чланице имале више од 20 чланова, бирао се један делегат на шест чланова, а на 40 чланова бирао се један делегат на осам чланова организације. Редовне Конференције су се одржавале једном у две године и то најчешће у Паризу, Виндзору (Канада) и Лондону. Укупно је одржано 19 редовних конференција. Прва конференција Савеза „Ослобођење“ одржана је 27. децембра 1951. у Паризу, а последња јуна 1990. у Француској.⁴¹ Сазив и одређивање места конференције вршио је Главни одбор, а техничко организовање Секретаријат Главног одбора или Радни одбор. У случају ванредних догађаја одржавале су се ванредне конференције на којима се одлучивало само о питањима због којих је сазвана. Одлуке на конференцијама доношене су демократским путем, већином гласова. У случају измене Статута и Програматских погледа било је предвиђено да се одлуке доносе двотрећинском већином гласова. Уколико би једна трећина била незадовољна, била им је остављена могућност

да питање промене Статута и Програматских погледа изнесу пред целокупно чланство. На Конференцији су бирани чланови Главног и Дисциплинског одбора. Највиши управни орган био је Главни одбор који је руководио свим делатностима Савеза „Ослобођење“ и иступао пред јавност. За свој рад био је одговоран Конференцији. Избор чланова Главног одбора вршио се тајним гласањем, имао је најмање седам чланова, а највише петину од укупног броја уписаних чланова и број је морао да буде непаран. Кандидатуре за Главни одбор подносиле су чланице Савеза „Ослобођење“, а чланови би били избрани већином гласова од делегата присутних на конференцији. Дисциплинске проблеме организације решавао је Радни одбор или Скупштина организације, а друга инстанца је био Дисциплински одбор. Дугогодишњи члан Дисциплинског одбора био је Љубиша Кордић, судија, родом из Чачка.⁴²

Савез „Ослобођење“ нису финансирале нити помагале западне владе и институције. Финансије организације били су редовни месечни улози сваке чланице Савеза, ванредни улози и прилози, као и приходи од претплата на часопис „Наша

⁴¹ „20 godina rada i stava Saveza OSLOBODENJE“, 57-59; D. Đokić, *Nesentimentalni idealisti*, 597-598.

⁴² Рођен је 10. септембра 1906. у Чачку од оца Љубомира, адвоката из Чачка. Завршио је права и радио као судија у Среском суду у Чачку. У току устанка 1941. године прикључио се антифашистичком покрету пуковника Драгољуба Михаиловића, као судија судског одељења Врховне команде. Немци су га ухапсили и спровели у логор Бањица 28. новембра 1942. Пуштен је 13. јануара 1943. Емигрирао је у Велику Британију где је и преминуо 12. децембра 1983. у Лондону (Матичне књиге рођених Чачак, 1904-1921, стр. 27, р. бр. 67; МИАЧ, ф. Бранислав Радуловић, К-1, писмо Десмира Тошића од 22. децембра 1983; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост : историја равногораца чачанског краја, књ. 1, У пламену устанка : ратна 1941. година* (Чачак: Међуопштински историјски архив; Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, Краљево: Народни музеј, 2002), 217; Горан Давидовић, Евица Мицковић, *Логор Бањица 1941-1944. Заточеници са подручја Чачка и Лучана* (Чачак: Историјски архив Београд, Међуопштински историјски архив, 2011), 99).

реч“ и продаје публикација библиотеке „Наше дело“.⁴³

На 19. конференцији, одржаној јуна 1990. године, Савез „Ослобођење“ је „одлучио да закорачи својим ставом и својим искуствима у ону основну снагу за демократизацију српских области, па и целе заједнице – у Демократску странку“. На изборној скупштини Демократске странке, одржаној 29. септембра 1990. године у Београду, поред председника др Драгољуба Мићуновића и првог потпредседника др Војислава Коштунице,

за другог потпредседника Главног одбора Демократске странке изабран је Десимир Тошић из Савеза „Ослобођење“. Последњи број часописа „Наша реч“ излази у децембру 1990. у Лондону. Српска и пројугословенска емигрантска организација Савез „Ослобођење“ званично је расформирана у Београду 1994. године.⁴⁴ Приређени документ налази се у грађи коју је Међуопштински историјски архив у Чачку преузео од наследника Бранислава Радуловића, члана Савеза „Ослобођење“ из Стразбура, родом из села Милићевци код Чачка.

⁴³ Месечна чланарина за чланове у Француској је 60-их година XX века износила 10 франака „изузев у данима болести и незапослености“ (МИАЧ, ф. Бранислав Радуловић, К-1, писмо Десимира Тошића од 24. фебруара 1967. године); Часопис „Наша реч“ је крајем 80-их година XX века добио стипендију од Радија Слободна Европа и тај новац је искоришћен за оснивање фонда „Наша реч“ (D. Đokić, *Nesentimentalni idealisti*, 13-14).

⁴⁴ D. Đokić, *Nesentimentalni idealisti*, 597-606; M. Радојевић, I, 100.

СТАТУТ САВЕЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ

Име и седиште. Погледи и циљеви

1. Савез је заједница српских задруга и сродних организација националног, социјалног, културног и политичког карактера.

Име организације је Савез ОСЛОБОЂЕЊЕ.

2. Главни одбор Савеза одређује по потреби седиште Савеза.

3. Савез заступа општа идеолошка, национална, политичка, економска и социјална гледишта која су изложена у његовим Програматским Погледима.

4. Циљеви Савеза су:

- а) политичко организовање у борби за ослобођење Југославије,
- б) обрађивање демократске идеологије,
- ц) делатност у смислу изграђивања демократског кадра и стварање националног и демократског представништва,
- д) економско и социјално помагање чланова организације и
- е) културна делатност у циљу просвећивања и развијања задружне солидарности.

Органи – Конференција

5. Конференцију Савеза ОСЛОБОЂЕЊЕ чине (а) делегати чланица Савеза, (б) чланови Главног одбора и (ц) чланови Дисциплинског одбора Савеза.

6. Конференција је врховни орган Савеза и она доноси коначне одлуке по свим питањима.

7. Свака чланица Савеза бира за Конференцију Савеза, као своје делегате, по једног члана на свака четири члана организације. Уколико једна чланица Савеза има више од двадесет чланова, онда она бира по једног члана делегата на сваких шест чланова организације; уколико пак чланица Савеза има више од четрдесет чланова, она бира по једног члана делегата на сваких осам чланова организације.

У оба случаја, смањење броја делегата долази тек после броја двадесет, односно четрдесет чланова организације.

8. Делегати, који не могу да присуствују Конференцији, могу дати пуномоћја оним делегатима који на Конференцији присуствују да би их на истој пуноважно заступали.

Ниједан од присутних делегата на конференцији не може имати више од два пуномоћја.

9. Редовна Конференција сазива се једном у две године.

Конференцију Савеза сазива Главни одбор 18 месеци по истеку од претходне Конференције.

10. Конференција Савеза одржава се у једном месту на територији једне чланице Савеза.

11. Главни одбор одређује место одржавања Конференције, уз консултовање и сагласност већине Радних одбора чланице Савеза.

12. Техничко организовање редовне Конференције врши Секретаријат у име Главног одбора или од Главног одбора одређен Радни одбор једне или више чланица Савеза.

13. Ванредну Конференцију могу сазвати:

- а) Главни одбор и
- б) већина чланица Савеза.

14. Уколико из ма којих разлога, Главни одбор не сазива редовну Конференцију или Ванредну Конференцију – техничком организацијом Ванредне Конференције руководе Радни одбор оних чланица Савеза које су се прве изјасниле за Ванредну Конференцију или Радни одбори одређени од тих чланица Савеза.

15. Главни одбор има право да одржи заседање редовне Конференције за највише шест месеци после крајњег редовног рока.

Главни одбор је дужан да образложи ово одлагање Конференције.

16. Ванредна Конференција може одлучивати само по питањима због којих је сазвана.

Та питања морају бити изричито назначена у акту сазива Ванредне Конференције.

17. Редовна или Ванредна Конференција мора се сазвати најмање шест месеци пре дана састанка Конференције.

18. Пуноважна решења доносиће Конференција, било редовна било ванредна, већином гласова.

По свим питањима, која се тичу измене Статута и Програмаатских погледа Савеза, одлука ће се доносити двотрећинском већином гласова.

Ако једна трећина делегата на Конференцији није задовољна горњим поступком, она може питање измене Статута и Програмаатских погледа изнети пред целокупно чланство да чланство Савеза донесе плебисцитарну одлуку већином од две трећине од укупног броја предатих гласова чланова Савеза.

19. Конференција заседава пуноважно у присуству две трећине делегата, урачунавајући ту и број пуномоћја.

20. Конференција бира чланове Главног и Дисциплинског одбора само из редова чланова Савеза ОСЛОБОЂЕЊЕ.

21. Конференција Савеза врши преглед целокупног рада свих чланица Савеза и Савеза као целина.

Извештај Главног одбора, односно Секретаријата, мора да садржи преглед финансијског, публицистичког и политичког рада Савеза као целине и преглед општег рада у оквиру чланица Савеза у времену између две конференције.

Органи – Главни одбор

22. Главни одбор је највиши управни орган Савеза који руководи свим делатностима Савеза.

Главни одбор је одговоран за свој рад Конференцији Савеза.

23. Избор чланова Главног одбора Савеза, као и чланова Дисциплинског одбора, врши се тајним гласањем на Конференцији. Делегати, који не присуствују конференцији, могу да гласају непосредно и тајно на начин који пропише Главни одбор Савеза.

24. Главни одбор иступа пред јавност у име Савеза.

У име Савеза потписују се сви чланови Главног одбора или за то овлашћени Секретаријат Главног одбора.

25. Главни одбор мора бројати најмање седам чланова, а највише петину од броја уписаних чланова Савеза.

Највећи могући број чланова Главног одбора, који даје једна задруга, не може бити већи од половине укупног броја чланова Главног одбора.

Број чланова Главног одбора мора да буде непаран.

26. Главни одбор има права да за своје чланове кооптира највише четвртину од броја изабраних чланова у тренутку кооптације. Не могу бити кооптирани за чланове Главног одбора они чланови Савеза против којих стави вето организација, чланица Савеза, у којој они делају.

27. Кандидатску листу за чланове Главног одбора, као и за чланове Дисциплинског одбора, подижу чланице Савеза.

Изабрани су за кандидата они чланови Савеза који су добили апсолутну већину гласова од броја предатих гласова.

Кандидатске листе за Главни и Дисциплински одбор потврђује и објављује постојећи Дисциплински одбор.

28. За чланове Главног одбора изабрани су они чланови Савеза, кандидати који су добили већину гласова од броја присутних делегата, укључивши ту и пуномоћнике.

Ако је број кандидата за чланове Главног одбора већи од максимума предвиђеног у члану 25 Статута, онда је за чланове Главног одбора изабрано онолико кандидата колико предвиђа максимум, а који су добили највећи број гласова.

29. Листа за избор чланова Главног и Дисциплинског одбора мора бити објављена свим члановима Савеза од стране постојећег Дисциплинског одбора најдоцније два месеца пре дана састанка Конференције.

30. Чланица Савеза има право да кандидује за чланове Главног одбора и чланове Савеза који се налазе у територијалној надлежности друге чланице Савеза.

Чланица Савеза, у којој дела члан Савеза кандидован од неке друге чланице Савеза, има право вета.

Тако кандидован члан организације за члана Главног одбора постаје кандидат чланице Савеза која га је кандидовала.

31. Ако се у Главном одбору по извесним питањима не може да образује потребна већина, онда се примењује плебисцитарни поступак у оквиру целокупног чланства Савеза.

32. Најстарији по годинама члан Главног одбора је мандатор Главног одбора и он, после консултовања, предлаже члановима Главног одбора Секретаријат Главног одбора Савеза.

33. Секретаријат Главног одбора Савеза предлаже Главном одбору чланове Уређивачког одбора или Уреднике часописа и библиотеке.

34. Уређивачки одбор или Уредник имају право да изаберу чланове редакције и чланове администрације из редова чланова Савеза.

Главни одбор има право вета на овај избор.

35. Главни одбор бира Секретаријат ради административних послова Главног одбора и послова Савеза.

Најмање један члан Секретаријата Главног одбора мора бити члан Главног одбора.

36. Главни одбор и Секретаријат имају право да изаберу за своје техничке органе или сараднике извесне чланове Савеза.

Главни одбор има право вета на избор Секретаријата.

37. Уредништво библиотеке образује центар за истраживање и документацију Савеза.

38. Главни одбор има право да разреши Радни одбор једне чланице Савеза чији рад не одговара погледима и циљевима Савеза и да закаже ванредну Скупштину дотичне чланице Савеза у року од месец дана.

39. Главни одбор дужан је да извештава све чланице Савеза, огранке и центре најмање једном у току шест месеци о свом општем политичком и финансијском пословању.

Уколико је Благајна часописа или библиотеке вођена посебно од Благајне Савеза, њени руководиоци дужни су да подносе Главном одбору поменути извештај у горе наведеном року.

40. Главни одбор бира, надгледа и разрешава Благајника Савеза коме може делегирати и сва права из финансијског подручја Савеза.

Финансије

41. Приходи Савеза су: (а) редовни – месечни улог сваке чланице Савеза у висини од најмање 40% њених прихода; (б) ванредни улози у Савезу; (ц) приход од претплата, продаје Савезних публикација и других Савезних активности и (д) ванредни прилози Савезу.

42. Свака чланица Савеза дужна је да образује свој резервни фонд у висини од 10% од својих прихода.

Резервним фондом може руководити само Скупштина чланице Савеза.

43. Свака чланица Савеза је слободна у одређивању минимума чланског улога чланова Савеза, али уз консултацију Главног одбора.

Опште одредбе

44. У случају изванредних политичких прилика Главни одбор може да донесе извесне изванредне мере привременог карактера и мимо Статута Савеза.

Ове мере остају у важности до престанка изванредних околности или до следеће Конференције.

45. Сваки члан једне организације, чланице Савеза, у исти мах јесте и члан Савеза ОСЛОБОЂЕЊЕ.

46. Делегати чланице Савеза на Конференцији морају бити изабрани најдоцније три месеца пре датума састанка Конференције.

47. Статути и правилници појединих чланица Савеза морају бити у сагласности са словом и духом Статута Савеза.

48. У једној земљи може постојати више сродних организација, чланица Савеза, као што једна чланица Савеза може да обухвати чланове организације насељене у више земаља.

Чланица Савеза мора бројати најмање 4 члана. У противном образује се центар или огранак који слободно одлучују којој ће се чланици Савеза придружити са њеним одобрењем.

49. Свака српска задруга или сродна национална организација може постати чланицом Савеза ОСЛОБОЂЕЊЕ ако (а) прихвати Програмаатске погледе и Статут Савеза ОСЛОБОЂЕЊЕ и (б) поднесе писменим путем своју одлуку о приступању Савезу.

50. Радни одбор сваке чланице Савеза и руководиоца сваког огранка дужни су да подносе сваких шест месеци извештај о свом целокупном пословању Секретаријату Главног одбора.

Руководиоци центара упућиваће на време своје извештаје Радним одборима чланица Савеза којима припадају.

51. Конференција Савеза има право да искључи из Савеза ону чланицу Савеза која својим радом не одговара погледима и Статуту Савеза.

52. Главни одбор даје сагласност за оснивање нових организација, чланица Савеза, или за приступање већ основаних задруга и сродних организација Савезу.

Дисциплински одбор

53. Дисциплинске проблеме чланова Савеза у оквиру чланица Савеза решава Радни одбор или Скупштина организације.

54. Друга инстанца у дисциплинским проблемима јесте Дисциплински одбор Савеза.

55. Сваки члан Савеза ОСЛОБОЂЕЊЕ који је одлуком неког органа чланице Савеза или Савеза као целине повређен у својим правима, која му гарантују правила организације или Статут Савеза, може да се жали Дисциплинском одбору.

56. Право тужбе Дисциплинском одбору против једног члана организације имају Радни одбор дотичне организације или Главни одбор Савеза; право тужбе против једног Радног одбора има Главни одбор Савеза.

57. Дисциплински одбор нема право да отвара поступак или подиже оптужбу било против неког органа Савеза било против неког члана Савеза.

Главни одбор дужан је да изврши одлуке Дисциплинског одбора.

58. Оптужница и одбрана, као и одлуке Дисциплинског одбора, морају бити достављене свима заинтересованим и свима Радним одборима, као и свима члановима Главног одбора.

59. Одлуке Дисциплинског одбора може поништити само Конференција Савеза.

60. Дисциплински одбор доноси одлуку најдаље у року од шест месеци.

61. Санкције у дисциплинским проблемима јесу следеће: (а) лична опомена, (б) јавна опомена, (ц) писмена опомена свима члановима организације, (д) лишавање функције у организацији – чланице Савеза, (е) лишавање функције у Савезу, (ф) суспендовање рада чланице Савеза највише у року од шест месеци, (г) искључење.

Санкције под а), б), ц) и д) примењује Радни одбор или Скупштина организације, чланице Савеза, док санкције под а), б), ц), д), е), ф) и г) примењује Дисциплински одбор.

62. Чланови Дисциплинског одбора не могу бити чланови Главног одбора.

63. Изабрани су за чланове Дисциплинског одбора они кандидати који су добили већину гласова од броја предатих гласова на Конференцији и који се налазе на прва три места. Ако на овај начин није дошло до избора тројице чланова Дисциплинског одбора на самој Конференцији, онда ће Главни одбор Савеза организовати избор међу свим члановима најкасније три месеца после Конференције.

Прелазне одредбе

64. Ниједан члан Савеза, односно чланице Савеза, не може да врши више од три функције.

Под функцијама се подразумева чланство у Главном и Дисциплинском одбору, Секретаријату, Уредништву главног органа и Радним одборима.

65. Право тумачења овог Статута има једино Дисциплински одбор.

66. Измена и допуна Статута може бити предложена путем иницијативе самих чланица Савеза, на њиховим Скупштинама.

Сваки предлог за измену и допуну Статута мора бити објављен свима чланицама Савеза најдоцније два месеца пре Конференције.

67. Сваки члан Савеза дужан је да поштује традиције борбе и рада Савеза ОСЛОБОЂЕЊЕ као и организациону солидарност.

68. Свака оставка мора бити објављена у оквиру чланице Савеза када се ради о функционерима чланице Савеза или у оквиру Савеза када се ради о функционерима Савеза.

69. Чланице Савеза, које прекину свој рад, дужне су да сву своју имовину и своју архиву предају Савезу односно Главном одбору Савеза ОСЛОБОЂЕЊЕ.

70. Од дана ступања на снагу овог Статута престају да важе не само статутарни већ и други прописи Савеза донешени на претходним конференцијама или од стране Главног одбора.

71. Овај Статут Савеза ОСЛОБОЂЕЊЕ ступа на снагу после завршене Ванредне конференције.

WINDSOR, Канада, 1. јуна 1958.

(Статут Савеза био је у форми предлога претресан 30. и 31. маја 1958. године на Ванредној Конференцији Савеза у Виндзору, Канада. Одлука о промени претходног Статута донета је једногласно, гласом деветнаесторице присутних делегата. У току дискусије у појединим параграфима број делегата повећао се на 21. Поједини параграфи изгласани су двотрећинском потребном већином.)

Извори:

1. Архив Југославије (АЈ), фонд 849 – Десимир Тошић
2. Међуопштински историјски архив Чачак (МИАЧ), фонд Бранислав Радуловић, К-1, не-регистрована грађа

Литература:

1. Bošković, Milo, *Antijugoslovenska fašistička emigracija* (Београд, Нови Сад: Сloboda, Dnevnik, 1980)
2. Вујаклија, Милан, *Лексикон сѝраних речи и израза* (Београд: Просвета, 1980)
3. Glamočak, Marina, *Koncepcije velike Hrvatske i velike Srbije u političkoj emigraciji* (Ужиче: Kulturno-prosvetna zajednica Užice, 1997)
4. Давидовић, Горан - Мицковић, Евица, *Лојор Бањица 1941-1944. Затијоченици са јодручја Чачка и Лучана* (Чачак: Историјски архив Београда, Међуопштински историјски архив, 2011)
5. Давидовић, Горан - Тимотијевић, Милош, *Затјамњена јрошлостј : истјорија равнојораца чачанској краја, књ. 1, У йламену усјанка : райна 1941. јодина* (Чачак: Међуопштински историјски архив, Народни музеј; Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, Краљево: Народни музеј, 2002)
6. Давидовић, Горан - Тимотијевић, Милош, *Затјамњена јрошлостј : истјорија равнојораца чачанској краја, књ. 3, Ајонија и слом : райне 1944. и 1945. јодине* (Чачак: Међуопштински историјски архив; Краљево: Народни музеј, 2004)
7. Давидовић, Горан – Тимотијевић, Милош, *Освейљаване истјине. Документија за йолийичку и војну истјорију Чачка 1938-1941.* (Чачак: Народни музеј, Међуопштински историјски архив; Краљево: Народни музеј, 2006)
8. “20 godina rada i stava Saveza OSLOBOĐENJE“ (London: „Naša reč“, 1970)
9. Косић, Никола А., *Дневник 17. марји – 28. марји 1941.* (Чачак: Чачански глас, 1996)
10. Dobrivojević, Ivana, „U potrazi za blagostanjem. Odlazak jugoslovenskih državljana na rad u zemlje zapadne Evrope 1960-1977“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2007), 89-101.
11. Đokić, Dejan, *Nesentimentalni idealisti. Desimir Tošić, Božidar Vlajić i uvodnici časopisa Naša reč*

(*Pariz-London, 1948-1990*), (Београд: Службени Гласник & Otkrovenje, 2013)

12. Jandrić, Berislav, „Represivne mjere komunističkog režima prema hrvatskoj političkoj oporbi 1945-1975. godine. Najznačajniji politički procesi“, u: *Dijalog povjesničara-istoričara. Zbornik radova IX*, ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac (Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2005), 321-341.
13. Nikolić, Kosta, *The Serbian Political Emigration in Western Europe 1945-1956*. (Belgrade: Institute of Contemporary History, 2011)
14. Радојевић, Мира, „Живети и радити у емиграцији. Савез „Ослобођење“ (1949-1990)“, у: *Југославија у хладном райу*, уредник др Момчило Митровић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2010), 97-110.
15. Радојевић, Мира, „Милован Ђилас и српска политичка емиграција (1954-1995)“, у: *Токови истјорије* 4 (2007), 118-135.
16. Radojević, Mira, „Savez Oslobođenje (1949-1990)“, u: *Dijalog povjesničara-istoričara. Zbornik radova IX*, ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac (Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2005), 381-399.
17. Цветковић, Срђан, „Политичка репресија у Србији и Југославији 1944-1985. Покушај квантификације и компарације неких параметара политичке репресије у Србији и Југославији 1944-1985“, *Истјорија 20. века*, бр. 2 (2008), 272-315.
18. Цветковић, Срђан, „Методе и облици рада служби државне безбедности у социјалистичкој Југославији“, *Истјорија 20 века*, бр. 2 (2009), 131-144.

Emigrant Organization Association 'Liberation' Statute from 1958

Studying of Yugoslav and Serbian post war emigration supposes a series of problems and limits. Political misuses, numerous stereotypes and inaccessibility of material are causes of poor knowledge about emigrant question.

Yugoslav emigration consisted of different nations who continued to act in 'foreign countries' from positions they represented during the world and civil war. Organizing of emigrants was mainly done on the national bases, and not on the political one. That is the reason why term Yugoslav emigration can be used only in statistical analyses or for the organizations which were represented program for preserving common state. At the beginning, the most numerous Serbian political emigrations were divided and scattered in many organizations and associations. Pre war separation was continued and widened in 'foreign countries' on the criteria of state model, geopolitical or state organization, ways of acting and question about church. Apart from anti communism they had nothing else in common. Divided and without ideas Serbian emigration was not a significant factor in the struggle against communist regime.

Organization which differed by its program and work from the rest of Serbian and Yugoslav

emigration was Association 'Liberation', founded in 1949. They were opposition to the regime in Yugoslavia, but also opposition in emigration. They were leading the struggle against the regime from different point of view. They were not for a change of authorities by force, political liquidation, and physical fight among nations. They were offering democratic alternative for the whole Yugoslav region, new pluralistic order where there would not be a place for any kind of dictatorship. They were for common state, as they thought it was best for Serbian people. Their attitude was that 'liberation' can be carried out with forces from the country; by connecting with democratic groups and dissidents, and that is why they presented a serious danger for the Communist regime in Yugoslavia so they were under the constant surveillance of secret police. By falling apart of the SFRY the organization joined Democratic Party in 1990, and in 1994 it was formally disbanded in Belgrade. There is attached document to this article, Statute from 1958 which is published for the first time in the country which would give the opportunity for the scientific and wider public to get to know inner organization of democratic Serbian emigrant organization Association 'Liberation'.

Goran Davidovic

L'Organisation émigrante Union „Libération“. Le Statut de l'année 1958.

L'étude de l'émigration d'après-guerre yougoslave et serbe suppose une suite de difficultés et de restrictions. Les abus politiques, les stéréotypes nombreux et l'inaccessibilité au matériel sont les causes de la connaissance médiocre de la question émigrante.

L'émigration yougoslave fut composée de différents peuples qui continuèrent également à „l'étranger“ d'agir à partir des positions qu'ils représentèrent pendant la guerre mondiale et civile. L'organisation des émigrants fut effectuée en général sur la base nationale, et non pas politique. En conséquent, le terme d'émigration yougoslave peut être utilisé uniquement dans les analyses statistiques ou pour les organisations qui représentaient le programme de sauvegarde de l'état commun. Au début la plus nombreuse, l'émigration politique serbe fut divisée et déchiquetée en de nombreuses organisations et associations. La division d'avant-guerre fut prolongée et agrandie à „l'étranger“ selon la représentation du modèle national, le critère géopolitique ou national, la façon d'agir et la question ecclésiastique. Mis à part l'anticommunisme, elle n'eut rien en commun. L'émigration serbe partagée et sans idées ne fut pas un facteur d'importance dans la lutte contre le régime communiste.

L'organisation qui, par son programme et son activité, se distingue du reste de l'émigration serbe et yougoslave fut l'Union „Libération“, fondée en 1949. Ils furent l'opposition au régime en Yougoslavie, mais aussi l'opposition dans l'émigration. La lutte contre le régime fut menée d'un autre point de vue. Ils ne s'engagèrent pas pour le changement violent du pouvoir, la liquidation politique et le règlement de comptes physique entre les peuples. Ils offrirent l'alternative démocratique pour tout l'espace yougoslave, un nouveau régime pluralistique dans lequel il n'y aura pas de place pour aucune dictature. Ils s'engagèrent pour un état commun, puisqu'ils estimèrent que ce soit la meilleure solution pour le peuple serbe. Ayant pour attitude que la „libération“ peut s'effectuer avant tout avec les forces du pays, en s'alliant avec les groupes démocratiques et les dissidents, ils représentèrent un danger bien plus grand pour le régime communiste en Yougoslavie en raison de quoi ils furent sous la surveillance permanente de la police secrète. Avec la décomposition de la SFRJ, l'organisation entra en 1990 dans le Parti démocratique et, formellement, s'effrita en 1994 à Belgrade. Le document ci-joint à l'article, le Statut de l'année 1958, fut publié pour la première fois dans le pays, ainsi s'offre la possibilité au public vaste et scientifique de faire connaissance avec l'organisation intérieure de l'organisation émigrante serbe démocratique Union „Libération“.

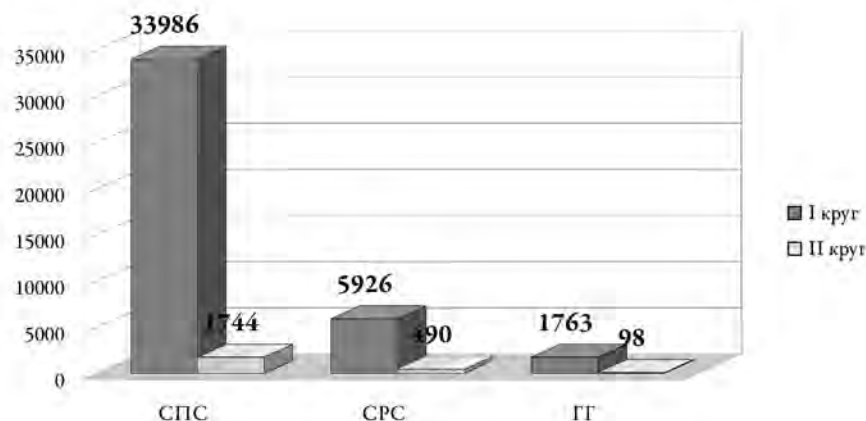
Goran DAVIDOVIĆ

су бирали 70 одборника, колико је било и изборних јединица, између 101 кандидата. У бирачки списак уписано је 90.193 бирача са правом гласа, а своје право искористило је 54.647 грађана (60,58% од укупно уписаних). Неважећих листића било је 8.625. Избори су спроведени по већинском двокружном изборном систему.³

Име политичке странке - предлагача	Укупно кандидата	Број гласова у првом кругу		Изабрано одборника		
		Укупно	Процент	Укупно	Процент	У првом кругу гласања
СПС	62	33986	62,19%	58	82,86%	48
СРС	19	5926	10,84%	8	11,42%	5
ГГ	6	1763	3,23%	4	5,71%	3

Табела 1: Укупни резултати локалних избора (мај-јун) 1992. године у Општини Чачак⁴

Графички приказано, резултати су изгледали овако:

Графикон 1: Резултати првог и другог круга локалних избора у Чачку мај-јун 1992.

Други круг избора за одборнике одржан је у изборним јединицама 12, 13, 16, 18, 24, 26, 30, 39, 41 и 60, у којима кандидати нису добили довољан број гласова (преко 50% од броја изашлих), као и у јединицама 40, 45 и 48 где се није појавио довољан број гласача (преко 50% од броја уписаних). Одзив у другом кругу био је знатно слабији у

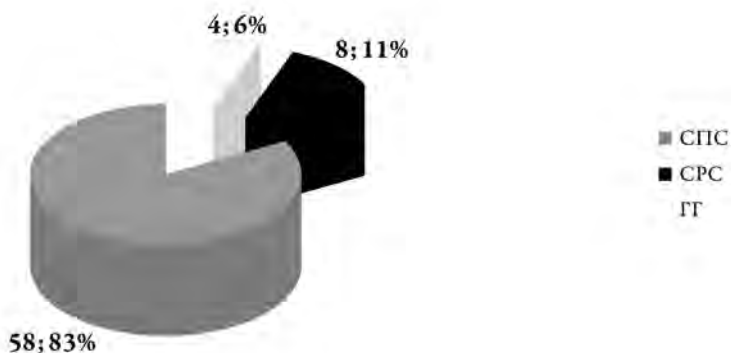
рима за одборнике у Скупштини општине Чачак мај-јун 1992, Записник о раду изборне комисије на Б. М. 6). Тадашња опозиција бојкотовала је ове изборе јер нису били испуњени њени захтеви који су се тицали времена трајања изборне кампање, изборног закона и заступљености странака на државним медијима (Антонић, Заробљена земља..., 128).

³ „Највише предлога има СПС”, Чачански глас, 22. мај 1992; Р. М. Маринковић, „Познати општински одборници”, Чачански глас, 5. јун 1992.

⁴ Подаци у табели преузети из: СО Чачак, Записници о раду изборне комисије на изборима за одборнике у Скупштини општине Чачак мај-јун 1992, Записник о раду изборне комисије на Б. М. 1 – 70; „Највише предлога има СПС”, Чачански глас, 22. мај 1992; Р. М. Маринковић, „Познати општински одборници”, Чачански глас, 5. јун 1992.

односу на први (право гласа у другом кругу имао је 16.421 грађанин, а гласало је 2.075 грађана или 12,64 %.) И у другом кругу највише гласова освојила је СПС – 1744 гласа (84,05%), СРС је освојио 490 (23,61%), а ГГ 98 (4,72%). Први круг гласања поновљен је на бирачким местима 5 и 6 (Кључ 1 и Кључ 2) где су избори поништени због неправилности (заменењени бирачки спискови). Избори су поништени и на бирачком месту бр. 69 (Бељина, Парменац), јер је примедбу на регуларност изборног процеса поднела Српска радикална странка.⁵

Графички, састав чачанског Парламента у јуну 1992. изгледао је овако:

Графикон 2: Освојени мандати у СО Чачак након изборима мај-јун 1992.

Након одржана оба круга избора на свим бирачким местима, у чачанску Скупштину ушли су следећи кандидати:

⁵ СО Чачак, Записници о раду изборне комисије на изборима за одборнике у Скупштини општине Чачак мај-јун 1992, Записник о раду изборне комисије на Б. М. 5, решење бр. 013-2/92-01-318 од 1. јуна 1992; Р. М. маринковић, „Познати општински одборници”, *Чачански глас*, бр. 5, јун 1992. У приговору су изнете три примедбе којима се по мишљењу СРС кршио изборни процес. Прва се односила на чланове бирачког одбора који су били у блиским родбинским односима са кандидатом за одборника испред СПС. Друга је такође „ишла на душу” неких чланова бирачког одбора који су, под изговором да помажу, старијим људима заокруживали листиће и наводили им кога да гласају (кандидата СПС-а), док се трећа односила на број неупотребљених листића (недостајало 30). Општинска изборна комисија је решењем бр. 013-2/92-01-317 одбила ову примедбу, па се СРС обратила Општинском суду у Чачку који је решењем бр. 372/92 од 9. јуна 1992. поништило изборе на овом бирачком месту и наложило Општинској изборној комисији да их у року од 10 дана понови (СО Чачак, Записници о раду изборне комисије на изборима за одборнике у Скупштини општине Чачак из 1992, Записник о раду изборне комисије на Б. М. 5, решење Општинске изборне комисије бр. 013-2/92-01-317, решење Општинског суда у Чачку бр. 372/92, Записници са бирачких места на којима је одржан други круг избора).

Ред. бр.	Презиме и име	Год. Рођ.	Занимање	Изборна листа	Круг у коме је изабран
1.	Ајдачић Дубинко	1950.	економиста	СПС	I
2.	Алексић Милан	1960.	ветеринарски техничар	СПС	I
3.	Анђелић Братислав	1951.	дипл. инж. машинства	СПС	I
4.	Аћимовић Милан	1946.	дипл. инж. машинства	СПС	I
5.	Белић Миодраг	1938.	службеник	СПС	I
6.	Бојовић Милорад	1950.	радник	СПС	II
7.	Василијевић Милан	1950.	сам. привредник	СПС	I
8.	Васиљевић Боро	1953.	наставник	ГГ	I
9.	Васовић Вишеслав	1944.	дипл. инж. машинства	СПС	II
10.	Винић Срећко	1951.	учитељ	СПС	I
11.	Виторовић Владан	1970.	дрвни техничар	СПС	I
12.	Властелица Петар	1940.	дипл. економиста	СПС	I
13.	Вранић Нешо	1948.	службеник	СПС	I
14.	Вујиновић Гојко	1952.	професор	СПС	I
15.	Гавриловић Дражмир	1947.	радник	СРС	I
16.	Гарчевић Вера	1951.	оператер на систему	СПС	I
17.	Глишовић Петар	1952.	професор	СПС	I
18.	Гојковић Недељко	1955.	економски техничар	СРС	II
19.	Грујовић Драгомир	1961.	официр	СПС	I
20.	Ђокић Милољуб	1938.	дипломирани правник	ГГ	I
21.	Ђоковић Бранко	1964.	пољопривредник	СПС	I
22.	Ђукић др Драгутин	1952.	професор	СПС	I
23.	Ђуровић Сретен	1954.	хемијски техничар	СРС	I
24.	Илић Димитрије	1951.	радник	СПС	I
25.	Илић Раде Варкаш	1940.	мајстор. муз. инструм.	СПС	I
26.	Јековић Дубиша	1958.	службеник	СПС	II
27.	Јелушић Радослав Раде	1935.	саобраћајни техничар	СПС	II
28.	Јовановић Видосав	1947.	учитељ	СПС	I
29.	Јовановић Ђорђе	1937.	дипломирани правник	СПС	I
30.	Јовановић Јован Стево	1953.	радник	СПС	I
31.	Јовановић Радослав	1941.	пољопривредник	СПС	I
32.	Јованчевић Момир	1929.	пензионер	СПС	I
33.	Кнежевић Бошко	1936.	машински бравар	СПС	II
34.	Ковачевић Рајко	1960.	радник	СРС	I
35.	Костић Милинко	1944.	сам. привредник	СРС	I
36.	Крљанац Милена	1950.	професор	СПС	I
37.	Крсмановић Ратомир	1944.	радник	СПС	I
38.	Крстовић Драгослав Чепо	1954.	радник	СПС	II
39.	Лекић Сибин	1935.	службеник	СПС	I
40.	Луковић Миљко	1946.	трговац	СПС	I
41.	Луковић Раденко	1952.	дипл. економиста	СПС	I
42.	Мандић Бранко	1949.	економиста	СПС	I
43.	Манојловић Слободан	1931.	наставник	СПС	II
44.	Марић Михаило	1952.	инж. организације рада	СПС	I
45.	Маслаћ Драган	1954.	трговац	СРС	II
46.	Миловановић Жикица	1952.	дипл. економиста	СПС	II
47.	Миловановић Обрен	1948.	бравар	СПС	I
48.	Митровић др Миласав	1955.	др агрономских наука	СПС	I
49.	Момчиловић Милош	1936.	професор	ГГ	I
50.	Нешовић Милош	1934.	дипломирани правник	СПС	II
51.	Павловић Слободан	1950.	професор	СРС	II
52.	Пауновић Десимир	1947.	наставник	СПС	I
53.	Пејовић Сретен	1953.	дипл. инж. машинства	СПС	I

54.	Петровић Родољуб	1940.	новинар	СПС	I
55.	Полуга мр Божићар	1930.	мр економских наука	СПС	I
56.	Поповић др Живана	1927.	пензионер	СПС	I
57.	Поповић Иван	1969.	ветеринарски техничар	СПС	I
58.	Савковић Милан	1948.	графичар	СПС	I
59.	Сарић Остоја	1944.	пољопривредник	СПС	I
60.	Сикора Љубомир	1953.	проф. математике	СПС	I
61.	Спасовић Бошко	1953.	трговац	СПС	I
62.	Суруџић Јелисавета	1933.	пензионер	СПС	II
63.	Тодоровић Милета	1938.	хидро техничар	СПС	I
64.	Тодоровић Милоје	1958.	КВ бравар	СПС	I
65.	Ђирић Првослав	1930.	пензионер	СПС	I
66.	Ђурчић Милорад	1935.	инж. организације рада	СПС	I
67.	Филиповић Ратко	1951.	службеник	СПС	I
68.	Чвркић Лола	1949.	економиста	СПС	I
69.	Чвркић Секула	1926.	пољопривредник	СПС	I
70.	Шипетић Драган	1956.	радник	ГГ	II

Табела 2: Списак одборника њосле мајских локалних избора 1992.⁶

Када се погледа списак одборника, односно степен њиховог образовања и године старости, види се да је највећи број њих имао средњу школу (27, односно 39%), за њима следе они са факултетском дипломом (21; 30%) и вишом школом (11; 16%), док је од КВ радника био заступљен само један (1%). У категорију *остали* сврстано је 10 одборника (14%). Што се тиче година старости, структура Скупштине била је следећа:

Године живота	18-29	30-39	40-59	Преко 60
Број одборника	3	16	45	6
Процент	4%	23%	64%	9%

Табела 3: Старосна структура одборника СО Чачак њосле избора мај-јун 1992.

Такође, приметна је и велика разлика у броју одборника и одборница. Од 70 одборника у СО Чачак, само су четири биле жене (6%).

Убрзо после ових првих вишестраначких локалних избора, 20. децембра исте године одржани су и други по реду. На овим изборима у Чачку, у првом кругу гласања гласало се на 70 бирачких места, а толико је било и изборних јединица.⁷ Укупно је било уписано 89.601 бирача, а гласало је 69.472 (77,53%). Избори су расписани на свим

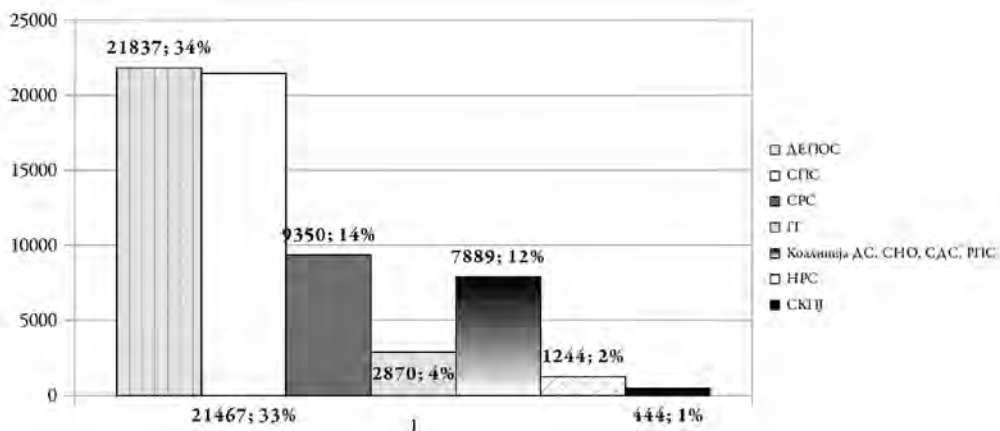
⁶ Подаци за списак одборника преузети из: *Службени лист Ојштинне Чачак*, 20. јун 1992; Р. М. М, „Још четрнаест одборника”, *Чачански глас*, 19. јун 1992.

⁷ У другом кругу неке изборне јединице су подељене на више бирачких места, па је у том кругу било 103 бирачка места. Из тог разлога су табеле са резултатима првог и другог изборног круга за ове изборе раздвојене (видети у делу *Прилози овога рада* Табеле 2 и 3). Поред тога, а на велику жалост, није сачуван записник са Б. М. 1 (Авладиница 1), тако да број уписаних бирача за овај први круг, као и број изашлих бирача није валидан, јер је мањи од стварног броја. То исто се односи и на бројеве освојених гласова свих странака које су имале своје представнике на овом бирачком месту (п. п. - М. П.).

нивоима (председнички, парламентарни републички и савезни и локални). Изборни систем је био исти као на претходним локалним изборима у мају исте године.⁸

Име политичке странке - предлагача	Укупно кандидата	Број гласова у првом кругу		Изабрано одборника		
		Укупно	Процент	Укупно	Процент	У првом кругу гласања
ДЕПОС	68	21837	31,43%	11	15,71%	3
СПС	63	21467	30,9%	44	62,86%	7
СРС	56	9350	13,46%	7	10%	/
ГГ	21	2870	4,13%	5	7,14%	/
Коалиција ДС, СНО, СДС, РПС	3	7889	11,36%	2	2,86%	/
НРС	10	1244	1,79%	1	1,43%	/
СКПЈ	5	444	0,64%	/	/	/

Табела 4: Укупни резултати локалних избора децембар 1992 – јануар 1993. године у Ојшћини Чачак⁹

Графикон 3: Резултати првог круга локалних избора децембра 1992 године у Ојшћини Чачак¹⁰

У првом кругу највише гласова освојила је коалиција странака окупљених у ДЕПОС, али су њихови кандидати победили у мање изборних јединица, па нису имали највећи број изабраних одборника у првом кругу. Други круг избора за одборнике СО

⁸ „Велики број кандидата”, *Чачански глас*, 17. децембар 1992. Због неправилности у току изборног процеса први круг је поновљен у Трбушанима и то на оба бирачка места. Поновљени први круг на ова два бирачка места одржан је 3. јануара 1993, а други 10. јануара исте године (СО Чачак, Записници о раду бирачких одбора током избора за одборнике СО Чачак децембар 1992 – јануар 1993. године, Записници о раду изборне комисије на Б. М. 36, Б. М. 37).

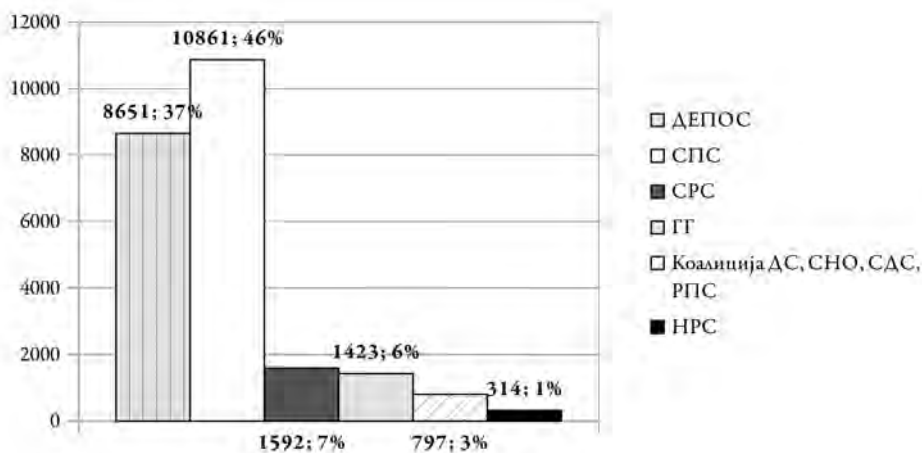
⁹ Подаци у табели преузети из: СО Чачак, Записници о раду бирачких одбора током избора за одборнике СО Чачак: децембар 1992 – јануар 1993. године, Записници о раду бирачких одбора са Б. М 1 – Б. М. 70; „Чачак: други круг у већини изборних јединица”, *Чачански глас*, 25. децембар 1992; „Убедљива победа социјалиста”, *Чачански глас*, 13. јануар 1993.

¹⁰ Подаци у табели преузети из: СО Чачак, Записници о раду бирачких одбора током избора за одборнике СО Чачак: децембар 1992 – јануар 1993. године, Записници о раду бирачких одбора са Б. М 1 – Б. М. 70.

Чачак одржан је у 60 изборних јединица 3. јануара 1993. године.¹¹ Право гласа у другом кругу избора имало је 79.792 гласача, а гласало је њих 24.213 (30,35%). Резултати избора у другом кругу приказани су у следећој табели:¹²

Име политичке странке - предлагача	Број кандидата у другом кругу	Број гласова у другом кругу	
		Укупно	Процент
ДЕПОС	52	8651	35,73%
СПС	44	10861	44,86%
СРС	11	1592	6,57%
ГГ	6	1423	5,88%
Коалиција ДС, СНО, СДС, РПС	5	797	3,29%
НРС	1	314	1,3%
СКПЈ	/	/	/

Табела 5: Резултати у другом кругу избора за одборнике СО Чачак – јануар 1993.

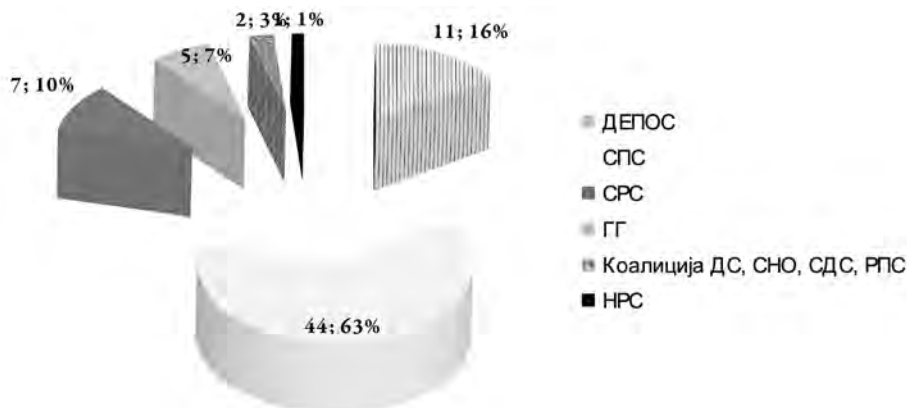

Графикон 4: Резултати у другом кругу избора за одборнике СО Чачак – јануар 1993.

¹¹ Тог дана други круг избора није одржан у већ поменутим изборним јединицама 36 и 37 (Трбушани 1 и 2), где је поновљен први круг. У изборним јединицама 23 (7. октобар 1) и 46 (Остра) поновљен је други круг избора због неправилности на бирачком месту. У ове две јединице други круг је одржан 10. јануара (СО Чачак, Записници о раду бирачких одбора током избора за одборнике СО Чачак: децембар 1992 – јануар 1993. године, Записници о раду бирачких одбора са Б. М. 36, Б. М. 37, Б. М. 23, Б. М. 46).

¹² Подаци који су коришћени за израду Табеле 5 и Графикона 4 преузети су из: СО Чачак, Записници о раду бирачких одбора током избора за одборнике СО Чачак: децембар 1992 – јануар 1993. године, Записници о раду бирачких одбора са Б. М. 1 – Б. М. 70.

Као што се може видети у претходној табели и графикону у другом кругу избора СПС је однела победу и по броју освојених гласова и по броју освојених одборничких мандата и фактички је могла самостално да влада у Скупштини. Али, не треба занемарити ни учинак опозиције. Већ смо видели да је ДЕПОС у првом кругу освојио већи број гласова од СПС, а када би се додали и гласови друге опозиционе колоне, коалиције странака окупљених око ДС, та разлика би била далеко већа.¹³ Изглед чачанске Скупштине након ових избора изгледао је овако:

Графикон 5: Освојени одборнички мандати у СО Чачак после избора децембар 1992 – јануар 1993.

Након завршеног другог круга избора за одборнике Скупштине општине Чачак, састав локалног парламента био је следећи:¹⁴

¹³ Међу опозиционе странке сврстао сам само оне које ће и у наредним периодима бити окосница опозиције. СРС нисам рачунао будући да је Војислав Шешељ у предизборној кампањи за претходне изборе, иако де југе опозициони лидер, нештедимце користио сваку прилику да напада и износи оптужбе против већ поменуте стварне опозиције, чиме је значајно олакшао посао СПС и Слободану Милошевићу на овим изборима (Антонић, *Зародљена земља...*, 128). Идентичан однос српских радикала према опозицији био је и током предизборне кампање за ове изборе (*Истио*, 143). Међутим, пред други круг гласања на изборима 1996. године Шешељ је позвао своје бираче да не гласају за леви блок, а да што се тиче других странака добро размисле, јер у њима још увек има добрих и поштених људи. Порука Шешељева била је јасна, а његови гласачи су у многим местима преломили изборе у корист Коалиције „Заједно” (*Истио*, 189). Мислим да би на Шешеља требало гледати као на посебан чинилац који је своју политику усмеравао према тренутним интересима.

¹⁴ Подаци за списак одборника преузети из: „Велики број кандидата”, *Чачански глас*, 17. децембар 1992; „Чачак: други круг у већини изборних јединица”, *Чачански глас*, 25. децембар 1992; „Убедљива победа социјалиста”, *Чачански глас*, 13. јануар 1993.

Ред . бр.	Презиме и име	Годин а рођења	Занимање	Изборна листа	Круг у коме је изабран
1.	Вујадиновић Слободан Боле	1943.	грађевински техничар	ДЕПОС	I
2.	Јовановић Радослав Раде	1941.	пољопривредник	СПС	I
3.	Јовановић Видосав	1947.	учитељ	СПС	I
4.	Марић Љ. Милош	1968.	пољопривредник	ДЕПОС	I
5.	Чекеревац Радослав	1965.	студент	ДЕПОС	I
6.	Алексић Милан	1960.	ветеринарски техничар	СПС	I
7.	Драгутиновић Благоје	1952.	радник	СПС	I
8.	Павић Живомир Жико	1933.	правник	СПС	I
9.	Мајсторовић Предраг	1947.	пољопривредник	СПС	I
10.	Вујиновић Гојко	1952.	проф. социологије	СПС	I
11.	Луковић Раденко	1952.	дипл. економиста	СПС	II
12.	Пауновић Десимир	1947.	наставник	СПС	II
13.	Пејовић Сретен	1953.	дипл. инж. машинства	СПС	II
14.	Ђукић Р. Слободан	1950.	дипл. инж. електротех.	ДС, СНО, СДП, РПС	II
15.	Мандић Бранко	1949.	економиста	СПС	II
16.	Нешовић Милош	1934.	дипломирани правник	СПС	II
17.	Јованчевић Момир	1929.	пензионер	СПС	II
18.	Поповић др Живана	1927.	лекар	СПС	II
19.	Вранић Нешо	1948.	службеник	СПС	II
20.	Суручић Јелисавета Јела	1933.	пензионер	СПС	II
21.	Илић Раде Варкаш	1940.	мајстор муз. инструм.	ГГ	II
22.	Пејовић др Деспот	1927.	хирург	ДЕПОС	II
23.	Чоловић Душа	1972.	студент	ДЕПОС	II
24.	Циврић Богдан	1928.	наставник у пензији	СПС	II
25.	Пауновић Стојан	1940.	дипл. инж. агрономије	СПС	II
26.	Лазаревић Миодраг Пико	1931.	професор у пензији	ДЕПОС	II
27.	Сикора Љубомир	1953.	проф. математике	СПС	II
28.	Алексић др Градимир	1945.	лекар	СПС	II
29.	Грујанац Милан	1951.	дипл. економиста	СПС	II
30.	Ђуровић Сретен	1954.	хемијски техничар	СРС	II
31.	Васиљевић Милан Репар	1950.	прив. предузетник	ГГ	II
32.	Чвркић Лола	1949.	економиста	СПС	II
33.	Весковић Вељко	1953.	управник	СРС	II
34.	Бојовић Милија	1954.	радник	СРС	II
35.	Ницовић Драган	1938.	геометар	ГГ	II
36.	Маслаћ М. Миленко	1939.	пензионер	СПС	II

37.	Јелић Божидар	1918.	пензионер	ДЕПОС	II
38.	Ђирић Првослав	1930.	пензионер	СПС	II
39.	Тодоровић Милоје	1958.	КВ бравар	СПС	II
40.	Миловановић Обрен Бено	1948.	радник	СПС	II
41.	Митровић Радош Крке	1952.	трговац	ДЕПОС	II
42.	Јековић Љубиша	1958.	службеник	СПС	II
43.	Савковић Милан	1948.	графичар	СПС	II
44.	Луковић Миљко	1946.	трговац	СРС	II
45.	Митровић др Милисав	1955.	др агрономских наука	СПС	II
46.	Правдић Милован	1942.	новинар	СПС	II
47.	Урошевић Станимир	1946.	пољопривредник	ДЕПОС	II
48.	Гавриловић Милољуб	1963.	студент	ДЕПОС	II
49.	Петровић Радомир Тошмај	1949.	радник	СПС	II
50.	Поповић Иван	1969.	ветеринарски техничар	СПС	II
51.	Ајдачић Љубинко	1950.	економиста	СПС	II
52.	Властелица Петар	1940.	дипл. економиста	ГГ	II
53.	Винић Срећко	1951.	учитељ	СПС	II
54.	Рајић Душан Душко	1957.	службеник	СПС	II
55.	Сарић Остоја	1944.	пољопривредник	СПС	II
56.	Крсмановић Радомир	1944.	радник	СПС	II
57.	Лекић Сибин	1935.	службеник	СПС	II
58.	Лаковић Милован	1954.	инж. орг. рада	СПС	II
59.	Којовић Бранимир	1942.	металостругар	НРС	II
60.	Бојовић Милоје	1937.	дипл. инж. грађевине	СРС	II
61.	Јовановић Станојла Цака	1937.	наставник	СПС	II
62.	Спасовић Бошко	1953.	трговац	СПС	II
63.	Ђосић Радован	1961.	електро техничар	ДС,СНО,САП,Р ПС	II
64.	Колаковић Милош	1945.	металостругар	ГГ	II
65.	Видаковић А. Милан	1960.	дипл. инж. машинства	СРС	II
66.	Ратковић Андрија Ацо	1957.	КВ радник	СРС	II
67.	Ракићевић Душко	1965.	инж. агрономије	ДЕПОС	II
68.	Аћимовић Милан	1946.	дипл. инж. машинства	СПС	II
69.	Манојловић Слободан	1931.	наставник	СПС	II
70.	Никшић Видосав	1935.	правник	СПС	II

Табела 6: Сјисак одборника након избора децембар 1992 – јануар 1993. године.

Што се тиче образовног нивоа и струке, овај сазив био је скоро идентичан претходном. Поново је највише било одборника са средњом школом (25, 36%), док је високо образованих и одборника са вишом школом било исто (21, 30%, односно 11, 16%). КВ радника је било 2 (3%), а осталих 11 (16%).

Када је посреди старосна структура одборника ситуација је следећа:

Године живота	18-29	30-39	40-59	Преко 60
Број одборника	6	15	41	8
Процент	9%	21%	59%	11%

Табела 7: Старосна структура одборника СО Чачак после избора децембар 1992 – јануар 1993.

Приметан је пораст броја одборника старости од 18-29 година чији је број удвостручен, као и незнатно увећање броја оних који су старији од 60 година. У опадању је број одборника између 30-60 година старости. Такође, и број дама у Скупштини је у опадању у односу на претходни сазив. Сада их је било само три (4,29%), док их је у претходном сазиву било четири.

Сличност, уз незнатне разлике, у стросној структури, степену образовања и занимања, као и односу полова између ова два сазива Скупштине општине Чачак није зачуђујућа, будући да су чак 34 одборника била у саставу и једног и другог сазива.

Локални избори у Чачку 1996. године

Локални избори 1996. године расписани су од стране председника Народне скупштине Републике Србије 21. августа 1996, а одржани су 3. новембра (први круг), односно 17. новембра (други круг) исте године. Предизборна кампања отпочела је 22. августа 1996. године.¹⁵

У Општини Чачак гласало се на 103 бирачка места, а право гласа имало је 96.595 гласача. На изборе је у првом кругу изашло 67.404 гласача (69,78% од укупно уписаних). Неважећих листића у првом кругу било је 3.173 (4,7%).¹⁶ Чачани су на овим локалним изборима бирали 70 одборника, а на та места кандидовало се укупно 236 кандидата. У првом кругу гласања изабран је 31 одборник (44,3%), док је у другом изабрано преосталих 39 (55,7%).¹⁷ На биралишта је у другом кругу изашло 27.210 гласача од укупно 55.106 колико их је могло гласати, што је 49,38% излазности. За 39 одборнички места у другом кругу гласања надметао се 81 одборнички кандидат.¹⁸

¹⁵ Републички завод за статистику (РЗС), *Избори за одборнике скупштина општина и градова у Републици Србији - 1996: коначни резултати* (Републички завод за статистику: Београд, 1997), 3. Изборни систем по коме су спроведени локални избори 1996. године био је већински. У свакој изборној јединици бирао се један одборник. Онај кандидат који је освојио највећи број гласова постајао је одборник Скупштине Града или Општине (*Исто*, 7).

¹⁶ *Исто*, 17.

¹⁷ *Исто*, 25.

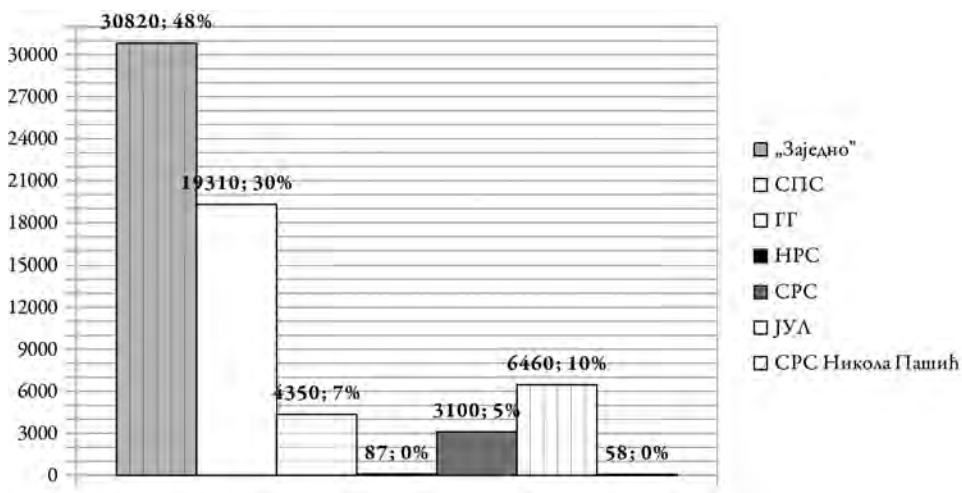
¹⁸ *Исто*, 33. На изборном месту Трубушани 2 избори су поновљени, па је 17. новембра био уприличен први круг гласања („Други круг избора”, *Чачански глас*, 14. новембар 1996). У изборној јединици Љубић Село 3 други круг избора је поновљен због неправилности и он је одржан 24. новембра (Р. М. М. „Убеђива победа Коалиције „Заједно”, *Чачански глас*, 22. новембар 1996).

Резултати локалних избора у Чачку 1996. године изгледали су овако:

Име политичке странке - предлагача	Укупно кандидата	Број гласова у првом кругу		Изабрано одборника		
		Укупно	Процент	Укупно	Процент	У првом кругу гласања
Политичка организација „Заједно”	70	30.820	48,02	57	81,43	26
Социјалистичка партија Србије	65	19.309	30,08	8	11,43	3
Групе грађана - укупно	21	4.347	6,77	5	7,14	2
Народна радикална странка	1	87	0,14	/	/	/
Српска радикална странка	23	3.101	4,83	/	/	/
Југословенска левица	55	6.462	10,07	/	/	/
Српска радикална странка „Никола Пашић”	1	58	0,09	/	/	/

Табела 8: Резултати локалних избора у Чачку 1996 – укупни¹⁹

Графички приказ резултата ових избора био би следећи:²⁰

Графикон б: Резултати избора за одборнике СО Чачак 1996. године.

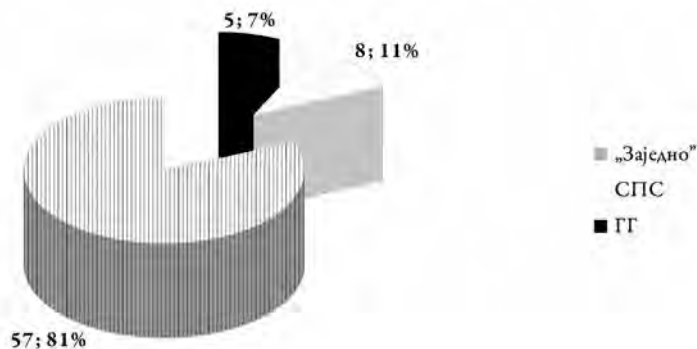
Као што се види из табеле и графика, највећи број гласова имала је коалиција „Заједно”, па затим СПС. Међутим, иако су имали трећи резултат по броју гласова, ниједан кандидат ЈУЛ-а није постао одборник, јер није победио ни на једном гласачком месту.

¹⁹ Подаци који су унети у табелу преузети су из: РЗС, *Избори за одборнике скупштинских општина и градова у Републици Србији 1996 - коначни резултати*, 78.

²⁰ Подаци из графика преузети из: СО Чачак, *Записници о раду бирачких одбора на изборима за одборнике СО Чачак 1996*, *Записници о раду бирачких одбора са Б. М. 1 – 70*.

У другом кругу гласања Коалиција „Заједно” освојила је 14.167 гласова (52,07%) и још 31 одборнички мандат, СПС 10.160 гласова (37,34%) и још 5 одборничких мандата, ГГ 1578 гласова (5,8%) и још три одборничка мандата и СРС 91 глас (0,33%) и без иједног освојеног мандата након два изборна круга.

Тако су у Скупштину општине Чачак после избора 1996. ушле три странке: коалиција „Заједно”, СПС и ГГ. Према броју мандата, Скупштина је изгледала овако:

Графикон 7: Освојени одборнички мандати у СО Чачак после избора 1996. године

Избори 1996. године донели су једну велику промену на политичкој мапи тадашње Србије где је по први пут победу однела опозиција.²¹ Када је реч о самом Чачку, та се промена политичке климе могла наслутити још на прошлим изборима за одборнике СО Чачак.²² На овим изборима она је добила свој епилог кроз број освојених гласова (48%) и чак 81% освојених одборничких мандата опозиције у Чачку. Међутим, треба узети у разматрање и чињеницу да се на овим изборима појавила једна нова политичка опција – ЈУЛ, која је у првом кругу гласања у Чачку освојила 6.462 гласа. Очигледно је да се један број чланова СПС пред ове изборе пребацио у нову странку која је имала исто гласачко тело као и СПС, а које је на овим изборима било буквално подељено. Да се ово није догодило СПС би највероватније освојио више гласова, а вероватно и који одборнички мандат више.²³

Састав Скупштине општине Чачак након ових избора изгледао је овако:²⁴

²¹ Од 190 општина у тадашњој Србији СПС је власт изгубио у 45 општина. Поред Чачка, то су биле следеће општине/градови: Београд, Ниш, Нови Сад, Крагујевац, Суботица, Краљево, Зрењанин, Ужице, Пирот, Јагодина, Сомбор, Вршац, Кикинда, Панчево, Ариље, Лучани, Пожега, Нови Књажевац, Бајина Башта, Трстеник, Инђија, Соко Бања, Ириг, Рача, Темерин, Тител, Звечан, Лапово, Опово... (Антонић, *Заробљена земља...*, 185).

²² Видети у раду резултате избора за одборнике СО Чачак децембар 1992 – јануар 1993. године.

²³ На Савезним скупштинским изборима СПС је наступио у коалицији са ЈУЛ-ом и Новом демократијом Душана Михајловића. Те изборе Милошевић је убедљиво добио са освојених 45,4% гласова, наспрам 20,4% колико је добила Коалиција „Заједно” (Антонић, *Заробљена земља...*, 180, 183).

²⁴ Подаци за списак одборника преузети из: Р. М. М., „Позната имена 31 одборника”, *Чачански глас*, 8. новембар 1996; Исти, „Убедљива победа Коалиције „Заједно””, *Чачански глас*, 22. новембар 1996.

Ред. бр.	Презиме и име	Годи на рођења	Занимање	Изборна листа	Круг у коме је изабран
1.	Поповић др Драшко	1957.	лекар спец. (уролог)	„Заједно”	I
2.	Радовановић Зоран	1952.	инжењер	„Заједно”	I
3.	Мариновић Миливоје Мркаш	1948.	дипл. инж. грађевине	„Заједно”	I
4.	Броћић Небојша	1972.	електротехничар	„Заједно”	I
5.	Пејовић др Деспот	1927.	лекар спец. (хирург)	„Заједно”	I
6.	Николић Душан	1951.	професор	„Заједно”	I
7.	Ковачевић Драган	1954.	професор машинства	„Заједно”	I
8.	Јовановић др Владан	1959.	доктор медицине	„Заједно”	I
9.	Дрињаковић Душан	1953.	дипл. инж. технологије	„Заједно”	I
10.	Василијевић Милан Репар	1950.	прив. предузетник	„Заједно”	I
11.	Благојевић Предраг Благец	1947.	инж. организације рада	„Заједно”	I
12.	Зарић Слободан	1952.	угоститељ	„Заједно”	I
13.	Мировановић Милољуб Мелић	1949.	металски радник	„Заједно”	I
14.	Ковачевић Милија Кудро	1953.	земљорадник	„Заједно”	I
15.	Стојановић Милисав	1945.	професор математике	„Заједно”	I
16.	Старчевић Станко	1949.	професор	„Заједно”	I
17.	Вујадиновић Слободан Болс	1943.	грађевински техничар	„Заједно”	I
18.	Костић Милисав	1940.	земљорадник	„Заједно”	I
19.	Белић Милован Рум	1963.	пољопривредник	„Заједно”	I
20.	Видојевић Горан Тоћин	1963.	ветер. техничар	„Заједно”	I
21.	Гостињац др Зора	1952.	лекар	„Заједно”	I
22.	Арнаутовић Добривоје	1956.	дипл. инж. технологије	„Заједно”	I
23.	Бојовић Вук	1960.	сам. привредник	„Заједно”	I
24.	Илић Војислав	1952.	професор	„Заједно”	I
25.	Илић Велимир	1951.	дипломирани инжењер	„Заједно”	I
26.	Милутиновић Милисав	1941.	радник	„Заједно”	I
27.	Јовановић Радослав Раде	1941.	пољопривредник	СПС	I
28.	Ајдачић Љубинко	1950.	економиста	СПС	I
29.	Марић Михаило	1952.	инжењер	СПС	I
30.	Кузмановић Драган Домис	1957.	грађевински техничар	ГГ	I
31.	Властелица Петар	1940.	дипл. економиста	ГГ	I
32.	Нешовић Милорад Мико	1937.	شناјдер	„Заједно”	II
33.	Стевановић Милић	1933.	пензионер	„Заједно”	II
34.	Ђукић мр Слободан	1950.	мр електротехнике	„Заједно”	II

35.	Ђусловић Добросав	1947.	машински техничар	„Заједно”	II
36.	Филиповић Милош	1961.	професор	„Заједно”	II
37.	Лазовић Милан	1972.	студент	„Заједно”	II
38.	Стевановић Обрад	1954.	дипл. инг. металургије	„Заједно”	II
39.	Ђокић В. Живорад	1936.	наставник	„Заједно”	II
40.	Петровић Милован	1946.	ВК бравар	„Заједно”	II
41.	Јаћимовић Миодраг	1934.	књижевник	„Заједно”	II
42.	Радовановић Данило Дачо	1954.	аутомеханичар	„Заједно”	II
43.	Папић др Влаисав	1958.	доктор агрономије	„Заједно”	II
44.	Павловић Душан Павлец	1947.	дипл. инж. машинства	„Заједно”	II
45.	Кандић Милан	1950.	психолог	„Заједно”	II
46.	Каранац Мила	1962.	медицинска сестра	„Заједно”	II
47.	Јојић Мирослав	1968.	пољopr. техничар	„Заједно”	II
48.	Миланковић Живота Жико	1961.	грађевински техничар	„Заједно”	II
49.	Митровић Радош Крке	1952.	трговац	„Заједно”	II
50.	Петрић Југослав	1948.	возач	„Заједно”	II
51.	Јовановић Д. Бошко	1949.	машински инжењер	„Заједно”	II
52.	Прелић Томислав	1950.	земљорадник	„Заједно”	II
53.	Белић Радомир	1956.	економиста	„Заједно”	II
54.	Момчиловић Милан	1948.	пољoprивредник	„Заједно”	II
55.	Аџемовић Мирослав	1959.	машински техничар	„Заједно”	II
56.	Зарић Мирко	1952.	аутомеханичар	„Заједно”	II
57.	Ђурчић Добривоје Ђуре	1938.	возач	„Заједно”	II
58.	Василић Властимир Лале	1953.	аутолимар	„Заједно”	II
59.	Станојевић Борисав Боро	1937.	пензионер	„Заједно”	II
60.	Станојевић Велимир	1964.	дипл. инж. пољoprивреде	„Заједно”	II
61.	Ђосић Димитрије	1958.	машински техничар	„Заједно”	II
62.	Алексић Александар Деловац	1953.	пољoprивредник	СПС	II
63.	Ницовић Милован	1954.	економиста	СПС	II
64.	Неговановић Вељко Цуговац	1955.	дипл. политиколог	СПС	II
65.	Поповић Иван	1969.	ветеринарски техничар	СПС	II
66.	Вујиновић Гојко	1952.	професор	СПС	II
67.	Васиљевић Боро	1953.	наставник	ГГ	II
68.	Савковић Зоран	1955.	службеник	ГГ	II
69.	Милосављевић др Мирољуб	1950.	лекар спец. (гинсколог)	ГГ	II
70.	Пешић Милојица	1966.	дипл. инж. пољoprивреде	„Заједно”	II

Табела 9: Списак одборника након локалних избора новембра 1996. године

Од 70 одборника највише их је било са високом стручном спремом (29 или 41%), затим са средњом (14 или 20%), високо квалификованих и квалификованих радника било је 10 (14%), колико је било одборника и у категорији *осићали*, а са вишом школом било је њих 7 (10%). Што се тиче старосне структура овог сазива СО Чачак, она је представљена у следећој табели:

Године живота	18-29	30-39	40-59	Преко 60
Број одборника	4	13	49	4
Процент	6%	19%	69%	6%

Табела 10: Старосна структура одборника СО Чачак након избора 1996. године

За разлику од претходног сазива (након избора децембар 1992 – јануар 1993. године) повећао се број одборника старости између 40 и 50 године, док је смањен број оних између 30 и 39, односно више од 60 година старости. Број одборника између 18 и 29 година остао је непромењен.

Ако погледамо овај списак, видећемо да су на њему само два женска имена, чиме се тренд опадања броја одборника женског пола наставио.

Локални избори у Чачку 2000. године

Локални избори 2000. године одржани су 24. септембра. У Чачку су избори спроведени на 104 бирачка места. Чачани су бирали 70 одборника између 297 кандидата. Избори су спроведени по већинском изборном систему.²⁵

На овим изборима право гласа имало је 96.900 бирача, а гласало је 80.539 (83,11% од укупно уписаних). Неважећих гласачких листића било је 1.608. По окончању гласања изабрано је 70 одборника, од чега је ДОС освојила 67, а групе грађана 3 одборничка мандата.²⁶

Резултати локалних избора 2000. године у Чачку, збирно гледано, изгледали су овако:²⁷

Име политичке странке - предлагача	Укупно кандидата	Број гласова		Изабрано одборника	
		Укупно	Процент	Укупно	Процент
Српска радикална странка	70	3.690	4,58	/	/
Коалиција Социјалистичка партија Србије – Југословенска уједињена левница	63	18.220	22,62	/	/
Демократска опозиција Србије	70	47.793	59,34	67	95,71
Српски покрет обнове	58	3.903	4,89	/	/
Уједињена сељачка странка	2	146	0,18	/	/
Групе грађана - укупно	34	4.123	8,39	3	4,29

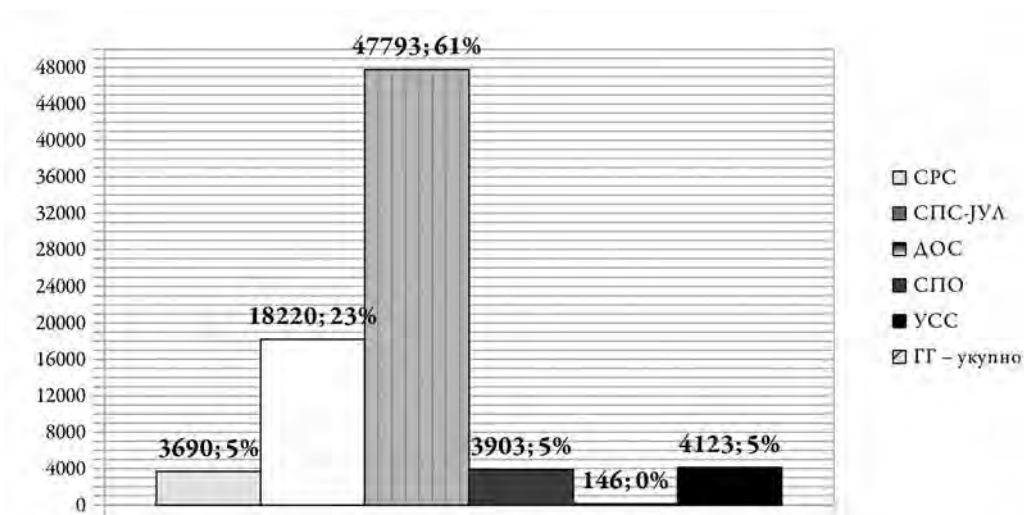
Табела 11: Резултати локалних избора 2000. године - збирни

²⁵ СО Чачак, Општинска изборна комисија, Извештај о спроведеним изборима за одборнике Скупштине општине Чачак одржаним 24. септембра 2000. године, 1. На бирачким местима број 40 и број 68, ако погледамо *йрилој број 5*, приметан је већи број гласалих бирача од броја уписаних бирача. Разлог томе је што су на тим бирачким местима гласала расељена лица са Косова и Метохије.

²⁶ Исто, 28.

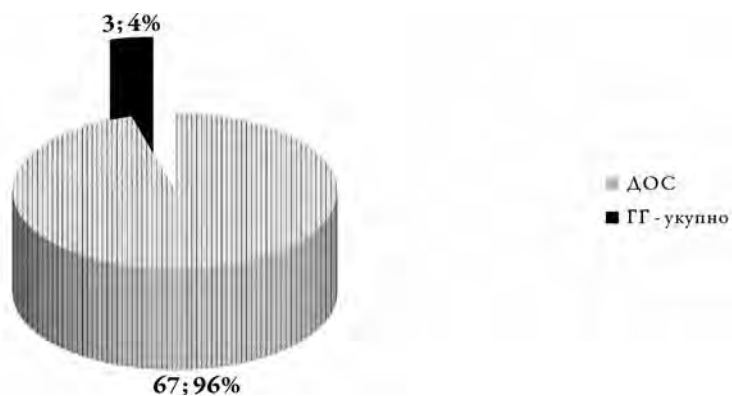
²⁷ Подаци у табели преузети из: Исто, 28.

Графички приказани ти резултати изгледали би као на следећем графикању:

Графикон 8: Резултати избора за одборнике СО Чачак 2000. године

Као што се види, највише гласова на овим изборима освојила је коалиција странака окупљених у ДОС-у (47.793 гласа), затим коалиција СПС-ЈУЛ (18.220 гласова), на трећем месту биле су Групе грађана са 4.123 гласа, четврти је био СПО са 3.903 гласа, претпоследња СРС са 3.690 гласова и последња Уједињена сељачка странка која је освојила 146 гласова. Без обзира на освојене гласове, у Скупштину општине Чачак ушли су само одборници ДОС-а и Групе грађана. Према броју освојених манадата изглед чачанске Скупштине изгледао је овако:

Графикон 9: Освојени одборнички мандати након избора 2000. године

Била је ово апсолутна победа коалиција странака окупљених у ДОС, који су освојили 96% одборничких места у Скупштини општине Чачак. Кандидати за одборнике, који су у својим изборним јединицама имали највише гласова, ушли су у клупе Скупштине општине Чачак.²⁸

²⁸ Подаци у табели преузети из: Исто, 25-27.

Ред. бр.	Име и презиме одборника и предлагач на листи	Година рођења	Занимање	Изборна листа
1	Ђуро Крсмановић	1939.	дипл. инж. рударства	ДОС
2	Зоран Чворовић Зоф	1957.	радник	ДОС
3	Др Коста Милошевић	1948.	хирург	ДОС
4	Душан Косић	1937.	пензионер	ДОС
5	Владимир Милојевић	1947.	професор	ДОС
6	Марија Бошковић	1977.	апсолвент медицине	ДОС
7	Гордана Церовић	1953.	клинички психолог	ДОС
8	Доц. др Милош Радовановић Миња	1948.	архитекта	ДОС
9	Мирослав Маркићевић	1958.	машински техничар	ДОС
10	Добросав Ђусловић Ђусло	1947.	приватни предузетник	ДОС
11	Милан Петровић	1935.	дипл. инж. машинства	ДОС
12	Иван Ружичић	1961.	професор	ДОС
13	Вучко Јовичић	1941.	дипломирани економиста	ДОС
14	Др Слободан Ђукић	1950.	доктор електротехн. наука	ДОС
15	Др Видоје Маричић	1935.	лекар	ДОС
16	Милорад Годоровић	1953.	дипл. политиколог (новинар)	ДОС
17	Душан Николић	1951.	професор	ДОС
18	Др Светлана Ерић	1939.	професор	ДОС
19	Зоран Пешић	1952.	адвокат	ДОС
20	Драган Ковачевић Ковач	1954.	професор машинства	ДОС
21	Душан Дрињаковић	1953.	дипл. инж. технологије	ДОС
22	Момчило Илић-Чарапић	1944.	графички радник	ДОС
23	Јосип Шеловић Шеле	1953.	предузетник	ДОС
24	Предраг Благојевић Благец	1947.	инж. организације рада	ДОС
25	Милан Кандић	1950.	психолог	ДОС
26	Светозар Манојловић Зоран	1945.	дипл. инж. технологије	ДОС
27	Радојица Сретеновић	1952.	дипл. електроинжењер	ДОС
28	Слободан Зарић Бобан	1952.	предузетник	ДОС
29	Милољуб Миловановић Мелић	1949.	металобрусач	ДОС
30	Мила Каранац	1962.	медицинска сестра	ДОС
31	Драган Кузмановић Домис	1957.	грађевински техничар	ГГ
32	Чедомир Ђорђевић Чедо	1935.	дипломирани правник	ДОС
33	Синиша Радуловић	1951.	апатничар	ДОС
34	Мирослав Јојић	1968.	пољopr. техничар	ДОС
35	Драган Б. Глашовић	1969.	дипл. инж. електротехнике	ДОС
36	Милија Ковачевић Кудро	1953.	земљорадник	ДОС
37	Драгојло Петровић	1942.	приватни превозник	ДОС
38	Бранислав Лазовић	1956.	дипл. маш. инжењер	ДОС
39	Драгојло Јеротијевић	1963.	наставник	ДОС
40	Љубомир Брковић	1955.	аутомеханичар	ДОС
41	Милојица Пешић	1966.	дипл. маш. пољoprивреде	ДОС
42	Тихомир Радовановић	1953.	дипл. инж. грађевине	ДОС
43	Живорад Илић Бајовац	1955.	дипл. инж. организ. наука	ДОС
44	Првослав Поповић Прле	1940.	пољoprивредник	ДОС
45	Благомир Јокић Блашко	1953.	пољoprивредник	ДОС
46	Милан Глашовић	1960.	радник	ДОС
47	Видосав Срњић Вићо	1954.	земљорадник	ДОС
48	Милован Белић Рум	1963.	земљорадник	ДОС
49	Мирослав Јаковљевић	1972.	електротехничар	ДОС
50	Горан Видојевић Тоћин	1963.	ветеринарски техничар	ДОС
51	Веселин Милинковић Весо	1958.	реглер	ДОС
52	Мр Живота Каровић	1949.	професор	ДОС
53	Радош Ђукић	1947.	ВКВ машинбравар	ГГ
54	Мирослав Аџековић	1959.	машински техничар	ДОС
55	Александар Бежанић Аџо	1963.	радник	ДОС
56	Ранка Плазинић	1954.	медицинска сестра	ДОС

57	Перо Властелица	1940.	дипломирани економиста	ГГ
58	Раденко Ђурчић Нешо	1948.	теолог	ДОС
59	Драгослав Поповић Драго	1953.	пољопривредник	ДОС
60	Радомир Лукић Радош	1954.	ВК машинбравар	ДОС
61	Петар Дилпарић	1949.	електромеханичар	ДОС
62	Борисав Станојевић Боро	1937.	пензионер	ДОС
63	Радомир Крушчић	1961.	дипл. маш. инжењер	ДОС
64	Славица Ђорђевић Цаца	1963.	наставник разредне наставе	ДОС
65	Војислав Илић	1952.	професор	ДОС
66	Велимир Илић	1951.	дипл. инж. технологије	ДОС
67	Велимир Станојевић	1964.	агроном	ДОС
68	Дејан Јовановић	1962.	машински техничар	ДОС
69	Мирко Ракетић	1967.	дипломирани ветеринар	ДОС
70	Димитрије Ђосић	1958.	машински техничар	ДОС

Табела 12: Списак одборника после избора 2000. године

Ако се погледају степен образованости и године старости одборника са овога списка, можемо видети да је највише било високообразованих (33, тј. 47%), а затим оних који су имали средњу стручну спрему (20, тј. 29%). Поред њих у овом сазиву била су и три одборника са вишом школом (4%), два ВКВ радника (3%), док је осталих било 12 (17%).

Што се тиче година старости одборника она је приказана у следећој табели:

Године живота	18-29	30-39	40-59	Преко 60
Број одборника	2	14	45	9
Процент	3%	20%	64%	13%

Табела 13: Старосна структура одборника СО Чачак након избора 2000. године

И у овом сазиву Скупштине највише је одборника старости између 40 и 59 година, али је њихов број мањи за четири у односу на претходни сазив (после избора 1996. године). Након њих најбројнији су одборници старости између 30 и 39 година, којих је за један више него у претходном сазиву. Повећан је и број одборника преко 60 година старости (за једног), док је број најмлађих одборника (између 18 и 29 година) у опадању за 50%.

Што се тиче односа жена и мушкараца у Скупштини, ситуација је била нешто боља него претходних година. У овом сазиву налазило се 64 одборника и 6 одборница (9%).

Чачак и други градови у Србији

Грађани Чачка су још на изборима 1992. године велики проценат својих гласова поклонили опозицији. Већ на следећим локалним изборима (1996. године) опозиција осваја власт. Био је то један од најбољих изборних резултата који је тадашња Коалиција „Заједно” освојила на овим локалним изборима у Србији. Као доказ ове тврдње

износимо податке садржане у следећој табели у којој су приказани резултати за неке градове где је победила опозиција:²⁹

Место	Заједно	%	СПС	%	ЈУЛ	%	Укупно одборника
Краљево	36	51,4	19	27,1	11	15,7	70
Ужице	38	56,7	29	43,2	0	0	67
Крагујевац	41	61,2	23	34,3	2	3	67
Јагодина	34	54	17	27	5	8	63
Трстеник	26	53,1	15	30,6	2	4,1	49
Пожега	27	52	23	44,2	0	0	52
Ниш	46	65,7	21	30	0	0	70
Пирот	27	54	21	42	0	0	50
Ариље	16	64	7	28	1	4	25
Бајина Башта	22	53,7	7	17,1	5	12,2	41
Чачак	57	81,4	8	11,4	0	0	70

Табела 14: Освојени одборнички мандати и проценти одборничких места у неким градовима Србије после избора 1996. године

Што се тиче Моравичког округа, Коалиција „Заједно” победила је још само у Лучанима (31 одборнички мандат или 66% одборничких места; СПС је освојила 12 мандата или 25,5%), док је у Горњем милановцу и Ивањици победила СПС (Г. Милановац: СПС - 40 мандата или 57%, Коалиција „Заједно” - 18 мандата или 25,7%; Ивањица: СПС - 16 мандата или 51,6%, Коалиција „Заједно” - 11 мандата или 35,5%).³⁰ На следећим локалним изборима опозиција окупљена у ДОС осваја убедљивих 96% одборничких места (67 од 70). Преостала три мандата освојиле су Групе грађана. Био је то уједно и најбољи резултат ДОС који је она имала у Србији, изузев неких београдских општина.³¹ Подаци из следеће табеле то и потврђују:

²⁹ Подаци у табели преузети из: РЗС, *Избори за одборнике скупштина општина и градова у Републици Србији 1996 – коначни резултати*, 70-72, 75-76, 78-79, 81-82, 85. Убедљивији резултат Коалиција „Заједно” остварила је једино у Општини Врачар (освојила 83,33% мандата у Скупштини, а СПС учинила ванпарламентарном странком) (*Исто*, 44).

³⁰ *Исто*, 78.

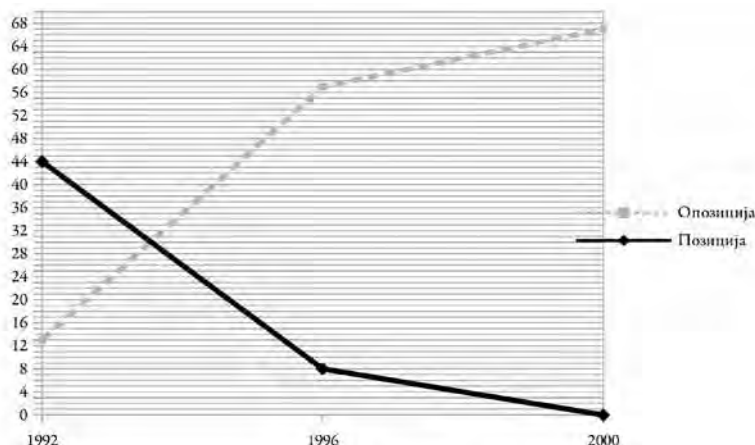
³¹ Биле су то општине Врачар и Стари град са 100% освојених, Раковица и Чукарица са 98% и Нови Београд и Савски Венац са 97% освојених одборничких мандата (РЗС, *Избори за одборнике скупштина општина и градова у Републици Србији - 2000: коначни резултати* (Републички завод за статистику: Београд, 2001), 31-34)

Место	ДОС	%	СПС/ЈУЛ	%	Укупно одборника
Краљево	46	65,7	19	27,1	70
Ужице	50	74,6	10	14,9	67
Крагујевац	51	56	27	29,7	91
Јагодина	44	49,4	29	32,6	89
Трстеник	16	32,7	16	32,7	49
Пожега	22	42,3	12	23,1	52
Ниш	82	91,1	6	6,7	90
Пирот	34	60,7	21	37,5	56
Ариље	16	47,1	11	32,4	34
Бајина Башта	17	41,5	19	46,3	41
Чачак	67	95,7	0	0	70

Табела 15: Освојени одборнички мандати и проценти одборничких места у неким градовима Србије после избора 2000. године

Такође је приметно, за разлику од неких других градова, да се у Чачку број гласача опозиције увећавао од избора до избора, док су неки градови забележили опадање тих гласова (Крагујевац, Јагодина, Трстеник, Пожега, Ариље), док је у некима (Бајина Башта) опозиција чак и изгубила изборе. Што се тиче Моравичког округа на овим изборима ДОС је победила и у остале три општине, али не са тако убедљивим резултатом као у Чачку.³²

Како се кретала промена бирачког расположења у Чачку, најбоље се види из следећег графикана:³³

Графикон 10: Однос освојених одборничких мандата на локалним изборима 1992-2000. у Чачку

³² Најубедљивију победу, поред Чачка, у Моравичком округу ДОС је имао у Горњем Милановцу, где је освојио 80% одборничких места. У Лучанима је освојио 55,6%, а у Ивањици 57% (РЗС, *Избори за одборнике скупштинског оштинског и градова у Републици Србији - 2000: коначни резултати*, 64-65).

³³ Приликом прављења овог графикана, а у вези са резултатима из 1992. године, под опозицију сам сврстао ДЕПОС и коалицију странака око ДС (број одборничких мандата ове две политичке групације обједињен је у графикану).

ПРИЛОЗИ:

Прилог 1:

Резултати локалних избора у Чачку мај-јун 1992. - по бирачким местима

Прилог 2:

Резултати првог круга локалних избора у Чачку децембар 1992 - јануар 1993. - по бирачким местима

Прилог 3:

Резултати другог круга локалних избора у Чачку јануар 1993. - по бирачким местима

Прилог 4:

Резултати локалних избора у Чачку 1996. - по бирачким местима

Прилог 5:

Резултати локалних избора у Чачку 2000. - по бирачким местима

Скраћенице политичких странака:

ДЕПОС – Демократски покрет Србије

ДС – Демократска странка

СПС – Социјалистичка партија Србије

СРС – Српска радикална странка

СНО – Српска народна обнова

СДС – Српска демократска странка

СДП – Социалдемократска партија

СК – ПЈ – Савез комуниста, покрет за Југославију

ГГ – Група грађана

РПС – Радничка партија Србије

НРС – Народна радикална странка

ДСС – Демократска странка Србије

ДХСС – Демохрушћанска странка Србије

ДЦ – Демократски центар

НС – Нова Србија

ДОС – Демократска опозиција Србије

УСС – Уједињена сељачка странка

Results of Local Elections in Čacak 1992-2000

In this paper the results of local elections in Čacak in the period from 1992 to 2000 are presented. It can be concluded that voters' choice in Čacak differed to a great extent from voters in major parts of Serbia at that time. At first local elections, when the opposition of that time also took part, which were held in May and June 1992, ruling Socialist Party of Serbia got fewer votes in the first round than the opposition which was not united but appeared in two lines. However, due to majority electoral system, greater number of votes did not automatically mean greater number of committee members' mandates, and thus did not guarantee victory at elections. In the second round of those elections SPS won more votes and celebrated victory in Čacak as well. However, if the determination of voters in Čacak could only be hinted, at the following local elections it was more than confirmed. In 1996 at local elections in Čacak, opposition won a convincing victory. Its complete triumph opposition would have in Čacak after the elections in 2000 when it would get 67 mandates that is 95, 71% of committee members' seats in the City Parliament. From all stated

above it can be concluded freely that citizens of Čacak represented avant-garde in Serbia of the 90s in the last century, as the opposition had its firm strongpoint in this town. It is interesting that only a few kilometers away from Čacak, in one of neighboring towns, the result of the elections was completely different. What is the reason for this is the question which should be answered by sociologists. The results of elections in Serbia in 1996 proved that the opposition in Serbia, after series of electoral failures, still had the strength to organize itself and won, at least in one part of the country. Loss, as it was in Serbia in 1996 of not so big number of municipalities, represented a great danger for the authorities, as it was leading towards complete loss of the ruling position (It was the same path in some of the East European countries, first they would win power in some bigger places at local level and then gain the ruling position). The best example for that was given by Emil Constantinescu in Romania in 1996 (Antonic, 'Zarobljena zemlja...', 217), The Socialist Party of Serbia would lose federal and presidential elections four years later, and one year later Republic elections as well.

Miroslav Puric

Les résultats des élections locales à Cacak des années 1992-2000

Dans cet écrit figurent les résultats des élections locales à Cacak de la période de 1992 à l'année 2000. À partir de cela, on peut conclure que l'humeur électorale des citoyens de Cacak se distingue considérablement de l'humeur de la plus grande partie de la Serbie d'alors. Lors des premières élections locales déjà, auxquelles l'opposition d'alors participa également, ayant eu lieu en mai et juin de l'année 1992, le Parti socialiste de la Serbie régnant obtint au premier tour moins de voix que l'opposition, qui ne fut pas unifiée, mais concourut en deux colonnes. Cependant, en raison du système électoral de la majorité, un plus grand nombre de voix obtenu ne signifia pas automatiquement aussi plus de mandats de conseillers remportés et, par conséquent, ne garantit pas ni la victoire aux élections. Au deuxième tour de ces élections, SPS remporta plus de voix et célébra, à la fin, la victoire à Cacak également. Toutefois, si par ces élections l'humeur des citoyens de Cacak aurait pu être seulement pressentie, elle fut plus que confirmée par les élections locales suivantes. Aux élections locales de l'année 1996 à Cacak, une victoire impressionnante fut réalisée par l'opposition. L'opposition réalisera son triomphe absolu à Cacak après les élections de l'année 2000 lorsqu'elle obtiendra 67 mandats de conseillers, c'est-à-dire 95,7% de places de conseillers dans l'Assemblée municipale. À partir de tout ce qui fut mentionné,

on peut librement conclure que les citoyens de Cacak représentent l'avant-garde de la Serbie des années 90 du siècle dernier, puisque l'opposition eut dans cette ville son point d'appui le plus coriace. Ce qui est intéressant, c'est qu'à quelques kilomètres seulement de Cacak, dans une des villes environnantes, le résultat des élections locales fut tout à fait différent. Quelle en est la cause, c'est la question à laquelle les sociologues devraient répondre. Les résultats des élections locales en Serbie en 1996 montrèrent que l'opposition en Serbie, après une suite d'échecs électoraux, est tout de même en mesure de s'organiser et de l'emporter, à vrai dire dans une partie du pays. L'échec, comme ce fut le cas en 1996 en Serbie, même d'un nombre pas si grand de communes, représenta un grand danger pour le pouvoir, puisqu'il mena à la perte totale de la position régnante (Également, dans quelques autres états de l'Europe de l'est, le chemin, que l'opposition dut parcourir jusqu'à la conquête du pouvoir dans le pays, alla premièrement à travers la conquête du pouvoir dans quelques plus grands endroits au niveau local. Le meilleur exemple pour cela nous fut donné par Emil Constantinescu en Roumanie en 1996 (Antonic, *Le pays prisonnier...*, 217)). Le Parti socialiste de la Serbie, après seulement quatre années plus tard, perdra aux élections fédérales et présidentielles et, une année plus tard, aux élections républicaines.

Прилог 1: Резултатни локалних избора у Чачку мај-јун 1992. - по бирачким местима

Бр.бр.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у I кругу	Изабраност у % у I кругу	Уписаних бирача	Гласало бирача у II кругу	Изабраност у % у II кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг		Резултат II круг	
										Број гласова	%	Број гласова	%
1	Дамацина 1	1612	1158	71,84				Луковић Радиво	СПС	804	69,43		
2	Дамацина 2	1698	1210	71,26				Петровић Десимир	СПС	1065	88,02		
3	3. септембар 1	1351	1145	61,86				Петровић Сретен	СПС	854	74,59		
4	3. септембар 2	1724	1041	60,38				Парезић Вера	СПС	706	67,82		
5	Кључ 1	1218	631	51,81				Младић Бранко	СПС	501	79,40		
6	Кључ 2	1289	327	25,37				Рубаковић Радмила	СРС	111	17,59		
7	Памула 1	1058	691	65,31		212	16,46	Нешовић Милош	СПС	298	91,13	201	94,81
8	Памула 2	1112	666	59,89				Јованевић Момар	СПС	426	61,65		
9	Памула 3	1346	825	61,29				Васљевић Бора	П	342	51,35		
10	Памула 4	889	547	61,53				Врајић Мило	СПС	428	51,88		
11	Парк 1	1460	1023	70,07				Петровић Др Живана	СПС	410	74,95		
12	Парк 2	1283	788	61,42		182	14,19	Алимовић Милан	СПС	722	70,58		
13	Парк 3	1141	659	57,76		145	12,61	Алимовић Мирислав	СРС	326	41,37		36,81
14	Парк 4	1193	739	61,94				Милојевић Слободан	СПС	382	48,48		61,54
15	Парк 5	921	542	58,85				Савић Прасар	СРС	277	42,03		26
16	Копуљак 1	1235	693	56,11		54	4,46	Сурушић Јелена	СПС	323	49,01		113
17	Копуљак 2	1284	708	55,14				Буквић Ар Драгуши	СПС	381	51,56		
18	Копуљак 3	1203	688	57,19		47	3,91	Ивић Раде – Врбани	СПС	428	78,97		
19	Копуљак 4	1058	678	64,08				Бугарски Радо	СРС	341	49,21		21
20	Градски бедем 1	1363	815	59,79				Јушвић Радослав	СПС	278	40,12		32
21	Градски бедем 2	1697	1078	63,52				Петровић Мр Ђованар	СПС	444	62,71		
22	Стари град 1	1205	764	63,40				Божковић Недељко	СРС	292	42,44		28
23	Стари град 2	1122	686	61,14				Славковић Мирислав	СПС	300	43,60		18
24	Стари град 3	1142	636	55,69		85	7,26	Бурчић Миломир	СПС	465	68,58		
25	Малосел	1120	572	51,07				Вуковић Милоша	СПС	628	77,06		
26	7. октобар 1	1046	723	69,12		208	21,01	Ровановић Ђорђе	СПС	587	54,45		
27	7. октобар 2	1033	718	69,51				Савора Љубомир	СПС	398	52,09		
28	Љубић кеј 1	1453	780	53,68				Алићушић Братислав	СПС	416	60,64		
29	Љубић кеј 2	971	553	56,95				Васковић Вишеслав	СПС	346	54,40		63
30	Љубић кеј 3	1408	706	50,14		60	4,26	Славковић Прасар	СРС	162	25,47		21
31	Савиште	1154	615	53,29				Дукић Мирислав	П	96	15,09		
32	Павско Рајић	1745	1090	62,46				Клековић Војко	СПС	340	47,03		17,4
33	Брањани Роши	918	730	81,70				Субојић Звонимир	СРС	319	44,12		33
34	Микози	960	489	50,94				Василијевић Милан	СПС	540	75,21		
35	Борна Горелица	1226	691	56,36				Церић Ала	СПС	529	67,82		
36	Милетић	905	573	63,31				Петровић Радомир	СПС	312	56,42		
37	Платево	1219	738	60,54		60	4,26	Весковић Веско	СРС	309	43,77		23
38	Рамена	1248	681	54,57				Милојевић Жакшица	СПС	325	46,03		36
								Петровић Милоша	СПС	467	75,93		
								Петровић Милоша	СПС	580	53,21		
								Петровић Савола	СПС	700	93,33		
								Ивић Димитрије	СПС	485	99,18		
								Петровић Милоша	СПС	514	74,38		
								Петровић Милоша	СПС	559	97,56		
								Милојевић Обран	СПС	478	64,77		
								Калиновић Петар	СПС	585	85,90		

Прилог 1: Резултатни локалних избора у Чачку мај-јун 1992. - по бирачким месцима

Бр.мб.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у I кругу	Излазност у % у I кругу	Уписаних бирача	Гласало бирача у II кругу	Излазност у % у II кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг		Резултат II круг	
										Број гласова	%	Број гласова	%
39	Трбушани 1	1101	453	41.14	1101	179	16.26	Крстовић Драгољуб-Чеп	СПС	214	47.24	99	55.31
40	Трбушани 2	1049	350	33.37	1054	78	7.40	Павловић Бранко	СРС	211	46.58	80	44.69
41	Дугови	1167	721	61.78	1169	201	17.19	Козловић Милош	СПС	126	36.00	57	73.08
42	Дубоки Село 1	1374	862	62.74				Масаљ Драган	СПС	292	40.50	137	68.16
43	Дубоки Село 2	1402	830	59.20				Антонијевић Драгољуб	СПС	234	32.45	55	27.36
44	Дубоки Село 3	1367	951	69.57				Илић Стојан	ПТ	130	18.03		
45	Копенићи	1493	606	40.59	1495	108	7.22	Симоновић Милан	СПС	270	83.53		
46	Превали	1578	1096	69.46				Дуковић Милоко	СПС	223	87.11		
47	Прислонца	47	871	69.57				Митровић Ар-Милосав	СПС	896	94.22		
48	Доња Треча 1	1407	680	48.33	1411	331	23.46	Павловић Слободан	СРС	421	69.47	13	12.04
49	Валуга, Станићи, Мојстине	1289	836	64.86				Бовановић Андрија	СПС	68	11.22	90	83.33
50	Остра	1042	568	54.51				Бовановић Радољак	СПС	944	86.13		
51	Безањ, Вурјелиши	1282	794	61.93				Борковић Милољак	СПС	477	70.15	232	70.09
52	Брежаница	1312	862	65.70				Борковић Милоје	СРС	168	24.71	87	26.28
53	Мрајевци 1	1472	869	59.04				Борковић Милољак	СПС	689	82.42		
54	Мрајевци - Катра	1211	715	59.04				Веселић Милољак	СПС	463	81.51		
55	Мрајевци - Доња Горевница	1180	739	62.63				Мочиловић Милош	ПТ	432	54.41		
56	Горњани, Катулице	1258	819	65.10				Бовановић Милош	ПТ	377	43.74		
57	Жаковци, Салашица, Превења, Лепина	1373	943	68.68				Алексић Милош	СПС	755	86.88		
58	Амелица, Рајачи	1054	539	51.14				Вигоровић Владан	СПС	635	88.81		
59	Мрашине, Кулаћи	1500	940	62.67				Бовановић Јован - Стево	СПС	592	80.11		
60	Заблање, Вапа	1543	944	61.18				Поповић Иван	СПС	797	97.31		
61	Језавица	1480	864	58.38				Алексић Дубинко	СПС	815	86.43		
62	Валуга, Валуша	1342	976	72.73				Васкељева Петар	СПС	821	96.66		
63	Прева	1834	993	54.14				Вуриновић Горко	СПС	856	91.06		
64	Кулачеви	1332	917	68.84				Винић Срећко	СПС	866	91.74		
65	Агеница 1	1437	900	62.63				Филановић Ратко	СПС	660	76.39		
66	Агеница 2	1766	948	53.68	1777	185	10.41	Сарајић Остоја	СПС	723	74.08		
67	Амелица	1339	762	56.91				Крстовић Драгољуб	СПС	693	69.79		
68	Језавица, Градворница	971	515	53.04				Костић Милошко	СРС	565	62.78		
69	Безања, Пармењак	1393	855	61.38				Бралавић Живан	СПС	417	43.99	77	41.62
70	Рибање, Пакорање, Медуриће, О. Вапа, Вилова	999	657	65.77				Шипашић Драган	ПТ	386	40.72	98	52.97
								Марић Милошко	СПС	621	81.50		
								Ковачевић Рајко	СРС	281	54.56		
								Симоновић Бошко	СПС	536	62.69		
								Милошевић Небојна	СПС	278	32.51		
								Грујовић Драгољуб	СПС	510	82.19		

Прилог 2: Резултатни првог круга локалних избора у Чачку децембар 1992 - јануар 1993. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у I кругу	Изазност у % у I кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг	
							Број гласова	%
1	Авлашница I				Бабовић Видан	ДЕПОС	426	29.96
						СПС		
						ГТ		
						СРС		
						СРС		
2	Авлашница II	1694	1422	83.94	Пауновић Десимир	СПС	385	27.07
					Перендија Радомир	САС	160	11.25
					Цвркушић Миленко	ДЕПОС	302	21.24
					Вишњић-Џукић Емилија	ДЕПОС	456	31.87
					Миленковић Драган	АС, САС, СНО, РПС, САП.	303	21.17
3	3. Децембар I	1834	1431	78.03	Миловић Драган	СРС	206	14.40
					Пејовић Сретен	СПС	390	27.25
					Бугарски Душан	СРС	183	13.45
					Гарчевић Вера	СПС	284	20.87
					Ђукић Р. Слободан	АС, САС, СНО, РПС, САП.	293	21.53
4	3. Децембар 2	1709	1361	79.64	Рајчић Ар. Живко	ДЕПОС	432	31.74
					Радевић Томислав	ГТ	102	7.49
					Јакшић Слободан-Јакша	ДЕПОС	389	33.71
					Мандић Бранко	СПС	420	36.40
					Михаиловић Тихомир-Тића	СК покрет за Југолавију	42	3.64
5	Њунич I	1402	1154	82.31	Стеванчевић Душица	СРС	155	13.43
					Ђусовић Добросав	АС, САС, СНО, РПС, САП.	129	11.18

Прилог 2: Резултати првој крући локалних избора у Чачку децембар 1992 - јануар 1993. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у I кругу	Изазност у % у I кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг	
							Број гласова	%
6	Кључ 2	1399	1127	80.56	Ковачевић Радослав	ДЕПОС	315	27.95
						АС	129	11.45
						СПС	325	28.84
						САС	34	3.02
						ПГ	72	6.39
7	Палилула 1	1071	883	82.45	Драгићевић Бранко	АС	85	9.63
					Борђевић Прераг	ДЕПОС	270	30.58
					Буровић Драган	СРС	104	11.78
					Јованчевић Момир	СПС	208	23.56
					Минић Весна	САС, СНО, РПС, САП.	143	16.19
8	Палилула 2	1097	808	73.66	Богичевић Душан	СРС	160	19.80
					Васиљевић Боро	ПГ	150	18.56
					Поповић Др. Живана	СПС	229	28.34
					Бојовић Радолуб-Раде	СРС	203	11.71
					Вранић Неша	СПС	511	29.49
9	Палилула 3	2230	1733	77.71	Миладиновић Стеван	ДЕПОС	607	35.03
					Милошевић Миласа	АС, САС, СНО, РПС, САП.	193	11.14
					Пешић Никола	ПГ	121	6.98
					Аћимовић Милан	СПС	414	33.36
					Боквић В. Живорад	ДЕПОС	319	25.71
10	Парк 1	1506	1241	82.40	Јаношевић Божо	ПГ	58	4.67
					Јовичевић Прераг-Пеца	СРС	97	7.82
					Манговић Драган	ПГ	164	13.22
					Поповић Радивоје-Поп	НРС	119	9.59

Прилог 2: Резултатни првог круга локалних избора у Чачку децембар 1992 - јануар 1993. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у I кругу	Изабраност у % у I кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг	
							Број гласова	%
11	Парк 2	1348	1068	79.23	Децмановић Вељко	ДЕПОС	343	32.12
					Манојловић Слободан	СПС	325	30.43
					Савић Предрог	СРС	335	31.37
12	Парк 3	1498	1175	78.44	Брадић Зоран	АС, САС, СНО, РПС, САП.	299	25.45
					Вуковић Мирослав-Челе	СРС	150	12.77
					Марковић Милосав	ДЕПОС	243	20.68
					Суручић Јелисавета-Јела	СПС	430	36.60
13	Парк 4	1764	1388	78.68	Грујовић Богосав	ДЕПОС	411	29.61
					Буквић Ар. Драгутин	СПС	281	20.24
					Илић Раде-Варкаш	ГТ	322	23.20
					Крунић Радојица-Рашко	СРС	281	20.24
					Бугарчић Рашко	СРС	318	23.70
14	Кошутњак 1	1856	1342	72.31	Калајановић Бранко	СПС	302	22.50
					Милијановић Драган	СНО	87	6.48
					Павловић Душан	АС, САС, РПС, САП.	181	13.49
					Пејовић Ар. Деспот	ДЕПОС	393	29.28
					Тојковић Недељко	СРС	307	22.61
15	Кошутњак 2	1732	1358	78.41	Марковић Стојан	АС, САС, СНО, РПС, САП.	274	20.18
					Мирковић Драган	СПС	311	22.90
					Чоловић Душан	ДЕПОС	400	29.46
					Аврамовић Горан	СРС	414	31.06
16	Кошутњак 3	1626	1333	81.98	Лазовић Петар	ДЕПОС	431	32.33
					Џиврић Бодан	СПС	419	31.43

Прилог 2: Резултатни првој крући локалних избора у Чачку децембар 1992 - јануар 1993. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у I кругу	Изабраност у % у I кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг				
							Број гласова	%			
17	Градски бедем 1	1479	1273	86.07	Зарић Светлана	ДЕПОС	453	35.59			
							Јанушевић Добрила	РПС,САС	55	4.32	
								Мадаревић Владимир	АС,СНО	144	11.31
								Пауновић Стојан	СПС	395	31.03
								Терзић Р. Бранко	СРС	177	13.90
Драшковић Саша	АС,САС,СНО,РПС,САП.	166	13.21								
18	Градски бедем 2	1508	1257	83.36	Лазаревић Миодраг-Пико	ДЕПОС	484	38.50			
							Милошевић Слободан	НРС	122	9.71	
							Радојичић Вучко	СРС	98	7.80	
							Симовић Рагомир-Раде	СПС	339	26.97	
							Лувајић Мирон	ДЕПОС	298	30.13	
19	Стари град 1	1171	989	84.46	Лазовић Миливоје	ГТ	90	9.10			
							Мирковић Драгиша	СК покрет за Југолавију	38	3.84	
							Михаловић Небојша	АС,САС,СНО,РПС,САП.	105	10.62	
							Николић Слободан	СРС	71	7.18	
							Пантелић Милија	НРС	93	9.40	
20	Стари град 2	1122	984	87.70	Сикора Љубомир	СПС	249	25.18			
							Алексић Др. Градимир	СПС	389	39.53	
							Бојовић Зоран	СРС	120	12.20	
							Бунисјевић Мирослав	АС,РПС,САП,САС	128	13.01	
							Јаковић Миодраг	СНО	45	4.57	
	Радовановић Мр. Милош-Миња	ДЕПОС	269	27.34							

Прилог 2: Резултатни првог круга локалних избора у Чачку децембар 1992 - јануар 1993. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у I кругу	Издајност у % у I кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг	
							Број гласова	%
21	Стари град 3	1154	966	83.71	Грујанац Милан	СПС	299	30.95
					Дуњић Стеван	СНОРПС	38	3.93
					Ковачевић Драган	ДЕПОС	371	38.41
					Марковић Снежана	СРС	93	9.63
					Павловић Горан	АС,САС,САП	110	11.39
22	Младост	1139	758	66.55	Ђуровић Сретен	СРС	222	29.29
					Милошевић Александар-Саша	АС,САС,СНОРПС,САП.	152	20.05
					Симовић Милутин-Мићко	ДЕПОС	187	24.67
					Тановић Милољуб	ГТ	147	19.39
					Клежјевић Бошко	СПС	245	28.65
23	7. октобар 1	1060	855	80.66	Прелић Владан	СК покрет за Југославију	235	27.49
					Ракићевић Душко	ДЕПОС	315	36.84
					Василијевић Милан-Репар	ГТ	235	27.71
					Васиљевић Бошко	СК покрет за Југославију	43	5.07
					Васиљевић Живко	НРС	100	11.79
24	7. октобар 2	1045	848	81.15	Котлајић Зоран	САС	70	8.25
					Кривокапић Драган	СРС	57	6.72
					Петровић Загорка-Зага	СПС	62	7.31
					Филиповић Милош	ДЕПОС	228	26.89
					Бошњаковић Михаило	ДЕПОС	370	35.04
25	Љубић кеј 1	1359	1056	77.70	Кандаић Милан	АС,САС,СНОРПС,САП.	197	18.66
					Чвркић Ацо	СРС	88	8.33
					Чвркић Лола	СПС	322	30.49

Прилог 2: Резултатни првој круја локалних избора у Чачку децембар 1992 - јануар 1993. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у I кругу	Изазност у % у I кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг			
							Број гласова	%		
26	Љубић кеј 2	1028	808	78.60	Васиљевић Радисав	ДЕПОС	277	34.28		
							Милошевић Мирослав	ГГ	72	8.91
							Милић Душан	СРС	107	13.24
							Петровић Родољуб	СПС	305	37.75
27	Љубић кеј 3	1457	1045	71.72	Булић Милодраг	ДЕПОС	397	37.99		
							Весковић Вељко	СРС	240	22.97
							Зрнић Драгомир-Фофо	АС,САС,СНО,РПС,САП.	119	11.39
							Никшић Видосав	СПС	216	20.67
28	Сајмиште	1164	881	75.69	Бојовић Милија	СРС	256	29.06		
							Брковић Љубомир	ДЕПОС	252	28.60
							Вукосављевић Миладин	АС,САС,СНО,РПС,САП.	126	14.30
							Трифуновић Бранислав-Бранко	СПС	195	22.13
29	Танаско Рајић	1762	1375	78.04	Јовановић Др. Владан	ДЕПОС	518	37.67		
							Кецовић Миливоје	ГГ	138	10.04
							Ницовић Драган	ГГ	336	24.44
							Ницовић Милинко-Мишо	АС,САС,СНО,РПС,САП.	299	21.75
30	Врњачи, Рошти, Јанчићи, Цагање	977	661	67.66	Василијевић Стево	СНО,АС,САП	99	14.98		
							Јојић Иван	ДЕПОС	85	12.86
							Курунић Љубисав	РПС,САС	17	2.57
							Маслаћ М. Миленко	СПС	278	42.06
31	Милокови	967	751	77.66	Чвркић Секула	СРС	141	21.33		
							Илић Димитрије	СПС	308	41.01
							Јелић Божидар	ДЕПОС	338	45.01
							Љужанин Јован	СРС	33	4.39
					Сретенковић Здравко	АС,САС,СНО,РПС,САП.	46	6.13		

Прилог 2: Резултатни првој круји локалних избора у Чачку децембар 1992 - јануар 1993. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у I кругу	Издајност у % у I кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг	
							Број гласова	%
32	Горња Горевница	1228	941	76.63	Југовић Радован	ДЕПОС	357	37.94
					Рековић Љубомир-Реља	СРС	117	12.43
					Тороман Мирослав	АС,САС,СНО,РПС,САП	79	8.40
					Ђирић Првослав	СПС	282	29.97
33	Милићевци	899	674	74.97	Бајић Драган	ДЕПОС	246	36.50
					Ницовић Предраг-Драган	АС,САС,СНО,РПС,САП	40	5.93
					Тодоровић Милоје	СПС	302	44.81
					Чутовић Србољуб	НРС	44	6.53
34	Пријевор и Видова	1384	1082	78.18	Јојић А. Мирослав	ДЕПОС	420	38.82
					Милованић Обрен-Бено	СПС	465	42.98
					Шибалић Милош	АС,САС,СНО,РПС,САП	144	13.31
35	Ракова, Соколићи и Бранићи	1227	1009	82.23	Глишовић Петар	СПС	288	28.54
					Домановић Мијалко-Микош	СРС	77	7.63
					Домановић Милош	РПС,СНО,САС	34	3.37
					Мијаловић Небојша	ГГ	94	9.32
					Митровић Радош-Крке	ДЕПОС	370	36.67
					Танасковић Томислав	АС	101	10.01
36	Трбушани I	1164	216	18.56	Видаковић А. Милан	СРС	59	27.31
					Ковачевић Милија	АС,СНО,РПС,САП	59	27.31
					Крстовић Драгослав-Чеп	ГГ	28	12.96
					Павловић Андрија-Ђана	ДЕПОС	65	30.09

Прилој 2: Резултатни првој круја локалних избора у Чачку децембар 1992 - јануар 1993. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у I кругу	Издазност у % у I кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг	
							Број гласова	%
37	Трбушани 2	1066	171	16.04	Влаховић Звонко	ДЕПОС	50	29.24
					Гавриловић Дражмир-Дража	СРС	32	18.71
					Колаковић Милош	ГТ	40	23.39
					Марковић Милош	АС,САС,СНО,РПС,САП.	6	3.51
					Маслаћ Драган-Буљо	НРС	34	19.88
					Антонијевић Драгољуб-Гашо	СРС	195	20.21
38	Лугови	1136	965	84.95	Боршић Милорад-Булка	ДЕПОС	276	28.60
					Јеквић Љубиша	СПС	245	25.39
					Лазић Новица	ГТ	67	6.94
					Зорић Љубодраг	АС,САС,СНО,РПС,САП.	119	12.33
					Вукајловић Божо	СК покрет за Југославију	86	8.23
					Пољалица Мирослав	СРС	203	19.43
39	Љубић село 1	1370	1045	76.28	Савковић Милан	СПС	298	28.52
					Старчевић Станко	ДЕПОС	389	37.22
					Јоксимовић Милован	СРС	196	18.13
40	Љубић село 2	1338	1081	80.79	Луковић Миљко	СПС	440	40.70
					Милошевић Саша	ДЕПОС	395	36.54
					Вукосављевић М. Радамил	АС,САС,СНО,РПС,САП.	237	22.03
41	Љубић село 3	1356	1076	79.35	Мигровић Милан	СПС	483	44.89
					Радовић Владан	ДЕПОС	307	28.53
					Вујадиновић Слободан-Боле	ДЕПОС	638	51.95
42	Коњевићи	1526	1228	80.47	Живковић Михаило	СПС	262	21.34
					Младеновић Иван	СРС	123	10.02
					Топаловић Милован	АС,САС,СНО,РПС,САП.	135	10.99

Прилог 2: Резултати првог круга локалних избора у Чачку децембар 1992 - јануар 1993. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у I кругу	Изабраност у % у I кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг	
							Број гласова	%
					Јовановић Буџмир	СРС	150	11.17
43	Прельна	1598	1343	84.04	Јовановић Радослав-Раде Максовић Живорад Настип Бранко	СПС ДЕПОС АС,САС,СНО,РПС,САП.	660 216 254	49.14 16.08 18.91
44	Прислонца	1249	933	74.70	Костић Милисав Правдић Милован Ракићевић Новица	АС,САС,СНО,РПС,САП. СПС СРС	418 345 110	44.80 36.98 11.79
45	Доња и Горња Трегча	1424	1120	78.65	Ђоковић Милија Карапавловић Миливоје Кецовић Радојица Пејовић Бошко Урошевић Станимир	СПС НРС АС,САС,СНО,РПС,САП. СРС ДЕПОС	243 143 68 128 465	21.70 12.77 6.07 11.43 41.52
46	Бауга, Станчићи и Мојсиње	1314	1122	85.39	Јовановић Видосав Муњић Мирко Нидовић Љубиша	СПС ДЕПОС АС,САС,СНО,РПС,САП.	623 315 110	55.53 28.07 9.80
47	Остра	1073	788	73.44	Белић Миодрог Белић М. Радомир Рагковић Андрија-Ацо	СПС ДЕПОС СРС	215 294 219	27.28 37.31 27.79
48	Бечањ	895	685	76.54	Марић Љ. Милош Милосављевић Роман	ДЕПОС СПС	359 279	52.41 40.73
49	Вујетинци	375	299	79.73	Гавриловић Милољуб Мијанковић Хранислав	ДЕПОС СПС	143 143	47.83 47.83

Прилог 2: Резултатни првој круја локалних избора у Чачку децембар 1992 - јануар 1993. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у I кругу	Изабраност у % у I кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг	
							Број гласова	%
50	Бресница	1444	1069	74.03	Ђокић Милољуб	ГГ	336	31.43
					Симовић Радојица-Перла	СРС	102	9.54
					Чекревац Радослав	ДЕПОС	518	48.46
51	Мрчајевици 1	991	690	69.63	Алексић Милан	СПС	355	51.45
					Ранковић Михаило-Микош	НРС	77	11.16
					Тодосијевић Зорица	ДЕПОС	241	34.93
52	Мрчајевици 2	1263	932	73.79	Арагутиновић Благоје	СПС	534	57.30
					Петровић О. Велисав	ДЕПОС	336	36.05
53	Капра	881	703	79.80	Павић Живомир-Жико	СПС	358	50.92
					Радовановић В. Драган	ДЕПОС	316	44.95
					Ковачевић Снежана	СРС	55	8.46
54	Доња Горевница	776	650	83.76	Џузмановић никола	АС,САС,СНО,РПС,САП.	152	23.38
					Новаковић Радомир	ДЕПОС	158	24.31
					Петровић Радомир-Тошмај	СПС	251	38.62
55	Горичани и Качулице	1280	1008	78.75	Бежанић Дикан	ДЕПОС	202	20.04
					Весковић Драгиша	СРС	210	20.83
					Николић Драган	АС,САС,СНО,РПС,САП.	94	9.33
					Поповић Иван	СПС	449	44.54
56	Слатина, Жаочани, Премша и Петница	1378	1133	82.22	Ајдачић Љубинко	СПС	529	46.69
					Брашњевић Милоје	СРС	248	21.89
					Лишанчић Раде	ДЕПОС	290	25.60
57	Рајан и Липница	907	641	70.67	Гостињац Драгоје-Драган	СРС	100	15.60
					Властелица Петар	ГГ	214	33.39
					Доловић Драган	ДЕПОС	268	41.81

Прилог 2: Резултатни првог круга локалних избора у Чачку децембар 1992 - јануар 1993. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у I кругу	Изразаност у % у I кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг	
							Број гласова	%
58	Брзовица	158	150	94.94	Мајсторовић Предраг	СПС	140	93.33
59	Мршинци и Кукићи	1536	1196	77.86	Вујиновић Гојко	СПС	601	50.25
					Јевтовић Момир	СРС	157	13.13
60	Заблаће и Вапа	1530	1319	86.21	Луковић Предраг	ДЕПОС	186	15.55
					Томовић Миленко-Људина	АС,САС,СНО,РПС,САП.	204	17.06
					Величковић Богољуб	ДЕПОС	493	37.38
61	Јежевица и Бањица	1487	1109	74.58	Винић Срећко	СПС	596	45.19
					Драгићевић Зоран	СРС	136	10.31
					Бошковић Срећко	АС,САС,СНО,РПС,САП.	111	10.01
					Кнежевић Бурђе-Кнез	ДЕПОС	435	39.22
62	Виљуша и Балуга	1346	1111	82.54	Пајовић Душан	СРС	111	10.01
					Рајић Душан-Душко	СПС	385	34.72
					Драмлић Мирослав	СРС	232	20.88
					Јаковљевић Васо	АС,САС,СНО,РПС,САП.	133	11.97
					Сарић Остоја	СПС	406	36.54
63	Трпава	1829	1462	79.93	Ћубовић Урош	ДЕПОС	254	22.86
					Вујовић Даница	ДЕПОС	309	21.14
					Крмановић Рагомир	СПС	352	24.08
					Марковић Светомир	АС,САС,РПС	112	7.66
					Тодосијевић Миладин-Толе	СНО,САП	271	18.54
64	Куминовци	1276	1061	83.15	Тодосијевић Станко	СРС	202	13.82
					Бојовић Вук	ДЕПОС	340	32.05
					Лекић Сибин	СПС	458	43.17
					Стефановић Зорана	НРС	177	16.68

Прилог 2: Резултатни првог круга локалних избора у Чачку децембар 1992 - јануар 1993. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у I кругу	Изабраност у % у I кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг	
							Број гласова	%
65	Атеница 1	1395	1104	79.14	Лаковић Милован	СПС	364	32.97
							149	13.50
							364	32.97
66	Атеница 2	1786	1442	80.74	Бошковић Станоје	САС	148	10.26
					Вујовић Зоран-Вујо	СПС	285	19.76
					Илић Војислав	ДЕПОС	303	21.01
					Којовић Бранимир	НРС	335	23.23
					Рафаловић Дамљан	СРС	109	7.56
					Станковић Василије-Мишо	РПС,ДС	93	6.45
67	Лозница	1359	973	71.60	Ђирковић А. Минодраг	ПГ	84	5.83
					Бојовић Милоје	СРС	364	37.41
					Којовић Радисав-Рашо	ДЕПОС	313	32.17
					Марић Михаило	СПС	257	26.41
					Јовановић Станојла-Цака	СПС	220	29.10
68	Јездина и Придворица	958	756	78.91	Ковачевић Рајко	СРС	157	20.77
					Симеуновић Милован	ДЕПОС	317	41.93
69	Парменац и Бељина	1386	1173	84.63	Илић Драган	ДЕПОС	337	28.73
					Милошевић Небојша	СРС	171	14.58
					Петровић Милун	АС,СНО,САС,САП	211	17.99
					Спасовић Бошко	СПС	292	24.89
70	Риђате, Паковраће, Међувршје и О. Бања	855	681	79.65	Ђојбашић Милија	РПС	88	7.50
					Тодосијевић Видоје	ДЕПОС	175	25.70
					Ђосић Радмила	СПС	226	33.19
					Ђосић Радован	АС,САС,СНО,РПС,САП.	242	35.54

Прилог 3: Резултатни другој круги локалних избора у Чачку јануар 1993. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у II кругу	Изабраност у % у II кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат II круг	
							Број гласова	%
1	Алвациница 1	1675	539	32.18	Бабовић Бидан	ДЕПОС	273	50.65
2	Алвациница 2	680	224	32.94	Петковић Др. Јеремија	ГТ	247	45.83
2/2	Алвациница 2	1014	444	43.79	Луковић Милољуб	СРС	103	45.98
3	3. децембар 1	1834	207	11.29	Пауновић Десимир	СПС	96	42.86
4	3. децембар 2	1717	407	23.70	Луковић Милољуб	СРС	139	31.31
5	Кључ 1	1402	535	38.16	Пауновић Десимир	СПС	287	64.64
6	Кључ 2	1399	491	35.10	Вишњић – Кукић Емилија	ДЕПОС	85	41.06
7	Палилула 1	1071	369	34.45	Пејовић Сретен	СПС	116	56.04
8	Палилула 2	1097	258	23.52	Ђукић Р. Слободан	АС, САС, СНО, РПС, САП	241	59.21
9/1	Палилула 3	1419	448	31.57	Рајичић Др. Живко	ДЕПОС	151	37.10
9/2	Палилула 3	912	237	25.99	Јакшић Слободан-Јакша	ДЕПОС	190	35.51
10	Парк 1	1506	490	32.54	Мандић Бранко	СПС	335	62.62
11	Парк 2	1348	387	28.71	Ковачевић Радослав	ДЕПОС	168	34.22
					Нешовић Милош	СПС	305	62.12
					Ђорђевић Г. Предраг	ДЕПОС	162	43.90
					Јованчевић Момир	СПС	199	53.93
					Јараковић Мирјана	ДЕПОС	100	38.76
					Поповић Др. Живана	СПС	155	60.08
					Вранић Неша	СПС	258	57.59
					Миладиновић Стеван	ДЕПОС	183	40.85
					Вранић Неша	СПС	139	58.65
					Миладиновић Стеван	ДЕПОС	97	40.93
					Аћимовић Милан	СПС	290	59.18
					Ђукић В. Живорад	ДЕПОС	190	38.78
					Лацмановић Вељко	ДЕПОС	128	33.07
					Савић Предраг	СРС	255	65.89

Прилог 3: Резултатни срујои локалних избора у Чачку јануар 1993. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у Ц кругу	Изабраност у % у Ц кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат II круг	
							Број гласова	%
12	Парк 3	1498	365	24.37	Брадић Зоран	ДС, СДС, СНО, РПС, САП	165	45.21
					Сурудић Јелисавета-Јела	СПС	194	53.15
13	Парк 4	1764	367	20.80	Ђуковић Богосав	ДЕПОС	102	27.79
					Илић Раде-Варкаш	ГГ	256	69.75
14	Кошутњак 1	1856	202	10.88	Бугарчић Рашко	СРС	95	47.03
					Пејовић Др. Деспот	ДЕПОС	105	51.98
15	Кошутњак 2	1755	103	5.87	Мирковић Драган	СПС	46	44.66
					Чоловић Душан	ДЕПОС	56	54.37
16	Кошутњак 3	1626	275	16.91	Лазовић Петар	ДЕПОС	104	37.82
					Циврић Богдан	СПС	168	61.09
17	Градски бедем 1	1480	628	42.43	Зарић Светлана	ДЕПОС	232	36.94
					Пауновић Стојан	СПС	383	60.99
18	Градски бедем 2	1508	652	43.24	Лазаревић Миодраг-1 Иво	ДЕПОС	331	50.77
					Симовић Рагомир-Раде	СПС	313	48.01
19	Стари град 1	1171	489	41.76	Ђувајић Мирон	ДЕПОС	189	38.65
					Сикора Аубомир	СПС	290	59.30
20	Стари град 2	1122	530	47.24	Алексић Др. Градмир	СПС	313	59.06
					Радовановић Мр. Милош-Миња	ДЕПОС	204	38.49
21	Стари град 3	1155	370	32.03	Ђуџац Милан	СПС	184	49.73
					Ковачевић Драган	ДЕПОС	182	49.19
22	Младост	1139	91	7.99	Ђуровић Сретен	СРС	55	60.44
					Симовић Милутин-Мићко	ДЕПОС	34	37.36
23	7. октобар 1	1060	285	26.89	Кнежевић Бошко	СПС	134	47.02
					Ракићевић Душко	ДЕПОС	145	50.88
24	7. октобар 2	1045	318	30.43	Василијевић Милан-Репар	ГГ	158	49.69
					Филиповић Милош	ДЕПОС	140	44.03

Прилог 3: Резултатни срујої круја локалних избора у Чачку јануар 1993. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у Ц кругу	Изабраност у % у Ц кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат Ц круг	
							Број гласова	%
25	Љубић кеј 1	1359	398	29.29	Бошњакковић Михаило Чвркић Лола	ДЕПОС СПС	158 232	39.70 58.29
26	Љубић кеј 2	1028	336	32.68	Васиљевић Радисав Петровић Родољуб	ДЕПОС СПС	120 204	35.71 60.71
27	Љубић кеј 3	1457	322	22.10	Булић Миодраг Весковић Вељко	ДЕПОС СРС	174 135	54.04 41.93
28	Сајмиште	1164	246	21.13	Бојовић Милија Брковић Љубомир	СРС ДЕПОС	130 112	52.85 45.53
29	Танаско Гајић	1762	552	31.33	Јовановић Ар. Владан Ницовић Драган	ДЕПОС ПГ	199 339	36.05 61.41
30/1	Рошци, Врнчани	290	98	33.79	Маслаћ М. Миленко Чвркић Секула	СПС СРС	83 15	84.69 15.31
30/2	Цагане	304	86	28.29	Маслаћ М. Миленко Чвркић Секула	СПС СРС	63 18	73.26 20.93
30/3	Врнчани, Рошци, Јанчићи	170	73	42.94	Маслаћ М. Миленко Чвркић Секула	СПС СРС	38 34	52.05 46.58
30/4	Јанчићи	213	33	15.49	Маслаћ М. Миленко Чвркић Секула	СПС СРС	22 11	66.67 33.33
31	Миоковци	967	606	62.67	Илић Димитрије Јелић Божидар	СПС ДЕПОС	288 309	47.52 50.99
32	Горња Горевница	1228	353	28.75	Југовић Радован Ђирић Грвослав	ДЕПОС СПС	162 182	45.89 51.56
33	Милићевци	899	360	40.04	Бајић Драган Тодоровић Милоје	ДЕПОС СПС	155 202	43.06 56.11
34/1	Пријевор	1226	367	29.93	Јојић А. Мирослав Миловановић Обрен-Бено	ДЕПОС СПС	157 206	42.78 56.13

Прилог 3: Резултатни срујни локалних избора у Чачку јануар 1993. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у II кругу	Изабраност у % у II кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат II круг	
							Број гласова	%
34/2	Видова	158	72	45.57	Јојић Д. Мирослав	ДЕПОС	55	76.39
35/1	Ракова	653	332	50.84	Миловановић Обрен-Бено	СПС	17	23.61
35/2	Соколићи	183	81	44.26	Гаишовић Петар	СПС	136	40.96
35/3	Вранићи	391	100	25.58	Митровић Радош-Крке	ДЕПОС	193	58.13
36	Трбушани 1	1164	297	25.52	Гаишовић Петар	СПС	38	46.91
37	Трбушани 2	1066	316	29.64	Митровић Радош-Крке	ДЕПОС	42	51.85
38	Лугови	1136	320	28.17	Гаишовић Петар	СПС	35	35.00
39	Љубић село 1	1370	255	18.61	Митровић Радош-Крке	ДЕПОС	62	62.00
40	Љубић село 2	1338	389	29.07	Видаковић А. Милан	СПС	121	40.74
41	Љубић село 3	1356	295	21.76	Ковачевић Милија	ДС,СНО,РПС,САП	101	34.01
44	Прислонца	1249	318	25.46	Павловић Андрија-Ђана	ДЕПОС	72	24.24
45/1	Доња Трегча	869	241	27.73	Влаховић Звонко	ДЕПОС	76	24.05
					Колаковић Милош	ПТ	235	74.37
					Боришић Милорад-Буака	ДЕПОС	108	33.75
					Јековић Љубиша	СПС	203	63.44
					Савковић Милан	СПС	151	59.22
					Старчевић Станко	ДЕПОС	94	36.86
					Луковић Миљко	СПС	278	71.47
					Милошевић Сапа	ДЕПОС	103	26.48
					Митровић Милисав	СПС	204	69.15
					Радовић Владан	ДЕПОС	88	29.83
					Костић Милисав	ДС,САС,СНО,РПС,САП	140	44.03
					Правдић Милован	СПС	171	53.77
					Ђоковић Милија	СПС	56	23.24
					Урошевић Станмир	ДЕПОС	180	74.69

Прилог 3: Резултатни другој круји локалних избора у Чачку јануар 1993. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у Ц кругу	Изазност у % у Ц кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат II круг	
							Број гласова	%
45/2	Горња Грегча	555	286	51.53	Ђоковић Милија	СПС	90	31.47
					Урошевић Станимир	ДЕПОС	184	64.34
47/1	Остра	429	87	20.28	Белић М. Радомир	ДЕПОС	71	81.61
					Рагковић Андрија-Апо	СРС	15	17.24
47/2	Остра – Добриње	337	61	18.10	Белић М. Радомир	ДЕПОС	24	39.34
					Рагковић Андрија-Апо	СРС	37	60.66
47/3	Остра – Солинац	307	162	52.77	Белић М. Радомир	ДЕПОС	52	32.10
					Рагковић Андрија-Апо	СРС	108	66.67
49	Вујетинци	375	189	50.40	Ђавриловић Милољуб	ДЕПОС	95	50.26
					Мијаиловић Хранислав	СПС	92	48.68
54	Доња Горевница	776	355	45.75	Новаковић Радомир	ДЕПОС	81	22.82
					Петровић Радомир-Тошмај	СПС	270	76.06
55/1	Горичани	704	458	65.06	Весковић Драгиша	СРС	38	8.30
					Поповић Иван	СПС	413	90.17
55/2	Качулице	576	133	23.09	Весковић Драгиша	СРС	63	47.37
					Поповић Иван	СПС	67	50.38
56/1	Слатина	533	371	69.61	Ајдачић Љубинко	СПС	302	81.40
					Лишанчић Раде	ДЕПОС	65	17.52
56/2	Жаочани	309	188	60.84	Ајдачић Љубинко	СПС	86	45.74
					Лишанчић Раде	ДЕПОС	100	53.19
56/3	Премча	298	196	65.77	Ајдачић Љубинко	СПС	151	77.04
					Лишанчић Раде	ДЕПОС	39	19.90
56/4	Петница	238	161	67.65	Ајдачић Љубинко	СПС	120	74.53
					Лишанчић Раде	ДЕПОС	41	25.47

Прилог 3: Резултатни срујни локалних избора у Чачку јануар 1993. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у II кругу	Изабраност у % у II кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат II круг	
							Број гласова	%
57/1	Липница	560	262	46.79	Властелица Петар	ГГ	89	33.97
57/2	Рајак	347	117	33.72	Доловић Драган	ДЕПОС	166	63.36
60/1	Заблаће	991	420	42.38	Властелица Петар	ГГ	99	84.62
60/2	Вапа	539	264	48.98	Доловић Драган	ДЕПОС	16	13.68
61/1	Јевевица	312	92	29.49	Величковић Богољуб	ДЕПОС	192	45.71
61/2	Доња Јевевица	792	241	30.43	Винић Срећко	СПС	222	52.86
61/3	Бањица	383	213	55.61	Величковић Богољуб	ДЕПОС	66	25.00
62/1	Вилуша	755	302	40.00	Винић Срећко	СПС	195	73.86
62/2	Вилуша и Балуга	590	196	33.22	Кнежевић Ђорђе-Кнез	ДЕПОС	52	56.52
63/1	Трнава	1589	345	21.71	Рајић Душан-Душко	СПС	38	41.30
63/2	Трнава	240	109	45.42	Кнежевић Ђорђе-Кнез	ДЕПОС	76	31.54
64	Кулиновци	1276	431	33.78	Рајић Душан-Душко	СПС	160	66.39
65	Атеница I	1395	278	19.93	Сарић Остоја	СПС	36	16.90
					Ђубовић Урош	ДЕПОС	175	82.16
					Сарић Остоја	СПС	212	70.20
					Ђубовић Урош	ДЕПОС	83	27.48
					Сарић Остоја	СПС	144	73.47
					Ђубовић Урош	ДЕПОС	46	23.47
					Вујовић Даница	ДЕПОС	142	41.16
					Крсановић Рагомир	СПС	176	51.01
					Вујовић Даница	ДЕПОС	58	53.21
					Крсановић Рагомир	СПС	48	44.04
					Бојовић Вук	ДЕПОС	188	43.62
					Лекић Сибин	СПС	231	53.60
					Лаковић Милован	СПС	187	67.27
					Марковић Јован	ДЕПОС	84	30.22

Прилог 3: Резултатни другој круги локалних избора у Чачку јануар 1993. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у Ц кругу	Изабраност у % у Ц кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат II круг	
							Број гласова	%
66/1	Атеница 2	1317	313	23.77	Илић Војислав	ДЕПОС	153	48.88
					Којовић Бранимир	НРС	152	48.56
66/2	Атеница 2	469	190	40.51	Илић Војислав	ДЕПОС	22	11.58
					Којовић Бранимир	НРС	162	85.26
67	Лозница	1359	318	23.40	Бојовић Милоје	СРС	190	59.75
					Којовић Радисав-Рашо	ДЕПОС	121	38.05
68/1	Језина	589	124	21.05	Јовановић Станојла-Цака	СПС	61	49.19
					Симеуновић Милован	ДЕПОС	54	43.55
68/2	Придворица	369	99	26.83	Јовановић Станојла-Цака	СПС	51	51.52
					Симеуновић Милован	ДЕПОС	46	46.46
69/1	Бљина	840	224	26.67	Илић Драган	ДЕПОС	90	40.18
					Спасовић Бошко	СПС	130	58.04
69/2	Парменац	546	158	28.94	Илић Драган	ДЕПОС	77	48.73
					Спасовић Бошко	СПС	77	48.73
70/1	Риђате	204	63	30.88	Ђосић Радмица	СПС	41	65.08
					Ђосић Радован	АС,САС,СНО,РПС,САП.	18	28.57
70/2	Паковраће	377	148	39.26	Ђосић Радмица	СПС	62	41.89
					Ђосић Радован	АС,САС,СНО,РПС,САП.	80	54.05
70/3	Међувршје	94	33	35.11	Ђосић Радмица	СПС	10	30.30
					Ђосић Радован	АС,САС,СНО,РПС,САП.	19	57.58
70/4	Овчар Бања	179	68	37.99	Ђосић Радмица	СПС	35	51.47
					Ђосић Радован	АС,САС,СНО,РПС,САП.	33	48.53

Прилог 4: Резултатни локалних избора у Чачку 1996. - по бирачким местима

Б.М. бр.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у I кругу	Изабраност у % у I кругу	Уписаних бирача у II кругу	Гласало бирача у II кругу	Изабраност у % у II кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг		Резултат II круг	
										Број гласова	%	Број гласова	%
1	Авладиница I	1744	1401	80.33				Мајсторовић Ар Милорад	ГГ	263	18.77		
								Луковић Раденко	ЈУЛ	384	27.41		
								Поповић Ар Драшко	ЗАЈЕДНО	704	50.25		
2	Авладиница II	675	505	74.81	674	238	35.31	Милековић Милољуб - Граф	ЈУЛ	86	17.03		
								Пауновић Десимир	СПС	152	30.10	107	44.96
3	Авладиница II	1063	779	73.28	1063	445	41.86	Нешовић Милорад - Мико	ЗАЈЕДНО	241	47.72	127	53.36
								Милековић Милољуб - Граф	ЈУЛ	124	15.92		
								Пауновић Десимир	СПС	224	28.75	156	35.06
								Нешовић Милорад - Мико	ЗАЈЕДНО	385	49.42	284	63.82
4	3. децембар I	1827	1344	73.56	1826	809	44.30	Милановић Зоран	ЈУЛ	270	20.09		
								Карловић Драган	СПС	346	25.74	351	43.39
								Степановић Милић	ЗАЈЕДНО	660	49.11	433	53.52
								Лукић Мирослав - Баћко	ГГ	136	9.99		
								Ђујаничић Чедомир	ЈУЛ	119	8.74		
5	3. децембар II	1867	1362	72.95	1867	888	47.56	Јовановић Ар Саша	СПС	309	22.69	317	35.70
								Радичевић Предаг	СРС	100	7.34		
								Ђукић Мр Слободан	ЗАЈЕДНО	645	47.36	558	62.84
								Радивојевић Павле	ЈУЛ	155	14.76		
6	Јунич I	1414	1050	74.26	1414	776	54.88	Мандић Бранко	СПС	345	32.86	347	44.72
								Ђусовић Добросав	ЗАЈЕДНО	501	47.71	416	53.61

Прилог 4: Резултатни локалних избора у Чачку 1996. - по бирачким местима

Б.М. бр.	Назив бирачког места	Уписан их бирача	Гласало бирача у I кругу	Изабраност у % у I кругу	Уписаних бирача у II кругу	Гласало бирача у II кругу	Изабраност у % у II кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг		Резултат II круг	
										Број гласова	%	Број гласова	%
7	Кључ II	1415	1047	73.99	1415	811	57.31	Тоњић Радосић - Тоња	ЈУЛ	95	9.07		
										346	33.05	315	38.84
										86	8.21		
										474	45.27	472	58.20
8	Палилула I	1186	916	77.23	1185	578	48.78	Васљевић Боро	ГТ	266	29.04	284	49.13
										69	7.53		
										248	27.07		
										298	32.53	280	48.44
9	Палилула II	1099	761	69.24				Петровић Ч. Мијаг	ЈУЛ	56	7.36		
										252	35.34		
										405	56.80		
										100	9.75		
10	Палилула III	1368	1026	75.00	1369	731	53.40	Поповић В. Ар Илија	ЈУЛ	82	7.99		
										264	25.73	290	39.67
										76	7.41		
										464	45.22	424	58.00
11	Палилула III	1005	710	70.65	1005	470	46.77	Павловић Зоран - Баго	ГТ	28	3.94		
										83	11.69		
										163	22.96	197	41.91
										90	12.68		
					305	42.96	268	57.02					

Прилог 4: Резултатни локалних избора у Чачку 1996. - по бирачким местима

Б.М. бр.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у I кругу	Изабраност у % у I кругу	Уписаних бирача у II кругу	Гласало бирача у II кругу	Изабраност у % у II кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг		Резултат II круг	
										Број гласова	%	Број гласова	%
12	Парк I	1671	1212	72.53				Стефановић Драгољуб	ЈУЛ	137	11.30		
								Ахимовић Милан	СПС	330	27.23		
								Мариновић Милвојке - Мркаш	ЗАЈЕДНО	695	57.34		
13	Парк II	1603	1092	68.12	1603	725	45.23	Доцуђа Милица	ЈУЛ	132	12.09		
								Пауновић Мирослав	СПС	274	25.09	296	40.83
								Драмлић Мирослав	СРС	143	13.10		
								Стевановић Обрад	ЗАЈЕДНО	483	44.23	407	56.14
14	Парк III	1689	1137	67.32				Марић Бранислав - Бране	ЈУЛ	135	11.87		
								Суручић Јелисавета	СПС	304	26.74		
								Ђуровић Драган	СРС	83	7.30		
								Броћић Небојша	ЗАЈЕДНО	579	50.92		
15	Парк IV	2072	1261	60.86	2072	714	34.46	Илић Раде - Варкаш	ГГ	298	23.63	244	34.17
								Ђуновић Богољав	ЈУЛ	211	16.73		
								Видосављевић Слободан	СРС	189	14.99		
								Ђокић Живорад	ЗАЈЕДНО	503	39.89	451	63.17
16	Кошутњак I	1800	1230	68.33				Поповић Зоран	ЈУЛ	140	11.38		
								Томовић Десимир - Дејан	СПС	323	26.26		
								Пејовић Деспот - Дејан	ЗАЈЕДНО	715	58.13		
17	Кошутњак II	1868	1230	65.85	1868	661	35.39	Чутовић Михаило	ЈУЛ	87	7.07		
								Дазовић Ђуро	СПС	299	24.31	241	36.46
								Аврамовић Горан	СРС	280	22.76		
								Петровић Милован	ЗАЈЕДНО	501	40.73	409	61.88

Прилог 4: Резултатни локалних избора у Чачку 1996. - по бирачким местима

Б.М. бр.	Назив бирачког места	Уписан их бирача	Гласало бирача у I кругу	Изабраност у % у I кругу	Уписаних бирача у II кругу	Гласало бирача у II кругу	Изабраност у % у II кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг		Резултат II круг	
										Број гласова	%	Број гласова	%
18	Кошутњак III	1639	1175	71.69	1639	828	50.52	Савковић Зоран	ГГ	334	28.43	409	49.40
								Ресимић Вуке	ЈУЛ	124	10.55		
								Цвирић Богдан	СПС	180	15.32		
								Танасковић Миодраг	ЗАЈЕДНО	436	37.11	381	46.01
19	Градски бедем I	1618	1244	76.89				Величковић Ар Владе	ЈУЛ	180	14.47		
								Гауновић Стојан	СПС	321	25.80		
								Николић Душан	ЗАЈЕДНО	704	56.59		
								Танасковић Велислав	ЈУЛ	140	11.40		
20	Градски бедем II	1556	1228	78.92				Вучићевић Ар Слободан	СПС	356	28.99		
								Ковачевић Драган	ЗАЈЕДНО	674	54.89		
								Беодраски Данило	ЈУЛ	158	19.46		
								Сикора Љубомир	СПС	204	25.12		
21	Стари град I	1192	812	68.12				Јовановић Ар Владе	ЗАЈЕДНО	412	50.74		
								Урошевић Милош	ГГ	60	6.80		
								Телебак Влада	ЈУЛ	42	4.76		
								Алексић Ар Градимир	СПС	280	31.75	253	42.74
22	Стари град II	1202	882	73.38	1202	592	49.25	Енгелман Ар Жељко	СРС	83	9.41		
								Јахимовић Миодраг	ЗАЈЕДНО	380	43.08	329	55.57
								Вучићевић Драгољуб	ЈУЛ	118	14.15		
								Станић Андрија	СПС	233	27.94		
23	Стари град III	1234	834	67.59				Дрињаковић Душан	ЗАЈЕДНО	451	54.08		

Прилог 4: Резултатни локалних избора у Чачку 1996. - по бирачким местима

Б.М. бр.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у I кругу	Изабраност у % у I кругу	Уписаних бирача у II кругу	Гласало бирача у II кругу	Изабраност у % у II кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг		Резултат II круг			
										Број гласова	%	Број гласова	%		
24	Младоост	1226	726	59.22	1226	342	27.90	Милошевић Ар Милован Пругић Зорница Ђуровић Сретен	ЈУЛ СПС СРС	124 117 147	17.08 16.12 20.25	91	26.61		
25	7. октобар I	1311	846	64.53				Радовановић Данило - Дачо Јелић Душанка Драганић Гојко Василијевић Милан - Репар	ЈУЛ СПС ЗАЈЕДНО	302 116 197 494	41.60 13.71 23.29 58.39	232	67.84		
26	7. октобар II	1258	857	68.12				Вучићевић Мирослав - Вучко Војиновић Лука Ерић Миноарг - Микица Благојевић Предргаг - Благоец	ЈУЛ СПС НРС ЗАЈЕДНО	54 228 87 459	6.30 26.60 10.15 53.56				
27	Љубић кеј I	1396	1028	73.64	1396	746	53.44	Дамљановски Бранислав - Макс Сенић Слободан Аћимовић Младолуб Папић Влаислав	ЈУЛ СПС СРС ЗАЈЕДНО	143 257 94 461	13.91 25.00 9.14 44.84	300	40.21		
28	Љубић кеј II	1198	783	65.36	1198	573	47.83	Петровић Родољуб Симовић Душко Чваркић Лола Павловић Душан - Павлец	ГГ ЈУЛ СПС ЗАЈЕДНО	214 68 154 313	27.33 8.68 19.67 39.97	239	41.71		
														323	56.37

Прилог 4: Резултатии локалних избора у Чачку 1996. - по бирачким местима

Б.М. бр.	Назив бирачког места	Уписан их бирача	Гласало бирача у I кругу	Изабраност у % у I кругу	Уписаних бирача у II кругу	Гласало бирача у II кругу	Изабраност у % у II кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг		Резултат II круг	
										Број гласова	%	Број гласова	%
29	Љубић ксј III	1588	1093	68.83	1588	698	43.95	Весковић Вељко	ПТ	87	7.96		
										146	13.36		
										185	16.93	227	32.52
30	Сажмиште	1250	770	61.60				Кандић Милан	ЗАЈЕДНО	484	44.28	456	65.33
										146	18.96		
										201	26.10		
31	Танаско Рајић	1803	1263	70.05				Андрејић Андреја	ПТ	399	51.82		
										188	14.89		
										343	27.16		
										656	51.94		
32	Рошци, Врччани, Јанчићи	276	166	60.14	276	169	61.23	Богдијевић М. Славина	ЈУЛ	16	9.64		
										38	22.89	68	40.24
										26	15.66		
										82	49.40	98	57.99
33	Рошци, Врччани, Јанчићи	305	180	59.02	305	142	46.56	Васиљевић Живо	СПС	4	2.22		
										76	42.22	63	44.37
										24	13.33		
										63	35.00	76	53.52

Прилог 4: Резултатни локалних избора у Чачку 1996. - по бирачким местима

Б.М. бр.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у I кругу	Изабраност у % у I кругу	Уписаних бирача у II кругу	Гласало бирача у II кругу	Изабраност у % у II кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг		Резултат II круг	
										Број гласова	%	Број гласова	%
34	Рошци, Врчани, Јанчићи	160	91	56.88	160	77	48.13	Милосављевић Милка	ЈУЛ	6	6.59		
								Маслаћ Миленко	СПС	32	35.16	33	42.86
								Ђуновић Периша	СРС	13	14.29		
								Каранац Мила	ЗАЈЕДНО	39	42.86	43	55.84
								Милосављевић Милка	ЈУЛ	2	2.33		
35	Рошци, Врчани, Јанчићи	190	86	45.26	190	78	41.05	Маслаћ Миленко	СПС	29	33.72	34	43.59
								Ђуновић Периша	СРС	22	25.58		
								Каранац Мила	ЗАЈЕДНО	32	37.21	44	56.41
36	Мноковци	976	723	74.08				Кузмановић Драган	ГТ	370	51.18		
								Радојевић Милорад	ЗАЈЕДНО	335	46.33		
37	Горња Горевница	1181	851	72.06	1181	791	66.98	Алексић Мирослав - Микаш	ЈУЛ	97	11.40		
								Алексић Александар - Деловац	СПС	320	37.60	395	49.94
								Моићевић Милован	ЗАЈЕДНО	379	44.54	386	48.80
38	Милићевци	853	617	72.33	854	685	80.21	Нидовић Милован	СПС	273	44.25	364	53.14
								Костић Милисав	СРС	81	13.13		
								Радуловић Рајко	ЗАЈЕДНО	252	40.84	311	45.40
39	Пријевор, Вилова	1308	877	67.05	1308	651	49.77	Јовановић Стеван	СПС	362	41.28	275	42.24
								Пантелић Рашко	СРС	104	11.86		
								Јојић Мирослав	ЗАЈЕДНО	383	43.67	372	57.14
40	Пријевор, Вилова	144	97	67.36	144	64	44.44	Јовановић Стеван	СПС	34	35.05	25	39.06
								Пантелић Рашко	СРС	11	11.34		
								Јојић Мирослав	ЗАЈЕДНО	48	49.48	39	60.94

Прилог 4: Резултатни локалних избора у Чачку 1996. - по бирачким местима

Б.М. бр.	Назив бирачког места	Уписан их бирача	Гласало бирача у I кругу	Изабраност у % у I кругу	Уписаних бирача у II кругу	Гласало бирача у II кругу	Изабраност у % у II кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг		Резултат II круг	
										Број гласова	%	Број гласова	%
41	Ракова, Сокољићи, Вранићи	647	469	72.49	747	436	58.37	Домановић Небојша	ЈУЛ	24	5.12		
								Митровић Ђорђе	СПС	171	36.46	180	41.28
								Митровић Радош - Крке	ЗАЈЕДНО	238	50.75	249	57.11
42	Ракова, Сокољићи, Вранићи	185	151	81.62	185	131	70.81	Домановић Небојша	ЈУЛ	60	39.74		
								Митровић Ђорђе	СПС	33	21.85	48	36.64
								Митровић Радош - Крке	ЗАЈЕДНО	55	36.42	79	60.31
43	Ракова, Сокољићи, Вранићи	430	316	73.49	430	296	68.84	Домановић Небојша	ЈУЛ	12	3.80		
								Митровић Ђорђе	СПС	170	53.80	184	62.16
								Митровић Радош - Крке	ЗАЈЕДНО	130	41.14	93	31.42
44	Трбушани I	1388	805	58.00				Дробњак Фране	СПС	336	41.74		
								Ковачевић Милајна - Куцаро	ЗАЈЕДНО	446	55.40		
								Колаковић Милош	ГГ	14	2.70		
45	Трбушани II	1348	519	38.50				Мирсавић Дејан	ЈУЛ	11	2.12		
								Продановић Бошко	СПС	120	23.12		
								Маслаћ Драган - Буљо	РС „Никола Пашић	17	3.28		
46	Лугови	1243	911	73.29				Милинковић Живога	ЗАЈЕДНО	351	67.63		
								Арсенијевић Бобан	ЈУЛ	135	14.82		
								Јековић Љубиша	СПС	265	29.09		
47	Љубић село I	1539	1044	67.84	1539	723	46.98	Стојановић Милица	ЗАЈЕДНО	467	51.26		
								Радиловић Саша	ЈУЛ	112	10.73		
								Савковић Милан	СПС	252	24.14	287	39.70
								Степанић Миодраг	СРС	189	18.10		
								Петрић Југослав	ЗАЈЕДНО	438	41.95	413	57.12

Прилог 4: Резултатни локалних избора у Чачку 1996. - по бирачким местима

Б.М. бр.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у I кругу	Изабраност у % у I кругу	Уписаних бирача у II кругу	Гласало бирача у II кругу	Изабраност у % у II кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг		Резултат II круг	
										Број гласова	%	Број гласова	%
48	Љубић село II	1524	1067	70.01				Павловић Славољуб	ЈУЛ	94	8.81		
								Дуковић Миљко	СПС	358	33.55		
								Старчевић Станко	ЗАЈЕДНО	577	54.08		
49	Љубић село III	1478	969	65.56	1478	515	34.84	Митровић Ар Милансав	СПС	357	36.84	202	29.84
								Ковачић Милош	СРС	166	17.13		
								Пешић Милојица	ЗАЈЕДНО	410	42.31	311	45.94
								Зимовић Љубиша	ЈУЛ	106	9.10		
50	Копевићи	1633	1165	71.34				Радековић Милансав	СПС	167	14.33		
								Радовановић Стојанка	СРС	104	8.93		
								Вујадиновић Слободан - Боле	ЗАЈЕДНО	734	63.00		
								Јовановић Радослав - Раде	СПС	709	53.88		
51	Премина	1742	1316	75.55				Печенковић Бранко	СРС	215	16.34		
								Радојевић Бранка	ЗАЈЕДНО	334	25.38		
								Правић Милован	СПС	400	44.79		
52	Прислонца	1224	893	72.96				Костић Милансав	ЗАЈЕДНО	450	50.39		
								Никићковић Пребраг	ГТ	62	10.16		
53	Доња и Горња Трпача	838	610	72.79	837	522	62.37	Бојовић Момчило	СПС	221	36.23	242	46.36
								Милић Слободан	СРС	46	7.54		
								Јовановић Бошко	ЗАЈЕДНО	252	41.31	277	53.07
								Никићковић Пребраг	ГТ	151	36.65		
54	Доња и Горња Трпача	533	412	77.30	532	334	62.78	Бојовић Момчило	СПС	57	13.83	119	35.63
								Милић Слободан	СРС	9	2.18		
								Јовановић Бошко	ЗАЈЕДНО	184	44.66	212	63.47

Прилог 4: Резултатни локалних избора у Чачку 1996. - по бирачким местима

Б.М. бр.	Назив бирачког места	Уписан их бирача	Гласало бирача у I кругу	Изабраност у % у I кругу	Уписаних бирача у II кругу	Гласало бирача у II кругу	Изабраност у % у II кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг		Резултат II круг	
										Број гласова	%	Број гласова	%
55	Бадуга (Аубићска), Станчићи, Мојсиње	368	279	75.82	368	237	64.40	Томашевић Драгомир - Мимо Ц	ЈУЛ	10	3.58		
56	Бадуга (Аубићска), Станчићи, Мојсиње	267	243	91.01	267	217	81.27	Јовановић Видосав - Вићо	СПС	28	10.04	14	5.91
57	Бадуга (Аубићска), Станчићи, Мојсиње	723	577	79.81	723	551	76.21	Прељић Томислав	ЗАЈЕДНО	222	79.57	218	91.98
								Томашевић Драгомир - Мимо Ц	ЈУЛ	16	6.58		
								Јовановић Видосав - Вићо	СПС	133	54.73	135	62.21
								Прељић Томислав	ЗАЈЕДНО	83	34.16	79	36.41
								Томашевић Драгомир - Мимо Ц	ЈУЛ	61	10.57		
								Јовановић Видосав - Вићо	СПС	266	46.10	323	58.62
								Прељић Томислав	ЗАЈЕДНО	212	36.74	206	37.39
								Стојановић Милорад	ГТ	18	5.56		
								Анђељић С. Драган	ГТ	53	16.36		
58	Остра	406	324	79.80	406	247	60.84	Златић Саша	ЈУЛ	8	2.47		
								Мијалиновић Душан	СПС	64	19.75	91	36.84
								Белић Радомир	ЗАЈЕДНО	144	44.44	143	57.89
								Стојановић Милорад	ГТ	15	7.01		
								Анђељић С. Драган	ГТ	11	5.14		
59	Остра	306	214	69.93	306	143	46.73	Златић Саша	ЈУЛ	10	4.67		
								Мијалиновић Душан	СПС	63	29.44	61	42.66
								Белић Радомир	ЗАЈЕДНО	82	38.32	79	55.24

Прилог 4: Резултатни локалних избора у Чачку 1996. - по бирачким местима

Б.М. бр.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у I кругу	Изабраност у % у I кругу	Уписаних бирача у II кругу	Гласало бирача у II кругу	Изабраност у % у II кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг		Резултат II круг	
										Број гласова	%	Број гласова	%
60	Остра	274	209	76.28	274	184	67.15	Стојановић Милорад	ГТ	53	25.36		
								Анђељевић С. Драган	ГТ	16	7.66		
								Златић Саша	ЈУЛ	5	2.39		
								Мијаиловић Душан	СПС	54	25.84	77	41.85
								Белић Радомир	ЗАЈЕДНО	69	33.01	105	57.07
61	Бечањ	340	255	75.00				Сенић Милош - Грк	СПС	102	40.00		
								Белић Милован - Рум	ЗАЈЕДНО	149	58.43		
62	Бечањ	476	331	69.54				Сенић Милош - Грк	СПС	176	53.17		
								Белић Милован - Рум	ЗАЈЕДНО	145	43.81		
63	Бечањ	124	97	78.23				Сенић Милош - Грк	СПС	35	36.08		
								Белић Милован - Рум	ЗАЈЕДНО	61	62.89		
64	Вујстинци	384	301	78.39	384	345	89.84	Милатовић Миливоје - Лазовац	СПС	143	47.51	170	49.28
								Момчиновић Милан	ЗАЈЕДНО	147	48.84	174	50.43
65	Бресница	330	220	66.67				Боквић Милошуб - Мићо	СПС	115	52.27		
								Видојевић Горан - Тоћин	ЗАЈЕДНО	94	42.73		
66	Бресница	242	171	70.66				Боквић Милошуб - Мићо	СПС	73	42.69		
								Видојевић Горан - Тоћин	ЗАЈЕДНО	92	53.80		
67	Бресница	826	552	66.83				Боквић Милошуб - Мићо	СПС	207	37.50		
								Видојевић Горан - Тоћин	ЗАЈЕДНО	317	57.43		
68	Мрчајевци I	989	556	56.22				Илић Димитрије - Анко	ЈУЛ	104	18.71		
								Драгутиновић Благоје	СПС	125	22.48		
								Гостињац Др Зора	ЗАЈЕДНО	298	53.60		

Прилог 4: Резултатни локалних избора у Чачку 1996. - по бирачким местима

Б.М. бр.	Назив бирачког места	Уписан их бирача	Гласало бирача у I кругу	Изабраност у % у I кругу	Уписаних бирача у II кругу	Гласало бирача у II кругу	Изабраност у % у II кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг		Резултат II круг	
										Број гласова	%	Број гласова	%
69	Мрчајевци II	1311	854	65.14	1311	724	55.23	Павловић Божидар - Божо Неговановић Вељко - Цуговац	ЈУЛ СПС	122 370	14.29 43.33	384	53.04
70	Катрга	867	562	64.82				Сечивановић Живко	ЗАЈЕДНО	329	38.52	331	45.72
									СПС	191	33.99		
71	Доња Горевница	771	547	70.95	771	472	61.22	Дазовић Милivoје Адемовић Ж. Радомир - Стамен Адемовић Мирослав	СРС	50	8.90		
									ЗАЈЕДНО	292	51.96		
									ЈУЛ	63	11.52		
72	Горичани и Качулице	706	529	74.93	706	431	61.05	Николић Обрад Златић Милош Поговић Иван Марић Петар	СПС	220	40.22	224	47.46
									ЗАЈЕДНО	226	41.32	239	50.64
									ГГ	146	27.60		
									ЈУЛ	12	2.27		
73	Горичани и Качулице	593	351	59.19	593	300	50.59	Николић Обрад Златић Милош Поговић Иван Марић Петар	СПС	218	41.21	265	61.48
									ЗАЈЕДНО	125	23.63	161	37.35
									ГГ	16	4.56		
									ЈУЛ	5	1.42		
74	Слатина, Жаочани, Премећа, Петница	562	448	79.72				Мацаревић Слободан Ајдачић Љубинко Пузић Михаило	СПС	178	50.71	168	56.00
									ЗАЈЕДНО	127	36.18	120	40.00
									ЈУЛ	28	6.25		
75	Слатина, Жаочани, Премећа, Петница	316	263	83.23				Мацаревић Слободан Ајдачић Љубинко Пузић Михаило	СПС	338	75.45		
									ЗАЈЕДНО	60	13.39		
									ЈУЛ	7	2.66		
									СПС	203	77.19		
									ЗАЈЕДНО	48	18.25		

Прилог 4: Резултатни локалних избора у Чачку 1996. - по бирачким местима

Б.М. бр.	Назив бирачког места	Уписан их бирача	Гласало бирача у I кругу	Изабраност у % у I кругу	Уписаних бирача у II кругу	Гласало бирача у II кругу	Изабраност у % у II кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг		Резултат II круг	
										Број гласова	%	Број гласова	%
76	Слатина, Жаочани, Премећа, Петница	284	232	81.69				Мацаревих Слободан	ЈУЛ	17	7.33		
										149	64.22		
										55	23.71		
77	Слатина, Жаочани, Премећа, Петница	233	176	75.54				Мацаревих Слободан	ЈУЛ	8	4.55		
										134	76.14		
										28	15.91		
78	Рајац и Липница	612	415	67.81				Властелина Петар	ГГ	217	52.29		
										24	5.78		
										159	38.31		
79	Рајац и Липница	358	223	62.29				Властелина Петар	ГГ	179	80.27		
										5	2.24		
										36	16.14		
80	Брезовице	145	131	90.34				Властелина Петар	ГГ	102	77.86		
										20	15.27		
81	Мршинци и Кукићи	1114	727	65.26	1111	533	47.97	Кривокућа Драгован	ЈУЛ	116	15.96		
										281	38.65	240	45.03
										291	40.03	282	52.91
82	Мршинци и Кукићи	480	333	69.38	480	229	47.71	Кривокућа Драгован	ЈУЛ	34	10.21		
										181	54.35	132	57.64
										99	29.73	88	38.43
83	Заблаће и Вапа	972	759	78.09	972	526	54.12	Јовановић Драгослав - Драган	ЈУЛ	60	7.91		
										286	37.68	213	40.49
										368	48.48	305	57.98

Прилог 4: Резултатии локалних избора у Чачку 1996. - по бирачким местима

Б.М. бр.	Назив бирачког места	Уписан их бирача	Гласало бирача у I кругу	Изабраност у % у I кругу	Уписаних бирача у II кругу	Гласало бирача у II кругу	Изабраност у % у II кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг		Резултат II круг	
										Број гласова	%	Број гласова	%
84	Заблаће и Вапа	546	439	80.40	546	366	67.03	Јовановић Драгослав - Драган Винић Срећко	ЈУЛ СПС	28 216	6.38 49.20		217 59.29
85	Јежевица и Бањца	330	201	60.91	330	143	43.33	Зарић Мирко Маговић Драган Алеч Иван Нешовић Давид	ЗАЈЕДНО ГТ ЈУЛ СПС	160 13 43 34	36.45 6.47 21.39 16.92	138 98	37.70 68.53
86	Јежевица и Бањца	859	550	64.03	859	349	40.63	Турчић Добривоје - Туре Маговић Драган Алеч Иван Нешовић Давид	ЗАЈЕДНО ГТ ЈУЛ СПС	95 72 30 169	47.26 13.09 5.45 30.73	98 143	56.45 40.97
87	Јежевица и Бањца	389	254	65.30	389	148	38.05	Турчић Добривоје - Туре Маговић Драган Алеч Иван Нешовић Давид	ЗАЈЕДНО ГТ ЈУЛ СПС	236 87 30 58	42.91 34.25 11.81 22.83	197 55	56.45 37.16
88	Влауша и Бадуга (Трнавска)	763	580	76.02	763	510	66.84	Тумуровић Милоуб - Баго Тубовић Милојко - Ђубо Симовић Радмица - Рашо Спасојевић Петар Василић Властимир - Далек	ГТ ЈУЛ СПС СРС ЗАЈЕДНО	3 29 209 55 267	0.52 5.00 36.03 9.48 46.03		248 48.63
													240 47.06

Прилог 4: Резултатни локалних избора у Чачку 1996. - по бирачким местима

Б.М. бр.	Назив бирачког места	Уписан их бирача	Гласало бирача у I кругу	Изабраност у % у I кругу	Уписаних бирача у II кругу	Гласало бирача у II кругу	Изабраност у % у II кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг		Резултат II круг	
										Број гласова	%	Број гласова	%
89	Винуша и Бадуга (Трнавска)	595	447	75.13	595	232	38.99	Тумуровић Милољуб - Баго	ГТ	183	40.94		
								Ђубовић Милојко - Ђубо	ЈУЛ	32	7.16		
								Славовић Радоша - Рашо	СПС	56	12.53	101	43.53
								Спасојевић Петар	СРС	41	9.17		
90	Трнава	2179	1334	61.22	2179	848	38.92	Василић Властимир - Дале	ЗАЈЕДНО	115	25.73	128	55.17
								Павловић Дикан	ЈУЛ	156	11.69		
								Живковић Драгиша - Зец	СПС	298	22.34	298	35.14
								Станојевић Борислав - Боро	ЗАЈЕДНО	547	41.00	534	62.97
91	Кулиновци	1351	1018	75.35				Мутаџић Милован	СРС	263	19.72		
								Вучићевић Раденко	ЈУЛ	80	7.86		
								Леквић Сибин	СПС	263	25.83		
								Бојовић Вук	ЗАЈЕДНО	632	62.08		
92	Атеница I	1525	1056	69.25				Костић Миленко - Мићо	ЈУЛ	89	8.43		
								Павловић Миломир - Мићо	СПС	308	29.17		
								Илић Војислав	ЗАЈЕДНО	598	56.63		
								Николић Милан	ЈУЛ	135	13.39		
93	Атеница II	1511	1008	66.71				Караџић Радослав	СПС	261	25.89		
								Илић Велимир	ЗАЈЕДНО	550	54.56		
								Николић Милан	ЈУЛ	48	14.68		
								Караџић Радослав	СПС	70	21.41		
94	Атеница II	485	327	67.42				Илић Велимир	ЗАЈЕДНО	189	57.80		

Прилог 4: Резултатни локалних избора у Чачку 1996. - по бирачким местима

Б.М. бр.	Назив бирачког места	Уписан их бирача	Гласало бирача у I кругу	Изабраност у % у I кругу	Уписаних бирача у II кругу	Гласало бирача у II кругу	Изабраност у % у II кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг		Резултат II круг	
										Број гласова	%	Број гласова	%
95	Ловница	1475	954	64.68	1475	429	29.08	Бојовић Милоје	ГТ	215	22.54		
								Станишић Милан	ЈУЛ	38	3.98		
								Шиљковић Здравко	СПС	231	24.21	150	34.97
								Станојевић Велимир	ЗАЈЕДНО	419	43.92	267	62.24
96	Замна и Придвори	586	363	61.95				Величић Мирко	ЈУЛ	73	20.11		
								Радоњаковић Мила	СПС	99	27.27		
								Милутиновић Милан	ЗАЈЕДНО	169	46.56		
								Величић Мирко	ЈУЛ	21	8.43		
97	Језина и Придворица	366	249	68.03				Радоњаковић Мила	СПС	56	22.49		
								Милутиновић Милан	ЗАЈЕДНО	154	61.85		
98	Бељина и Парменац	853	626	73.39	853	365	42.79	Милоњаковић Миролуб	ГТ	209	33.39	187	51.23
								Спасовић Бошко	СПС	189	30.19	172	47.12
								Поговић Бранко	ЗАЈЕДНО	199	31.79		
99	Бељина и Парменац	564	449	79.61	564	325	57.62	Милоњаковић Миролуб	ГТ	263	58.57	215	66.15
								Спасовић Бошко	СПС	106	23.61	104	32.00
								Поговић Бранко	ЗАЈЕДНО	63	14.03		
100	Риђаче, Паковаће, Међурарије и Овчар бања	190	152	80.00	190	102	53.68	Милоновић Бранимир	ЈУЛ	10	6.58		
								Никићковић Љубивоје	СПС	60	39.47	58	56.86
								Тростић Димитрије	ЗАЈЕДНО	73	48.03	43	42.16

Прилог 4: Резултатни локалних избора у Чачку 1996. - по бирачким местима

Б.М. бр.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача у I кругу	Издајност у % у I кругу	Уписаних бирача у II кругу	Гласало бирача у II кругу	Издајност у % у II кругу	Име кандидата	Предлагач	Резултат I круг		Резултат II круг	
										Број гласова	%	Број гласова	%
101	Риђаг, Паковраће, Међуршје и Овчар бања	387	290	74.94	387	212	54.78	Миловановић Бранимир	ЈУЛ	11	3.79		
								Никифоровић Љубивоје	СПС	124	42.76	84	39.62
								Тосић Димитрије	ЗАЈЕДНО	146	50.34	127	59.91
102	Риђаг, Паковраће, Међуршје и Овчар бања	97	73	75.26	97	34	35.05	Миловановић Бранимир	ЈУЛ	12	16.44		
								Никифоровић Љубивоје	СПС	12	16.44	5	14.71
								Тосић Димитрије	ЗАЈЕДНО	41	56.16	27	79.41
103	Риђаг, Паковраће, Међуршје и Овчар бања	183	137	74.86	183	88	48.09	Миловановић Бранимир	ЈУЛ	39	28.47		
								Никифоровић Љубивоје	СПС	28	20.44	34	38.64
								Тосић Димитрије	ЗАЈЕДНО	62	45.26	45	51.14

Прилог 5: Резултатни локалних избора у Чачку 2000. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача	Издазност у %	Име кандидата	Предлагач	Резултат	
							Број гласова	%
1	Авациница I	1990	1720	86.43	Драшкић Милан	СПО	35	2.03
							1,127	65.52
							388	22.56
2	Авациница II	1845	1573	85.26	Петковић Младен - Млађо	ГГ РЕПАР	57	3.62
					Петковић Зоран - Гвожђар	СПО	115	7.31
					Суботић Марко	СРС	51	3.24
					Токовић Милорад	СПС-ЈУА	274	17.42
					Чворовић Зоран - Зоф	АОС	961	61.09
					Шипетић Светозар	ГГ	65	4.13
3	3. децембар I	1864	1557	83.53	Видојевић Радојко - Рацо	СПС-ЈУА	383	24.60
					Милићевић Бошко	СРС	47	3.02
					Коста Ар Милошевић	АОС	1,073	68.91
					Станковић Синиша	СПО	18	1.16
4	3. децембар II	1813	1547	85.33	Косић Душан	АОС	1,060	68.52
					Красојевић Весна	СРС	59	3.81
					Лазић Саша	СПС-ЈУА	345	22.30
					Урошевић Димитрије	СПО	50	3.23

Прилог 5: Резултатни локалних избора у Чачку 2000. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача	Изабраност у %	Име кандидата	Предлагач	Резултат	
							Број гласова	%
5	Кључ I	1555	1280	82.32	Бојовић Драган	СПС-ЈУЛ	352	27.50
							30	2.34
							86	6.72
							744	58.13
							25	1.95
6	Кључ II	1514	1269	83.82	Благојевић Мирка	АОС	48	3.78
							787	62.02
							375	29.55
							35	2.76
							30	2.72
7	Палилула I	1274	1104	86.66	Јовановић Савка	СПС-ЈУЛ	59	5.34
							250	22.64
							738	66.85
							71	7.85
							30	2.72
8	Палилула II	1086	905	83.33	Јовановић Р. Драган	АОС	202	22.32
							602	66.52
							11	1.22
							384	19.43
							121	6.12
9	Палилула III	2373	1976	83.27	Лазовић Милан - Лазо	СПО	115	5.82
							103	5.21
							1,170	59.21
							103	5.21
							103	5.21

Прилог 5: Резултатни локалних избора у Чачку 2000. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача	Издазност у %	Име кандидата	Предлагач	Резултат	
							Број гласова	%
10	Парк I	1670	1401	83.89	Јованић Снежана	ГГ РЕПАР	48	3.43
						СРС	43	3.07
						СПО	55	3.93
						СПС-ЈУЛ	326	23.27
11	Парк II	1572	1242	79.01	Бусловић Добросав - Бусло	АОС	877	62.60
					Бугарски Слободан	СПО	77	6.20
					Петровић Милан	АОС	808	65.06
					Танкосић Војо	СРС	54	4.35
					Ђубовић Милојко	СПС-ЈУЛ	268	21.58
					Војиновић Стојан	СРС	83	5.73
12	Парк III	1816	1448	79.74	Вуковић Мирослав - Челе	ГГ	97	6.70
					Ђеремић Желмир	СПО	74	5.11
					Ружичић Иван	АОС	905	62.50
					Цупаћ Оливера - Ома	СПС-ЈУЛ	259	17.89
13	Парк IV	2171	1716	79.04	Васовић Драган	СПС-ЈУЛ	309	18.01
					Добричић Драгољуб	СРС	79	4.60
					Ђокић Живорад	СПО	45	2.62
					Јовичић Вучко	АОС	1097	63.93
					Петковић Петар - Поп	ГГ	150	8.74

Прилог 5: Резултатни локални избори у Чачку 2000. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача	Изазност у %	Име кандидата	Предлагач	Резултат	
							Број гласова	%
14	Кошутњак I	1788	1461	81.71	Буквић Др Слободан	АОС	1,006	68.86
						СРС	46	3.15
						СПО	69	4.72
15	Кошутњак II	2076	1705	82.13	Босић Јосиф	СПС-ЈУЛ	309	21.15
					Василијевић Мирослав	СПО	54	3.17
					Марић Др Видоје	АОС	1145	67.16
					Радовановић Раде - Раце	СПС-ЈУЛ	391	22.93
					Шековић Михаило	СРС	84	4.93
16	Кошутњак III	1788	1518	84.90	Баралић Блажен	СПО	52	3.43
					Виторовић Радич - Драгачевац	СРС	119	7.84
					Савковић Зоран	ГТ	311	20.49
					Тодоровић Милорад	АОС	970	63.90
					Василијевић Василије	ГТ	36	2.57
17	Градски бедем I	1643	1401	85.27	Јовановић Д. Зоран	СПО	76	5.42
					Николић Душан	АОС	938	66.95
					Ручицај Хуберт	СРС	17	1.21
					Тугановић Миленко	СПС-ЈУЛ	302	21.56
					Васовић Зоран - Васо	СПО	74	5.57
18	Градски бедем II	1523	1329	87.26	Величковић Др. Владе	СПС-ЈУЛ	345	25.96
					Ерић Др. Светлана	АОС	826	62.15
					Јеремић Живорад - Жико	СРС	43	3.24

Прилог 5: Резултатни локалних избора у Чачку 2000. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача	Издазност у %	Име кандидата	Предлагач	Резултат	
							Број гласова	%
19	Стари град I	1173	974	83.03	Алексић Др. Градимир	СПС-ЈУА	276	28.34
							33	3.39
							47	4.83
20	Стари град II	1097	925	84.32	Вукашиновић Др. Драган	АОС	225	24.32
							539	58.27
							25	2.70
21	Стари град III	1150	938	81.57	Кнежевић Јован	СПС-ЈУА	83	8.97
							655	69.83
							23	2.45
22	Млаваост	1126	951	84.46	Слаковић Андрија	АОС	198	21.11
							26	2.77
							547	57.52
23	7. октобар I	1348	1117	82.86	Јоловић Милорад	СПС-ЈУА	173	18.19
							52	5.47
							158	16.61
					Василијевић Милан - Репар	ГГ РЕПАР	108	9.67
							232	20.77
							33	2.95
					Рагнгић Гојко - Црногорац	АОС	713	63.83
					Петровић Милан - Нони	СПС-ЈУА		
					Шеловић Јосип - Шеле	СПС-ЈУА		

Прилог 5: Резултатни локалних избора у Чачку 2000. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача	Изабраност у %	Име кандидата	Премагач	Резултат	
							Број гласова	%
24	7. октобар II	1282	1063	82.92	Благојевић Предрог -Благец	АОС	723	68.02
							38	3.57
							246	23.14
							34	3.20
25	Љубић кеј I	1370	1158	84.53	Кандић Милан	АОС	723	62.44
							46	3.97
							305	26.34
							40	3.45
26	Љубић кеј II	1166	935	80.19	Домановић Милош	СРС	31	3.32
							64	6.84
							595	63.64
							223	23.85
27	Љубић кеј III	1682	1424	84.66	Белић Радомир	СРС	85	5.97
							258	18.12
							53	3.72
							960	67.42
28	Сајмиште	1288	1020	79.19	Стојковић Видосав -Виде	ГГ РЕПАР	26	1.83
							80	7.84
							197	19.31
							696	68.24
					Радовић Драган -Течо	СПО	50	4.90

Прилог 5: Резултатни локалних избора у Чачку 2000. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача	Изазност у %	Име кандидата	Предлагач	Резултат	
							Број гласова	%
29	Танаско Рајић	1802	1537	85.29	Вучићевић Радослав - Раде	СРС	156	10.15
							65	4.23
							357	23.23
							894	58.17
30	Рошци, Врњчани, Јанчићи	832	653	78.49	Госпавић Михаило - Кисинџер	ГТ	11	1.68
							56	8.58
							29	4.44
							281	43.03
31	Милоковци	952	809	84.98	Теофиловић Желимир	СПС-ЈУЛ	260	39.82
							18	2.22
							282	34.86
							241	29.79
32	Горња Горевница	952	809	84.98	Ковачевић Пантелија - Квит	СРС	18	2.22
							282	34.86
							241	29.79
							251	31.03
33	Милићевци	823	709	86.15	Ђорђевић Александар - Асловац	СПС-ЈУЛ	350	43.26
							573	70.83
							15	1.85
							45	5.56
33	Милићевци	823	709	86.15	Ђорђевић Чedomир - Чедо	АОС	43	6.06
							37	5.22
							252	35.54
							354	49.93

Прилог 5: Резултатни локалних избора у Чачку 2000. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача	Издајност у %	Име кандидата	Премлагач	Резултат	
							Број гласова	%
34	Пријевор, Видова	1403	1165	83.04	Брковић Бранимир -Аско	СРС	42	3.61
							69	5.92
							274	23.52
							594	50.99
35	Ракова, Соколићи, Вранићи	1225	1042	85.06	Чарапић Иван	СПО	140	12.02
							191	18.33
							543	52.11
							12	1.15
36	Трбушани I	1365	991	72.60	Крупчеж Др Здравко	СПС-ЈУА	260	24.95
							22	2.22
							554	55.90
							359	36.23
37	Трбушани II	1273	838	65.83	Илић Стојан -Цоле	СРС	36	3.63
							33	3.94
							83	9.90
							459	54.77
38	Лутови	1244	1067	85.77	Ковачевић Милија -Кудро	СПО	10	1.19
							219	26.13
							281	26.34
							644	60.36
	Оташевић Слободан -Огаш				Павловић Ар Радош	СПС-ЈУА	77	7.22
							36	3.37

Прилог 5: Резултатни локалних избора у Чачку 2000. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача	Изразност у %	Име кандидата	Предлагач	Резултат	
							Број гласова	%
39	Љубић село I	1273	838	65.83	Брковић Драган -Лано	УСС	57	6.80
						АОС	810	96.66
						СРС	35	4.18
						СПО	108	12.89
						СПС-ЈУА	318	37.95
40	Љубић село II	1510	1573		Брковић Љубомир	АОС	773	49.14
						СПС-ЈУА	399	25.37
						СРС	57	3.62
						СПО	59	3.75
						СПС-ЈУА	276	23.43
41	Љубић село III	1460	1178	80.68	Кићановић Богдан	СРС	69	5.86
						АОС	742	62.99
						СПО	54	4.58
						СПО	155	10.90
						СПС-ЈУА	174	12.24
42	Ковчевићи	1652	1422	86.08	Петровић Витомир - Вито	СРС	36	2.53
						АОС	937	65.89
						ГТ	87	6.12
						СПО	97	6.53
						СПС-ЈУА	867	58.34
43	Премина	1752	1486	84.82	Јовановић Радослав -Гаде	АОС	478	32.17
						СПС-ЈУА		

Прилог 5: Резултатни локалних избора у Чачку 2000. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача	Издазност у %	Име кандидата	Предлагач	Резултат	
							Број гласова	%
44	Прислоница	1180	1002	84.92	Ковачевић Миломир	СПС-ЈУЛ	353	35.23
					Пејовић Томислав	СРС	36	3.59
					Поповић Првослав -Пале	АОС	575	57.39
45	Доња и Горња Треча	1351	1113	82.38	Јевтовић Војимир -Вуковац	СПС-ЈУЛ	356	31.99
					Јокић Благомир -Блашко	АОС	632	56.78
					Перишић Милан	СПО	68	6.11
					Стевановић Милосав -Дођо	СРС	34	3.05
46	Бауга (Љубићска), Станчићи, Мојсиње	1324	1132	85.50	Гашиновић Милан	АОС	507	44.79
					Петровић Слободан	СРС	53	4.68
					Радисављевић Богосав	УСС	89	7.86
					Ранковић Раденко	СПС-ЈУЛ	307	27.12
					Рољевић Марко	СПО	132	11.66
47	Остра	930	790	84.95	Игњовић Радослав -Игњо	СРС	31	3.92
					Мијушковић Боро	СПС-ЈУЛ	202	25.57
					Срњић Видосав -Вићо	АОС	474	60.00
					Стојановић Љ. Милисав	СПО	34	4.30
48	Бечањ	883	736	83.35	Белић Милован -Рум	АОС	422	57.34
					Даниловић Живорад	ГГ	167	22.69
					Марић Милош Љ.	СПО	71	9.65
					Радосевић Драгослав -Ђађо	СРС	44	5.98

Прилог 5: Резултати локалних избора у Чачку 2000. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача	Изазност у %	Име кандидата	Предлагач	Резултат	
							Број гласова	%
49	Вујетинци	383	355	92.69	Боровић Миљко	СРС	7	1.97
						АОС	181	50.99
						СПО	3	0.85
50	Бресница	1334	1019	76.39	Момчиловић Урош -Микош	СПС-ЈУА	155	43.66
					Видојевић Горан - Тоћин	АОС	326	31.99
					Гаишовић Милисав	СРС	38	3.73
					Ђокић Божидар - Боле	ГТ	251	24.63
					Ђокић Д. Дејан	СПО	117	11.48
51	Мрчајевци I	919	663	72.14	Алексић Милан	СПС-ЈУА	216	32.58
					Вујовић Милован	СПО	85	12.82
					Лукић Михаило	СРС	78	11.76
					Милинковић Веселин -Весо	АОС	269	40.57
					Баралић Милан -Блажовац	СПО	86	8.87
52	Мрчајевци II	1286	970	75.43	Вучковић Луне	СПС-ЈУА	172	17.73
					Ерић Милован -Бака	СРС	265	27.32
					Каровић Мр. Живота	АОС	347	35.77
					Спасовић Лубиша	ГТ	68	7.01
					Ђокић Радош	ГТ	236	33.01
53	Капра	831	715	86.04	Марковић Милан -Маваши	АОС	190	26.57
					Радовановић Зоран	СРС	50	6.99
					Радовић Рајко	СПС-ЈУА	217	30.35

Прилог 5: Резултатни локалних избора у Чачку 2000. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача	Изабраност у %	Име кандидата	Предлагач	Резултат	
							Број гласова	%
54	Доња Горевница	735	619	84.22	Ацемовић Мирослав	АОС	300	48.47
					Војиновић Пресраг - Драган	СПС-ЈУА	160	25.85
					Мирковић Живорад	ГТ	27	4.36
					Петровић Миљана - Мица	СРС	100	16.16
55	Горичани и Качулице	1158	977	84.37	Бежанић Александар - Апо	АОС	525	53.74
					Весковић Драгиша	СРС	22	2.25
					Поповић Марко	СПС-ЈУА	400	40.94
					Булија Тихомир	СРС	63	4.85
56	Брезовица, Слатина, Жаочани, Премећа, Петница	1498	1299	86.72	Мелајац Мирослав - Мир	СПС-ЈУА	565	43.49
					Плазинић Ранка	АОС	584	44.96
					Тутуновић Првослав - Црле	ГТ	46	3.54
					Властелица Петар	ГТ	397	53.50
57	Рајац и Липница	891	742	83.28	Луковић Мирослав - Микота	СРС	9	1.21
					Сокић Дејан	СПС-ЈУА	25	3.37
					Шутић Милоје - Буба	АОС	286	38.54
					Ђорђевић Драшко	СРС	48	3.72
58	Мршинци и Кукићи	1570	1292	82.29	Јевтовић Милан	СПС-ЈУА	433	33.51
					Курђубић Милош	ГТ	67	5.19
					Ђурчић Раденко - Нешо	АОС	710	54.95

Прилог 5: Резултатни локалних избора у Чачку 2000. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача	Изазност у %	Име кандидата	Предлагач	Резултат	
							Број гласова	%
59	Заблаће и Вапа	1503	1303	86.69	Јовановић Тихомир - Тиле	СПС-ЈУЛ	383	29.39
							151	11.59
							682	52.34
							42	3.22
60	Јежевица и Бањица	1472	1171	79.55	Вучићевић Др. Слободан	СПС-ЈУЛ	379	32.37
							37	3.16
							651	55.59
							54	4.61
61	Виљуша и Бауга (Трнавска)	1377	1179	85.62	Дилларић Петар	АОС	707	59.97
							25	2.12
							388	32.91
							21	1.78
62	Трнава I	1035	806	77.87	Јелесијевић А. Милан	ГТ	76	9.43
							167	20.72
							504	62.53
							28	3.47
63	Трнава II	1113	881	79.16	Крушчић Радомир	АОС	472	53.58
							281	31.90
							15	1.70
							23	2.61
					Тодосијевић Михаило - Перкинац	ГТ РЕПАР	59	6.70

Прилог 5: Резултатни локалних избора у Чачку 2000. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача	Изабраност у %	Име кандидата	Предлагач	Резултат	
							Број гласова	%
64	Кулиновци	1416	1205	85.10	Араговић Тихомир -Нес	ГГ РЕПАР	42	3.49
							663	55.02
							57	4.73
							331	27.47
							64	5.31
65	Атеница I	1577	1313	83.26	Ивковић Горан	СПС-ЈУЛ	265	20.18
							946	72.05
							35	2.67
							31	2.36
							31	2.36
66	Атеница II	2061	1743	84.57	Вујовић Зоран	СПС-ЈУЛ	336	19.28
							1,279	73.38
							37	2.12
							36	2.07
							36	2.07
67	Лозница	1459	1177	80.67	Аранђеловић Душан	СРС	71	6.03
							287	24.38
							21	1.78
							766	65.08
							766	65.08
68	Јездина и Придворица	938	1292	Василијевић Милош -Мишо	СПО	СПО	105	8.13
							408	31.58
							42	3.25
							150	11.61
							42	3.25

Прилог 5: Резултатни локалних избора у Чачку 2000. - по бирачким местима

Бр. б.м.	Назив бирачког места	Уписаних бирача	Гласало бирача	Издазност у %	Име кандидата	Предлагач	Резултат	
							Број гласова	%
69	Бљина и Парменац	1492	1292	86.60	Броћић Др. Радиша	СПС-ЈУА	412	31.89
							35	2.71
							789	61.07
							30	2.32
70	Риђаге, Паковраће, Међувршје и Овчар бања	915	755	82.51	Бежановић Драган	СПО	43	5.70
							450	59.60
							36	4.77
							194	25.70

Мина
ЈЕЛЕСИЈЕВИЋ

етнолош-антрополош, кустос
Чачак

УДК: 069.51:39(497.11)
745.51(497.11)"18/19"

САНДУЦИ ИЗ ЕТНОЛОШКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

АПСТРАКТ: У овом раду представљена је и систематизирана колекција сандука из Етнолошке збирке Народног музеја у Чачку. Сандуци који чине колекцију разврстани су у типове и сваки предмет је посебно обрађен у оквиру одређеног типа. Објашњени су њихова функција и порекло, као и начин израде и украшавања. Предмети највећим делом потичу из Моравичког округа и његове околине. Различите су сировине – почев од првих деценија 19. века, па све до Другог светског рата.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: сандук, шкриња, ковчеж, покућство, дрводеље, стolarsки занат, свадбени обичаји, девојачка сирема

Увод

Шкриња, скриња или ковчег један је од најстаријих делова покућства код многих народа. О њеном пореклу се не може са сигурношћу говорити. Ипак, захваљујући археолошким открићима знамо да су се у праисторији и у античко доба употребљавали дрвени ковчези – шкриње као део покућства, а на основу литературе закључујемо да су их употребљавали и Стари Словени.¹ Верена Хан наводи да је током XIII и XIV века шкриња код нас коришћена у многострукој функцији. Упркос томе што је та фаза развоја позната само из индиректних извора, може се закључити да је она стилски припадала европском намештају у чији се развој уклопио и византијски мобилијар тог доба.² Будући да се у том периоду дрво

углавном обрађивало тесарским алатом, вероватно су потребе за шкрињама подмиривали како градски мајстори, тако и сеоске дрводеље.³ Значајна улога коју шкриња има у кућном животу учинила је да јој се при изради поклања посебна пажња, па су се људи трудили да она својим изгледом украси средину у којој се налази. Украшене површине на њима представљају смотру различитих стилова – од оних најпримитивнијих које су израђивали сељаци, па до савршених које су, захваљујући прецизнијем алату, правиле занатлије.⁴

У нашим крајевима за овај део покућства постоји неколико термина који се односе на исти предмет. Назив шкриња потиче од латинске речи *scrinium* што значи сандук или кутија и познају га готово сви

¹ Зоран Родић, *Збирка покућства I – шкриње, ковчези, сандуци и напве* (Београд: Етнографски музеј у Београду, 2006), 7.

² Verena Han, *Umjetnička skrinja u Jugoslaviji od XIII do XIX stoljeća* (Београд: Музеј применене уметности, 1960), 9.

³ Исто, 14.

⁴ Војин М. Ивановић, „Збирка ковчеза Етнографског музеја у Београду”, *Гласник Етнографског музеја у Београду*, год. XXI (1958), 49.

словенски језици.⁵ У Србији је, према архивским подацима, овај назив био познат још крајем XV века.⁶ Назив ковчег потиче од старословенске речи *ковѣчѣѣ* и односи се на део покућства у коме се држи одело или служи за превоз робе.⁷ Назив сандук се користи у значењу спремишта за одећу и жито. Реч је арапског порекла и у нашем језику се може наћи већ од краја XVII века.⁸ Чекмеце је назив који потиче из турског језика. Једно значење упућује на то да је посреди украшено сандуче различитог облика са или без фиока, а друго да се ради о дрвеној каси. У оба случаја чекмеце служи за чување новца.⁹ Посебну групу чине ковчези који служе за оставу жита, брашна, судова за мешење хлеба, као и за само мешење хлеба. То су наћве или н'чви (словенска реч старог порекла коју познају и други словенски језици).¹⁰ За шкриње које служе за мешење хлеба забележен је и назив наћвар.¹¹

У раду ће бити коришћен термин *сандук* с обзиром да је највише у употреби на овом подручју.

Типови сандука и њихова улога

Што се тиче улоге коју су сандуци имали у животу људи, она је била више-струка. Сандук, као део и сеоског и градског намештаја, служи за одлагање одеће, накита, новца и других ситних предмета, као и за држање брашна и мешење хлеба.

⁵ Зоран Родић, *Збирка њокућсѣва I – шкриње, ковчези, сандуци и наћве*, 7-8.

⁶ Verena Han, *Umjetnička skrinja u Jugoslaviji od XIII do XIX stoljeća*, 15.

⁷ Сашка Велкова, *Ковчези Пироџа и околине* (Пирот: Музеј Понишавља, 2005), 5.

⁸ Vlasta Domaćinović, *Škrinje od tesanih dasaka u Jugoslaviji* (Vinkovci: Samoupravna interesna zajednica kulture općine Vinkovci, 1977), 27.

⁹ Сашка Велкова, *Ковчези Пироџа и околине*, 5.

¹⁰ Исто, 5.

¹¹ Vlasta Domaćinović, *Škrinje od tesanih dasaka u Jugoslaviji*, 27.

Војин Ивановић посебно истиче улогу сандука у свадбеним обичајима наводећи да невеста мора имати невестински сандук за своју девојачку спрему.¹² Сандук за рухо девојка је добијала када се удавала и у њему су мираз и невестини дарови преношени у младожењину кућу.¹³

Узимајући начин израде и технике украшавања¹⁴ као мерило класификације, сандуци се деле на:

- сандуке од тесаних дасака, украшене плитким урезима;
- сандуке од тврдог дрвета, украшене дуборезом;
- сандуке украшене техником интарзије;
- сандуке израђене од меког дрвета, украшене техником бојења;
- сандуке обложене лимом, кожом или платном.

Колекција Етнолошког одељења Народног музеја у Чачку броји пет сандука израђених од тесаних дасака, један украшен техником дубореза, шест украшених техником бојења, један обложен лимом и један обложен кожом. Збирка не поседује сандуке украшене интарзијом, тј. техником украшавања којом се скупозени материјал, као што су седеф или слонова кост, умеће у претходно припремљена удубљења јефтине подлоге, односно дрвета.¹⁵ Сандуци овог типа су занатске израде, а начин украшавања је оријенталног порекла. Израђивани су у свим градским срединама које су биле под непосредним турским утицајем, а главни

¹² Војин М. Ивановић, *Збирка ковчеза Етнографског музеја у Београду*, 50.

¹³ Vlasta Domaćinović, *Škrinje od tesanih dasaka u Jugoslaviji*, 28.

¹⁴ Зоран Родић, *Збирка њокућсѣва I – шкриње, ковчези, сандуци и наћве*, 9.

¹⁵ Сашка Велкова, *Ковчези Пироџа и околине*, 13.

представник турске занатске уметности био је град Сарајево.¹⁶

Сандуци из Етнолошке збирке Народног музеја у Чачку

Етнолошка збирка поседује колекцију од 14 сандука који потичу из разних крајева са територије Моравичког округа и његове околине и који су у Музеј доспели путем откупа и поклона.

У овом раду сандуци ће бити класификовани на основу већ наведене поделе за коју се као мерило узима начин израде и технике украшавања. У Збирци су заступљени сви типови сандука осим, као што је већ наведено, оних који су украшени техником интарзије. На основу сачуваних примерака, података доступних у музејској документацији и података из литературе, биће приказани израда и начин њиховог украшавања.

Сандуци од тесаних дасака украшени плитким урезима

О пореклу ових сандука постоји неколико различитих становишта. Д. Странска сматра да су, као и неки други комади намештаја, настали из преграда у кући, тј. њиховим одвајањем од пода.¹⁷ Са друге стране, неки научници заговарају становиште по коме је овај тип сандука настао од грчког саркофага. Са овом хипотезом се не слаже Франц Кос, будући да ови сандуци имају неке елементе који се не јављају код саркофага и претпоставља да је сандук главни архитектонски узор саркофагу.¹⁸ Овај тип сандука Стари

Словени познавали су још у својој постојбини, на шта указују исти поступци при обради дрвета, чињеница да су даске поклопца улагане у чеоне даске и термин шкриња код скоро свих Словена. Стога Власта Домаћиновић сматра да су Јужни Словени у ове крајеве донели шкрињу заједно са осталим словенским културним инвентаром.¹⁹

Сандуци овог типа израђивани су од тесаних дасака, а њихови делови су састављани усађивањем дасака у ноге и дрвеним клиновима.²⁰ Најбитнија разлика која се уочава код ових сандука односи се на конструкцију поклопца, на основу чега се могу поделити на сандуке са косим поклопцем и са роговима на угловима, сандуке са косим поклопцем, али без рогова и сандуке са равним поклопцем.²¹

Сандуци од тесаних дасака били су распрострањени на подручју целе Србије и то само они са равним поклопцем. В. Домаћиновић истиче да се ради о три варијанте овог типа сандука: сандуци грубље израде са уцртаним крупним украсима, сандуци са ситним украсима и наћве са равним поклопцем.²² Њих су најчешће израђивали сељаци при чему су користили једноставан алат као што су секира, тесла, гребалка, тестера, нож и сл., а украшавани су техником плитког урезивања, усцањем у дрвену површину или техником ровашења (паљења).²³ Украшавани су предња страна и поклопац, док је код бочних страна то ретко рађено.²⁴ Украси рађени техником плитког урезивања најчешће се састоје од линеарно-геометријских мотива као што су

¹⁶ Зоран Родић, *Збирка њокућства I – шкриње, ковчези, сандуци и наћве*, 16.

¹⁷ Vlasta Domaćinović, *Škrinje od tesanih dasaka u Jugoslaviji*, 40.

¹⁸ Гордана Милетић, „Колекција сандука етнолошког одељења у Смедереву“, *Раг Музеја Војводине* 46 (2005), 197.

¹⁹ Vlasta Domaćinović, *Škrinje od tesanih dasaka u Jugoslaviji*, 45.

²⁰ Исто, 10.

²¹ Исто, 14.

²² Исто, 21.

²³ Зоран Родић, *Збирка њокућства I – шкриње, ковчези, сандуци и наћве*, 10.

²⁴ Vlasta Domaćinović, *Škrinje od tesanih dasaka u Jugoslaviji*, 22.

линије, троуглови, четвороуглови, кругови, розете.²⁵

Збирка садржи четири сандука овог типа и један наћвар. Сандук инв. бр. Е-1084 набављен је у Горњој Краварици код Лучана. Направљен је од чамовог дрвета. Бочне стране су при дну полукружно изрезане и служе као ногари. Дно је ужлебљено у бочне и чеоне стране и ојачано дрвеним клиновима. На предњој страни се налази кука за катанац која пролази кроз поклопац. Поклопац је раван и за бочне стране причвршћен клинастим испустима. Сандук је украшен плитко урезаним розетама унутар кружница. Служио је за чување одећа и личних ствари. Период настанка сандука је непознат. Димензије: дужина 36 цм, ширина 22 цм, висина 28 цм (сл.1).

Осим урезивањем орнамената у дрвену површину, постоје и сандуци који су украшавани и бојом, као што су сандуци инв. бр. Е-1514 и Е-2863. Боја у овом случају служи само да истакне основне линије урезаног орнамента.²⁶ Сандук инв. бр. Е-1514 набављен је у селу Чепово у околини Ивањице. Направљен је од буковог дрвета, а странице су спојене кованим клиновима. Бочне стране су при дну полукружно изрезане и продужавају се у ногаре. На предњој страни су црвеномрком бојом изведене три розете уоквирене круговима и по једна на бочним странама. Поклопац је раван и опшивен лајснама, а за сандук је причвршћен дрвеним клином који пролази кроз рупу на бочној страни поклопаца. Служио је за чување девојачке спреме. Направљен је око 1946. године. Димензије: дужина 70 цм, ширина 25 цм, висина 36,5 цм (сл. 2).

Сандук-шкриња инв. бр. Е-2863 направљена је од буковог дрвета. Поклопац је раван, опшивен лајснама и дрвеним клином причвршћен за сандук, док су странице међусобно спојене кованицама. Бочне стране су дуже и при дну полукружно изрезане тако да формирају ногаре. На предњој страни су плитким урезима изведене три розете уоквирене са по два концентрична круга. Једна розета је наглашена тамноцрвеном бојом. Сандук је служио за држање девојачке спреме. Период настанка је непознат. Димензије: дужина 81 цм, ширина 25 цм, висина 39 цм (сл. 3).

Централни мотив на наведеним сандуцима је шестокрака розета уоквирена једном или неколиким кружницама. Овај мотив се назива „пергељ“ и према Верени Хан симболизује сунце.²⁷

На сандуку инв. бр. Е-1330 и наћвару инв. бр. Е-966 нема никаквих орнамената. Сандучић инв. бр. Е-1330 потиче из села Горичани код Чачка. Израђен је од буковог дрвета. Стране сандука су међусобно спојене ексерима, а бочне су продужене у ногаре. Поклопац је раван, опшивен лајснама и за сандук везан дрвеним клином. Сандук је служио за држање чарапа. Направљен је око 1890. године. Димензије: дужина 42 цм, ширина 20 цм, висина 28 цм (сл. 4).

Наћвар инв. бр. Е-966 набављен је у Међувршју код Чачка. Има раван поклопац. Унутрашњост је подељена на два дела преградом која је постављена паралелно са ужим странама. Једна половина је, постављањем хоризонталне даске, подељена на горњи плићи део на коме се размесивао и доњи у којем се држао печен хлеб. На предњој страни налази се

²⁵ Војин М. Ивановић, *Збирка ковчеја Етнографској музеја у Београду*, 76. (2005), 197.

²⁶ Vlasta Domaćinović, *Škrinje od tesanih dasaka u Jugoslaviji*, 22.

²⁷ Verena Han, *Umjetnička skrinja u Jugoslaviji od XIII do XIX stoljeća*, 49.

отвор на засун помоћу кога се стављао и вадио хлеб. Бочне стране су дуже и служе као ногари. Наћвар је коришћен за држање брашна и хлеба. Потиче из прве половине XX века. Димензије: дужина 140 цм, ширина 53 цм, висина 75 цм (сл. 5).

Сандуци украшени техником дубореза

Сандуци украшавани техником дубореза занатске су израде, рађени од тврдог дрвета, углавном јаворовог или ораховог. Странице су из једног комада даске које се састављају зупчастим ужлебљивањем. Поклопац је раван. Ногара нема или су то две попречне гредице приковане за дно чија је функција да сандук одвоје од тла.²⁸

В. Хан наводи да се техника дубореза у југословенским земљама под турском управом развија током XVI и XVII века и представља комбинацију „традиционалних елемената српско-бизантијског стила са ретардираним готичким и ренесансним позајмицама са Приморја“.²⁹ Дрворезбарство је на Балкан пренето из Италије, односно Венеције. Сандуке украшене техником дубореза израђивале су занатлије у занатским центрима – Сарајеву, Дубровнику, Коњицу³⁰, Скопљу. Сандуци рађени у континенталном делу имали су оријенталне одлике, док су они рађени на приморју³¹ имали карактери-

стике приморског дуборезбарства.³² Орнаментални детаљи се изводе у плитком релефу који је добијен скидањем околне површине или дубљим усецањем у њу. Поред линеарно-геометријских орнаменталних заступљени су и цветни мотиви (разне представе лишћа, цветова, зимзелених стабала итд.), као и фигуралне представе (голуб, славуј, двоглави орао).³³

У Етнолошкој збирци постоји само један примерак израђен техником дубореза. То је дрвени сандучић (чекмеце инв. бр. Е-710) који је припадао извесном Лазару Грбовићу из села Штавље у околини Сјенице. Сандучић има раван поклопац. На предњој и бочним странама у дуборезу је изведен цветни орнамент. Са унутрашње стране има четири преграде у којима су се чували кафа, шећер, филцани и важни документи. Затвара се резом. Израђен је почетком XX века. Димензије: дужина 38 цм, ширина 25 цм, висина 16,5 цм (сл. 6).

Сандуци украшени техником бојења

Бојени сандуци су рађени од меког дрвета – чамовине. Странице су међусобно повезане зупчастим жлебовима. Поклопац је раван и шаркама везан за сандук. Најчешће немају ногаре, а уколико их имају, они у том случају немају никакву примену у самој конструкцији сандука.³⁴

Што се тиче технике украшавања ових сандука они су углавном бојени по-

²⁸ Сашка Велкова, *Ковчези Пиротија и околине*, 10.

²⁹ Verena Han, *Umjetnička skrinja u Jugoslaviji od XIII do XIX stoljeća*, 29.

³⁰ У континенталном делу Балкана, међу занатским центрима се издваја Коњиц. Код овог дрворезбарства развиле су се босанска (настала спајањем ромбова у мрежу), арапска (у виду испреплетаних геометријских и стилизованих флоралних цртежа) и дубока шара (најчешће у виду винове лозе са плодовима, храстовог листа са жиром, итд.). (Сашка Велкова, *Ковчези Пиротија и околине*, 12)

³¹ Такозване приморске шкриње немају аналогија у општој типологији европске шкриње. Најчешће су рађене од ораховине, а украс је фино и плитко резбарен. Шкриње са краја

XVIII и прве половине XIX века на унутрашњој страни имају постављено огледало и насликане букете цвећа у вазама, папагаје или славује. (Verena Han, *Umjetnička skrinja u Jugoslaviji od XIII do XIX stoljeća*, 35)

³² Сашка Велкова, *Ковчези Пиротија и околине*, 11.

³³ Зоран Родић, *Збирка њокућства I – шкриње, ковчези, сандуци и наћве*, 13-14.

³⁴ Гордана Милетић, *Колекција сандука етнолошкој одељења у Смедереву*, 201-202.

сним бојама које су мајстори мешали са водом. Основа је најчешће бојена мирнијим и тамнијим нијансама мрке, плаве или зелене боје, док су орнаменти рађени светлијим бојама и извлачени слободном руком или помоћу изрезане мустре – шаблона. Најчешће је украшавана само предња страна флоралним орнаментима подељеним у два поља, док су остале површине орнаментисане ситнијим цветним детаљима.³⁵

Техника бојења сандука датира из ранијих периода, али се значајно развила у периоду ренесансе. У нашу сеоску средњу бојом осликани сандуци улазе тек касније, почев од XIX века, када је овај начин украшавања нестао у градским кућама. Столарски занат је у Србији примљен из Аустрије и Немачке. Најпре је био заступљен само у граду, да би се временом проширио и на село.³⁶ Међутим, бојених сандука је у Србији било и пре појаве столарског заната. То су били коморански сандуци који су Дунавом довожени из Коморана³⁷ и продавани на вашарима.³⁸ Код коморанских сандука разликују се четири основна стилска периода, почев од прве половине XVIII, па до почетка XX века. Фазе се међусобно разликују по боји која је коришћена за основу, по величини цветова и њиховом распореду, као и по мотивима, па је тако мотив лале присутан у свим фазама, док се мотив нара појављује у другој половини XVIII и почетком XIX века.³⁹

³⁵ Рајка Грубић, „Утицаји барока на народно стваралаштво средњег Баната“, *Раг Музеја Војводине* 51 (2009), 214.

³⁶ Гордана Милетић, *Колекција сандука етнолошкој одељења у Смедереву*, 202.

³⁷ Коморан (Комаргом у Угарској, данас Комарно у Словачкој) је по обиму производње, распрострањености и утицају стилова украшавања био највећи и најзначајнији центар за израду столарског намештаја (Сашка Велкова, *Ковчези Пиройта и околине*, 16)

³⁸ Исто, 203.

³⁹ Исто, 204.

Збирка броји шест примерака украшених техником бојења. За сандук инв. бр. Е-1512 не постоје подаци о пореклу и периоду настанка. Направљен је од чамовог дрвета. Поклопац је раван и састављен од две даске чије су ивице опшивене лајснама. На предњој страни су плитко урезана и наглашена белом бојом два поља уоквирена са по два сабласта листа. Унутар њих су насликани црвени нариви и цветови лале беле, црвене и окер боје. На средини предње стране испод поклопца се налази бравица од кованог гвожђа, а на бочним странама су овалне ручке од тракасто искованог гвожђа. Сандук је служио за држање девојачке спреме. Будући да подаци о месту и периоду настанка нису познати, на основу аналогије из литературе може се доћи до закључка да припада типу коморанских бојених сандука из прве половине XIX века. Димензије: дужина 99,5 цм, ширина 57 цм, висина 50 цм (сл. 7).

Орнамент лале, о чијем се пореклу не може са сигурношћу говорити, али се сматра да је постао омиљен због лаког површинског представљања и има улогу животног стабла⁴⁰, присутан је и на сандуку инв. бр. Е-3004 који је набављен у Остри код Чачка. Поклопац је за основу причвршћен двема металним шаркама. На предњој страни налази се кључаоница (кључ недостаје). У два истоветна поља на предњој страни сандука насликан је цветни орнамент лале са границима беле, плаве и зелене боје. Поље око орнаментата офарбано је црвеном бојом. Сандук је служио за чување девојачке спреме, коришћен је почетком XX века и могао би да припада коморанским сандуцима из тог периода. Димензије: дужина 73 цм, ширина 34,5 цм, висина 27 цм (сл. 8). Ипак, датирање и овог и сандука инв.

⁴⁰ Сашка Велкова, *Ковчези Пиройта и околине*, 17.

бр. Е-1512 треба узети условно, будући да инвентарни подаци о њима не пружају информације о месту израде.

Остала четири сандука (инв. бр. Е-915, 1329, 1513, 3150) разликују се по томе што на предњој страни, у функцији орнамента, имају прилепљене папирне слике. Овај начин украшавања карактерише сандуке израђиване крајем XIX века.⁴¹

Сандук инв. бр. Е-915 направљен је код сеоског столара у селу Миоковци код Чачка око 1890. године. Израђен је од чамовог дрвета. Поклопац је раван. На предњој страни су налепљене две папирне слике уоквирене цветним мотивом црвене, док су бочне стране украшене пругама црвене и беле боје. Уз жлебне ивице сандука вертикално су постављени дрвени полустубићи-пиластри обојени плавом, белом и црвеном бојом. Ови стубићи су остатак ренесансног утицаја и имају декоративну улогу.⁴² На бочним странама се налазе металне ручке. Затвара се помоћу бравице на средини предње стране. Служио је за чување девојачке спреме. Димензије: дужина 86 цм, ширина 42 цм, висина 42 цм (сл. 9).

Сандук инв. бр. Е-1329 потиче из села Горичани код Чачка. Направљен је од чамовог дрвета. Стране сандука су међусобно ујлебљене, док је дно за њих приковано ексерима. Поклопац је раван, опшивен лајснама и за сандук причвршћен металним шаркама. Затвара се помоћу металног језичка и клина са предње стране. На десној унутрашњој страни налази се мало сандуче са поклопцем које је служило за држање накита. На предњој страни сандука су, у два квадратна поља зелене боје, налепљене две папирне сли-

ке уоквирене таласастим линијама беле боје. Остале странице су украшене пругама и таласастим преплетом црвене и окер боје. Сандук је служио за чување девојачке спреме. Израђен је крајем XIX века. Димензије: дужина 68,5 цм, ширина 29,5 цм, висина 28,5 цм (сл. 10).

Сандук инв. бр. Е-1513 набављен је у селу Пријевор код Чачка. Сандук је направио столар Живота Даниловић из истог села и поклонио га је Музеју. Израђен је од чамовог дрвета, а странице су међусобно повезане усецањем-нутовањем. Поклопац је раван и по ивицама опшивен летвицама. На предњој страни су, у два правоугаона поља у основи окер и црвене боје, налепљене две папирне слике са жанровским представама женских фигура. Сlike су уоквирене таласастим шарама беле, док су ивице и средина сандука осликани таласастим преплетима и пругама црвене боје. Поклопац и бочне стране су украшене црвеним и белим ширим пругама. Испод поклопца, на средини сандука је кована бравица за кључ, а са стране су овалне металне ручке. Сандук је служио за чување девојачке спреме. Направљен је пред Други светски рат. Димензије: дужина 81 цм, ширина 40,5 цм, висина 39 цм (сл. 11).

Сандук инв. бр. Е-3150 потиче са Савинца код Горњег Милановца. Израђен је од дрвета. Поклопац је раван и шаркама причвршћен за сандук. На предњој страни су налепљене две папирне слике са портретима девојака између којих су насликана два олистала дрвета црне и црвене боје. Са страна обе слике насликана је по једна грана са лишћем црне и црвене боје. По целој површини предње стране осликане су неправилне црне и црвене тачке. У горњем десном углу су црном бојом исписана два, а у доњем десном и горњем левом углу један знак „X“. У

⁴¹ Исто, 20.

⁴² Исто.

доњем левом углу црвеном бојом је испи-сан један знак „X“. На бочним странама су металне ручке које служе за ношење. Сандук је служио за чување девојачке спреме. Направљен је око 1930. године. Димензије: дужина 83,5 цм, ширина 41,5,5 цм, висина 40 цм (сл. 12).

Сандуци инв. бр. Е-1513 и Е-3150 су, према инвентарним подацима, датирани у каснији период, па стога претпостављамо да су рађени по узору на овакве сандуке са краја XIX века.

Сандуци обложени лимом, кожом или платном

У XVIII веку се, у крајевима под турском влашћу, појавио тип сандука сехаре који је био обложен кожом или орнаментисаним лимом. Назив сехара је арапског порекла и означава „дрвени сандук обложен ишараним лимом или кожом у коме се преносила девојачка спрема у младожењину кућу“.⁴³ Естетска вредност ових сандука не прелази оквира обичног уметничког рада.⁴⁴ Странице ових сандука и ковчега су прављене од једног или више комада даски чије су ивице међусобно ујлебљене. Сандуци су са унутрашње стране облагани дезенираним папиром или белим платном. Поклопац је полукружног облика што представља остатак ренесансног утицаја.⁴⁵ У XIX веку кожни ковчег се користио приликом дужих путовања за ношење одела и затваран је катанцем.⁴⁶

У овај тип сандука могао би да се сврста ковчег инв. бр. Е-2948 који је набављен у Чачку. Израђен је од дрвета и

пресвучен вештачком кожом браон боје. Поклопац је благо избочен и за сандук причвршћен металним шаркама. Предња страна и поклопац су оковани дрвеним летвицама (лајснама) које су за сандук везане металним нитнама. Поклопац се затвара са предње стране сандука металном шарком која преклапа металну кукицу. Поред се налази метална бравица за закључавање (кључ недостаје). На бочним странама сандука су две металне ручке које служе за ношење ковчега. Унутрашњост је пресвучена дебљим папиром сивозелене боје. Поклопац је за једну унутрашњу страну ковчега везан платненим траком, док са друге стране трака недостаје. Ковчег је коришћен за ношење ствари на путовањима. Израђен је почетком XX века. Димензије: дужина 74,5 цм, ширина 42 цм, висина 47 цм (сл. 13).

Посебну групу чине сандуци који служе као касе. Због вредности материјала који се у њима чува за њихову израду се, поред дрвета, користио и метал који поред практичне има и декоративну улогу. Међутим, због природе самог метала, као и непрецизности алата, орнаментика ових сандука долази мање до изражаја него што је то случај са сандуцима рађеним само од дрвета.⁴⁷

Збирка садржи један примерак сандука који су служили као касе. Сандук-каса инв. бр. Е-2803 набављен је у Тијању код Лучана. Каса је направљена од чамовог дрвета, а странице и поклопац су ојачани металом. Метални окови су у виду трака, таласастих ивица и флоралних и геометријских мотива равномерно распоређених, тако да имају и декоративну функцију. Са леве унутрашње стране је мања преграда за одлагање новца и важ-

⁴³ Исто, 22.

⁴⁴ Verena Han, *Umjetnička skrinja u Jugoslaviji od XIII do XIX stoljeća*, 34.

⁴⁵ Сашка Велкова, *Ковчези Пирота и околине*, 22.

⁴⁶ Исто, 24.

⁴⁷ Војин М. Ивановић, *Збирка ковчега Етнографској музеја у Београду*, 65.

них докумената. На бочним странама су ручке од кованог гвозђа. Каса се закључава помоћу три катанца и браве с „капићем“. Служила је као „среска азна“ у Тијању све док седиште среза није пренето у Гучу, када је предата цркви у Тијању за чување новца, књига и докумената. Потиче из прве половине XIX века. Димензије: дужина 87 цм, ширина 46 цм, висина 41,5 цм (сл. 14).

Девојачки сандуци

Већ је напоменуто да су сандуци има-ли веома значајну улогу у свадбеним оби-чајима и да је свака девојка морала имати свој девојачки сандук у коме је њена спре-ма преношена у младожењину кућу.

Спремену су чинили чаршави од тежи-не, јастучнице, шаренице, губери и ћили-ми.⁴⁸

Њу је, почев од рођења женског дете-та, припремала мајка, као и сама девојка када довољно одрасте да може да се бави тим послом. Највреднији и најлепши примерци спреме чувани су у дрвеним сандуцима и преношени са генерације на генерацију.⁴⁹ Сандуке су израђивали мајстори који су се називали сандучари или ковчезари.⁵⁰ То су углавном били самоуки мајстори-дрводеље који су пра-вили најразличитије предмете, између осталог и девојачке сандуке. У селу Мр-чајевци код Чачка радио је самоуки др-водеља Војин Стојановић који је израђи-

вао предмете потребне за домаћинство, укључујући и сандуке за девојачку спре-му.⁵¹

Будући да је положај жене у патријар-халном друштву био врло тежак и инфе-риоран у односу на мужа, подређеност се огледала и у наследно-имовинским пра-вима и питању својине, па је тако жена у мужевљевој кући једино била власник сандука и спреме у њему.

Заправо, свечаним преношењем де-војачког сандука у кућу младожење, млада постаје члан његове породице. Девојачки сандук је, са стварима у њему, остајао и по склапању брака искључиво власништво жене. У случају да је морала да напусти мужевљеву кућу, са собом је могла да по-несе само свој девојачки сандук и спрему која се налазила у њему.⁵²

Завршна разматрања

Сандуци су били један од неизбеж-них, како естетских тако и функцио-налних, кућних предмета. Збирка Етно-лошког одељења Народног музеја у Чачку броји 14 сандука већином из сеоске сре-дине, али и поједине примерке који су чинили део градског мобилијара. На ос-нову сачуваних примерака, као и инвен-тарних података, у овом раду је дат при-каз њихове израде и начина украшавања. Главни проблем који се јавља јесте њихо-во датирање, тј. одређивање њиховог по-рекла и периода настанка, а податке пре-узете из инвентарних књига требало би узимати са резервом, с обзиром да се за-снимају на предањима и причама. Разлог овоме је, као што наводи и Зоран Родић,

⁴⁸ Драга Радосављевић, *Трнава какве више нема, етнограф-ски записи* (Београд: Етнографски музеј Београд; Завичајно друштво „Трнава“, Библиотека часописа „Врело“, 2002), 142-143.

⁴⁹ Снежана Томић-Јоковић, *Ткани јасицуци из етнолошке збирке музеја на отвореном „Старо село“ у Сиројојну* (Сиро-гојно: Музеј на отвореном „Старо село“ у Сиројојну, 2009), 14.

⁵⁰ Војин М. Ивановић, *Збирка ковчеја Етнографског музеја у Београду*, 50.

⁵¹ Ивана Гирјаковић, „Занати за обраду дрвета из етнолош-ке збирке Народног музеја у Чачку“, *Зборник радова Наро-дног музеја*, XLII (2012), 149.

⁵² Зоран Родић, *Збирка јокућства I – шкриње, ковчези, сан-дуци и наћве*, 8.

што су ови сандуци углавном куповани на вашарима или наручивани од мајстора ковчезара, будући да на територији њиховог распрострањања није било познатих столарских радионица.⁵³ Исто тако, највећи број сандука из Збирке служио је за држање девојачке спреме. Девојке су их носиле са собом у место где су се удавале, па утврђивање порекла тих сандука наилази на потешкоће. Место на коме су сандуци пронађени не мора представљати и место њиховог оригиналног порекла. Такође, постоји могућност да су сандуци рађени по узору на стилски сличне сандуке, па стога стилско поклапање не мора подразумевати и временско.

Будући да они до сада нису стручно обрађивани, врло је битно радити на њиховој систематизацији. Овај рад има за циљ не само да прикаже колекцију сандука коју поседује Етнолошка збирка Народног музеја у Чачку, већ и да појасни како функцију тако и њихово порекло, начин израде и украшавања.

Литература:

1. Велкова Сашка, *Ковчези Пиротџа и околине* (Пирот: Музеј Понишавања, 2005)
2. Грубић Рајка, „Утицаји барока на народно стваралаштво средњег Баната“, *Раг Музеја Војводине* 51 (2009)
3. Domaćinović Vlasta, *Škrinje od tesanih dasaka u Jugoslaviji* (Vinkovci: Samoupravna interesna zajednica kulture općine Vinkovci, 1977)
4. Ивановић М. Војин, „Збирка ковчега Етнографског музеја у Београду“, *Гласник Етнографског музеја у Београду*, год. XXI (1958)
5. Милетић Гордана, „Колекција сандука етнолошког одељења у Смедереву“, *Раг Музеја Војводине* 46 (2005)
6. Радосављевић Драга, *Трнава какве више нема, етнографски записи* (Београд: Етнографски музеј Београд; Завичајно друштво „Трнава“, Библиотека часописа „Врело“, 2002)
7. Родић Зоран, *Збирка ђокућсџива I – шкриње, ковчези, сандуци и наћве* (Београд: Етнографски музеј у Београду, 2006)
8. Томић-Јоковић Снежана, *Ткани јасџуци из етнолошке збирке музеја на отвореном „Старо село“ у Сиројојну* (Сиројојно: Музеј на отвореном „Старо село“ у Сиројојну, 2009)
9. Ђирјаковић Ивана, „Занати за обраду дрвета из етнолошке збирке Народног музеја у Чачку“, *Зборник радова Народног музеја*, XLII (2012)
10. Nan Verena, *Umjetnička skrinja u Jugoslaviji od XIII do XIX stoljeća* (Beograd: Muzej primenjene umetnosti, 1960)

⁵³ Исто, 18.

Chests from National Museum Ethnology Collection in Cacak

Chests are one of the oldest parts of households not only in our country but in many others as well. They were decorated in most various ways starting from the most primitive ornaments, up to the most perfect ones worked out by precise tools in craftsmen workshops.

Taking the way of working out and techniques of decoration as criteria for selection, chests can be divided into several types. Chests of trimmed boards decorated by shallow carvings were mainly made by peasants by simple tools. The central motif on these chests is a six-pointed rosette framed with one or more circumferences. On the other hand, chests decorated by carving technique were made in famous craftsmen centers. Chests made by technique of painting were made of soft wood. At these chests only the front side was decorated by floral ornaments divided into two squares. This technique developed significantly in Europe during Renaissance, while in our

country it was applied later, in towns first. During XVIII century in the regions under the Turkish rule a special kind of chest 'sehara' appeared, a chest decorated with leather or ornamented tin. A special group consists of chests which serve as safes which were made not only of wood but of metal as well which had both practical and decorative roles.

Chest as a part of village and town furniture, served for depositing clothes, jewelry, money and other small objects, as well as for storing flour and making bread. Chests had an important role in wedding customs, as every girl had to have her maiden chest in which her dowry was taken to the groom's house. As position of woman in patriarchal society was very difficult and inferior in relation to her husband, this subordination was reflected also in heritage-property rights and the question of possession, so a woman in her husband's house was only the owner of her chest and dowry in it.

Mina Jelesijevic

Les coffres du Recueil ethnologique du Musée national à Cacak

Les coffres sont une des plus anciennes pièces de mobilier, tant chez nous que chez les autres peuples nombreux. Ils furent décorés de manières les plus diverses, en commençant par les ornements les plus primitifs jusqu'aux ornements les plus impeccablement exécutés avec des outils précis dans des ateliers d'artisanat.

En prenant en considération la manière d'exécution et les techniques de décoration comme critère de classification, les coffres peuvent être répartis en plusieurs types. Les coffres en planches taillées décorées par des entailles peu profondes furent le plus souvent effectués par des paysans avec des outils simples. Le motif central sur les coffres fut une rosace hexagonale encadrée par un ou plusieurs cercles. D'autre part, les coffres décorés par la technique de gravure sur bois furent exécutés dans des centres artisanaux renommés. Les coffres fabriqués par la technique de coloration furent exécutés en bois tendre. Chez ces coffres, l'avant fut en général décoré par des ornements floraux partagés en deux champs. Cette technique d'ornementation se développa considérablement en Europe lors de la période de la Renaissance, tan-

dis que chez nous elle commença à s'appliquer plus tard et cela, en premier lieu, dans les milieux urbains. Pendant le XVIIIème siècle, dans les régions sous l'Empire turc apparut le *sehara*, coffre décoré avec du cuir ou de la tôle ornementée. Un groupe particulier est constitué de coffres qui servent de caisses dont on utilisa pour leur fabrication, en dehors du bois, également du métal qui, en dehors du rôle pratique, possède aussi un rôle décoratif.

Le coffre, comme pièce du mobilier rural et urbain, servit au rangement des vêtements, des bijoux, de l'argent et d'autres petits objets et même pour garder de la farine et pétrir du pain. Les coffres eurent un rôle très important lors des rites nuptiaux et, de ce fait, chaque jeune fille dut posséder son coffre de jeune fille dans lequel son trousseau fut transporté dans la maison du jeune marié. Étant donné que la position de la femme dans la société primitive fut très pénible et inférieure par rapport au mari, la subordination se refléta autant dans les droits successoraux et patrimoniaux que dans la question de propriété et, ainsi, la femme dans la maison du mari fut uniquement propriétaire du coffre et du trousseau dedans.

Mina JELESIJEVIC

1 - Сандук, Горња Крварица, Лучани, нејознај њериод насџанка, ИБ Е 1084

2 - Сандук, Чејово, Ивањица, око 1946. године, ИБ Е 1514

3 - Сандук, шкриња, нејознај њорекло, ИБ Е 2863

4 - Сандук, Горичани, Чачак, око 1890. године, ИБ Е 1330

5 - Наћвар, Међуврије, Чачак, њрва њоловина XX века, ИБ Е 966

6 - Дрвени сандучић, чекмеце, Шћавље, Сјеница, њочейак XX века, ИБ Е 710

7 - Сандук, нејознај њорекло, ИБ Е 1512

8 - Сандук, Осџра, Чачак, њочейак XX века, ИБ Е 3004

9 - Сандук, Миоковици, Чачак, око 1890. године,
ИБ Е 915

10 - Сандук, Горичани, Чачак, крај XIX века,
ИБ Е 1329

11 - Сандук, шкриња, Пријевор, Чачак,
око 1940. године, ИБ Е 1513

12 - Сандук, Савинац, Горњи Милановац,
око 1930. године, ИБ Е 3150

13 - Ковчећ, Чачак, почетак XX века, ИБ Е 2948

14 - Сандук - каса, Тијање, Лучани,
прва половина XIX века, ИБ Е 2803

Др Светислав
Љ. МАРКОВИЋ

професор
Висока техничка школа, Чачак

Др Илија
В. ПОПОВИЋ

географ
Чачак

УДК: 314.116/.117(497.11)"1961/2011"
911.37(497.11)

НАСЕЉА И СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА ОПШТИНЕ ЛУЧАНИ

АПСТРАКТ: Демографске промене у селима лучанске општинине, као и у другим брдско-иланинским пределима Србије, проузроковане су сталним миграцијама становништва из руралној у урбане центре, што је условило одвијање процеса у мрежи насеља. Процес дејоулације довео је до процеса демографској старења становништва, па се индекс демографској старења (I_s) од 1961. (0,27) повећао у 2011. години (1,74). Међу њим, има села код којих је I_s достигао и 6,54 (Дучаловићи), што указује да су и други процеси у мрежи насеља - деагларизација, индустријализација и урбанизација - учинили огромне промене на руралном простору. Између два последња пописа сва насеља општинине Лучани (изузев Лучана-села) бележе пад броја становника. Поседно забрињава податак да је у последњих 90 година 29 насеља забележило смањење броја становника (сви осим Гуче-варошице, Гуче-села, Живице, Криваче, Крстица, Лучана-вароши и Пухова). За девет деценија број становника општинине Лучани смањен је за 4.329, док је у последњој деценији број живљела ове грађачевске општинине смањен за 3.717.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Општина Лучани, становништво, дејоулација, структура становништва

Насеља општине Лучани

На територији Драгачева, која административно припада општини Лучани, налази се 36 насеља, од којих су Лучани и Гуча градска насеља.

Са развојем урбаних средина Лучана и Гуче приградска насеља почињу да добијају други изглед, јер се становништво из виших предела сели у ниже, поред путева, формирајући такозвана „друмска насеља“.

Уколико се посматра размештај насеља по висинским категоријама може се констатовати да је свега девет насеља на надморској висини до 500 м, а 24 до 750 м, што указује на конфигурацију терена општине Лучани.

Да је дошло до пражњења сеоских насеља указује и податак да је 2011. године у 23 насеља живело до 500 становника, док је у девет насеља живело од 501 до 1.000 становника. Остала четири насеља – Лучани (варош), Гуча (варош), Гуча

(село) и Горачићи имају више од хиљаду становника.

На простору општине Лучани издвајају се следећи центри и заједнице насеља:

Лучани као двостепени центар – општински центар за 35 насеља и центар за осам насеља која му непосредно гравитирају;

Гуча као центар заједнице насеља, али и седиште већине општинских институција, којој гравитира осам насеља;

локални центри су: Марковица, Каона и Котража за три, а Вича и Горачићи за два насеља.

На распоред центара и заједница директно су утицали брдско-планински рељеф и развој привредне активности становништва.

Процеси у мрежи насеља лучанске општине који су деловали на укупна збивања су депопулација, процеси демографског старења, деаграризације, концентрације становништва и делатности и процес урбанизације.

Процес депопулације најбоље се може сагледати из података смањења броја становника по сеоским насељима, што је резултирало убрзаним процесом демографског старења становништва. Демографска старост насеља категорисана је преко индекса старења који представља количник између броја становника старијих од 60 и популације млађе од 20 година.¹ Тако је индекс демографског старења (Is) у општини Лучани имао следеће вредности: 0,27 (1961), 0,44 (1971),

0,60 (1981), 0,98 (1991), 1,44 (2002) и 1,74 (2011. године).

Већ у 1981. години индекс демографског старења становништва у општини од 0,60 одговара демографској старости становништва. Међутим, тада су села Дучаловићи (1,26), Зеоке (1,24), Граб (1,07), Ртари (1,07) већ била у дубокој демографској старости.

Попис из 1991. године указује на тенденцију повећања демографског старења, па је индекс за општину био 0,98, а само је седам насеља било са Is испод један. У то време су Дучаловићи са 2,62 и Граб са 2,34 била најстарија насеља општине.

И попис из 2002. године потврдио је слутње да је село у најдубљој демографској старости, јер просек за општину износи 1,44 (најстарије је село Граб са 6,22, затим Зеоке са 4,48 и Дучаловићи са 3,63). Само су три насеља (Гуча (в) са 0,73, Гуча (с) – 0,91 и Лучани (в) – 0,72) била са Is испод један.

Према последњем попису (2011) у категоријама демографска зрелост, на прагу демографске старости и демографска старост не налази се ниједно насеље лучанске општине. Дубоко демографски стара су само насеља Гуча-село (1,01), Котража (1,07), Бели Камен (1,15) и Гуча-варошица (1,21). Остала 32 насеља су у категорији најдубље демографске старости, а посебно велики индекс имају Дучаловићи (6,54) и Зеоке (5,75). Иначе, цела општина Лучани спада у категорију најдубље демографске старости, јер је њен индекс старења 1,74, што је знатно више од републичког показатеља². У руралном подручју општине овај демографски па-

¹ За насеља чији је индекс до 0,30 сматра се да имају демографску зрелост, до 0,50 – на прагу демографске старости, до 0,85 – демографска старост, до 1,25 – дубока демографска старост, а 1,25 и више – најдубља демографска старост.

² Индекс старења у Републици Србији је 1,25, што потврђује да се наша држава налази у дубокој демографској старости.

Редни број	Насеље	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
1.	Бели Камен	0,22	0,34	0,50	1,07	1,18	1,15
2.	Вича	0,30	0,47	0,64	1,37	2,05	2,41
3.	Властелице	0,27	0,50	0,92	1,41	2,63	3,71
4.	Вучковица	0,25	0,42	0,69	1,66	1,70	2,37
5.	Горачићи	0,29	0,58	0,76	1,26	1,74	1,56
6.	Горња Крварица	0,32	0,56	0,80	1,64	2,25	1,89
7.	Горњи Дубац	0,25	0,37	0,49	1,62	3,64	4,73
8.	Граб	0,32	0,63	1,07	2,34	6,22	3,70
9.	Губеревци	0,27	0,51	0,82	1,66	2,37	2,25
10.	Гуча (варошица)	0,22	0,19	0,20	0,36	0,73	1,21
11.	Гуча (село)	0,33	0,47	0,51	0,61	0,91	1,01
12.	Дљин	0,33	0,54	0,74	0,93	1,58	1,72
13.	Доња Крварица	0,10	0,47	0,96	1,70	1,62	2,67
14.	Доњи Дубац	0,16	0,28	0,51	1,26	2,28	1,87
15.	Дучаловићи	0,36	0,72	1,26	2,62	3,63	6,54
16.	Ђераћ	0,30	0,24	0,33	0,83	1,27	1,67
17.	Живица	0,27	0,37	0,59	1,31	1,91	1,48
18.	Зеоке	0,32	0,71	1,24	2,17	4,48	5,75
19.	Каона	0,26	0,40	0,71	1,50	1,76	2,39
20.	Котража	0,22	0,39	0,45	0,89	1,29	1,07
21.	Кривача	0,25	0,44	0,73	0,84	1,54	2,45
22.	Крстац	0,26	0,44	0,61	1,04	1,32	1,66
23.	Лис	0,23	0,48	0,86	1,96	2,20	2,90
24.	Лисице	0,27	0,58	0,82	1,36	2,02	2,32
25.	Лучани (варош)	/	/	0,15	0,29	0,72	1,31
26.	Лучани (село)	0,12	0,15	0,45	1,02	1,54	1,67
27.	Марковица	0,10	0,53	1,04	1,44	2,06	3,05
28.	Милатовићи	0,22	0,41	0,59	1,40	1,93	1,94
29.	Негришори	0,37	0,56	0,85	1,43	1,88	2,66
30.	Пухово	0,27	0,48	0,63	1,08	1,36	1,80
31.	Пшаник	0,29	0,54	0,79	1,51	2,27	2,76
32.	Рогача	0,30	0,59	0,98	1,77	2,43	2,64
33.	Ртари	0,45	0,79	1,07	1,97	3,11	3,08
34.	Рти	0,26	0,50	0,71	1,13	1,51	1,36
35.	Тијање	0,41	0,61	1,07	2,15	3,06	3,04
36.	Турица	0,26	0,53	0,69	1,05	1,35	2,01
У к у п н о:		0,27	0,44	0,60	0,98	1,44	1,74

Табела 1 – Индекс демографског старења становништва од 1961. до 2011. године¹

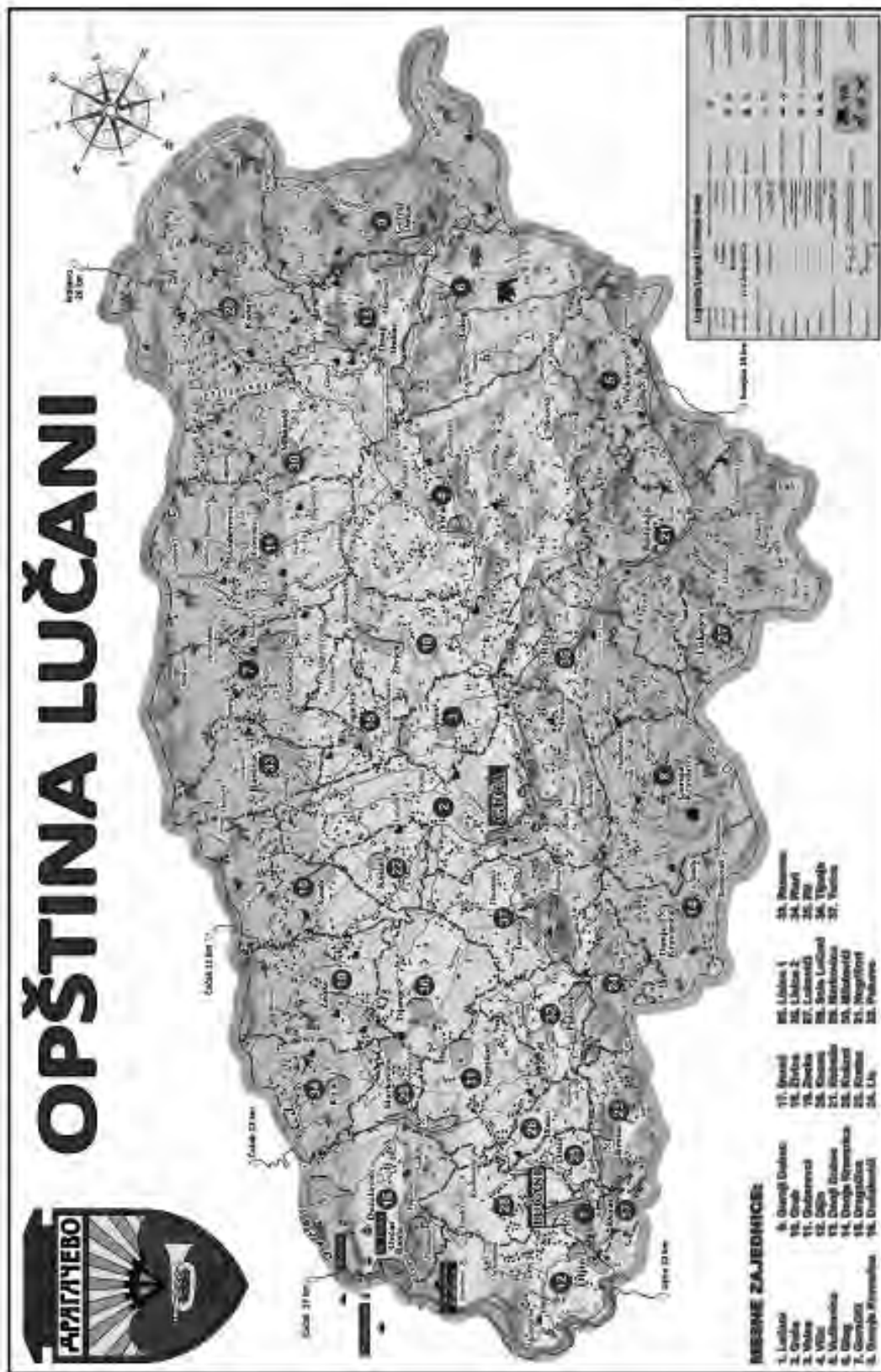
¹Извор: Пописи становништва из 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011. године.

раметар је 1,89, док је у градским срединама 1,28.

Процес преласка из села у градове и вештачко стварање индустријског радништва обављао се на брзину, па је село за сразмерно кратко време такоређи расељено. Тиме је озбиљно подривана репродуктивна моћ села и уништен глав-

ни демографски извор, јер је село имало истакнутију улогу у обнављању становништва од града. То значи да осипање становништва лучанске општине, услед ниског и све мањег рађања, угрожава његов основни интерес - опстанак.

Процес деаграризације условљен је депопулацијом и миграцијом млађе рад-

не снаге из села у градове. Тако је 1961. године у 30 села преко 50,00% становништва било пољопривредно. Тај број села се у наредним пописним периодима стално смањивао, јер је на деаграризацију утицало повећано запошљавање у секундарним делатностима, а посебно у индустрији и грађевинарству. Код појединих насеља, због услова превоза, повећао се број радника – дневних миграната. Овакве промене у структури делатности довеле су и до промена у категоризацији насеља, па се појављују категорије урбанизованих и мешовитих насеља.

Концентрација је, уз деаграризацију, једно од обележја процеса **индустријализације**. Лучани су због концентрације становника и терцијарних делатности, а касније и секундарних делатности услед изградње индустријских капацитета (почев од 1950. године) и формирања општине и развоја општинских служби, почели да се истичу као водећи центар насеља.

Пописом из 2002. године било је 6.262 житеља или 25,55% градског становништва. Требало би истаћи да је 2011. године у градским насељима живело 24,6%, док је у сеоским насељима било настањено 75,4% житеља лучанске општине. Процент градског становништва је неупоредиво мањи него у Републици Србији – 59,44%:40,56% у корист житеља градова.

Са садашњом ситуацијом у привредном животу општине није реално очекивати прилив становништва у урбане средине, па ће и процеси концентрације и урбанизације ускоро замрети, јер не постоје услови у терцијарним делатностима који би апсорбовали нову радну снагу.³

³ Илија В. Поповић, *Општина Лучани – географска истраживања*, Центар за културу, спорт и туризам општине Лучани „Драгачево“, Гуча, 2006, 44-53.

Структуре становништва

Старосно-полна структура има значајну улогу у проучавању развоја становништва. Без познавања ове структуре не могу се успешно извршити демографске, економске, социолошке и друге анализе.

Полно-старосна структура становништва зависи од природног и механичког кретања популације и условљава развој друштвене поделе рада. Полна структура показује бројчани однос мушког и женског становништва. Уколико је разлика велика у корист једне или друге стране, може доћи до битних квалитативних промена у репродукцији и старосној структури становништва. Неуједначна полна структура неповољно утиче на склапање бракова и природни прираштај. Старосна структура показује потенцијалну виталност и биодинамику становништва неког подручја. На основу старосне структуре становништво се дели на:

- младо – до 19 година,
- зрело – од 20 до 59 година и
- старо – преко 60 година.

У старосној структури сваке средине огледају се демографска и друштвено-привредна прошлост и назире будућност.

Старосна структура становништва општине Лучани приказана је у табели 2 по великим старосним групама, за период од 1961. до 2011. године.

Највећи број становника (2011) налази су у старосној доби од 40 до 59 година. После ове групе најмногбројније је становништво старости преко 60 година – старо становништво. Најмање станов-

Године	1961.	%	1971.	%	1981.	%	1991.	%	2002.	%	2011.	%
0-19	12.217	36,65	10.305	32,56	7.686	25,87	6.276	23,1	4.950	20,11	3.631	17,38
20-39	11.471	34,41	9.130	28,85	8.123	27,34	7.402	27,25	5.749	23,36	4.631	22,16
40-59	6.365	19,09	7.651	24,18	9.318	31,37	7.352	27,06	6.778	27,54	6.323	30,26
60 и више	3.284	9,85	4.560	14,41	4.581	15,42	6.137	22,59	7.009	28,99	6.312	30,20
Укупно:	33.336	100	31.646	100	29.708	100	27.167	100	24.614	100	20.897	100

Табела 2 – Старосна структура становништва општине Лучани¹

¹ Извор: *Пописи становништва из 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011. године.*

ника у лучанској општини има мање од 19 година, а то је младо становништво. Овај податак и те како забрињава!

Број становника у старосној доби до 19 година је у постепеном смањењу, почев од 1961. са 36,65% до 1971. на 32,56%, да би нагло почео да се смањује све до 17,38% у 2011. години.

Број становника у старосној групи од 20 до 39 година указује на смањење процента учешћа ове категорије у односу на укупно становништво. У 1961. оно је чинило 34,41%, док је у 2011. години износило 22,16%.

Број становника у групи од 40 до 59 година растао је у периоду од 1961. до 1981. године (процентуално од 19,09% укупног становништва до 31,37%). У пописима из 1991. (27,06%) и 2002. године (27,54%) приметан је пад процентуалног учешћа становништва ове старосне групе. Међутим, последњи попис (2011) указује на смањен број старијег становништва (6.323), али и знатно веће процентуално учешће (30,26%).

У старосној групи 60 и више година са учешћем од 9,85% (попис 1961. године), могли бисмо рећи да становништво општине није било у дубокој старости, што се не би могло тврдити за касније пописе. Већ пописи из 1971. (14,41%), 1981. (15,42%), 1991. (22,59%) и 2002. године (28,47%) показују да је становништво општине ушло у дубоку демографску

старост. Последњи попис показује да је процентуално учешће најстаријег становништва у великом порасту (2011. – 30,2%), па се проценат од 1961. до 2011. године у овој старосној групи више него утростручио.

У насељима Вича, Властељице, Горњи Дубац, Дљин, Лис, Лучани, Милатовићи, Пшаник и Рогача било је 1961. године више од 50% мушког становништва. Према следећем попису (1971), 18 насеља је имало више од 50% мушког становништва – Бели Камен, Вича, Вучковица, Горња Краварица, Горњи Дубац, Граб, Дљин, Доњи Дубац, Дучаловићи, Котража, Лис, Марковица, Милатовићи, Негришори, Пухово, Пшаник, Тијање и Турица. После десет година (1981), број насеља са већинским мушким становништвом повећао се на 23 – Бели Камен, Вича, Вучковица, Горачићи, Горњи Дубац, Губеревци, Дљин, Доња Краварица, Доњи Дубац, Дучаловићи, Ђераћ, Каона, Кривача, Лис, Лучани (варош), Марковица, Негришори, Пшаник, Рогача, Ртари, Рти и Турица. Већ 1991. године бележи се смањење броја насеља са већинским мушким становништвом на 15 – Вучковица, Горачићи, Горњи Дубац, Губеревци, Дљин, Доња Краварица, Доњи Дубац, Живица, Лучани село, Милатовићи, Пшаник, Ртари, Рти, Тијање и Турица. Да се број становника смањује евидентирано је у попису из 2002. године. У групи од 11 насеља су Вучковица, Горачићи, Горња

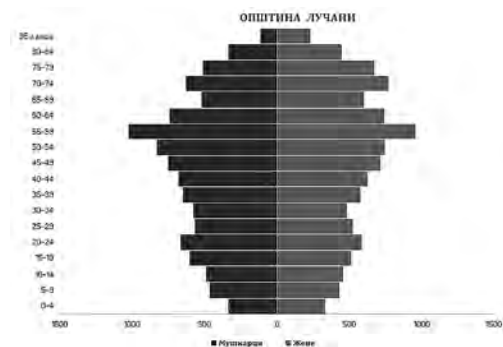
Краварица, Горњи Дубац, Граб, Губеревци, Гуча село, Дљин, Доњи Дубац и Живица. Последњи попис (2011) показује да у општини Лучани има 15 насеља у којима преовладавају мушки становници: Властељице, Вучковица, Горачићи, Гуча-село, Дљин, Доњи Дубац, Живица, Зеоке, Каона, Котража, Кривача, Негришори, Пухово, Рти и Турица.

Уколико се однос становништва мушког и женског пола посматра према попису из 2011. године није тешко уочити да је у општини Лучани тај однос готово идеалан, јер мушкараца има 10.431 (49,92%), а жена 10.466 (50,08%). Тај однос у Србији је 51,3%:48,7% у корист женске популације.

Ради илустративности приказаћемо полно-старосне структуре за лучанску општину, градска насеља Лучани-варош и Гуча-варошица и сеоска насеља Гуча-село, Лучани-село и Дучаловићи (који имају највећу просечну старост становништва), а на основу података из последњег пописа становништва.

Са слике се види да дијаграм за општину Лучани има звонасти облик, односно регресивни тип полно-старосне пирамиде која је најшира у области зрелог становништва (највише у области 55-59 година), а сужава се ка дну. Пирамида је „назубљена“ у делу у коме је представљено становништво старо 65-69 година (рођено за време Другог светског рата). Непосредно испод ове деформације налазе се знатно дужи хистограми (стубићи) којима је представљено становништво рођено у такозваном послератном (компензационом) периоду. Склапање бракова и рађање деце, које је одлагано за време рата, у овом периоду је рехабилитовано, па се тада читава највећи послератни број становника.

Негативни природни прираштај у последње три деценије јасно се сагледава кроз сужавање полно-старосне пирамиде у последњих седам „стубића“.

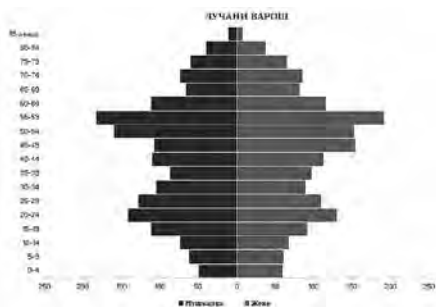
Полно-старосна структурна пирамида општине Лучани

Сличности полно-старосних структура градских и приградских насеља Лучани и Гуча са истоименим дијаграмом за општину Лучани су више него очигледне. Коментари које смо дали за општину важе и за градска и приградска насеља.

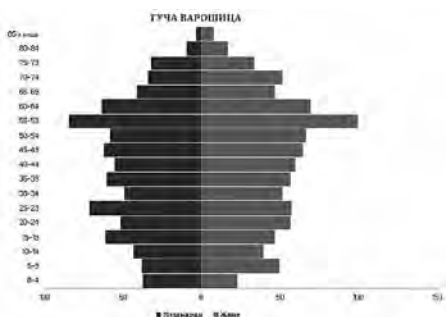
Неупоредиво гора ситуација је код полно-старосних структура за насеља која су у дубокој демографској старости. Као пример насеља чија је будућност неизвесна, дата је полно-старосна пирамида села Дучаловићи.

Просечна старост у општини Лучани износи 45,8 година⁴, с тим што је мушко становништво старо 44,4, а женска популација 47,1 годину. „Најстарија“ насеља су Зеоке (56,5 година), Горњи Дубац (55,5), Дучаловићи (54,3), Граб (53,9) и Властељице (53,4), а „најмлађа“ Гуча-село (41,3) и Гуча-варошица (42,3). Просечна старост градског становништва је 42,7 (мушкарци 41,9, жене 43,6), а сеоског 46,8 (мушкарци 45,3, жене 48,3) година.

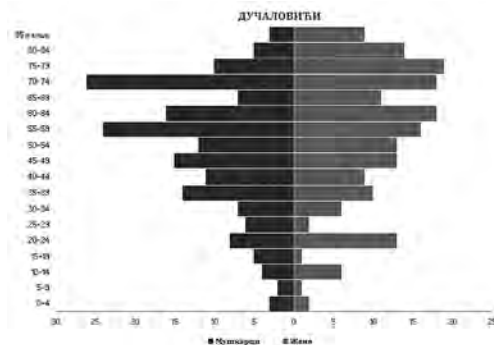
⁴ Просечна старост у Србији је 42,2 године (мушкарци – 40,9, жене – 43,5).

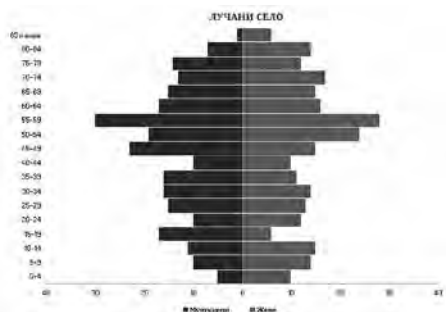
*Полно-старијаросна сѝрукѝура
ѝрадској насеља Лучани*

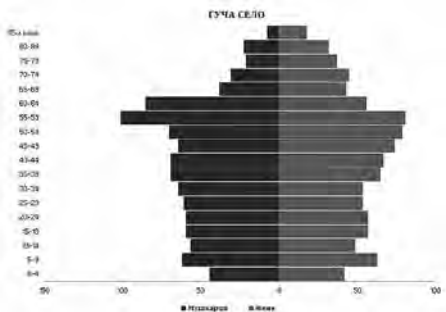
*Полно-старијаросна сѝрукѝура
ѝрадској насеља Гуча*

*Полно-старијаросна сѝрукѝура села
Дучаловићи*

*Полно-старијаросна сѝрукѝура
руралној насеља Лучани*
Национална и етничка структура.

*Полно-старијаросна сѝрукѝура
руралној насеља Гуча*

Мада на територији лучанске општине живе готово сви јужнословенски народи и народности, ипак се за становништво Драгачева може рећи да је национално хомогено, јер је српски живаљ изразито најбројнији. У табеларном прегледу изнети су упоредни подаци о националној структури становништа општине, Лучани (в), Гуча (в), али и осталих насеља према попису из 2002. године.

Табеларни преглед показује да су становништво лучанске општине по националној структури чинили углавном Срби (24.195 или 98,30%), Роми (74 или 0,30%), Црногорци (70 или 0,28%), Југословени (68 или 0,28%), Хрвати (12 или 0,05%) и Македонци (8 или 0,03%). Од осталих народа и народности заступљеност се креће од један до два, па смо их сврстали у рубрику „остали“.

У градском насељу Лучани Срба је имало 4.223 или 98,00%, док су остали народи и народности били заступљени у мањем броју, изузев Рома којих нема у граду. Слична заступљеност била је и у градском насељу Гуча, где је Срба 1.980 или 97,92%. И овде није имало Рома. На сеоском подручју имало је 17.992 Срба (98,40%), Црногораца (21 или 0,12%), Југословена (58 или 0,32%) и Рома (74 или

НАСЕЉА И СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА ОПШТИНЕ ЛУЧАНИ

	Општина Лучани		Лучани варош		Гуча варош		Остала насеља	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
Укупан број становника	24.614	100,00	4.309	100,00	2.022	100,00	18.283	100,00
Срби	24.195	98,30	4.223	98,00	1.980	97,92	17.992	98,40
Црногорци	70	0,28	34	0,79	15	0,74	21	0,12
Југословени	68	0,28	6	0,14	4	0,20	58	0,32
Роми	74	0,30	-	-	-	-	74	0,41
Хрвати	12	0,05	5	0,12	2	0,10	5	0,03
Македонци	8	0,03	3	0,07	-	-	5	0,03
Остали	24	0,10	4	0,09	5	0,25	15	0,08
Неизјашњени	18	0,07	7	0,16	3	0,15	8	0,04
Регионална припадност	7	0,03	-	-	3	0,15	4	0,02
Непознато	138	0,56	27	0,63	10	0,49	101	0,55

Табела 3 – Национална или етничка припадност становништва општине Лучани према попису из 2002. године¹

¹ Извор: Попис становништва 2002, књига 1.

	Општина Лучани		Градска насеља		Сеоска Насеља	
	Број	%	Број	%	Број	%
Укупан број становника	20.897	100,00	5.142	100,00	15.755	100,00
Срби	20.457	97,89	4.981	96,87	15.476	98,23
Црногорци	27	0,13	17	0,33	10	0,06
Југословени	14	0,07	6	0,12	8	0,05
Роми	112	0,54	1	0,02	111	0,70
Хрвати	10	0,05	4	0,08	6	0,04
Македонци	9	0,04	2	0,04	7	0,04
Албанци	3	0,01	1	0,02	2	0,01
Бошњаци	2	0,01	2	0,04	/	/
Мађари	4	0,02	/	/	4	0,03
Муслимани	4	0,02	1	0,02	3	0,02
Руси	4	0,02	1	0,02	3	0,02
Словаци	3	0,01	2	0,04	1	0,01
Остали	4	0,02	/	/	4	0,03
Неизјашњени	69	0,33	40	0,78	29	0,18
Регионална припадност	4	0,02	3	0,06	1	0,01
Непознато	166	0,79	80	1,56	86	0,55

Табела 4 – Национална или етничка припадност становништва општине Лучани према попису из 2011. године¹

¹ Извор: Попис становништва 2011, књига 1.

0,41%), док су остали народи и народности заступљени у мањем броју.

Попис из 2011. потврђује изразиту доминацију Срба (97,89%). Међутим, посебно су изражени смањење или стагнација броја становника свих народа и народности изузев Рома, чија се бројност повећала за више од 50%. Запажа се и да је број Југословена смањен на мање од једне четвртине.

чанске општине. Других вероисповести је изузетно мало: католика (0,09%), исламиста (0,08%). Агностика је 0,03%, а остали се нису изјаснили.⁵

Образовна структура становништва. Два основна показатеља образовне структуре становништва јесу писменост и школска спрема. Из пописа становништва 2002. године (табела 16) могу се сагледати основне карактери-

Школска спрема	Општина				Градска насеља				Остала насеља			
	Свега	%	Мушки	%	Свега	%	Мушки	%	Свега	%	Мушки	%
Свега станов. преко 15 год.	21.115	100,0	10.410	100,0	5.347	100,0	2.587	100,0	15.768	100,00	7.823	100,0
Без школске спреме	1.846	8,74	229	2,19	127	2,37	29	1,12	1.719	10,90	200	2,53
1-3 разреда основне школе	1.019	4,83	287	2,76	44	0,82	1	0,04	975	6,18	286	3,66
4-7 разреда основне школе	4.190	19,84	2.158	20,73	294	5,50	92	3,56	3.896	24,71	2.066	26,42
Основно образовање	5.261	24,92	2.638	25,34	1.147	21,45	470	18,17	4.114	26,09	2.168	27,71
Стручне школе са 2 и 3 године образовања	3.867	18,31	2.658	25,53	1.303	24,37	840	32,47	2.564	16,26	1.818	23,24
Гимназија	433	2,05	145	1,39	281	5,26	94	3,68	152	0,96	51	0,65
Средње стручне школе	2.544	12,05	1.124	10,80	1.207	22,57	522	20,18	1.337	8,48	602	7,70
Средње усмерено образовање	372	1,76	232	2,23	87	1,64	48	1,86	285	1,81	184	2,35
Школе за специјализацију	227	1,07	200	1,32	92	1,72	89	3,44	135	0,86	111	1,42
Више образовање	578	2,74	298	2,86	326	6,10	160	6,18	252	1,60	138	1,76
Високо образовање	563	2,67	312	3,00	397	7,42	223	8,62	166	1,05	89	1,14
Непознато	215	1,02	129	1,24	42	0,78	19	0,73	173	1,10	110	1,41

Табела 5 – Школска спрема и писменост становништва 2002. године¹

¹ Извор: *Попис становништва 2002*, књига 4.

Поред њих, у општини Лучани живе по један Влах, Румун, Русин, Украјинац (у руралном насељу) и Немац (настаљен у градском насељу).

У погледу вероисповести доминирају православци (96,84%). Да су атеисти изјаснило се 0,24% становника лу-

стике образовне структуре становништва лучанске општине у целини.

По попису из 2002. године структура становништва лучанске општине према школској спреми још увек није за-

⁵ Извор: *Попис становништва 2011*, књига 4.

довољавајућа у довољној мери, јер 8,74% чине становници без школске спреме, а 34,41% без завршеног основног образовања. са Основну школу је завршило 24,92% становништва.

Стручне школе у трајању две или три године завршило је 3.867 (18,31%), док диплому средње стручне школе има 2.544 (12,05%) житеља. Више образовање стекло је 578 (2,74%), а високо – 563 (2,67%) становника општине Лучани.

Уколико се упореде подаци односа градског и сеоског подручја, уочава се да на сеоском простору доминира број лица без школске спреме (1.719 или 10,90%). Такав је однос броја лица са завршеном основном школом (4.114 или 26,09%) и лица са завршеном стручном школом у двогодишњем и трогодишњем трајању (2.564 или 16,26%). Однос више и високе стручне спреме је у корист лица са градског подручја.

Податак да су сви ученици који заврше основну школу обухваћени средњошколским образовањем (не само у градским срединама, него и на читавој територији лучанске општине), најречи тије говори о даљој убрзаној трансформацији образовне структуре на целој територији општине.

Према попису из 2011. године становништва старијег од 15 година има 18.387, од чега је 9.151 мушког пола (49,77%). Без школске спреме је 858 (4,67%), с тим што је 762 (8,25%) женског становништва (88,81% становника без школске спреме). Непотпуно основно образовање има 3.314 становника (18,02%), од којих су 1.993 жене (60,14%). Основно образовање има 4.371 становник (23,77%), од којих је 2.221 жена (50,81%). Средње образовање посе-

дује 8.424 становника (45,81%), од којих је 3.553 жена (42,18%). Више образовање стекло је 587 житеља општине Лучани (3,19%), од којих је 280 жена (47,70%). Високом стручном спремом може да се подичи 803 Драгачевца (4,37%), односно 415 жена (51,68%).⁶

На основу изнетих статистичких података могу се извести следећи закључци:

- мушкарци у просеку представљају образованију групу становништва;

- разлике у нивоу образовања повећавају се са померањем ка врху полно-старосне пирамиде, јер су жене које су настављале школовање после основне школе биле реткост (ово се посебно односи на сеоске средине);

- код млађих генерација се разлике између мушкараца и жена смањују, а код најмлађих генерација потпуно ишчезавају. Разлози леже у обавезном образовању целокупног становништва, убрзаном процесу урбанизације и укупном културном прогресу;

- разлике у нивоу образовања су још увек изражене на релацији село-град, што је нарочито уочљиво код брдско-планинских насеља, саобраћајно лоше повезаних са градом, где доминира старо становништво ван репродуктивног периода (на пример, без школске спреме у градским насељима је 38, а у руралној средини 820 становника).

Од 19.333 становника општине Лучани старијих од 10 година неписмених је 551 (2,85%), од којих је 485 женског пола (88,02%). У градским насељима живи 18 неписмених, а у сеоским 533 (96,73%).

⁶Извор: *Попис становништва 2011*, књига 3.

	1961.	%	1971.	%	1981.	%	1991.	%
Укупно	33.368	100,00	31.646	100,00	29.197	100,00	27.167	100,00
Пољопривредно	25.383	70,07	20.947	66,19	13.247	45,37	9.354	34,43
Непољопривредно	7.985	23,93	10.699	38,81	15.950	54,63	17.813	65,57
Активно	17.144	51,38	17.923	56,64	15.917	55,00	14.942	55,00
Пољопривредно	13.757	80,24	13.219	73,75	8.514	53,00	6.865	25,27
Непољопривредно	3.387	19,76	4.704	26,25	7.403	25,35	8.077	29,73
Издржавано	15.912	47,69	13.093	41,37	12.014	41,14	9.677	35,62
Пољопривредно	11.626	73,06	7.728	59,02	4.733	16,21	2.489	9,16
Непољопривредно	4.292	26,97	5.365	40,98	7.281	24,94	7.188	26,46
Лица са личним примањима	280	1,76	630	1,99	1.266	4,34	2.292	8,44
Лица на привременом раду	/	/	340	1,07	137	0,47	123	0,49

Табела 6 – Становништво општине Лучани према активности по годинама 1961, 1971, 1981. и 1991. године¹

¹ Извор: Пописи становништва из 1961, 1971, 1981. и 1991. године.

Највише становника лучанске општине као матерњи језик има српски (98,56%), а затим следе руски и хрватски (по 0,03%), ромски и македонски (по 0,02%), албански, мађарски и црногорски (по 0,01%).⁷

Социо-економска структура становништва лучанске општине мењала се под утицајем бржег економског развоја у периоду после Другог светског рата, али су знатан утицај имали демографски и историјски развитац, структура привреде и степен привредног развоја, систем образовања, миграциона кретања, као и други фактори.

Структура становништва се према активности анализира на основу три категорије: активна лица, издржавана лица и лица са личним приходима.

Становништво општине Лучани према активности од 1961. до 1991. године приказано је у табели 6.

Године 1961. од укупног броја становника (33.368) категорију активног чинило је 17.144 (51,38%) особа. У категорији издржаваног становништва било је 15.912 (47,69%), док је лица са личним примањима било 280 (1,76%), што даје реалну слику општине у којој живи 80,24% активног пољопривредног становништва, од којих је 73,06% издржавано пољопривредно становништво. У наредним пописним периодима евидентан је њихов пад.⁸

У 1971. години категорија активног становништва се повећала на 17.923 (56,64%), али се смањује учешће пољопривредног становништва на 13.219 (73,75%), док се удео непољопривредног становништва повећава на 4.704 (26,25%). У категорији издржаваног становништва је 13.093 (41,37%), при чему долази до смањења броја пољопривредног становништва на 7.728 (59,02%), а повећава се удео непољопривредног становништва на 5.365 (40,98%) и број лица са личним примањима на 630 (1,99%). Овај попис је

⁷ Извор: Попис становништва 2011, књига 4.

⁸ Илија В. Поповић, Општина Лучани – географска проучавања, 120.

Делатности	1961.	%	1971.	%	1981.	%	1991.	%
Пољопривреда и шумарство	13.705	79,94	13.080	72,87	437	7,29	7.268	51,88
Индустрија и рударство	1.588	9,26	2.460	13,73	3.466	57,78	4.047	28,89
Грађевинарство	218	1,27	272	1,52	232	3,87	188	1,34
Саобраћај и везе	57	0,33	123	0,69	252	4,20	252	1,80
Трговина, угоститељство и туризам	203	1,18	443	2,47	574	9,57	778	5,56
Занатство и комуналне делатности	253	1,48	334	1,86	244	4,07	174	1,24
Култура и социјалне делатности	277	1,62	411	2,29	535	8,92	583	4,16
Управа и остале делатности	271	1,58	241	1,34	258	4,30	709	5,06
Ван делатности	572	3,34	239	1,33	-	-	10	0,07
Раде у иностранству	-	-	340	1,90	137	2,28	123	0,88
Укупно:	17.142	100,0	17.923	100,0	5.998	100,0	14.009	100,0

Табела 7 – Број активних становника по делатностима у општини Лучани¹

¹ Извор: Пописи становништва из 1961, 1971, 1981. и 1991. године.

обухватио и нову категорију становника, лица на привременом раду у иностранству (340 или 1,07%).

У 1981. години број укупног пољопривредног становништва смањен је на 13.247 (45,37%), док се непољопривредно повећало на 15.950 (54,63%). Категорија активног становништва се смањила на 15.917 (54,63%), а смањено се и број пољопривредног становништва на 8.514 (53,00%), док се повећао број непољопривредног на 7.403 (25,35%).

Категорију издржаваног становништва чини 12.014 (41,14%), од којих је 4.733 (16,21%) пољопривредно, а 7.281 (24,94%) непољопривредно. Категорију лица са личним примањима чини 1.266 (4,34%). Лица на привременом раду у иностранству било је 137 (0,47%).

У 1991. години од 27.167 становника пољопривредног је 9.354 (34,43%), а непољопривредног 17.813 (65,57%). Категорију активног становништва чини 14.942 (55,00%), од којег је 6.865 (25,27%) пољопривредног, а 8.077 (29,73%)

непољопривредног. Категорију издржаваног становништва чини 9.667 (35,62%), од којег је 2.489 (9,16%) пољопривредног, а 7.188 (26,46%) непољопривредног. Повећао се број лица са личним примањима на 2.292 (8,44%). У иностранству је радило 123 (0,49%) становника.

Кретање броја активних становника по делатностима за општину Лучани по пописним периодима од 1961. до 1991. године дато је у табели 7.

Пољопривреда и шумарство у 1961. години имале су 13.705 (79,94%) активног становништва. У 1971. години тај број се смањује на 13.060 (72,87%), да би у 1981. износио 437 (7,29%).⁹ У 1991. години било је 7.268 (51,88%) запослених.

Индустрија и рударство су 1961. године запошљавали 1.588 (9,26%) становника. Повећање броја запослених у 1971. години на 2.460 (13,73%) указује на

⁹ Попис из 1981. године по делатностима није објављен, па се овај број може сматрати активним само у државним и друштвеним фирмама, док индивидуални пољопривредни произвођачи нису овде сврстани.

промену структуре делатности у привреди општине Лучани. Повећање броја запослених у овим делатностима бележи и попис 1981. године (3.466 или 57,78%). Повећање запослених евидентирано је и у 1991. години (4.047 или 28,89%).

Грађевинарство има постепен раст запослених. У 1961. години било их је 218 (1,27%), а у 1971. 272 (1,52%). У пописима из 1981. године број се смањује на 232 (3,87%), а 1991. још мање (188 или 1,34% запослених).

Саобраћај и везе такође бележе постепен раст почев од 1961. године са 57 (0,33%), преко 123 (0,69%) у 1971. Попис 1981. године бележи 252 (4,20%), док је 1991. године број запослених исти (252).

Трговина, угоститељство и туризам су 1961. године запошљавали 203 радника (1,18%), 1971. било их је 443 (2,47%) и 1981. 574 или (9,57%), а 1991. године бележи се повећање на 778 (5,56%).

Занатство и комуналне делатности у 1961. години имали су 253 (1,48%) запослених да би се тај број повећао на 334 (1,86%) у 1971. У 1981. години број активних се смањује на 244 (4,07%), да би се у 1991. години смањио на 174 (1,24%).

Култура и социјалне делатности бележе раст запослених са развојем осталих привредних делатности у општини. Године 1961. у њима је било запослено 277 (1,62%), а 1971. 411 (2,29%). У 1981. годи-

ни бележи се повећање на 535 (8,92%), а 1991. их је било 583 (4,16%). За 30 година увећање је износило 306 или 2,1 пута, што довољно указује на повећано запошљавање у овим делатностима.

Управа и остале делатности бележе пад броја запослених у овом периоду, што је резултат реорганизације и смањења државне управе. У 1961. години било је запослено 271 (1,58%), да би се број запослених смањио на 241 (1,34%) у 1971. Попис из 1981. године бележи незнатан раст на 258 (4,30%), да би се у 1991. тај број повећао на 709 (5,06%), јер су у ову делатност ушле све активности у друштвеном животу грађана.

Ван делатности 1961. било је 572 (3,34%), а 1971. године 239 (1,33%) активних лица.

Попис из 1961. године није могао регистровати лица на привременом раду у иностранству, јер је тај процес почео касније. У 1971. години евидентирано је 340 (1,90%) лица, 1981. било их је 137 (2,28%), а 1991. 123 (0,88%).

На основу краћег увида у статистичке податке може се закључити да се у годинама убрзаног привредног развоја општине смањивао број укупног пољопривредног становништва, а повећавао број осталих категорија, што се може тумачити развојем ванпољопривредних делатности.

Литература:

1. Јован Ердџановић, *Доње Драгачево* (Београд: Српски етнографски зборник 4, Насеља српских земаља, САНУ, 1902)
2. Коста Јовановић, *Горње Драгачево* (Београд: Српски етнографски зборник 11, Насеља српских земаља, САНУ, 1908)
3. Радован М. Маринковић, „Становништво Горачића“, *Зборник радова Народної музеја у Чачку* (1978)
4. Радован М. Маринковић, „Становништво Губереваца и Живице“, *Зборник радова Народної музеја у Чачку* (1984)
5. Радован М. Маринковић, „Становништво Котраже, Белог Камена и Пшаника“, *Зборник радова Народної музеја у Чачку* (1988)
6. Илија В. Поповић, *Општина Лучани – географска проучавања* (Гуча: Центар за културу, спорт и туризам општине Лучани „Драгачево“, 2006)
7. Илија Поповић, Светислав Љ. Марковић, „Савремене географске промене у селима лучанске општине“, *Први конгрес српских географа, Књига ајсџракајла*, Сокобања, (19-22. октобар 2006), 109-110.
8. Илија Поповић, Светислав Љ. Марковић, „Савремене географске промене у селима лучанске општине“, *Први конгрес српских географа, Зборник радова*, књига 2, Београд (2007), 629-636.
9. Јовиша М. Славковић, *Становништво Драгачева од половине 14. до краја 20. века* (Гуча: Дом културе, 1996)
10. *Појиси становништва из 1921, 1931, 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011. године*

Settlements and structures of population in Lucani municipality

As a result of insufficient biological reproduction of population of Dragacevo there has been dramatic process of demographic aging of population. There are not any settlements of Lucani municipality in categories of demographic maturity, on the trash hold of demographic old age and demographic old age. Settlements which are in deep demographic old age are: Guca village, Kotraza, Beli Kamen and Guca town, while the rest of 32 settlements are in the category of the deepest demographic old age. In the last nine decades all settlements in Lucani municipality, except Guca town, Zivica, Krivaca, Krstac and Lucani town and Puhovo, have had a decrease in the number of population.

Changes in economy which happened in the period between 1952 and 1990 caused a full swing of demographic and economic changes. With industrial development there were processes in the network of settlements which would result in

creating village-industrial workers and sudden migration of population towards bigger urban settlements in near and far vicinity started, which had a special effect on Lucani which would become a new urban center.

In this period, together with development of economic and social life the process of depopulation and decrease of rural areas in spite of developed bus transport which enabled numerous workers to be – daily migrants - commuters. Changes were obvious in rural areas in the total development of villages – communal infrastructure, building and furnishing of objects for living, modernization of flats, which raised the standard of population. Modern equipped village houses, with plumbing, electricity and telephone network made it possible, especially in the villages of upper Dragacevo, to start dealing with village-ethno tourism. It is easily seen during the Trumpet Contest in Guca when most villages host in their homes numerous guests.

Svetislav Lj. MARKOVIĆ, PhD
Ilija V. POPOVIĆ, PhD

Les changements démographiques dans la commune de Lucani après la première guerre mondiale

La commune de Lucani a 20 897 habitants et occupe une superficie de 454 km², avec une densité de population de 46 hbts/km². La population masculine représente 49,92% de la population. Dans les agglomérations urbaines, la population féminine est en majorité (50,99%). Le processus de dépopulation, qui dure déjà dans les villages du Dragacevo depuis les années cinquante du XXème siècle, s'empara aussi des bourgs de Guca et de Lucani. Il causa le vieillissement considérable de la population dans la commune de Lucani. L'âge moyen de la population de la commune de Lucani est de 45,8 ans (les hommes sont en moyenne un petit peu «plus jeunes» – 44,4 par rapport aux femmes – 47,1 ans).

Les problèmes essentiels de l'évolution démographique de la commune de Lucani sont le renouvellement insuffisant de la population et les migrations intensives. Ces problèmes se répercutent sur tous les autres phénomènes et processus dans la société. La dépopulation, comme expression de la baisse constante de la natalité et de l'émigration permanente de la population, représente un problème qui dans l'avenir influera encore plus

sur l'évolution démographique extrêmement défavorable de la commune et sur toutes ces agglomérations. C'est un processus à long terme, qui ne peut être résolu à court terme, mais nécessite une approche studieuse.

Les changements dans le sens négatif commencèrent à partir de l'année 1990, lorsque se déroula la décomposition de la République fédérative socialiste de la Yougoslavie. Alors commencèrent les problèmes au sein de l'économie de Lucani, qui fut le porteur du développement économique, ce qui mena à la stagnation de la totalité de l'existence dans cette commune. Les entreprises commencèrent à baisser leur production et certaines arrêtèrent aussi de fonctionner, ce qui amena au licenciement de la main-d'œuvre. Il faut particulièrement mettre en évidence que l'économie fut aussi frappée également par l'agression de l'OTAN, par le bombardement des capacités industrielles du leader à Lucani – l'Industrie chimique «Milan Blagojevic».

Comme résultat de tous les changements socio-économiques apparaît également un accroissement naturel négatif depuis même l'année 1980.

Svetislav LJ. MARKOVIĆ, Dr
Ilija V. POPOVIĆ, Dr

Слободан
БОГОЈЕВИЋ

дипл. инж. технологије,
конзервативор

УДК: 666.3:543.2
903.23:666.3

ЛИПИДНИ БИОМАРКЕРИ У ОРГАНСКИМ ОСТАЦИМА СА АРХЕОЛОШКЕ КЕРАМИКЕ

ПРЕГЛЕДНИ РАД

АПСТРАКТ: *Липиди су једна од основних група биолошких органских молекула широко заступљених у свим живим организмима. Многбројне студије указале су да они као биомаркери остају очувани на широком спектру налаза са различитих археолошких локалитета. Рада разматра присуство липида у сложеним органским смешама везаним за керамичке налазе, односно носе у циљу добијања потпуније археолошкој тумачења и интерпретације. Праћени се животи липидних биомаркера почев од оригиналног, као и у току и након археолошког контекста. Посебна пажња посвећена је процесима трансформације и утицају околине на очување органских остатака, односно липидних биомаркера. Део рада односи се на аналитички протокол, као и преглед аналитичких техника и метода који се у свему користе за хемијску анализу липидних фракција, односно сложених органских смеша.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *археологија, органски остаци, липиди, биомаркери, керамика*

Увод

Иако почеци савремене хемије сежу два века уназад, а наука о материјалима у скорију прошлост, људи су одувек и несвесно долазили у контакт са хемијским једињењима и процесима чинећи их тако саставним делом сопственог искуства. Као пример се може узети процес кувања хране који укључује одвијање хемијских процеса на високим температурама при чему се мења физичко и хемијско стање хране, док производња керамике и стакла укључује компликоване и комплексне хемијске процесе итд.¹

Примена хемијских техника и метода у археологији (саставни део археолошке хемије) или шире археометрије и савременије дисциплине науке у конзервацији, бацају светло на природу материјала

и процесе њиховог настанка и пропадања у прошлости. Достигнућа у анализи органских остатака стварају потребу за поновном евалуацијом многих стандардних процедура за тумачење и интерпретацију керамичких археолошких налаза. Захваљујући органским остацима керамика се не посматра више као искључиво неоргански материјал, већ као комбиновани материјал са органском компонентом.

Анализа органских остатака најчешће подразумева одређивање липидног и протеинског састава који доприноси добијању потпунијих информација везаних за археолошки и антрополошки контекст керамичких налаза. Анализа липида се све више препознаје као вредан извор информација везаних за прехранбене производе и сировинске робе које

су се користиле у праисторији и антици. Оне пружају археолозима обиље информација у утврђивању функције посуда (спремање хране, складиштење материјала, транспорт и др.), као и утврђивању режима исхране у прошлости. Интеграцијом проучавања порекла транспортних материјала ове анализе могу помоћи да се успоставе везе између извора посуде, робе, врсте производа и, на крају путева транспорта, органских производа у некадашњим деловима света.

Керамика у археолошким студијама

Керамика у археолошком контексту

Још од давнина људи су трагали за најоптималнијим начинима за чување, паковање и транспорт хране и нектварљиве робе. С обзиром да је ово питање у људској цивилизацији актуелно и данас, овај археолошки материјал може се посматрати у друштвеном, верском, економском и политичком контексту. Керамика се током историје показала као један од најпогоднијих и најзаступљенијих материјала за ову сврху. Сировине су лако доступне, гориво је јефтино, док се поломљена грнчарија лако може заменити и рециклирати.

После лома керамички фрагменти *јубе* вредност што резултира да су најзаступљенији археолошки материјални остаци. Многе археолошке студије базиране су на испитивању и реконструисању посуда и предмета.

Керамика садржи обиље корисних информација у вези са периодизацијом, хронологијом, опстанком, производном технологијом, мобилношћу и друштве-

ним статусом. Детаљно проучавање керамичких узорака односи се на начин употребе и начин одбацивања или евентуалне секундарне употребе предмета, као и процеса формирања археолошког локалитета. Посебна пажња посвећује се промени друштвене динамике, као и стила живота.²

Керамика као вештачки направљена форма настаје комбиновањем четири основна елемента препозната од стране древних Грка: земља (глина), вода, ваздух и ватра. Направљена је од посредне или промишљене смесе глине, других чврстих материјала познатих по генеричком називу пуниоци и воде. Мешавина глине, пуниоца и воде формира се у жељени облик, суши и пече на високим температурама (изнад 600 °C) када постаје консолидована у керамику.¹

Нису сви објекти, структуре или материјали од глине класификовани као керамика. Производи од опеке сушени на сунцу недовољно су загрејани да изазову промене у кристалној структури, па су на тај начин технички осушена глина, а не керамика.³ Керамички производи деле се у две групе: грубу грађевинску керамику (опеке, црепови, глинене цеви, плоче за тротоаре и др.) и фину керамику за свакодневну употребу (теракоте и порцелан). Уобичајени археолошки керамички материјали су грнчарија и опека, направљени углавном од мешавине секундарне глине и пуниоца.⁴

Керамички сировински материјали су пластични, могу се обликовати у било коју замишљену форму, а њихова морфолошка и функционална различитост је огромна. Иако је подложна преломима (већина керамичких материјала склона је пуцању, ломљењу, мрвљењу и лаком

разбијању), керамика је много чвршћи и трајнији материјал од оригиналне сирове глине, а притом је стабилна и отпорна на дејство временских услова, влаге и хемикалија. Керамички материјали су ватростални, тј. подносе високе температуре без омекшавања, спајања, промене облика или тежине и без промене хемијског састава. Отпорни су на дејство инсеката и биолошких врста, лако се чисте и одржавају, могу се рециклирати и погодни су за превоз робе. Јефтине су за свакодневну употребу, а са друге стране могу бити и изузетно елегантни за служење цара.^{1,5,6}

На састав керамике у археолошком контексту (земљиште или подводни локалитет) значајно може утицати околно окружење, односно апсорбовање или губитак хемијских елемената. Керамика обично има високо порозну микроструктуру и изузетно мале величине честица које имају велику површину и сходно томе високу хемијску реактивност. Тако натријум и калијум, као растворљиви елементи, могу бити испирани подземном водом и обратно, али и елементи у подземним водама могу бити депоновани у микроскопске поре керамике.¹

Намењена функција посуде у односу на стварну употребу

Керамичке посуде чине форму оптималног изворног материјала за археолошка истраживања јер су служиле за свакодневну употребу и то најчешће за чување различитих материјала, често су биле произведене локално, ређе импортоване (одражавају локалне вредности и потребе), имале су релативно ограничену употребу и често су добро очуване. Јасно разумевање функције оригиналне посуде од суштинског је значаја за добијање адекватних закључака из фрагментова-

них остатака једне заједнице, односно информације везане за социо-економски развој, организацију производње и трговине, као и механизме културне интеракције. Археолошке информације сачуване у било ком фрагменту могу се у потпуности протумачити ако је позната оригинална употреба предмета.⁷

Научник Рајс је функције керамичких посуда поделио на три широка подручја: чување, трансформација или прерада и пренос или транспорт.⁸ Однос између керамике и начина живота одређених друштава веома је близак. Студија хране и прехранбених навика, као и сложеност и комбинација керамичког материјала као облик културног израза одражавају посебне културне перцепције које друштво има према храни. Одсуство фигуративних представа и писаних извора утиче на то да је грнчарија често основни извор и моћно средство за истраживање и разумевање структуре било ког друштва, али и за проучавање археозоологије и археоботанике.^{9,10}

Било да су посуде виђене као предмети за размену или симболични предмети, не-утилитарни или утилитарни, већина је произведена за одређену употребну сврху. Највећи број археолошких метода за идентификацију функција посуде усмерен је на проучавање намењене функције посуде, тј. посао (или опсег послова) које је грнчар имао на уму приликом израде посуде. Такве студије се заснивају на претпоставци да морфологија, као и друге хемијске, минеролошке, физичке, механичке и технолошке особине керамике могу да се оптимизују тако да одговарају одређеној употребној сврси или су ограничене намењеним употребним контекстом. Истраживачка стратегија се најпре односи на неоткривене специ-

фичне производне, морфолошке и технолошке, као и стилске карактеристике које идентификују функционалне категорије посуде. Међутим, односи између морфологије, технологије и коришћења нису униформни и специфични, већ су сложени и променљиви, а њихове студије обично пружају опште употребне категорије или локалне етнографске класификације. Иако поређење унакрсних културних података показује да су неке везе скоро универзално потврђене, многи од предвидљивих односа између форме, технологије и функције могу бити непоуздани и двосмислени. Највећи део напора подразумева тражење атрибута, односно предвиђање коришћења који би требало да имају универзалну вредност и укрштено културну применљивост.⁷

Истраживања везана за функцију посуда могу грубо да се поделе на студије намењене и стварне функције посуде. Ранији циљ водио је ка одговору *за шта је посуда произведена*, а каснији *како је посуда заправо коришћена*.⁸ Све већи број археолошких и етноархеолошких студија пружају доказ да различити фактори, укључујући амбијенталне и социјалне, одређују процесе производње и употребу керамике. Сложене природе односа између форми судова, технологије и употребе, односе се на науку о оптималним карактеристикама посуда за кување.

Студије усмерене на стварну употребу посуде указују на независне информације о оригиналној утилитаристичкој улози суда. Традиционални археолошки приступ кроз проучавање повратног контекста обично је ограничен малим деловима посуде поново откривеним у њиховом оригиналном употребном контексту. Најдиректнији и најдеталнији начин да се идентификује стварна употреба

посуде је путем студија *ујошредби њромене* - трагови коришћења нађени у/на керамичком материјалу (индиректна анализа садржаја неочишћене керамике у односу на директну анализу површине керамике). Научници *Following Hally* и *Skibo* дефинисали су *ујошредне њромене* као било коју хемијску или физичку промену која се јавља на површини или супстанци од керамике. Основне промене односе се на *осијање* или *хабање* керамике, тамне трагове (последица директног контакта са отворним пламеном или непотпуно сагорелим горивом), трагове чађи, органске остатке (везане за спољашње или унутрашње површине зида суда или апсорбоване унутар керамике), оксидационо обезбојење итд. Студије у овом контексту често могу да се примене само на целим судовима како би се избегла забуна са променама које могу настати након њиховог одбацивања.^{7,9}

Потешкоће у примени метода развијених од студија целих посуда огледају се у ретко успешној реконструкцији великог броја фрагмената. Што је лако разумљиво на комплетним судовима, нарочито онима који су још увек у употреби у етнографском контексту, може бити тешко препознатљиво или мерљиво на фрагментима често изгачаним и иструганим, разбацаним око и ван њиховог контекста употребе. Студије постају још сложеније услед чињенице да су посуде могле имати више функција или да су се могле користити више пута након највероватније одговарајуће примарне функције.⁹

Хемијска анализа органских остатака има кључан значај у функционалном проучавању керамике, односно процени функције посуда, посебно када се комбинује са контекстуалним, техно-морфолошким и *ујошредби њромене* анализима.

Све већи број студија показује потенцијал хемијских анализа видљивих и апсорбованих органских остатака у приближавању одговора најчешће везаних за исхрану и стварну употребу посуда. Варијације хемијских карактеристика остатака могу се разумети и тумачити као резултат варијација у начину употребе керамичких посуда или избору намирница приликом кувања у њима.^{7,11}

Органски остаци

Органски остаци се могу сматрати одрживим изворима информација на археолошким локалитетима у различитим климатским, еколошким и геолошким зонама. Њихова анализа припада искључиво области аналитичког протокола и доводи до бољег разумевања хемијских процеса који играју улогу у очувању и деградацији биомолекуларних карактеристика.

Табела 1 даје преглед различитих археолошких локација и културних слојева у којима органски остаци могу опстати. Иако органски остаци имају капацитет да преживе у дугом временском периоду, њихов опстанак није увек изванредан. Разлози још увек нису потпуно разјашњени, али свакако рефлектују и културне и тафономске разлике у животу органских остатака преко процеса формирања, депозиције/одбацивања и закопавања до коначног откривања.¹²

Органски остаци везани за керамичке посуде јављају се у три главне форме нудећи изузетан спектар информација у вези са функцијом посуде, локалитетом и регионалним привредама и технологијама:

1) тренутни садржај сачуван на лицу места (*in situ*) као садржај посуде (значајне количине природних или произведених производа попут смола, катрана, масти, уља и др.); примери где су садржаји преживели на лицу места су заиста ретки;⁷

2) површински видљиви остаци у унутрашњости или спољашњости посуде: чађ, гар (настали као последица горења за потребе кувања, односно термичке обраде хране) и угљенисани остаци (нпр. загорела храна) највише су познати аналитичарима керамике; поред њих јављају се и примењене декорације, лепак који се користио за поправку посуда у античко доба, видљиви остаци у светиљкама (остаци горива и фитиља), као и заптивајуће превлаке наошчене након печења керамике (најчешће биљног порекла). Спољни површински остаци могу се јавити и у виду угљенисаних органских компоненти које потичу од садржаја дифундованог кроз зид посуде које *lore* споља, као и у виду остатака насталих када се течност из посуде током кувања преливала споља (кипела). Иако су видљиви остаци подложни контаминацији у току и након археолошког контекста, они су најчешће хемијски испитивани и широко примењивани у програмима датирања;⁷

3) апсорбовани остаци сачувани унутар зида посуде невидљиви голим оком; ова последња категорија остатака је убедљиво најчешће присутна и вероватно најраспрострањенији резидуални тип. До сада обављене анализе указују на то да апсорбовани органски остаци преживе у преко 80% керамичке амбалаже за кување. Они настају кроз процесе прераде биљних и животињских производа, са топлотном и/или механичком акцијом

мобилисања масти, воскова и других биохемијских компоненти.¹³

Присутни су бројни примери апсорбоване течности у керамику посуде (иако су се заптивајући материјали користили да умање порозност, односно спрече апсорпцију супстанци приликом дугорочног складиштења или транспорта) углавном као трагови вина или других ферментисаних пића, уља и лекова. Много је мања вероватноћа присуства остатака услед складиштења или транспорта чврстих материја и на њих могу указати само присуство инкрустација или апсорбованих остатака који не показују хемијске промене као код термичке деградације, већ знаке озбиљне оксидације услед дуготрајне изложености кисеонику.⁷

Хемијска испитивања сложених типова органских остатака, опсталих након дугог временског периода, утицала су на њихову импресивну идентификацију (биљна уља, животињске масти, смоле, катран, воскови, битумен, биљни каучук, протеинозни материјали, органске боје итд.) који су коришћени као лепкови, премази и заптивајући агенси, сликарски и бојени материјали, лакови, као састојци за козметику, лекове, као и припреме за ритуалну употребу, нпр. мумификациони мелеми. Када су у питању керамичке посуде везане за транспорт, посебно у римском периоду, ове анализе могу пружити информацију о врсти робе која је транспортована (биљне смоле, уља, мед). Анализа остатака вина и других алкохолних пића представља посебан изазов.¹⁴⁻¹⁷ За идентификацију ове врсте остатака, базирану на откривању специфичних биомаркера (винска и јоргованска киселина), HPLC-MS-MS техника пружа изузетну осетљивост и селективност.¹⁶⁻¹⁷

Процеси трансформације

Разумевање механизма очувања органских остатака заснива се готово у потпуности на емпиријским посматрањима. Како и у којој мери се трансформације одвијају делимично одређују појаве специфичне за одређене културе, а делимично су резултат хемијских процеса. Процеси трансформације приказани су на примеру праисторијске посуде и укључују промене у оригиналном контексту (*културне трансформације*), процесе у археолошком контексту (природне промене), као и трансформације које се одвијају током и након ископавања (сл. 1). Неке од хемијских промена ће искомпликовати препознавање оригиналног материјала услед деградације специфичних хемијских карактеристика (деградациони процеси), док ће друге побољшати њихово очување (процеси конзервације).

Припрема прехранбених и непрехранбених материјала (лепкови, боје, материјали за осликавање, уља из лампи, лекови, балзами) може обухватати два важна хемијска процеса: мешање без загревања и кување или загревање. Процес мешања има уједно и конзервирајући и деградациони ефекат. Ово може, са једне стране, отежати идентификацију и утврђивање порекла оригиналних биомолекула, али и отворити могућност за формацију нових отпорних једињења (меланоидини се формирају када се протеини и шећери греју заједно). Кување и загревање резултирају још екстремнију комбинацију хемијских ефеката. Загревање органских течности у керамичкој посуди може довести до процеса конзервације (импрегнација органских супстанци у керамички материјал посуде и формирање чађи на површини). Са друге стране, евентуални губитак водорастворљивих

једињења и евентуална термичка деградација могу довести до губитка одређених биомолекуларних карактеристика. Угљенисање, односно карбонизација, један су од најважнијих процеса који доводи до очувања чврстих органских остатака на керамичким посудама. Овде треба поменути и присуство површинских превлака (најчешће биљног порекла) које додатно компликују анализу. Хемијске промене које се одвијају током ових процеса изузетно су сложене и могу прикрити много оригиналних маркера, па се у циљу бољег разумевања ових процеса често изводе симулирани експерименти загревања на данашњим прехранбеним намирницама.^{7,10}

Археолошки и постархеолошки контекст

Различити фактори околине утичу на очување органских остатака укључујући температуру, светлост, степен засићености водом, редокс услове, физичко-хемијске особине и рН вредност земљишта, биомасу итд. Сува средина је пожељна јер је развитак микроорганизама условљен присуством воде, али није ни идеална јер је могуће присуство екстензивне абиолошке хемијске оксидације остатака. Изузетно очување органских остатака примећено је код пустињских локалитета. Са друге стране, водозасићене наслаге, посебно у аноксичним условима, могу представљати повољну средину за опстанак органских остатака (нпр. *bog bodies*). За разлику од стабилних, променљиви климатски услови (наизменично квашење и сушење) у највећој мери угрожавају опстанак органских остатака.

Након што је керамичка посуда одбачена, велики број деградационих процеса може утицати на хемијски састав орган-

ских остатака: губитак водорастворљивих једињења (кише, подземне воде), микробиолошка деградација и размена органских једињења између органских остатака и околног земљишта. Угљенисани остаци мање су подложни микробиолошкој деградацији услед делимичне денатурације органских материја током процеса горења.

На крају, увек остаје нејасно шта је изгубљено током процеса пропадања – не могу се наћи докази за нешто што више није присутно. У циљу утврђивања могућности за нестанак одређених једињења или начин *сипарења* материјала у археолошком контексту често је неопходно спровести симулирање различитих процеса са експериментално припремљеним остацима у лабораторији. Посебан проблем представљају контаминације, односно промене настале у току и након археолошког ископавања.^{7, 12, 18}

Биомолекуларна археологија

Живи процеси обухватају велики број биолошких супстанци које су продукти и саставни део живих организама. Хемијска и биолошка истраживања у највећој мери су расветлила састав и структуру великог броја ових супстанци, њихову функцију у организмима, начин преноса карактеристика са једне на другу генерацију итд.

Органске супстанце које чине највећи део биолошке материје, посебно материје која сачињава структуру и обавља функцију живих организама, припада једној од четири основне хемијске групе: угљени хидрати (или шећери), липиди (или масти), протеини и нуклеинске киселине. Молекули ових супстанци

релативно су велики и често се називају макромолекули или биополимери (неки органски молекули садрже више хиљада атома).¹

Биомолекуларна археологија, као део археометрије, обухвата проучавање древних молекула (посебно нуклеинске киселине, протеине, липиде, угљене хидрате) као продукте живих организама. Најчешће се примењује у идентификацији органских остатака, ДНК из људских ткива и скелетних остатака, као и проучавању генетских параметара биљног и животињског припитомљавања. Циљ истраживања односи се на разумевање процеса очувања и начине коришћења биомолекула у реконструисању палео окружења, али и на процену људске биолошке и културне еволуције.¹⁹

Жаргонска дефиниција *David Reed*-а дефинише молекуларну археологију као примену физичко-хемијских и биолошких техника у проучавању древних налаза и локалитета на атомском или молекулском нивоу. По њему, молекуларна археологија сагледава и рашчлањује прошлост на нивоу молекула. Она најчешће укључује следеће теме: промене у исхрани, развој болести, путеви миграције и молекуларна анализа керамичког садржаја и земљишта. На развој у овом пољу, као и на проучавање комплексних материјала до најфинијих детаља, допринела је појава нове генерације аналитичких хемијских техника и метода средином прошлог века.

Археолошки биомаркер концепт

Биомолекулске или биохемијске компоненте органских материјала у вези са људским активностима могу опстати

на различитим археолошким локацијима и слојевима. Археолошка информација садржана у органским остацима (аморфни, невидљиви) представља биомолекулске структуре природних производа. Структура и изотопски састав(и) датог биомолекула или пакета биомолекула (*хемијски отписак њрста*) могу бити у вези са саставом организама експлоатисаних од људи у прошлости. Овај концепт је фокусиран на липиде, али се може применити на било које друге класе биомолекула (ДНК, протеине, угљене хидрате, пигменте и др). Ова област отвара пут за оспоравање многих дуго-прихваћених археолошких хипотеза и нуди нове погледе на проучавање људских активности у прошлости.

Археолошки биомаркер концепт заснива се на моделу поклапања структура или расподела, *хемијских отписака њрста*, са једињењима и познатим смешама у постојећим организмима који су вероватно експлоатисани у прошлости. Понекад је структура једне компоненте довољна да се дефинише порекло компоненте органског археолошког остатка. Пример је пчелињи восак који се лако препознаје захваљујући смеси алифатичних компоненти. Неке друге класе биљних липида такође се могу повезати са њиховим изворима на основу специфичних угљоводоника, кетона, алкохола и/или масних киселина. Код одређивања специфичног извора или састојка на основу присуства специфичне биомаркер компоненте или смеше компоненти, разматрање природе других састојака може довести до хипотезе одбацивања наводног извора.

Битан дедуктивни аспект анализе органских остатака је археолошки и палео-еколошки контекст - *да ли је њрсту*

састојка у складу са археологијом и палеоекологијом насеља, региона и/или периода из којег налаз потиче? У пракси ово разматрање заправо служи да се поједноставе тумачења и повећа дијагностички потенцијал биомаркера, пошто алтернативни извори биомаркера могу легитимно бити занемарени ако немају смисла у археолошком или нпр. палеоеколошком контексту.

Комбинација молекулских структура са стабилним изотопским саставима може да пружи и најистанчајнијим структурама висок ниво биомаркер специфичности. Специфичност овог приступа је унапређена на основу расположивих палео информација. У студијама животињских масти коришћених за кување хране, главне припитомљене животињске врсте или култивисане биљне врсте за испитивано подручје, представљају једине врсте које треба узети у обзир у интерпретацијама, а статистички су највише легитимни извори који остављају значајне остатке.

Више јединствених биомаркер структура повећава сигурност присуства одређеног извора. Међутим, у већини случајева се посматрају измењене, *закључане*, а не оригиналне структуре, што представља посебан аспект биомаркер приступа који захтева познавање хемијских и биохемијских механизма и путева (сл. 2, 3).

Укратко, примена археолошког биомаркер концепта захтева не само познавање биохемијског састава органских продуката експлоатисаних од стране људи у прошлости, већ и познавање начина измене структуре материјала током различитих процеса у археолошком контексту. Многи од механизма и путева

молекулске структурне промене (деградација) су предвидиви, па се на тај начин може повећати интерпретативни оквир.

Структурне разлике између различитих класа биомаркера различито утичу на степен њихове очуваности. Осетљивост највећег броја класа биомолекула на структурне модификације и деградације у животној средини углавном прати следећи поредак: липиди < угљени хидрати \approx лигнин < протеини < нуклеотиди. Овај поредак варира у зависности од спољашњих услова односно окружења и историјата налаза, а суштински је одређен природом веза у различитим класама биомолекула. Требало би напоменути да чак и унутар одређене класе једињења могу постојати суштинске разлике у начину деградације у оквиру различитих поткласа. Поларније супстанце ће генерално бити осетљивије на пропадање, посебно када су присутни есенцијални елементи (азот и фосфор).^{12, 18}

Структура, особине и извори липида

Липиди су најзаступљенија класа органских молекула средње величине, насталих као продукти живих организама (представљају главне састојке резервоара масних ћелија биљака и животиња). Велика су и разноврсна група природних органских једињења широко заступљена у природи и готово у свим намирницама. Појављују се као саставни део археолошког материјала, посебно заробљени у структури керамичких матрица где могу остати готово нетакнути вековима, па представљају потенцијалне *мејте* за анализу археолошких остатака.²¹

Потичу из многих извора, укључујући биљна уља, животињске масти и

воскове. Липиди у чврстом стању, на собној температури, углавном су животињског порекла (*масџи*), док су они у течном стању највећим делом биљног порекла (*уља*). Липидни материјали се интензивно користе у древним и садашњим популацијама као храна, гориво за осветљење, хидроизолациони материјали, везива, састојци у медицини, козметици, у мелемима и балзамима, као декорациони материјал и др.²¹

Липиди се дефинишу, не тако прецизно, као компоненте биолошког материјала које су више растворљиве у органским растварачима него у воденом медијуму. Смеша хлороформа и метанола (у запреминском односу 2:1) најчешће се користи за екстракцију липида из биолошког материјала. Присутни су у виду великог броја структура услед способности атома угљеника да се веже у широком спектру изузетно комплексних молекула (линеарни, разгранати и моно или полициклични угљеникови ланци -сл. 4). Састоје се углавном од угљеника, водоника и кисеоника, и у мањој мери од фосфора, азота и сумпора.¹⁸ Засићени делови функционалне групе угљоводоника дају липидима алифатичан карактер, а тиме и хидрофобна својства што ограничава њихов губитак путем процеса испирања (мали поларни делови молекула су хидрофилни). На хемију липида утиче низ процеса попут оксидације, хидратације, дехидратације, декарбоксилације, естерификације, ароматизације, хидролизе, хидрогенизације и полимеризације.^{21, 22}

У живим организмима липиди имају низ структурних, метаболичких и физиолошких улога. У животињском холестеролу (сл. 5/4) функционише као структурна компонента ћелијских мембрана и као интермедијер стероидних хормона

и жучних киселина (служе да растворе масти приликом варења). Масне карбоксилне киселине (ФА) саставни су део триглицерида као главних компоненти масти и представљају важна складишта енергије, али такође и фосфолипида који су главне компоненте ћелијских мембрана. Други дуги ланац алкил једињења (алкохола, кетона, естара воскова -сл. 5) широко се јавља као компонента природних воскова (пчелињи и биљни). Бројна друга полициклична дитерпеноид и тритерпеноид једињења јављају се у природним смолама произведеним од стране виших биљака.¹⁸

На структуру липида могу утицати многе *in situ* хемијске или микробиолошке промене. Липиди имају ограничен број реактивних места, па су релативно мање осетљиви на структурне модификације и деградације од полисахарида, протеина и нуклеотида. Губици биомолекула процесом дифузије, као и микробиолошка активност, биће смањени уколико липиди чине саставни део минералних матрица (приступ потенцијалним липидним подлогама је отежан). Апсорпција липида у поре неглазиране керамике такође ће инхибирати приступ микроорганизмима. Иако адсорпција биомолекула на површини глине или иловаче може ограничити њихову доступност као подлоге за микроорганизме, адсорбовани молекули на површини глине у присуству воде и других реактивних врста могу подстаћи одређене негативне реакције (нпр. хемијска хидролиза (не биолошка)). Минералне матрице, као што је неорганска апатит фаза (потиче од костију и керамичких материјала), представљају средину у коме су органски молекули делимично заштићени од микробиолошке деградације. У веома

густим или стакластим материјалима, микробиолошка активност ће бити ограничена због смањене порозности и пропустљивости хранљивих састојака. Добру заштиту могу представљати и органске матрице, као што су карбонизовани остаци и агрегати органске материје (нпр. наслаге битуминозних смола, оставе, остаци меких ткива итд.), енкапсулација органских остатака са ботаничким остацима (дехидрирани али не карбонизовани) и фосилизованим изметом, као и присуство супстанци које су природни конзерванси (нпр. антиоксиданти или инхибитори). Липиди су добро очувани у угљенисаним површинским остацима вероватно због микрокапсулације која инхибира микробиолошку активност. Феномен жртвеног распадања, који се ослања на преференцијално пропадање депонованих ко-биолошких органских материја, може послужити за очување липида. Лабораторијски експериментални резултати дозирањем великог броја масних ацил и других алифатичних липида у керамичке реплике под оксичним и аноксичним условима, недвосмислено показују да је ацил-липид деградација (животињске масти и маслиново уље) у великој мери успорена под аноксичним условима. Нутриционистичка ограничења, посебно за азот и фосфор, такође могу послужити за лимитирање напретка деградационих процеса (присуство ових и других елемената ограничава приступ есенцијалним елементима што утиче да активност микроорганизама неминовно буде успорена или заустављена).^{12, 18, 21, 22}

Класификације и идентификације засноване на липид биомаркерима

Најчешће коришћени метод за идентификацију порекла липида у археолошким материјалима ослања се на поклапање структура појединачних једињења, или релативних пропорција компонента смеша једињења са онима које се налазе у данашњим биљним и животињским природним производима вероватно експлоатисаним и у прошлости. Међутим, број ових експлоатисаних врста углавном је био далеко већи него што је то данас познато. Идентификација порекла органских остатака у будућности може бити осујећена због недостатка хемијских података у одговарајућим савременим референтним материјалима. Овај проблем може се превазићи проширивањем испитивања хемијског састава данашњих биљака и животиња као референтних материјала, са посебним освртом на оне које би могле бити од значаја у прошлости. Испитивање археолошких макроскопских биљних и животињских остатака може да помогне у циљању материјала за хемијске анализе потребне за формирање неопходних база података.^{11, 23}

Недостатак липид резидуалних анализа огледа се у томе што липиди нису специфични за једну врсту хране и што не постоји један метод погодан за анализу свих врста липида.^{11, 23} Употреба биомаркера у суштини се заснива на хемотаксономији и филогенетским принципима, односно на основи познатих хемосистематика супстанци насталих у биљкама и животињама. Прате се сталне и алтернативне карактеристике структура липида између врста истог рода животиња и виших биљака, односно карактеристике главних класа липида које могу

бити од значаја у идентификацији порекла органских остатака. Поред тога, прати се и степен сигурности који може бити одржан у тумачењима базираним на основу специфичне класе једињења, заједно са варијацијама у посебним структурним карактеристикама. У принципу они организми који, на морфолошким и другим основама таксономије, имају довољно блиске афинитете да буду врсте у оквиру истог рода, обично имају блиске односе у вези са њихових липидним саставом. С обзиром да је расподела липида у археолошким материјалима подложна процесу пропадања, велика пажња мора се посветити доношењу закључака на основу пажљиве варијације у изобиљу компоненти које имају реактивне функционалне групе, (нпр. повезивање полинезасићених масних киселина и естара у триацилглицероле и фосфолипиде).

Иако тумачења на основу анализе појединачних липид биомаркера могу бити успешна, већи потенцијал постоји када се они комбинују са анализом других класа биомолекула (ДНК, протеини, угљени хидрати и др.), радиокарбонским датирањем, мерењем стабилног изотопског односа ($\delta^{13}\text{C}$), анализом трагова елемената, као и палаеоботаничким подацима и традиционалним археолошким информацијама.

Најједноставнија разлика између биљног и животињског липидног састава ослања се на карактеристичне биосинтетисане стероле. Холестерол је најзаступљенији животињски, док су кампестерол и ситостерол два главна биљна стерола. Слаба заступљеност стерола у липидним екстрактима, као и тенденција ка хемијској деградацији, чини ову чињеницу недовољно применљивом. У прилог овоме иде и велика могућности

за контаминацију (са руку се путем зноја може нанети додатни холестерол приликом руковања налазима).

Иако се терпеноид једињења (дигтерпеноиди и тритерпеноиди) широко јављају у биљним и животињским врстама, највећа археолошка примена односи се на карактеризацију дигтерпеноид једињења у циљу утврђивања природе, порекла и могућег средства за производњу смола и деривата смола, као што су катрани на бази дрвета и црне смоле.

Значајан потенцијал имају алкил једињења дугог ланца у заштитним восковима као продуктима биљака и животиња широко распрострањених у природи. Врсте једињења од интереса у овом контексту су алкохоли дугог ланца, угљоводоници, кетони, алдехиди, естри воскова и др. С обзиром да су ова једињења у потпуности засићена и садрже неколико, ако их има (у случају алкана), реактивних функционалних група, релативно су отпорна на пропадање у археолошком контексту. Иако многи природни воскови садрже релативно сличне класе једињења, релативне пропорције појединих компоненти могу бити коришћене као *описци* *ирстију* за идентификацију специфичног порекла непознатог испитиваног воска.^{18, 21}

Глицериди (Ацилглицероли)

Уља и масти, као велика подгрупа липида, чине смешу триглицерида, познатих и као триацилглицероли. Они су у основи естри глицерола и масних киселина, а поред тога садрже и мање количине других једињења која укључују стероле и витамине. Физичке и хемијске особине појединих уља и масти одређене су природом и размерама масних киселина које улазе у састав триглицерида. Триацилгли-

цероли животињских масти садрже више засићених масних киселина од оних у биљним уљима, па су самим тим у чврстом стању на собној температури.²¹

Биљна уља и млечне и животињске масти су се интензивно користили у процесима припреме хране, за осветљење (лампе), али и као састојци козметике, мелема и лекова.²⁴ На Медитерану је познато маслиново, бадемово, рицинусово, кокосово, ланено, палмино, маково, ротквино, шафраниково, сусамово уље и др. Подаци о употреби уља изведени су из старих извора (Теофраст, Дисокорид, Плиније), а помажу да се разјасни распознавање биљака гајених за њихова уљана семена.^{24, 25}

Липиди оксидују под дејством кисеоника током дужег периода. Нека уља (познатија као сува уља) очврсну приликом оксидације, док већина других, као и масти, не очврсне већ постепено развија непријатан укус и бајат мирис.¹ Честа оксидација незасићених, а посебно полинезасићених масних киселина у молекулу триацилглицерола изазива полимеризацију и процесе умрежавања у току очвршћавања сувих уља (ланено, маково, орахово, тунг уље) као високо полинезасићених уља широко коришћених као везива бојеног слоја, лакова и премаза. Производи оксидационих процеса липида су генерално α , ω - дикарбонска масна киселина, хидрокси и дихидрокси карбонске киселине (због релативно високе растворљивости у води ретко се срећу на археолошким налазима).²¹

Само неколико врста липида може бити идентификовано на основу карактеристичних одлика FA профила у присуству карактеристичних биомаркера. Ово је посебно ограничено уским распо-

ном масних киселина које чине већину масти и уља. Тумачења су и даље компликована због осетљивости незасићених масних киселина на полимеризацију, оксидацију и микробиолошку деградацију. Тумачење FA профила у остацима хране посебно је тешко због генералне доминације палмитинске и стеаринске киселине, трошења незасићених ацил ланаца након загревања, као и мешања оригиналног материјала који чини FA профил веома неспецифичним. Количина слободних масних киселина повећава се процесом *стаарења* и одражава степеном хидролизе триацилглицерола. Дакле, природа деградационих производа зависи од састава оригиналног материјала, третмана материјала пре или за време њеног коришћења, присуства интерактивних врста у материјалу, као и услова средине. Процес деградације, као и сличности у саставу многих биљних уља и начин њиховог мешања, утичу на појаву сложених молекулских структура које често онемогућују идентификацију оригиналног ботаничког извора.^{18, 21}

Разлику између биљних уља и животињских масти може да потврди присуство одређених масних киселина или других сродних ацил-липида (триацилглицероли, ди- или моно-ацилглицероли). Животињске и млечне масти могу се разликовати од биљних уља на основу расподеле масних киселина (животињске масти обично садрже нижи садржај палмитинске (C16:0) од стеаринске киселине (C18:0)). Биљни липиди генерално имају паран угљеников ланац масних киселина. Присуство непарно нумерисаних правих ланаца масних киселина (C₁₅, C₁₇ и C₁₉) и, у неким случајевима, разгранат ланац масних киселина сматра се карактеристиком масти преживара (овце, го-

веда, козе, итд.). Преживарска маст може се разликовати од непреживарске (нпр. свињска) тиме што садржи само C18:1 ΔD9 изомер. Липиди морских продуката ређе су проучавани, али и код њих у неким случајевима постоје одређене смернице и специфичности.^{18, 21, 26}

Детекција контаминената

Контаминације се могу јавити у виду једињења која су мигрирала из околине, најчешће земље, или као продукти микроорганизама. Липидна фракција из околног земљишта препознаје се поређењем састава са липидним екстрактима на/у фрагментима. Утврђено је да су липиди из земљишта релативно константног састава (комплексне смеше липида пореклом из биљака, животиња и микробиолошких наноса), док су екстракти са фрагмената генерално једноставнијег и променљивијег састава.

Присуство бактеријске контаминације је прилично тешко открити најпре из разлога што су многи липиди као продукти микроорганизама такође и продукти биљака и животиња. Иако код неких бактерија доминирају продукти масних киселина са правим ланцем, недостатак разгранатог ланца не сме се узети као недостатак микробиолошке контаминације.

Контаминације након ископавања могу се јавити развојем бактерија или гљивица уколико се налази чувају у неодговарајућим условима (нпр. топла и влажна средина). Иако нису биолошког порекла, фталат-пластификатори су често примећени као контаминенти у липидним екстрактима, а потичу од неадекватне амбалаже (нпр. кесице, бочице са поклопцима, танак филм који пријања уз узорак). Пластификатори су лако препоз-

нати GC и GC-MS анализом на основу својих карактеристичних ретенционих времена и масним спектром који је доминантан изобиљем пикова за јон m/z 149. Други уобичајени контаминенти укључују липиде пренете са коже услед руковања предметом (сквален, холестерол). Сквален је један од главних липидних компонената људских отисака прстију кога је лако препознати анализом масеног спектра. Велики број двоструких веза у структури сквалена чини га подложним деградацији, па би било готово невероватно да преживи од античких времена.^{7, 18}

Аналитичке технике - потенцијал и ограничења

Узорковање

Главни изазови у области анализе органских остатака везаних за керамику леже у селекцији узорака, аналитичког протокола и археолошког тумачења добијених хемијских информација. Проучавање мале количине сложених органских материјала сачуваних у археолошком контексту ствара много аналитичких и методолошких изазова.

Липид анализа је микродеструктивни тип анализе која се у овом контексту врши на три врсте узорака: видљиви остаци, керамички апсорбовани остаци и матрикс (обично земљиште). За видљиве остатке довољан је узорак на нивоу чиодине главе, док је за спрашени керамички налаз потребно око 0,1 g узорка. Резервни анализирани материјал даје одличну могућност за понављање анализа, изотопску анализу и др. Како би се анализа употпунила изузетно је важно познавати контекст, типологију налаза, као и локацију фрагмента код предмета (код посуде

руб, тело или основа). Идеално гледано, профил целог суда дозвољава вишеструко узорковање, што није често изводљиво.

Сепарациона екстракција видљивог дела материјала омогућава упоређивање са липидима апсорбованим у матриксу посуде, док су експерименти са тзв. градијентима концентрације (лонгитудинални делови налаза са унутрашње и спољашње стране) посебно корисни када узорци земље нису доступни. Високе концентрације липида на унутрашњим деловима посуде могу указати на контакт, односно употребу супстанци богату липидима. Област кључања течности на зиду посуде за кување може представљати добар извор липида.

Потенцијална миграција контамината може се одредити на основу хемијског састава земљишта које садржи и своју сопствену липид фракцију често различиту од оне апсорбоване у матриксу налаза. Узорке земљишта (око 10 g) треба узети непосредно поред керамичких налаза као и из спољашњости посуде (земљиште у унутрашњости може да садржи део оригиналног садржаја посуде). Уколико су дршке посуде доступне могу се користити као контролни узорци, посебно када узорци земље нису доступни.

Најбоље је када аналитичари спроведу одговарајућа узорковања на лицу места уз сагледавање целокупне групе налаза. Избор узорака може бити компликован с обзиром да је остатке често тешко разликовати од секундарних наслага, али и услед чињенице да површински остаци често изгледају као спаљена каша или чађ. Главни проблем током узорковања представљају контаминација и деградација јер су органски остаци обично присутни у малим количинама и често имају

низак органски садржај (обично варира између 5 и 50%). Требало би максимално минимизирати или потпуно избећи манипулацију узорком (отисак прста садржи липидну фракцију, односно молекуле масних киселина, холестерола и естара воска). Не треба вршити третмане *иранје* налаза (могућност губитка површинских остатака и лабилније апсорбованих састојака, наношење нечистоћа), консолидацију керамике, употребу посебних оловака и лакова за означавање, као и употребу неадекватне амбалаже (PVC, винил). Узорке органских остатака најбоље је паковати у растварачом очишћене стаклене посуде, док се керамички фрагменти за анализу пакују у алуминијумску фолију, а затим у *зип* кесеце.

За процену будућих резултата изузетно је важно снимање локација нетакнутих површинских остатака на посуди, боје, текстуре и дебљине остатака (фотографије високе резолуције и увећања). Употреба скенирајућег електронског микроскопа (SEM) пре узорковања помаже у визуелном откривању претходно неоткривених контаминација (као што су раст плесни).

Ако ће анализа органских остатака бити спроведена у будућности, чување и управљање колекцијама треба да буде прилагођено превенцији на контаминацију и деградацију (чување узорака на мрачном, хладном и сувом месту у адекватној амбалажи). Ова фаза није довољно испитана и може утицати на додатне хемијске промене.^{7,27}

Аналитичке технике и методе

Шира примена органске резидуалне анализе почиње тек од осамдесетих година прошлог века као резултат побољшања микроаналитичке инструментације и

појаве већег интереса у функционалним аспектима археолошких керамичких остатака.

Пре почетка анализе често је неопходан преглед студија античке, односно класичне литературе, средњовековних списа као врсте путоказа који се односи, у зависности од врсте узорка, на старе рецепте за припрему хране, припреме одређених смола, античке рецепте за припрему лекова, балзама и сл., а везаних за одређену епоху и географски простор.

Студија мале количине комплексних смеша сличних и деградираних органских једињења ствара много аналитичких изазова. Карактеристике смеше у целини могу се одредити на нивоу укупног узорка и то обично упоређивањем са хемијским *ојџиском њрстџа* референтних материјала. Информације добијене овим техникама обично се користе за упоређивање и класификацију узорака и одређивања даљих аналитичких стратегија. Узорак се може поделити и на фракције које се детаљно анализирају на молекулском нивоу. Међутим, сваки корак раздвајања и припреме захтева додатни узорак. Неки кораци раздвајања могу узроковати и губитак података услед непотпуног раздвајања, губитака узорка или нежељене хемијске промене у току процеса раздвајања. Пожељније раздвајање од препаративног дељења на фракције пружа аналитичка микроприролиза која примењује *on line* термалну фрагментацију пре анализе. Ова техника има ту предност да се мали узорци анализирају на широк спектар једињења током једне анализе. Аналитичком пиролизом може се направити разлика између узорака земљишта и испитиваних остатака.

Органски елементарни састав остатака може се утврдити квантитативном анализом угљеника, водоника и азота присутних у гасу насталим сагоревањем малог узорка (CHN анализа). Стабилна изотопска анализа (SIA) стабилних азотних и угљеникових изотопа даје информацију везану за однос $^{15}\text{N}/^{14}\text{N}$ и $^{13}\text{C}/^{12}\text{C}$ у узорку. Пошто ови односи зависе од метаболичких система одређених организама, могу се посматрати као показатељи типа оригиналног материјала присутних у остатку (врсте животиња, риба или биљака).⁷

Прелиминарне анализе органских остатака помоћу техника *инфрацрвена сџекџроскопџија* са Фуријеовом *џрансформацијом* (FTIR), *нуклеарно-мајнејно-резонанџна сџекџроскопџија* (NMR) или масено-спектроскопских техника (DI-MS, ESI-MS) обезбеђују хемијски отисак прста, пружају опште информације о природи органског материјала и корисне су за пружање почетне хипотезе о присутним супстанцама. Оне могу бити комплементарне са GC-MS техником у анализи органских остатака.^{7, 12, 24}

Изотопска анализа специфичних једињења појединих липида или аминокиселина помоћу *Gas chromatography-isotope ratio mass spectrometry* (GC-IRMS) има потенцијал да пружи проширен увид у порекло многих органских једињења.⁷

Техникама заснованим на директној масеној спектрометрији може да се смањи манипулација узорком и време за анализу. Технике *Direct Inlet-Mass Spectrometry* (DI-MS), *Direct Exposure-Mass Spectrometry* (DE-MS) и *Direct Temperature Resolved Mass Spectrometry* (DT-MS) показале су свој потенцијал за карактеризацију супстанци у смолама

археолошких налаза и уметничким делима. Осим тога, масено спектроскопским техникама заснованим на директном увођењу микроузорка у јонизациони извор могуће је, у брзом појединачном току, детектовати присуство смеше смоластих материјала са другим органским супстанцама.²⁴

Аналитичка пиролиза-масена спектрометрија (Py-MS) примењује се у проучавању чврстог биоматеријала различитог порекла. Показала се као брз метод *описна ирска* посебно погодан за препознавање различитих класа једињења у сложеним материјалима. Py-GC/MS омогућава директну анализу чврстих узорака и одлична је техника за биоидентификацију сложених смеша смола, воскова и др.⁷

High-temperature Gas Chromatography (HT-GC) анализа омогућава пружање информације о саставу који би био изгубљен када би се користио конвенционални деградативни приступ у ацил-липид анализи. Важна предност ове технике је способност откривања веома широког спектра класа липида у оквиру једног аналитичког тока.⁷

Присутно је више радова који се баве применом технике *ијечна хроматографија високе перформансе-масена селективна метрија* (HPLC-MS) у анализи остатака хране и пића на археолошким керамичким налазима. HPLC-MS је моћан метод за одређивање масти и уља на молекулском нивоу (триацилглицерола) који имају велики број угљеникових атома и високу тачку кључања. Ова техника пружа значајне, али не и потпуне информације, што указује да ју је најбоље користити у тандему са другим сложеним техникама (GCMS или директне

MS методе). Анализа остатака пића и то најпре вина на чашама или амфорама (чак и анализа остатака вина старих 4000 п. н. е.) показује задовољавајуће резултате LC-MS/MS анализом.^{28, 29}

Базирана на способности да раздваја компоненте сложених органских смеша *јасна хроматографија-масена селективна метрија* (GC-MS) успешно се користи у идентификацији многих органских археолошких остатака. Иако је код ове технике неопходно време за припрему узорка (екстракција, пречишћавање, хидролиза и дериватизационе реакције), као и искуство за добијање података и њихову евалуацију, она се за сада показала као непревазиђена у идентификацији присутног молекулског састава, односно липид биомаркера у уметничким делима и археолошким налазима.

На слици бр. 6 дат је пример тотал-јон хроматограма (GC-MS) једног од узорака који је коришћен за карактеризацију органских остатака у узорку керамичке римске посуде из Антиноје (Египат). Резултати указују на борову и црну смолу (катран) као оригинални материјал.³⁰

Научна истраживања јасно показују да су аналитичке методе на бази масене спектрометрије алати без премца за добијање детаљне информације везане за састав узорка у овом контексту (хемијска структура и расподела једињења), као и за поуздано идентификовање сложених материјала у вези са културним добрима.

Током година аналитичари у музејским лабораторијама и институтима прикупљају бројне референтне материјале и формирају базе података специфичних спектра археолошких и уметничких материјала што знатно олакшава будући рад у овој области.

Референце:

1. Z. Goffer, *Archaeological Chemistry*, John Wiley & Sons, Inc., New Jersey, 2007, 209-318.
2. H. Bluff, *Ceramics Manufacture and Use*, Delaware Department of Transportation, USA, Archaeology Series 175 (2002) 14-58.
3. Edited by Jane Balme and Alistair Paterson, *Archaeology in practice : a student guide to archaeological analyses*, Blackwell Publishing Ltd, 2006, 238.
4. R. Zlatunić, Nastanak gline, tehnologija i mineralogija keramike, *Histria archaeologica*, 36/2005, str. 61-114.
5. T. Douglas Price, J. H. Burton, *An Introduction to Archaeological Chemistry*, Springer New York Dordrecht Heidelberg, London, 2011, 47-48.
6. A. Mark Pollard, Carl Heron, *Archaeological Chemistry - Second Edition*, The Royal Society of Chemistry, Cambridge CB4 0WF, UK, 2008, 98-143.
7. T. F.M. Oudemans, *Molecular Studies of Organic Residues Preserved in Ancient Vessels*, Ph.D. Thesis Leiden University, 2006, openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/5418
8. M. W. Gregg, *Organic Residue Analysis and The Earliest Uses of Pottery in The Ancient Middle East*, Ph.D. Thesis, Department of Anthropology, University of Toronto, 2009.
9. D. Urem-Kotsou, K. Kotsakis, B. Stern, *Defining function in Neolithic ceramics: the example of Makriyalos, Greece*. In M. Budja (ed.) *Documenta praehistorica XXIX*: 109-118. Ljubljana: 9th Neolithic studies, 2002.
10. R. I. Curtis, *Ancient Food Technology*, Koninklijke Brill, NV, Leiden, 2001.
11. M. W. Gregg, *Organic Residue Analysis and The Earliest Uses of Pottery in The Ancient Middle East*, Ph.D. Thesis, Department of Anthropology, University of Toronto, 2009.
12. R. P. Evershed, *Organic Residue Analysis in Archaeology: The Archaeological Biomarker Revolution*, *Archaeometry* 50 (6) (2008) 895-924.
13. Stern, B., Heron, C., Serpico, M., and Bouiau, J., *A comparison of methods for establishing fatty acid concentration gradients across potsherds: a case study using Late Bronze Age Canaanite amphorae*, *Archaeometry* 42 (2000) 399-414.
14. P. E. McGovern, J. Zhang, J. Tang, Z. Zhang, G. R. Hall, R. A. Moreau, A. Nuñez, E. D. Butrym, M. P. Richards, C.-S. Wang, G. Cheng, Z. Zhao, C. Wang, *Fermented beverages of pre- and proto-historic China*, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*, 101 (17) (2004)
15. A. J. Koh., P.P. Betancourt, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 10, No. 2, pp. 15-23.
16. M. R. Guasch-Jané, C. Andrés-Lacueva, O. Jáuregui, R. M. Lamuela-Raventos, *First evidence for white wine in ancient Egypt from Tutankhamun's tomb*, *Journal of Archaeological Science* 33 (2006) 1075-80.
17. M. R. Guasch-Jané, M. Ibern-Gómez, C. Andrés-Lacueva, O. Jáuregui, R.M. Lamuela-Raventos, *Liquid chromatography with mass spectrometry in tandem mode applied for the identification of wine markers in residues from ancient Egyptian vessels*, *Analytical Chemistry*, 76 (2004) 1672-7.
18. R. P. Evershed, *Biomolecular Archaeology and Lipids*, *World Archaeology*, *Biomolecular Archaeology* 25 (1) (1993) 74-93.
19. E. Christian Wells, *Encyclopedia of Global Archaeology*, Springer New York, 2014, 910-911.
20. *Molecular Archaeology, Vision Statement*, <https://sites.google.com/site/moleculararchaeology/>
21. M. P. Colombini, F. Modugno (Ed.), *Organic Mass Spectrometry in Art and Archaeology*, John Wiley and Sons, Ltd, Italy, 2009.
22. *70th Annual Meeting of the Society of American Archaeology* (Salt Lake City, 30 March - 3 April 2005), Theory and practice of archaeological residue analysis, *British Archaeological Reports International Series* 1650 (2007)
23. M. Pollard, C. Batt, B. Stern, S. M. M. Young, *Analytical Chemistry in Archaeology*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, 137-176, 294-319.
24. M. P. Colombini, F. Modugno, E. Ribechini, *Organic mass spectrometry in archaeology: evidence for Brassicaceae seed oil in Egyptian ceramic lamps*, *Journal of Mass Spectrometry* 40 (2005) 890-898.
25. M. Serpico, R. White, *Oil, fat and wax, in Ancient Egyptian Materials and Technology*, P. Nicholson and I. Shaw (Eds), Cambridge University Press, Cambridge, 2000, 390-429.

26. M. S. Copley, H. A. Bland, P. Rose, M. Horton, R. P. Evershed, *Gas chromatographic, mass spectrometric and stable carbon isotopic investigations of organic residues of plant oils and animal fats employed as illuminants in archaeological lamps from Egypt*, *Analyst* 130 (2005) 860-871.
27. University of Bradford homepage/Organic Residue Analysis/Sampling Protocol, <http://www.bradford.ac.uk/life-sciences/business-and-outreach/archaeological-sciences/organic-residue-analysis/sampling-protocol/>
28. T. Craig, P. Grave, S. Glover, *HPLC-MS characterisation of adsorbed residues from Early Iron Age ceramics, Gordion, Central Anatolia*, *New Directions in Archaeological Science, Terra Australis*, 28 (2009) 203-212.
29. H. Barnard, A. N. Dooley, G. Areshian, B. Gasparyan, K. F. Faull, *Chemical evidence for wine production around 4000 BCE in the Late Chalcolithic Near Eastern highlands*, *Journal of Archaeological Science* 30 (2010) 1-8.
30. M. P. Colombini, G. Giachi, F. Modugno, E. Riberchini, *Characterisation of organic residues from pottery vessels of the Roman age from Antinoe (Egypt)*, *Microchemical Journal* 79 (2005) 83-90.

Lipid Biomarkers in Organic Residues from Archaeological Ceramics

Chemical analysis of organic residues has the particular importance in functional studying of ceramic findings. More and more studies focused on analysis of lipids show potential of chemical analyses of visible and absorbed organic residues in the identification of vessel function (food preparation, storage of materials, transport etc.) as well as dietary habits in the past. These analyses contribute to more complete archeological interpretation i.e. clarification of different aspects of past societies such as socio-economic development, the organization of production and trade, and the mechanisms of cultural interaction. Lipids, as a widely occurring class of biological organic molecules in living organisms, are usually an integral part of complex organic mixtures present at great number of archeological findings. The first part of the paper refers to analysis of organic residues preserved in archaeology ceramics. Different forms of organic residues are considered, processes

of their transformation in original context as well as during and after archaeological context. Special attention was paid to processes of preservation of lipid biomarkers in relation to the chemical activities and processes present in original context, influence of the environment on preservation of biomarkers during archaeological context as well as to the problem of contamination of samples after archaeological excavations. A part of the paper refers to structure, properties and sources of lipids as present biomarkers in archaeological complex organic mixtures as well as to their classification and identification. Laboratory science experiences in sampling of organic residues with appropriate analytical protocol for their analysis are considered in the paper. A review of analytical techniques and methods which are used in the worldwide for chemical analysis of complex organic mixtures is given i.e. determination of lipids as significant archaeological biomarkers.

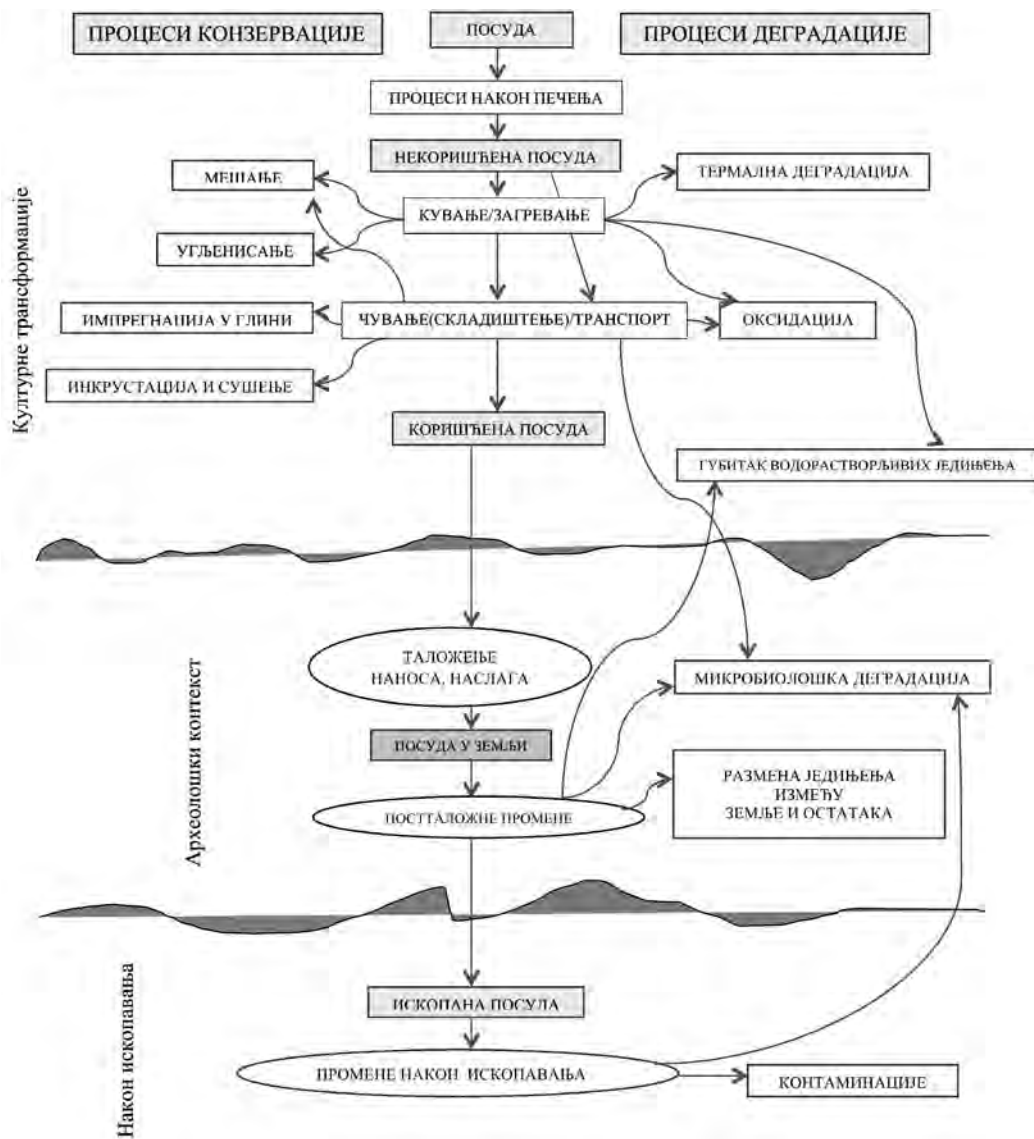
Slobodan Bogojevic

Les biomarqueurs lipidiques dans les résidus organiques de la céramique archéologique

L'analyse chimique des résidus organiques a une importance clé dans l'observation fonctionnelle des trouvailles de céramique. Un nombre de plus en plus grand d'études focalisées sur l'analyse des lipides montre le potentiel des analyses chimiques des résidus organiques visibles et absorbés dans le rapprochement des questions liées au constat de la fonction des récipients archéologiques (préparation de la nourriture, stockage du matériel, transport), ainsi que du régime alimentaire dans le passé. Ces analyses permettent une explication et une interprétation archéologiques plus complètes, c'est-à-dire une élucidation des divers aspects des communautés anciennes, comme le sont le développement socio-économique, l'organisation de la production et du commerce, tout comme le mécanisme de l'interaction culturelle. Les lipides, comme groupe largement répandu de molécules organiques biologiques dans les organismes vivants, forment la partie intégrante des mélanges organiques complexes présents sur un grand nombre de découvertes archéologiques. La première partie de l'étude concerne l'analyse des résidus organiques présents sur la céramique archéologique. On prend en considération les dif-

férentes sortes de résidus organiques, les processus de leur transformation dans le contexte original, tout comme au cours et après le contexte archéologique. Une attention particulière est consacrée aux processus de conservation des biomarqueurs lipidiques par rapport aux activités et aux processus chimiques présents dans le contexte original, à l'influence de l'entourage sur la conservation des biomarqueurs dans le contexte archéologique, ainsi qu'au problème de contamination des exemplaires après les fouilles archéologiques. Une partie du travail se rapporte sur la structure, les caractéristiques et les origines des lipides comme biomarqueurs présents dans les mélanges organiques archéologiques complexes, ainsi que sur leur classification et leur identification. Dans cette étude, on prend en considération les expériences des laboratoires scientifiques liées aux échantillonnages des résidus organiques et le protocole analytique adéquat pour leur analyse. Une vue d'ensemble est donnée des techniques et des méthodes analytiques qui s'utilisent dans le monde pour l'analyse chimique des mélanges organiques complexes, c'est-à-dire une qualification des lipides comme biomarqueurs archéologiques d'importance.

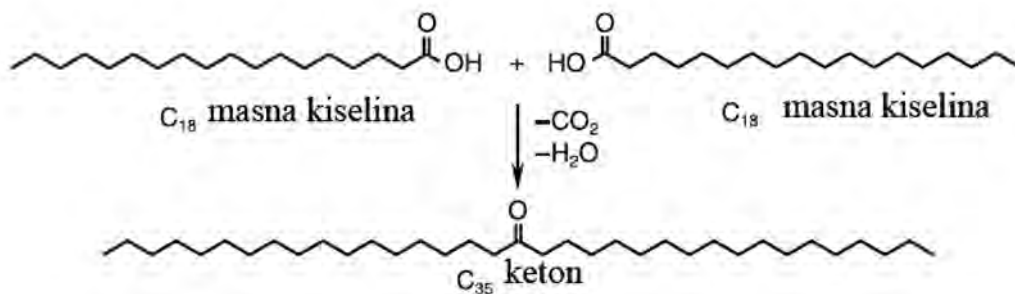
Slobodan Bogojevic

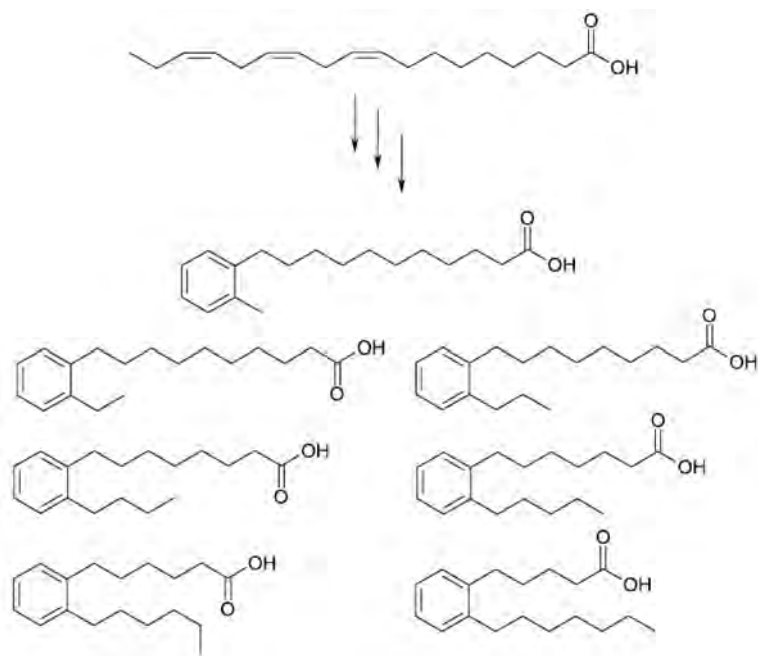
Сл. 1 – Процеси трансформације органских остатака везаних за археолошку керамичку посуду⁷

Керамички судови (грнчарија)	Земља (тло) и седименти
Садржај посуде*	Тубриште и други органски отпад***
Површински или видљиви остаци****	Пољопривредно тло***
Апсорбовани остаци*****	Културни слојеви**
	Ритуалне наслаге**
Људски и животињски остаци	Смоле и битуменозни материјали
Скелетни остаци****	Природне смоле*****
Мека ткива***	Биљни каучук**
Мумије****	Фосилни остаци***
	Нафтни битумени***
Биљни остаци	Разноврсни материјали
Остаци са подводних локалитета (остаци засићени водом)***	Стаклене посуде**
Осушени остаци**	Металне посуде**
Карбонизовани остаци*	Предмети од камена**
	Оставе, нпр. <i>bog butter</i> **
Боје и пигменти	
Текстил****	
Уметност****	

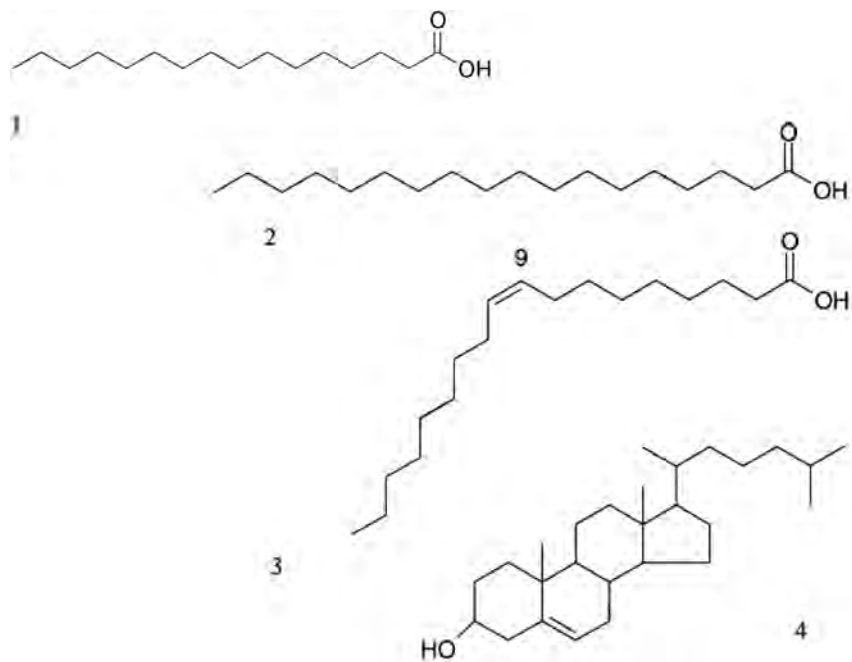
Табела 1: Извори органских остатака у археолошком запису. Број звездица (***** = висок до * = низак) се односе на значај извора у погледу своје квалитетности за добијање археолошкој релевантној информацији и појаве у запису (географска распрострањеност и стопа налажења на ископавањима).¹²

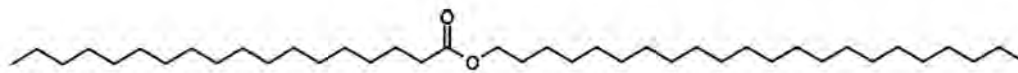
Сл. 2 - Липид биомаркери настали термичком обрадом засићених масних ацил-липида¹²

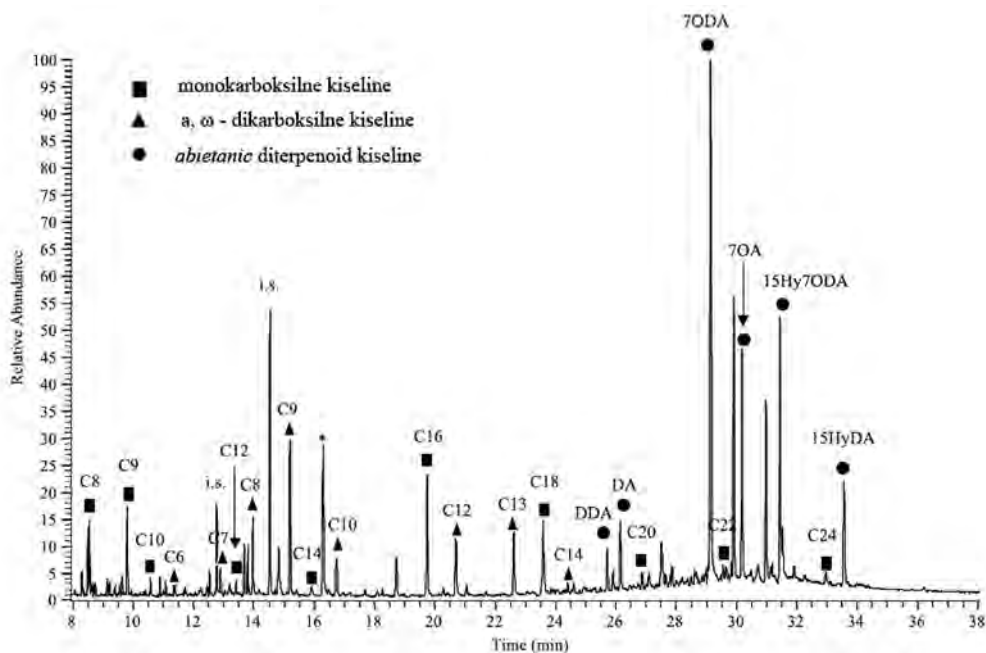
Сл. 3 - Високо нестабилне незасићене масне киселине очуване процесима циклизације и ароматизације¹²

Сл. 4 - Структуре масних киселина и холестерола дејектованих у археолошким остацима: 1) хексадеканска (палмитинска) киселина $C_{16:0}$; 2) октадеканска (стеаринска) киселина, $C_{18:0}$; 3) *cis*-9-октадеценска киселина (олеинска киселина, $C_{18:1}$), 4) холестерол једињење¹⁸

Сл. 5 - C_{40} естер воска чији састав чини C_{18} масна киселина (октадеканска киселина или стеаринска киселина, $C_{18:0}$) и C_{22} алкохол²³

Слика 6: Карактеризација органских остатака у узорку керамичке римске посуде из Анџиноје (Етиопија): њон-тал јон хроматограм (иофил липидних једињења) киселе фракције узорка 111 (киселе врсте су ирисуйне као TMS естри); i.s. -унуирашњи стандарди (хексадеканска и иридеканска киселина); * -филал (конјаминација)³⁰

Делфина
РАЈИЋ

историчар умерног
музејски саветник

Народни музеј Чачак

УДК: 069(497.11)"2014"(047)

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У 2014. ГОДИНИ

Народни музеј у Чачку је током 2014. године наставио традицију истрајног рада у својој основној делатности прикупљања, чувања, научне обраде и излагања предмета, покретних културних добара у вези са културном, историјском и уметничком прошлошћу чачанског краја. План рада реализовало је 18 радника, а њиховом делатношћу управљао је директор у сарадњи са Управним одбором. О правно-финансијским пословима бринуле су се заједничке службе за све установе културе у Чачку.

Настављене су праксе припрема и излагања студијских изложби Музеја која омогућава попуњавање збирки, као и организовања гостујућих изложби са најразличитијом тематиком, али и одржавања предавања запослених стручњака Музеја у Чачку у установама и факултетима у Србији.

Посебан сегмент рада представља и садржај сајта Народног музеја у Чачку. Његово редовно ажурирање, атрактиван дизајн, анимације, фотографије и текстови привлаче бројну интернет публику. У току претходне године, на

ажурирању и повременом редизајнирању сајта Музеја тимски су радили Слободан Богојевић, конзерватор, др Милош Тимотијевић, историчар и Марко Спасојевић, графички дизајнер. Уредник сајта је Делфина Рајић, директор Музеја.

Зграда Музеја и опрема

Радни простор и депои Музеја смештени су у половини зграде Старог начелства, а простор за сталну поставку у Конаку господара Јована Обреновића, који су категорисани као непокретна културна добра од великог значаја. У Управној згради је, услед недостатка простора, онемогућено проширење рада свих одељења, а нарочито је скупчен простор за смештај предмета.

У протеклој години адаптирана је канцеларија директора Музеја. За потребе Археолошког одељења у септембру је купљен дигитални фото-апарат Canon EOS 1100D са пратећом опремом.

Донација др Цветка Јовановића

Када је у мају 2014. године после обилних киша почео да прокишњава Конак Јована Обреновића у помоћ је притекао др Цетко Јовановић донацијом од 3.000 евра. Захваљујући његовом поклону извршено је препокривање најугроженијих места на крову и обезбеђена стална поставка Народног музеја *Чачански крај у прошлости*.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА АРХЕОЛОГИЈУ

Збирке и археолошки материјал

У фебруару месецу начињен је списак предмета из депоа Археолошког одељења који потичу са територије Ивањице и који је одмах достављен општини Ивањица.

У марту месецу Музеј је добио на поклон 11 предмета (гвоздених стрела) од Александра Вукадиновића из Чачка.

Инвентарисано је 15 предмета камене пластике са Градине у античку археолошку збирку за потребе излагања на изложби.

Археолошко одељење је евидентирало и случајне налазе два добро очуванa римска новчића из III и IV века из Кабларске улице у центру Чачка, а који се налазе у приватном власништву.

Током припрема изложбе о Градини на Јелици велики број предмета са локалитета Градина – Јелица, Лис – Град, Остра – Соколица издат је на ре-

верс са одговарајућом документацијом ради каталожке обраде у Београду.

Теренска истраживања

Археолози Катарина Дмитривић, Вујадин Вујадиновић и фотограф Марко Бојовић су током марта месеца обишли потес Јањевац у Бањици на Јелици по пријави власника имања Љубинка Албића. У питању је локалитет који се налази на једној заравњеној коси која се од Јеличког масива одваја према североистоку. Приликом земљаних радова мањег обима власник парцеле је открио један скелет без ремећења гробних остатака. Констатовано је да је реч о скелетно сахрањеном покојнику положеном правцем исток-запад са главом на западу без прилога, што прилично јасно указује на хришћански начин сахраивања покојника. Власник је изјавио да су овде људске кости и раније пронађене, док се одређена надгробна обележја нису никад уочавала. Према подацима који су прикупљени на терену, највероватније је да се ради о мањој касносредњовековној или још каснијој мањој, можда породичној некрополи.

Археолошка екипа је истом приликом обишла и локалитет Крњине у Мрчајевцима где нису утврђене промене у степену очуваности праисторијских хумки евидентираних претходних година.

У две кампање током јуна и новембра месеца 2014. године Археолошко одељење је спровело ископавања двооришта Гимназије у Чачку. Радови су имали заштитни карактер, будући да се на овом простору планира изградња

нове школске фискултурне сале. Поред трагова објеката из XIX века, најзначајније резултате истраживања чине остаци касноантичке грађевине из друге половине IV века и касносредњовековне некрополе у источном делу дворишта. Античка грађевина је већих димензија, са правцем пружања по дужици осе север-југ. Зидана је каменом и кречним малтером, док је под фино малтерисан. Грађевина није откривена у целости, што потврђују њени зидови за које је утврђено да се настављају на северну и јужну страну. Након рушења грађевине на истом простору настала је хришћанска некропола, по свему судећи из времена касног средњег века. Стручну екипу чинили су мр Катарина Дмитровић, руководилац радова, Вујадин Вујадиновић, археолог, Љубинка Павловић, Дубравка Михаиловић и Катарина Лазаревић, студенти археологије из Чачка. Техничку документацију водила је Јелена Марјановић, апсолвент археологије из Горњег Милановца, а учешће су забележили и Властимир Шљивић, студент и Драган Ђирковић, археолог из Чачка.

У периоду од 6. до 21. октобра 2014, а у оквиру редовног програма Музеја, настављена су истраживања праисторијске некрополе под хумкама у селу Јанчићи на Каблару. Археолошко ископавање хумке VIII на локалитету Дубац у селу Јанчићи на Каблару представља наставак заштитних радова на овој некрополи која је позната стручној јавности већ дужи низ година по резултатима истраживања тумула обављених средином 80-тих година XX века. Предметну хумку одликује сасвим посебан сепулкрални ритуал у односу на

претходно познате. Установљено је да је након нивелисања површине танким слојем мрке земље без налаза формирана већа површина кружног облика од крупнијег камења, пречника око 8 м, највероватније језгро, односно већа платформа, на којој је извршено полагање гробова. Истражене целине сугеришу да су покојници готово искључиво спаљивани и полагани у керамичке урне. Неколицина бронзаних налаза представља део гробног инвентара, док се један гвоздени бријач може тумачити као доста каснији налаз. Честа дислоцираност делова урне и калцинисаних костију по свој прилици је последица растреситости земљано-камене структуре хумке, присуства шумске вегетације, као и ерозивних процеса којима је њен изглед у целости измењен, а површински део калоте је скоро у потпуности испран. Накнадна анализа керамичког материјала даће више података о хронологији налазишта, али се приликом прелиминарне аутопсије могло закључити да већина комада припада средњем бронзаном добу. Стручну екипу сачињавали су руководилац радова, виши кустос-археолог мр Катарина Дмитровић, Вујадин Вујадиновић, археолог-приправник, Слободан Богојевић, конзерватор, Марко Бојовић, фотограф, сви из Народног музеја у Чачку и Љубинка Павловић, студент археологије из Чачка.

Научни и стручни скупови, семинари и стручно усавршавање

Кустос-приправник Вујадин Вујадиновић учествовао је као члан екипе

на археолошким ископавањима римских царских палата у Гамзиграду и Сремској Митровици у септембру и октобру.

Пројекти

У мају месецу у Музеју је одржан састанак *Радне групе Римских терми у оквиру Љубљанског процеса II – рехабилитација нашег заједничког наслеђа* са представницима градских власти и туристичких посленика. Римске терме посетио је и немачки амбасадор у Србији Хајнц Вилхелм.

Током маја чачански Музеј су посетили проф. Милош Јевтић са Филозофског факултета у Београду и проф. Валериу Србу из музеја у Браили (Румунија) ради коначног договора и потписивања протокола у вези са организацијом научног скупа у Чачку 2015. године.

Сарадња са другим институцијама

У мају месецу ради каталожке обраде налаза камене пластике са Градине у Музеју је боравио Марко Капларевић докторант из Беча.

У јулу месецу мр Милица Марић Стојановић физико-хемичар из Народног музеја у Београду узела је узорке материјала са оловних археолошких предмета из збирки чачанског Музеја зарад израде докторске тезе.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ

Збирке

Током 2014. године преузети су предмети генерала Марка Негованићића (период СФРЈ). У оквиру хабилитационог рада историчар-приправник Милан Лишанчић средио је и описао преко 500 предмета из збирке Омладинских радних акција из периода СФРЈ. У више наврата сређивани су канцеларија и депои.

Колеге из Етнографског музеја у Београду, као и колеге из Народног музеја у Ужицу, позајмили су соколску униформу за потребе изложби коју су организовали,

Истраживачки рад

За потребе писања рада објављеног у 43. броју Зборника радова Народног музеја (Милош Тимотијевић, „Иако телесно ви нисте живи, ви зрачите на нас као жива бића: изградња спомен-костурнице и обликовање Централног трга у Чачку 1945-1955”, *Зборник радова Народног музеја* XLIII, Чачак, 2013, 127-169), обављено је обимно истраживање у више архивских фондова у Међуопштинском историјском архиву у Чачку. Током марта и априла 2014. године прегледани су и снимљени документи релевантни за истраживачку тему и прегледани сви бројеви „Слободног гласа” 1945-1950. и „Чачанског гласа” 1951-1983. (преко 30.000 новинских страна).

Током 2014. године у више наврата омогућавано је многим колегама да ко-

ристе информације и податке из збирки и фондова Народного музеја у Чачку, а од 11. до 13. јуна утошћена је колегиница Малинка Стаматова, етнолог из Регионалног историјског музеја у Благоевграду из Републике Бугарске.

Историчар др Милош Тимотијевић је заједно са етнологом др Ивицом Тодоровићем са Етнографског института САНУ у Београду 4. јула извршио испитивање 23 волонтера у оквиру пројекта везаног за порекло становништва Србије и наших представа о пореклу, уз истовремено узимање узорака за испитивање хаплогрупа. Испитивање је наставак пројекта из 2013. године. Први резултати и њихова анализа према плану требало би да се обелодане 2015. године.

Активности Историјског одељења

За изложбу *Градина на Јелици* направљен је избор из архивске грађе и издвојени су налази новца из нумизматичке збирке. У склопу ових активности Радивоје Бојовић је припремио прилог *Белешка Томе Живановића о римском најписти са Јелице* за часопис *Изворник*.

У оквиру припрема за обележавање двестогодишњице Другог српског устанка Радивоје Бојовић је радио на пословима реституције културних добара српског порекла из иностранства која су остала као немачки ратни плен у Пољској. Питање враћања два топа са српским грбом из Поморског музеја у Гдињи актуелизовано је током 2014. године обраћањем надлежним минис-

тарствима Владе Републике Србије. Постоје сви разлози да се појаве и у свечаном церемонијалу поводом двестогодишњице Другог српског устанка на Љубићу, јер су два топа под командом Танаска Рајића у бици 1815. године чинила артиљерију српске војске, те тако постали национална легенда. Идејна решења за споменик Танаску Рајићу у Чачку и на брду Љубићу имала су оригиналне артиљеријске цеви као меморијалну компоненту, па се претпоставља да су оруђа из немачког ратног плена доспела у Гдињу из контингента који је имао на располагању вајар Милован Крстић за реализацију споменичке целине.

После Другог српског устанка кнез Милош Обреновић поклањао је велику пажњу артиљеријском наоружању. Након стицања аутономије за војску Србије су у три наврата набављани пољски топови *Лихтеништајн* М 1753. у царској фабрици оружја у Бечу (укупно 16 топовских цеви).

Пољски топови *Лихтеништајн* М 1753 из Гдиње су једина сачувана артиљеријска оруђа са српским грбом, набављени у време прве владавине кнеза Милоша Обреновића у Аустрији (прве две серије из 1834. и 1835. године). За историју Србије у XIX веку ови топови би имали статус културног добра од изузетног значаја.

Министарству културе и информисања достављени су подаци о културним добрима опљачканим у рату и незаконито изнетим са територије Моравичког округа.

Градској библиотеци у Чачку достављени су спискови старе и ретке књиге из збирке проте Вићентија Поповића и синова и предлог за категоризацију једне рукописне књиге.

За Скупштину општине Ивањица историчар Радивоје Бојовић је припремио информацију о културним добрима од значаја за историју њене територије, а која се чувају у збиркама Одељења за историју.

Велики број спољних сарадника обраћао се Одељењу за историју за коришћење грађе из Збирке фотографија и Збирке архивске грађе. За Завод за заштиту споменика културе у Краљеву направљен је избор грађе о надгробном споменику војводе Степе Степановића у Чачку. Месној заједници *Сџари њрад* направљен је избор фотографија старог Чачка за друштвене просторије. За изложбу Међуопштинског историјског архива издвојене су фотографије *Споменика райџницима 1912-1918. на Чачанском њробљу*. Фотографије са тематиком железница издвојене су за сараднике Народног музеја у Краљеву.

У договору са *Макетарским клубом Чачак* припремљена је изложба о стогодишњици војног ваздухопловства у Србији под називом *Авијација у Чачку (1912-1999). Повесџ исџричана кроз макетџе*. Изложба је постављена 15. априла 2014. године и за њене потребе написане су легенде и уводни текст за пресавитак.

Публикације

Историчар др Милош Тимотијевић је у 2014. заједно са Сашом Савовићем, фотографом Музеја рудничко-таковског краја, објавио фото-монографију под називом *Равна џора* у издању Службеног гласника из Београда. Монографија сликом и речју говори о природним, културним, историјским и споменичким вредностима предеоне целине коју данас називамо Равна гора. Пројекат је замишљен и реализован у оквиру обележавања јубилеја везаних за Други срски устанак, почетак Првог светског рата и обележавања завршетка Другог светског рата.

Рад у редакцији *Зборника радова Народног музеја у Чачку*

Почетком 2014. почели су да пристижу радови за 43. број *Зборника радова Народног музеја*. Историчар др Милош Тимотијевић је у оквиру својих задужења примио све радове у папирном и електронском облику, као и прилоге у форми цртежа и фотографија. Стигло је укупно 18 радова, један је због техничких и садржајних пропуста враћен, два су због обима остављена да се објаве 2015, а у 43. броју *Зборника радова Народног музеја* објављено је 15 радова. Историчар др Милош Тимотијевић прочитао је као члан редакције све радове, а осам радова је потписао и као рецензент.

Изложбе у припреми

За 2015. годину планирана је изложба посвећена седамдесетогодишњици победе над фашизмом. За потребе

изложбе извршена су нова архивска истраживања у Међуопштинском историјском архиву у Чачку, написан је уводни текст каталога, осмишљене тематске целине и основна идеја изложбе.

Поводом обележавања седамдесетогодишњице победе над фашизмом написан је текст за часопис *Наша историјска* Народног музеја у Краљеву (Милош Тимотијевић, *70 година од победе над фашизмом у Србији (1945-2015)* који ће бити објављен у 2015. години.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ УМЕТНОСТИ

Поред организационих послова везаних за рад установе, Делфина Рајић, директор Народног музеја у Чачку, активно је учествовала у свим пројектима и манифестацијама Музеја. Организовала је и приредила редовну годишњу изложбу *31. децембарски салон*, све изложбе које су биле део редовне активности током 2014. године, као и низ књижевних вечери и предавања, а учествовала је и у телевизијским емисијама.

За време поплава у априлу и мају месецу 2014. године Делфина Рајић била је у тиму који је пратио стање и степен угрожености највреднијих непокретних културних добара у граду и околини. Учествовала је и у организационом одбору обележавања 200 година од подизања Хаџи Проданове буне, као и снимању филма у те сврхе.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ЕТНОЛОГИЈУ

Збирке

У оквиру редовних музејских активности инвентарисано је 48 предмета. Снимљени видео и аудио материјал у току теренских активности чува се у Етнолошком одељењу.

У дигиталној техници снимљено је око 400 фотографија, углавном из области нематеријалне баштине, као и објеката и детаља везаних за народно градитељство и предмете материјалне културе. Највећи део фотографија настао је у току теренских активности кустоса. У фото-лабораторији је у црно-белој техници снимљено око 100 фотографија за потребе фото-документације Етнолошког одељења и око 250 у дигиталној техници.

У току 2014. године вршене су редовне активности око одржавања и сређивања депоа. Предмети који су били привремено смештени у сеоској кући у дворишту Музеја пренети су и смештени у просторије депоа, али и даље постоји проблем недостатка нових ормана и полица. Део предмета је још увек смештен у привремено и примитивно направљеној бараци у дворишту Музеја, а предмети из подзбирке Пољопривреда су смештени у гаражи. У току следеће године неопходно је пронаћи нови простор за потребе етнолошког депоа.

У оквиру редовних музејских активности сређиван је депо, разврстава-

ни су предмети и рађена је реинвентаризација.

Нове аквизиције

У 2014. години Етнолошко одељење је набавило 40 нових предмета у вези са збиркама покућства, посуђа, заната и играчака. До експоната се долазило поклонима и личним контакти-ма са суграђанима. У току 2013. године успостављен је контакт са Даницом Калинић из Београда, наследницом куће Михаила Протића, свештеника у Негришорима. У кући у којој нико не живи налази се велики број предмета изузетне вредности потребних за збирке покућства. Са госпођом Калинић договорен је откуп већег броја предмета по изузетно повољним ценама, а три предмета су већ откупљена. Са господином Момчилом Гојгићем успостављен је контакт и започети су разговори о преузимању његове изузетно вредне збирке керамике која се састоји од хиљаду комада прикупљених на територији читаве бивше Југославије. Збирка је изузетно вредна, а колекционар би био спреман да је у целости у виду легата поклони Народном музеју у Чачку, уколико би могао да се обезбеди простор за њено излагање у виду сталне поставке.

Теренска активност

У протеклој години вршена су појединачна теренска истраживања према потребама тема о којима је писано и за припрему изложби планираних за наредни период.

У оквиру рада на пројекту *Култура исхране* финансираног средствима Министарства културе кустоси су одлазили на терен појединачно према задатим темама (терен чачанског, милановачког, ивањичког и сјеничког краја).

У оквиру истраживачке активности у вези са уписом нових елемената нематеријалног културног наслеђа кустос Снежана Шапоњић-Ашанин је у августу, септембру, октобру и децембру радила на истраживању терена Драгачева, Краљева, Трстеника, Ваљева, Горњег Милановца, Рашке, Ушћа, Новог Пазара и Сјенице. Из те активности проистекли су нови предлози за упис на националну листу НКН.

У самом граду је успостављена сарадња са више чачанских породица од којих су добијени значајни подаци за текуће пројекте, као и за редовну активност на прикупљању нових предмета за збирке покућства, посуђа и заната.

Изложбена делатност

Стална поставка

Музеј дејиньсџива. У току 2014. године није било новца за неопходне радове у самом изложбеном простору (поправка струје, грејање, преостали део за витрине и дворишни простор).

Научни и стручни скупови и стручно усавршавање

ТКК – Пројрам: култура 2007-2013. Земља у фокусу – Аустралија: културна политика Аустралије и међународна културна сарадња.

Светлост од светлости - хришћански сакрални предмети у музејским и другим збиркама Србије.

Сајам српских брендова. Сарадња са модном креаторком Светланом Хорват из Новог Сада и Бранком Пјевић из Сарајева. Изложба и стручни скуп одржани су у хотелу *Београд*.

Култура као идентитет. На Правном факултету у Београду организован је међународни семинар на коме су предавачи били стручњаци Одељења за сарадњу и културну делатност Амбасаде Француске и представници Новог Јужног Велса са Института за истраживање Азије и Пацифика.

Улога традиционалних заната у туристичком развоју – могућности и ирејње. Главне теме на овом семинару биле су *Занатлија као основни ресурс и Сувенир као материјализовано сећање*.

Балканско-аравска илајформа за сарадњу. Семинар је организован у Београду уз подршку француског Министарства културе.

Етнологи су присуствовали семинару Националног комитета ИСОМ-а, *Музеји у доба савремене комуникације* (18. октобар 2014. године у Ваљеву).

Семинар *Управљање пројектима у оквиру програма млади у акцији ЕУ*, организован у Београду, разрадио је фазе пројектног циклуса и комуникације са партнерима и европском комисијом. У семинару је активно учествовала Снежана Шапоњић-Ашанин.

Окрули смо Ујознај, њамии, сачувај. Снежана Шапоњић-Ашанин је овом приликом одржала предавање на тему *Евидентирање културног наслеђа*. Скуп је организовао Бизнис иновациони центар из Крагујевца. Поред етнолога учешће су узели и остали радници у култури, али и привредници и предузетници.

Етнолошки филм

Промоција филма *Грађанска слава у Краљеву*. У народном музеју у Краљеву одржана је промоција новог етнолошког филма, после којег је Снежана Шапоњић-Ашанин одржала предавање на тему грађанске славе.

Промоција филма *Грађанска слава у Београду*. У Етнографском музеју у Београду одржана је промоција филма *Грађанска слава*. О филму је говорила др Весна Марјановић, етнолог и музејски саветник.

Свете Тројице. У селу Липница направљен је видео-запис у вези са селском славом. Материјал ће бити искоришћен за монтажу истоименог филма.

Петровдан на Пешићу. Прикупљен је богат видео-материјал у вези са обележавањем Петровдана. Забележен је обичај који се још увек сачувао у овом крају, а односи се на паљење обредних ватри уочи овог празника.

Митровдан. Направљен је видео-запис у вези са Митровданом који ће у наредном периоду бити монтиран у посебан етнолошки филм.

Нематеријално културно наслеђе

Снежана Шапоњић-Ашанин је, као регионални координатор за нематеријално културно наслеђе, припремила три нова предлога за упис на националну листу нематеријалног културног наслеђа: 1. *Ракија иљковица*; 2. *Производња кајмака*; 3. *Драгачевски сабор тирубача*.

Предлог *Крсна слава*, који је у претходној години уписан на националну листу НКН, стављен је у новембру 2014. на УНЕСКО-ву репрезентативну листу НКН.

Настављена је активност на обради нових елемената НКН: *Смедеревска јесен*, *Производња јуномасној сјеничкој и златарској сира*, *Ситуденички мермер* и *Петровске миле*.

Манифестације

Бојојављење. Као и претходних година, манифестација *Пливање за заљени крст* реализована је у сарадњи са Спортским центром *Младост* и Домом културе.

Драгачевски сабор тирубача. Од ове године традиционална *Драгачевска свадба* изведена је у организацији и режији Снежане Шапоњић-Ашанин. Представа свадбе уз све обичаје и обредне радње садржала је две сценске целине. Како домаћа, тако и страна публика, имала је прилику да се упозна са обредним радњама у вези са свадбеним церемонијалом. Манифестацију је пратио велики број посетилаца Драгачевског сабора тирубача.

Сабор фрулаша у Прислоници. Активност етнолога Снежане Шапоњић-Ашанин на овој манифестацији се углавном огледала у раду стручног жирија у вези са традиционалном кухињом и изворном домаћом радиношћу.

Фестивал маски. Традиционално, етнолог Снежана Шапоњић-Ашанин била је члан стручног жирија у избору најоригиналније маске коју организује КУД *Абрашевић* на Белу покладну недељу. Такмичари су били са простора неколико округа (Моравички, Златиборски...).

Фијакеријада. По први пут је у 2014. години успостављена сарадња са Коњичким клубом *Миленко Нихшић*, а етнолог Ивана Ђирјаковић је учествовала у реализацији ове манифестације. Осмишљен је програм, израђене су позивнице, флајери и плакати, као и изложба фотографија и докумената у вези са стогодишњицом постојања овог спорта у Чачку.

Илиндански дани у Каменици. Пружена је стручна помоћ око организације *Илинданских дана* у Каменици. Представљени су народна традиција, стари занати и домаћа радиност.

Пројекти

Култура исхране. Пројекат у коме су укључене и колеге из других музеја допринео је организованом истраживачком подухвату на тему идентификовања и евидентирања елемената нематеријалног културног наслеђе источне, западне и централне Србије на тему

културе исхране. Средства за реализацију овог подухвата определило је Министарство културе.

Покренимо ниџи. У току летњих месеци организована је школа плетења и ткања. Полазници су углавном били ђаци Гимназије. Школу је успешно завршило 20 полазника. Додељене су дипломе и организована је изложба, а набављен је и један професионални разбој *Рош*. Овај пројекат је финансирало Министарство културе.

Крсна слава, јуче, данас, суџра. Пројекат је реализован у сарадњи са Центром за културу из Гуче. Обављена су теренска истраживања и направљен је видео-запис у селу Горачићи. Тема је била прослављање Ђурђевдана.

Рад у стручним друштвима

Етнологска секција. У току године Етнологска секција је организовала два електронска састанка у чијем раду су наши етнологзи узели активно учешће.

Етнологско-антрополошко друштво Србије. Снежана Шапоњић-Ашанин је као председник Управног одбора Етнологско-антрополошког друштва Србије активно радила.

Сарадња са другим установама

Центар за културу и сјорџи Лучани. У оквиру *Драјачевској сабора џирубача* настављена је досадашња сарадња са овом установом. Снежана Шапоњић-Ашанин била је ангажована у раду стручног жирија за избор најбоље

изговорене здравице и најлепше и најоригиналније народне ношње.

Гимназија Чачак. Поред курса ткања и плетења Етнологско одељење је пред Васкрс организовало *Школу украшавања васкршњих јаја џтрадиционалним методима*. Полазници овог курса су били ђаци Гимназије.

Удружење џословних жена Надежда Петровић. Организована је посета амбасадорки и супруга амбасадора манастиру Успење у Овчарско-кабларској клисури. Тим поводом гости су упознати са културним наслеђем нашег краја.

У оквиру истраживања нематеријалног културног наслеђа успостављена је сарадња са Винаријом *Александровић* и *Краљевом винаријом* у Тополи.

Културни центар Пожега. Етнолог Ивана Ђирјаковић учествовала је као консултант у пројекту *Оџетџи од заборава* (прикупљање културног наслеђа појешког краја) и отворила истоимену изложбу.

Удружење Босиљак. У оквиру Летњих дана културе у Чачку остварена је сарадња са овим удружењем и организована радионица „Сачувај, спаси и свој дом украси“ у дворишту Музеја на којој су учествовали старији суграђани који су имали прилику да науче основе украшавања предмета техником декупаж.

Удружење Сџари Чачани. Етнолог Ивана Ђирјаковић је на годишњој манифестацији овог удружења одржала предавање *Срџски аџиал* о исхрани Срба у прошлости.

ОШ Филиј Филијовић. У сарадњи са овом школом демонстриране су традиционалне дечје игре. Тим поводом Снежана Шапоњић-Ашанин је говорила на промоцији књиге *Традиционалне дечје игре* аутора Дивне Тодоровић.

Предшколска установа Моје децињство. У оквиру пројекта *Вршићи без ираница* Етнолошко одељење Народног музеја Чачак организовало је две етнолошке радионице у просторијама Музеја на тему *Дрво у нашој народној традицији* и помогло у изради изложбе поводом годишњице рада ове установе.

Предшколска установа Радосић. У склопу обележавања осамдесетшестогодишњице оснивања ове установе остварена је сарадња која се огледала у организовању дечјих представа у Музеју на тему народне традиције и учествовања деце у бројним обредним радњама животног и годишњег циклуса.

Турстичка организација Сјеница. У склопу теренских активности успостављена је одлична сарадња са овом установом. Организоване су и поједине заједничке теренске активности у вези са нематеријалним културним наслеђем, као и теренске активности у вези са Сабором народног стваралаштва овог краја.

КУД Њејош из Франкфурта. Овом друштву етнолошко одељење је пружио стручну помоћ у вези са играма и ношњом Драгачева. Захваљујући овој помоћи игре и ношња Драгачева биће представљене на бројним светским фестивалима и смотрима народног стваралаштва.

Амбасада Републике Индонезије. Настављена је сарадња на културном плану са овом амбасадом. Етнолози су учествовали у представљању културне сарадње између ова два народа.

Радио Београд, РТС и остала медијска информисања. Сарадња се огледала у гостовању и директном укључивању етнологу у бројне емисије на разне теме (имена, култ дрвета, изворно стваралаштво чачанског краја, традиција, музика...).

БИБЛИОТЕКА МУЗЕЈА

Стручна библиотека Музеја располаже са преко 10.000 књига и каталога смештених по формату, тзв. *numerus cogensu* и исто толико часописа у 560 наслова. Часописи се инвентаришу и евидентирају у картотеку периодике, а књиге се обрађују по библиотечком стандарду у електронској бази НИ-БИС, где је до сада унето до 3260 наслова књига и каталога, а у 2014. години 520. Поред наведених послова, књижничар на радном месту у библиотеци Музеја стара се о набавци, размени, позајмици из других библиотека, физичком смештају књига, пружањем услуга запосленима и трећим лицима, као и евиденцији продаје и поклона.

У 2014. години основни вид набавке књига био је разменом (169). Од наслова добијених поклоном, највећи број је уступила Народна библиотека Србије, као и до сада (50), док је најмање купљено (17). Установа је претплаћена на 6 наслова периодике, а остало се добија искључиво разменом. Евидентирано је 84 наслова у 117 годишта.

Укупан прилив наслова књига, каталога и периодике у 2014. години износи 320.

У оквиру размене публикација послати су у установе у Србији и иностранству *Зборник радова бр. 42, Споменица Народној музеја, а Градина на Јелици* само у земљи. Укупно је на адресе у Србији послато 235 публикација, а у иностранство 78.

Услуге корисницима бројчано се изражавају са 691 публикацијом у 2014. години.

Редовно је попуњаван фонд актуелних часописа (тј. наслови који се редовно добијају), али се и даље води брига о попуњавању годишта која недостају. Јер, није редак случај да у библиотеку стигну наслови часописа који су значајни и потребни, али је после тешко остварити континуитет. У ову сврху се користе тзв. ванредне размене, потраживањем од установа које иначе немају размену са Музејом или поклони, а у ретким приликама откуп.

Трошкови у 2014. години односе се на неопходно корицење, 18 м материјала за полице за књиге (које је израдио домар Музеја) и куповину књига по сајамском попусту. Издања Музеја поклањана су установама, удружењима и појединцима, по устаљеном начину, а извештан број публикација је и продат.

ЛАБОРАТОРИЈА ЗА КОНЗЕРВАЦИЈУ И РЕСТАУРАЦИЈУ

Подаци о извршеним конзерваторско-рестаураторским радовима и интервенцијама:

- археолошке збирке:

- локалитет *Градина на Јелици*: (19 предмета - камена пластика, 22 предмета - метал, 1 предмет – стакло, 6 предмета – кост и рог);
- локалитет *Лишка Бава*: 3 метална предмета;
- локалитет *Рудник (Ситационар – Дрење)*: 15 металних предмета, гвоздена клешта; у току је конзервација и анализа металног ламеларног оклопа (локалитет *Градина на Јелици*), 62 метална предмета (локалитет *Дворишће Гимназије у Чачку*) и 4 метална предмета (локалитет *Дубац – Јанчићи*);

- **етнолошке збирке**: у току је конзервација 11 металних предмета из збирке покућства;

- **установе, трећа лица**: три металне награде Меморијала *Надежде Петровић* (Уметничка галерија *Надежда Петровић* у Чачку).

Превентивна конзервација и археолошка ископавања

Извршени су редовни мониторинг и обрада података амбијенталних услова у *Ситалној њосџавци* Музеја, као и редован преглед и заштита текстилних предмета (униформе, одевни предме-

ти) из историјских збирки природним средством (лаванда).

Конзерватори су учествовали у техничкој реализацији тематских изложби у организацији Народног музеја у Чачку, као и изложби других музеја, установа и удружења.

Слободан Богојевић је у периоду од 1. до 3. септембра 2014. године у просторијама *Уметничке галерије Надежда Петровић* у Чачку обавио анализу стања 23 скулптуре из збирке *Југо-словенска уметност групе њоловине XX века*.

У периоду од 6. до 21. октобра 2014. године конзерватори су учествовали у археолошким истраживањима хумке VIII на локалитету Дубац у Јанчићима.

Учествовање на предавањима, радионицама и стручна сарадња

Конзерватори су 4. и 5. септембра 2014. године учествовали у радионици *Паковање и транспорт музејских предмета* (организација: *Централни институт за конзервацију у Београду – ЦИК и Народно музеј у Краљеву*) одржаној у Народном музеју Краљево.

Слободан Богојевић је 2. и 3. октобра 2014. године учествовао на стручном скупу *Микробиолошке деградације објеката културне баштине* (организација: ЦИК у сарадњи са Националном и свеучилишном књижицом у Загребу) одржаном у Централном институту за конзервацију у Београду.

Слободан Богојевић је 3. новембра 2014. године учествовао на првом националном научном скупу - *ЛАН-ТЕРНА 2014* (организација: Институт за нуклеарне науке Винча из Београда и Галерија Матице српске) одржаном у Галерији Матице српске у Новом Саду. Скуп је био посвећен примени нуклеарних и других аналитичких техника у изучавању и третману културног наслеђа.

Слободан Богојевић је 15. и 16. децембра 2014. године учествовао на стручном скупу *Савремени ирисини у конзервацији наслеђа: свој уметности, науке и технологије* (организација: Централни институт за конзервацију у Београду).

Остварена је сарадња са конзерваторским одељењима и лабораторијама у Србији, као и са Централним институтом за конзервацију у Београду, а настављена је сарадња са Технолошко-металуршким факултетом у Београду у погледу анализе и примене науке у конзервацији културних добара. На овом пољу сарадња је започета и са Институтом за нуклеарне науке Винча, као и са Рударско-геолошким факултетом у Београду.

Анализа предмета

У лабораторији Музеја су 15. јула 2014. године узети узорци материјала са оловних археолошких предмета из збирки самог Музеја. Седамнаест узорака је, у договору са археологом Вујадином Вујадиновићем и конзерватором Слободаном Богојевићем, припремила Милица Марић-Стојановић,

физико-хемикар из Народног музеја у Београду за потребе свог научно-истраживачког рада.

Предавања

Настављен је циклус *Конзервативорских предавања* која су одржана у Галерији Народног музеја у Чачку 14. новембра 2014. године, а у организацији матичног Музеја и Музеја савремене уметности из Београда (МСУ). Програм предавања обухватао је следеће теме: *Конзервативорско-реставрацијски предмети на одабраним културним добрима из Лејана Милице Зорић и Родољуба Чолаковића* (Биљана Шипетић, конзерватор и Ивана Маричић, стручни сарадник Одељења конзервације МСУ), *Примери решавања проблематике слика 80-тих година двадесетог века насталих на југословенском културном подручју* (Маја Вујашанин и Тамара Карајчић, стручни сарадници Одељења конзервације МСУ) и *Анализа материјала (керамика, стакло, метал) у археологији* (Слободан Богојевић, конзерватор Народног музеја у Чачку).

Стручна пракса из области конзервације и рестаурације

Лабораторија за конзервацију и рестаурацију наставила је са организацијом стручне праксе из области конзервације и рестаурације за ученике III и IV разреда средње Уметничке школе из Чачка (смер - конзерватор културних добара) у сарадњи са професорима Аном Богичевић и Рашом Јованићем. Током фебруара и марта одржани су програми *Конзервација метала* и *Конзервација и рестаурација керамике*. Про-

граме су водили Слободан Богојевић и Дејан Петровић, а укључени су били и Вујадин Вујадиновић, археолог и Марко Бојовић, фотограф. Лабораторију су 28. марта посетили и ученици Уметничке школе из Ужица у организацији професорке Ане Богичевић.

ФОТО-ЛАБОРАТОРИЈА

Фотографско одељење бави се снимањем покретних и непокретних културних добара, изложби и бројних манифестација које реализује Народни музеј у Чачку, а активно учествује и у техничкој реализацији изложби у организацији наше установе, као и приликом извођења теренских радова.

Током 2014. године Фотографско одељење било је ангажовано током ванредног стања чији су узрочник биле поплаве (ангажовање је трајало око два месеца).

Током 2014. године обављена су следећа снимања:

1. За **Археолошко** одељење: 2780 дигиталних и 280 црно-белих снимака;
2. За **Историјско** одељење: 2600 дигиталних и 230 црно-белих снимака;
3. За **Етнолошко** одељење: 780 дигиталних и 360 црно-белих снимака;
4. За **Конзерваторско** одељење: 2980 дигиталних снимака;
5. **Изложбе и манифестације**: 950 дигиталних снимака.

ТЕХНИЧКА СЛУЖБА

У току 2014. године постављено је једанаест изложби у Галерији Музеја и једна у просторијама Градске управе. Посебно је била захтевна реализација изложбе *Градина на Јелици*. За потребе излагања израђени су дрвени постаменти са металном конструкцијом, којом су решени статички проблеми безбедног излагања великих комада камене пластике. Извршени су преправка и прилагођавање постојећих витрина и постамената за излагање археолошког материјала.

Техничка служба се посебно ангажовала на пословима транспорта културних добара и поставке наших изложби које су гостовале у Врбасу, Ивањици, Новој Вароши и Горњем Милановцу. Посебно је била захтевна реализација изложби чије је гостовање било у вези са обележавањем стогодишњице Првог светског рата, јер је упоредо са паноима било потребно транспортовати и сву додатну опрему.

На пословима реализације поставки остварена је сарадња са конзерваторском и фото-службом. За све манифестације у галерији Музеја постављано је озвучење и редовно контролисана исправност разгласног система.

Извршено је редовно сервисирање котлова на гас, унутрашње гасне инсталације, аутоматског противпожарног система у Конаку Јована Обреновића и ручног система дојаве пожара у згради Народног музеја. За потребе Археолошког одељења направљена је полица за књиге.

СТАЛНА ПОСТАВКА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

Стална поставка у Конаку господара Јована била је отворена целе 2014. године, када ју је видело 4850 посетилаца (2750 деце и 2100 одраслих). Посете ученика основних и средњих школа биле су синхронизоване са обрадом поглавља из националне историје: поводом двестогодишњице подизања хаџи-Проданове буне у селу Трнава код Чачка и победе на Церу и Колубари пре сто година у Првом светском рату.

Приликом боравка у Чачку Музеј су посетили амбасадори Немачке, Француске и Норвешке. Са посебном пажњом су разгледали експонате који говоре о учешћу Србије у Великом рату и културним везама између наших народа. Норвешки амбасадор се са посебним задовољством упознао са заоставштином капетана Ђорђа Роша, почасног конзула Краљевине Норвешке у Београду пре Другог светског рата.

ИЗЛОЖБЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА

У Галерији Народног музеја отворене су седам изложби из сопственог програма, четири позајмљене и седам које су организовали појединци, организације и удружења из Чачка. Посетиоци су посебно били заинтересовани за студијске изложбе Музеја. Највише интересовања изазвале су изложбе *Милунка Савић* и *Градина на Јелици*. Ова друга је инспирисала публику, нарочито грађанство, да комуникацију са Му-

зејом прошири и учврсти новим контактима и даровима.

Пратећи програм чинила су предавања, промоције књига и разговори. Галерију је у току 2014. године посетило 6525 посетилаца.

Чачак у доба социјализма (1944-1989): фотографија као репрезент политичке моћи

Изложба *Чачак у доба социјализма* завршила се 13. јануара 2014. године. Према подацима водичке службе изложбу је посетило 2.760 људи. Најпре 2.000 од 26. септембра до 6. новембра 2013, а затим 760 од 25. новембра 2013. до 12. јануара 2014. године.

XXXI Дечји мајски салон са темом „Маска - лице нашег света”

Редовна годишња изложба *Дечји мајски салон* отворена је 28. маја 2014. године (аутор Делфина Рајић). У овој ликовној смотри окупило се 19 школа са подручја града Чачка и општина Лучани и Горњи Милановац (укупно 842 радова). Од одабраних 616 радова награђено је десет, а најбоља је била *О.Ш. Вук Караџић* у Чачку. Изложбу прати каталог од 36 стране.

Градина на Јелици – 30 година археолошких истраживања

Крајем августа отворена је изложба *Градина на Јелици – 30 година археолошких истраживања* коју је у сарадњи са Филозофским факултетом и проф. др Михаилом Милинковићем припремило Археолошко одељење Народног музеја. Изложено је 250 предмета од

метала, камена, кости и стакла. Земаљском музеју у Сарајеву упућен је допис ради позајмице сребрног реликвијара који потиче са Градине, али је допис остао без одговора. За потребе изложбе израђен је каталог за који је начињено више од 500 дигиталних фотографија предмета. Изложбу је отворила Оршоја Хајнрих-Тамашка, доктор археологије са универзитета у Лајпцигу.

Ослобођење Чачка 3. децембра 1944. године

Поводом седамдесетогодишњице ослобођења чачанског краја у Другом светском рату, а у сарадњи са Међуопштинским историјским архивом, постављена је изложба *Ослобођење Чачка 3. децембра 1944. године*. У згради Градске управе из музејских збирки изложене су фотографије и лични предмети ратних команданата генерал-потпуковника Милојице Пантелића, пуковника Добривоја Поњавића, резервног потпуковника Драгана Ђировића, као и одликовања за ратне заслуге. Избор експоната из збирке Одељења за историју направио је историчар Радивоје Бојовић.

Летњи дани културе

У оквиру Летњих дана културе у Чачку је од 8. до 24. јула 2014. године одржана едукативно-ликовна радионица *Летњо у музеју*. Учесници радионице, која је одржавана сваког уторка и четвртка од 10 до 11 часова у дворишту Музеја, била су деца узраста од 6 до 12 година. Тема овогодишње радионице кроз који је прошло 40 учесника била је *Кућа и свакодневни животи*

у *прошлости*. Учесници су упознати са покућством, посуђем, изгледом куће и животом у прошлости, а имали су прилику да упознају део предмета Етнолошке збирке Народног музеја у Чачку и да на основу виђеног израде цртеже. Део часова био је посвећен украшавању предмета од дрвета декупаж техником у сарадњи са удружењем *Босиљак*.

По завршетку радионице 25. јула 2014. године организована је изложба дечијих радова у Галерији Музеја, као и подела диплома учесницима. Поред тога изложени су и радови радионице удружења *Босиљак - Сачувај, сјаси и свој дом украси*. Изложбу је отворила Делфина Рајић.

Гостовање изложби Музеја из Чачка

Изложбе Одељења за историју са тематиком Првог светског рата имале су значајно место у обележавању стогодишњег јубилеја и биле су део званичног програма који су тим поводом припремили градови Врбас, Горњи Милановац, Нова Варош, Ивањица и Чајетина.

Изложба *Војвода Петар Бојовић – животи и побед* гостовала је у Ивањици (од 7. до 23. јуна), Чајетини (28. јун - 26. август), Новој Вароши (29. август - 8. септембар) и Горњем Милановцу (30. септембар - 26. новембар). Први пут је пред публиком било око 200 предмета који, поред повести српског народа од средине XIX до средине XX века, представљају најлепше и највредније примерке српске фотографије, савремених

повеља и службеног одећа. Аутор изложбе је историчар Радивоје Бојовић.

Изложба *Драгућин Гавриловић – мајор са чином њуковника* гостовала је у Врбасу (29. април - 18. септембар 2014. године) и Ивањици. Биографски концептирана поставка настала је на основу једне од најбољих музејских колекција посвећених херојској одбрани Београда 1915. године. Аутор изложбе је историчар Радивоје Бојовић.

У оквиру програма *Ноћ музеја* публика је могла да види две изложбе Народног музеја из Чачка: *Драгућин Гавриловић – мајор са чином њуковника* у Врбасу и *Војвода Петар Бојовић – животи и побед* у Ивањици. За радионицу *Пишем ово њисмо О. Ш. Филић Филићовић* у Чачку историчар Радивоје Бојовић је припремио једну витрину са музејским предметима: писаћим прибором и преписком из заоставштине чланова династије Обреновић и знаменитих Чачана.

Изложбе у организацији појединаца, организација и удружења

- *Између истока и запада*, аутор Бобан Твин Мандић. Изложбу је 16. јануара отворио Миодраг Даниловић, историчар уметности, а учествовао је и Мешовити хор *Вазнесењски*;
- *Штампана реч 2014*, организација Градска библиотека *Владислав Петковић Дис*. Изложбу је 11. новембра отворио проф. Владимир Димитријевић;

- *Милунка Савић - хероина Великої райи*, у сарадњи са *Историјским музејом Србије*. Изложбу је 5. марта отворио Мирослав Живковић, директор Историјског музеја Србије, а учествовао је и КУД *Абрашевић*;
- *Проџа Радосав Савић српски духовник, неимар и добротвор*, ауторке Снежане Ђенић и Босе Росић (приредила Библиотека *Љубиша Р. Ђенић* из Чајетине), а учествовао је Мешовити хор *Вазнесењски*;
- *Авијација у Чачку (1912-1999) – њовесїи и сїричана кроз макетїе*. Изложбу су 16. априла отворили Делфина Рајић и Милан Косић;
- Шеснаестогодишња изложба Удружења љубитеља уметности *Естетїи*. Изложба је отворена 8. априла;
- Самостална изложба фотографија Драгослава Илића. Изложба је отворена 28. јуна;
- Трећа изложба радова ликовне колоније *Мрчајевци*. Изложбу и премијерно одржану пројекцију документарног филма *Ташомир П. Анђелић и Мрчајевци*, аутора Илије Пауновића, отворили су 21. јула Делфина Рајић и Бојан Недељковић, професор филозофије;
- Самостална изложба Лидије Никитовић. Изложбу је 7. августа отворила Делфина Рајић;
- Изложба *Покренимо ниїи*. Изложбу је 13. септембра отворила Делфина Рајић.

КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА ДЕЛАТНОСТ

Промоције и представљања публикација

У оквиру програма Дома културе у Чачку др Милош Тимотијевић одржао је 17. марта 2014. предавање под називом *Улице моїа їрада*, а у вези са именовањем улица у Чачку током XX века.

Роман Радоја М. Јанковића *Дани и їодине* представљен је 27. марта у организацији Града Чачка и Градске библиотеке *Владислав Пеїковић Дис*.

Књига Нике Николе Стојића *Анїолоїија изворної народної сївара-лашїїва* представљена је 4. априла у организацији Огранка Вукове задужбине, Удружења *Чувари дела Вука Караџића* и Народног музеја Чачак. Учествовали су Делфина Рајић, Гроздана Комадинић, Радован Маринковић, Јовиша Славковић и Никола Стојић.

Историчар др Милош Тимотијевић је 7. априла 2014. у Дому војске у Горњем Милановцу учествовао на промоцији књиге публицисте Живка Перишића *Сачувана оїњишїиа*, за коју је писао и рецензију. На промоцији су говорили и др Недељко Трнавац и Саша Марушић.

У просторијама Музеја рудничко-таковског краја 9. априла 2014. историчар др Милош Тимотијевић говорио је на промоцији публикације *Обреновићи у музејским и друїим збиркама I*, за коју је писао и рецензију. На промоцији је говорио и др Игор Борозан, до-

цент са Катедре за историју уметности Филозофског факултета у Београду.

Историчар др Милош Тимотијевић говорио је 24. априла 2014. у просторијама Народног музеја у Краљеву на промоцији публикације *Обреновићи у музејским и дружим збиркама I*. Поред њега су говорили и уредници издања Саша Марушић и Ана Боловић.

У Галерији Народног музеја у Чачку 30. априла 2014. представљена је публикација *Обреновићи у музејским и дружим збиркама Србије I*. О публикацији су говорили Александар Марушић, др Игор Борозан, др Милош Тимотијевић и Делфина Рајић.

Историчар др Милош Тимотијевић говорио је на промоцији монографије *Народни музеј Краљево* заједно са проф. др Драганом Булатовићем са Катедре за историју уметности Филозофског факултета у Београду и Делфином Рајић.

У просторијама Клуба Службеног гласника у Београду 7. октобра 2014. промовисана је монографија *Равна њора* на којој су говорили аутори др Милош Тимотијевић и Саша Савовић, рецензент др Коста Николић и уредник Борисав Челиковић.

У Атријуму Народног музеја у Београду 15. октобра 2014. године промовисана је *Споменица Народног музеја у Чачку 1952-2012*. на којој су говорили мр Бојана Борић-Брешковић, директор Народног музеја у Београду, проф. др Драган Булатовић, др Милош Тимотијевић и Делфина Рајић.

Књига *Мач револуције - Озна у Јујославији 1944-1946*. представљена је 6. новембра у Галерији Музеја. Учествовали су аутор др Коста Николић, Борисав Челиковић, историчар и Делфина Рајић.

Монографија *Равна њора* промовисана је 4. децембра у просторијама Гимназије у Горњем Милановцу. На представљању монографије говорили су аутори др Милош Тимотијевић и Саша Савовић, као и уредник Борисав Челиковић.

XLIII Зборник радова представљен је 17. децембра. Учествовали су Предраг Илић, архивски саветник Историјског архива Шумадије из Крагујевца и Делфина Рајић.

Предавања и трибине

Конзервативорска предавања одржана су 14. новембра 2014. године у Галерији Народног музеја у Чачку. Предавачи су били мр Биљана Шипетић, Ивана Маричић, Маја Вујашанин и Тамара Карајчић (конзерватори из Музеја савремене уметности у Београду) и Слободан Богојевић (конзерватор из Музеја у Чачку).

Трибина *Историја и сећање - како њомирјити њосваћане историје* одржана је 2. октобра. Предавач је била др Дубравка Стојановић, историчар са Катедре за општу савремену историју Филозофског факултета у Београду.

У Горњем Милановцу, у оквиру програма Музеја Рудничко-таковског краја и Културног центра *Они су нам*

даровали слободу, 9. децембра 2014. године Радивоје Бојовић одржао је предавање „Ратни пут Десетог пешадијског пука ‘Таковског’ 1912-1918.“

Односи са јавношћу, сарадња са медијима и едукативни рад

Историчар Радивоје Бојовић је гостовао у телевизијским емисијама које су биле посвећене чачанској цркви и српској војсци у Првом светском рату.

Током 2014. историчар др Милош Тимотијевић је у више наврата гостовао на разним телевизијама, а издвајају се интервјуји за РТС у оквиру Јутарњег програма (31. јануар 2014), предавање у вези са мењањем назива улица у Чачку, као и учешће у емисији *ОКО* (13. новембар 2014) у вези са историјом Чачка и поређење са суседним Ужицем.

У сарадњи са свештенством цркве Христовог Вазнесења у Чачку направљена је телевизијска емисија у вези са историјом града и цркве, музејском поставком Народног музеја у Чачку, тј. предметима и збиркама које наша установа поседује.

Историчар др Милош Тимотијевић је у сарадњи са публицистом др Светом Марковићем током 2014. у локалним новинама *Чачанске новине* објављивао фелтон у вези са биографијама људи по којима улице у Чачку носе називе.

У оквиру манифестације *Ноћ музеја* 7. јуна 2014. године реализована је радионица *Пишем ово писмо* у сарадњи са *О. Ш. Филиј Филијовић*.

Догађања

Делфина Рајић отворила је 18. фебруара изложбу *Пориретии из леіаіиіа Музеја рудничко-іаковској краја*.

Делфина Рајић отворила је 14. јуна изложбу *Војвода Пеііар Бојовић – жи-воиі и ііобеге* у Дому културе у Ивањици, када је одржала и предавање *Црква Светііој цара Констіантіііна и Јелене*.

Делфина Рајић отворила је 28. јуна изложбу *Војвода Пеііар Бојовић – жи-воиі и ііобеге* у библиотеци *Љубиша Р. Ђенић* у Чајетини.

У дворишту Музеја у оквиру *Леііііих дана кулііуре* 28. јуна представљена је књига мр Гроздане Комадинић *Јунашійвом у славу*.

У Дому културе у Чачку Делфина Рајић отворила је 17. јула изложбу *Уметііности и ііаііир*.

Концерт флаутске барокне сонате одржан је 13. августа у Галерији Музеја (Карољ Марочик, флаута и Магдалена Поповић, клавир).

Делфина Рајић говорила је 18. августа у Народном музеју у Краљеву приликом представљања књиге *Народни музеј Краљево*.

Делфина Рајић отворила је 30. октобра изложбу *Војвода Пеііар Бојовић – жи-воиі и ііобеге* у Музеју рудничко-таковског краја.

Делфина Рајић била је члан жирија за доделу награде ликовног конкурса на приредби *Млади чувари народне духовне кулііуре* (5 октобар).

КАДРОВИ

Од 3. фебруара примљен је кустос-приправник Вујадин Вујадиновић, дипломирани археолог из Чачка, на рад на одређено време приликом трајања породичног одсуства кустоса-археолога Александре Гојгић.

У оквиру пројекта Националне службе за запошљавање *Сврхуно осигуравање назайослених лица – ириравника*, рад у Музеју су завршили, односно стручни испит положили 10. јуна Милан Лишанчић, дипломирани историчар и 20. јуна Мина Јелесијевић, дипломирани етнолог-антрополог.

БИБЛИОГРАФИЈА РАДНИКА МУЗЕЈА

Студије, чланци, монографије, рецензије, прикази и прилози

1. Вујадин Вујадиновић, кат. 23, 24, 33, 34, 70-78, 100, 169, 213, 214, у: *Градина на Јелици – иридесет година археолошких истраживања (1984-2014)*, Народни музеј Чачак, Чачак, 2014.
2. Вујадин Вујадиновић, Библиографија коришћених радова, у: *Градина на Јелици – иридесет година археолошких истраживања (1984-2014)*, Народни музеј Чачак, Чачак, 2014, 195-205.
3. Ivana Popović, Stefan Pop-Lazić, Bojan Popović, Vujadin Vujadinović, Emil Sabunac, „Arheološka iskopavanja u Sremskoj Mitrovici 2013. godine – lokalitet 85”, *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u*

2013. godini (ur. Antonović, D.), Beograd, 2014, 42-47.

4. Stefan Pop-Lazić, Maja Živić, Bojan Popović, Vujadin Vujadinović, „Gamzigrad (Feliks Romulijana) – Istraživanja kule 15 u toku 2012-2013. godine”, *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2013. godini* (ur. Antonović, D.), Beograd, 2014, 70-75.
5. Катарина Дмитровић, „Резултати истраживања хумке VII на локалитету Дубац у Јанчићима на Каблару”, *Зборник радова Народног музеја XLIII*, Чачак, 2013, 7-18.
6. Katarina Dmitrović, Marija Ljuština, „Some observations on the Borders between the Bronze Age Cultural Groups in the Region of the West Morava Valley, Central Serbia”, in: *The Tracians and their Neighbors in the Bronze and Iron Ages. Proceedings of the 12th International Congress of Thracology, Targovište (10th-14th September 2013)*, „Necropolises, Cult places, Religion, Mythology”, Volume II, (Eds.V.Sîrbu, R.Ştefănescu), Editura Istros, Braşov, 2013, 153-171.
7. Katarina Dmitrović, „Notes on the Urnfield Period in the Čačak Region, Serbia, in: The Beginning of the Late Bronze Age between the Eastern Alps and the Danube”, *Proceedings of the International conference in Osijek, October 20-22, 2011* (Eds.D.Ložnjak-Dizdar, M. Dizdar), Zagreb, 2014, 262-271.

8. Радивоје Бојовић, „Варош и храм – о ризници Цркве Вазнесења Христовог у Чачку”, у: *Светлост од светлости : хришћански сакрални предметни у музејима и збиркама Србије*, Београд 2014, стр. 45-54.
9. Radivoje Bojović, *Vojvoda Petar Bojović – život i pobeде*, Ivanjica, 2014, presavitak [str. 6].
10. Радивоје Бојовић, „Белешка Томе Живановића о римском натпису са Јелице”, *Изворник*, св. 29, Чачак 2014, стр. 35-38.
11. Радивоје Бојовић, „Владарски дом Обреновића у збиркама Народног музеја у Чачку”, у: *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије, књ. II*, Горњи Милановац, 2014, 207-249.
12. Радивоје Бојовић, „Опис манастира Вавдења и Тројица Јосифа Веселића”, *Бележник Овчарско-кабларске клисуре* бр. 5, Чачак 2014, 15-21.
13. Радивоје Бојовић, „Предлози за одликовање резервних официра Х пешадијског пука I позива за заслуге 1914. године”, *Изворник*, св. 30, Чачак 2014, стр. 121-153.
14. Радивоје Бојовић, „Матић Стеван, Мацаревић Василије, Мијаиловић Илија, Миленковић Стеван, Милић Љубомир, Миликић Веселин, Мирковић Лазар, Михаиловић Димитрије, Михаиловић Сретен, Мутаповић Антоније”, *Српски биографски речник*, књ. 6, Нови Сад, 2014.
15. Радивоје Бојовић, „Мацаревић Василије Васа, Мијаиловић Илија, Миленковић Стеван, Миликић Веселин, Милић Љубомир, Мирковић Лазар, Михаиловић Димитрије, Михаиловић Сретен”, *Српски биографски речник*, књ. 6, Нови Сад 2014, стр. 327-328, 395, 471, 502-503, 517-518, 757, 852-853, 881-882.
16. Милица Бујас-Радивоје Бојовић, „Матић Стеван”, *Српски биографски речник*, књ. 6, Нови Сад 2014, стр. 307-308.
17. Милош Тимотијевић, „Иако телесно ви нисте живи, ви зрачите на нас као жива бића’: изградња спомен-костурнице и обликовање Централног трга у Чачку 1945-1955)”, *Зборник радова Народног музеја XLIII*, Чачак, 2013, 127-169.
18. Милош Тимотијевић, „Симболички и ’стварни’ значај подручја планине Рудник у социјалистичкој Југославији (1944-1990)”, *Зборник радова Музеја рудничко-џаковског краја 7*, Горњи Милановац, 2014, 175-203.
19. Милош Тимотијевић, „У Краљевини Југославији 1918-1941”, у: *Рудник : шайаћ висина* (ур. Борисав Челиковић, Милојко Кнежевић), (Београд : Службени гласник, 2014), 409-433.
20. Милош Тимотијевић, „У социјалистичкој Југославији 1944-1990”, у: *Рудник : шайаћ висина* (ур. Борисав Челиковић, Милојко Кнеже-

- вић), (Београд : Службени гласник, 2014), 459-491.
21. Милош Тимотијевић, Саша Савовић, *Равна јора* (Београд : Службени гласник, 2014, стр. 291.
 22. Милош Тимотијевић, Рецензија: *Живко Перишић, Сачувана ођњишића : Леушићи* (Горњи Милановац : Културни центар, 2014), 510-511.
 23. Милош Тимотијевић, Рецензија: *Обреновићи у музејским и друћим збиркама Србије II* (ур. Александар Марушић, Ана Боловић), Горњи Милановац, 2014, 352-353.
 24. Милош Тимотијевић, Приказ: *Сјај заборављене династије : Обреновићи у музејским и друћим збиркама Србије I* (ур. Саша Марушић и Ана Боловић), Музеј рудничко-таковског краја : Горњи Милановац, 2013, стр. 364; *Наша јрошлосћ 14*, Краљево, 2014, 218-220.
 25. Делфина Рајић, „Градина на Јелици или одгонетање једне легенде”, у: *Градина на Јелици – јридесет јодина археолошких истраживања (1984-2014)*, Народни музеј Чачак, Чачак, 2014, 7-11.
 26. Делфина Рајић, „Извештај о раду Народног музеја у Чачку за 2013. годину”, *Зборник радова Народног музеја XLIII*, Чачак, 2013, 263-282.
 27. Ивана Гирјаковић, „Обућарски занат и алат из етнолошке збирке Народног музеја у Чачку”, *Зборник радова Народног музеја Чачак XLIII*, Чачак, 2013, 227-249.
 28. Ивана Гирјаковић, „Ракија у традиционалној култури Срба”, *Пољопривредников пољопривредни календар 2014*, Нови Сад, 2014, 27-31.
 29. Снежана Шапоњић-Ашанин, *Храна на манифестацијама у Чачку и околини, култура исхране*, Чачак, 2014, 23-42.
 30. Снежана Шапоњић-Ашанин, „Музеј трубе у Гучи”, *Пољопривредников пољопривредни календар 2014*, Нови Сад, 2014, 40-43.
 31. Др Јоаким Стрибер, Милена Јовановић, Слободан Богојевић, „Ефекти ласерског чишћења археолошких предмета из збирке Народног музеја у Чачку”, *Зборник радова Народног музеја XLIII*, Чачак, 2014, 249-262.
 32. Зорана Бојовић, „Миловановић Драгомир, Милосављевић Милосав, Милутиновић Милинко, Милић Милун-Шумадинац, Митровић Дојчило, Митровић Ратко, Мишовић Драгиша”, *Српски диографски речник*, књ. 6, Нови Сад 2014, стр. 551-552, 626-627, 697-698, 739-740, 798-799, 814-815, 936.
 33. Зорана Бојовић, „Попис становништва села Јездине и Придворице из 1863. године”, *Изворник*, св. 29, Чачак 2014, стр. 65-80.

34. Зорана Бојовић, „Белешке о санитарским возовима одбора за дочек рањеника у Чачку 1914. године”, *Изворник*, св. 30, Чачак 2014, стр. 97-119.
4. Шапоњић-Ашанин Снежана, Томић Снежана, Антић Сузана, Живковић Душица, *Култура исхране* (каталог), Народни музеј Чачак, Чачак 2014, стр. 76.

Издања

1. *Зборник радова Народној музеј XLIII*, Народни музеј Чачак, Чачак, 2014, стр. 284.

Водичи

1. Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Манасџири Овчарско-кабларске клисуре, групо дојуњено и измењено издање*, Народни музеј Чачак, Чачак, 2014, стр. 96.

Каталози

1. Делфина Рајић, *Маска – лице нашеј свейа: 31. Дечји мајски салон*, Народни музеј Чачак, Чачак, 2014, стр. 35.
2. Михаило Милинковић, Перица Шпехар, *Градина на Јелици – џридесет љодина археолошких истраживања (1984-2014)*, Народни музеј Чачак, Чачак, 2014, стр. 214.
3. Ђирјаковић Ивана, Радионице „Лето у музеју“ и „Сачувај, спаси и свој дом украси“, (каталог изложбе), Народни музеј Чачак, Чачак 2014, стр. 4.

НАГРАДЕ И ПРИЗНАЊА

(Народном музеју у Чачку)

1. Културно-уметничко друштво *Српски јелек* доделило је захвалницу За срце у јелеку, глас славуја и руке од злата.
2. Захвалница – Српска православна општина Чачак за помоћ у унапређењу Цркве Христове (29. мај)
3. Фото-кино клуб *Чачак* и Фото-савез Србије доделили су захвалницу за успешну сарадњу и помоћ у организовању Дана фотографије.
4. Библиотека *Љубиша Р. Ђенић* у Чајетини доделила је захвалницу 28. јуна у знак признања за велики допринос успешном раду и развоју библиотеке.
5. Удружење геодетских и грађевинских школа Србије и Техничка школа Чачак доделили су захвалницу за успешно учешће на 3. Републичком такмичењу геодетских и грађевинских школа Србије (3-5. април 2014).

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ЗБОРНИК радова Народног музеја = National Museum
Journal = Recueil des travaux du Musée national / главни и
одговорни уредник Делфина Рајић. - 1969, књ. 1- . - Чачак :
Установа културе од националног значаја Народни музеј Чачак,
1969- (Чачак : Тригон дизајн студио). - 26 cm

Годишње. - Друго издање на другом медијуму: Зборник радова
Народног музеја (Чачак. CD-ROM) = ISSN 2334-6698
ISSN 0350-7262 = Зборник радова Народног музеја (Чачак)
COBISS.SR-ID 8293890

